2013 127

Toplum ve Bilim

1970'LER: KAPANMAMIŞ PARANTEZ

Alternatif tahayyüller, devingenlik, popülizm	*Ömer Turan*
'70'ler: '80'lerin öncesi '60'ların sonrası	*Kerem Ünüvar*
12 Eylül'den önce: İstanbul'da mekân üretiminin tasviri	*Christopher Houston*
70'ler: Siyasetin odağındaki kent, kentin odağındaki siyaset	*Bülent Batuman*
Kürt hareketinin örgütlenme süreci olarak 1970'ler	*Ahmet H. Akkaya*
12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de sendikalar	*Can Şafak*
70'li yıllarda *Gırgır*	*L. Gönenç - L. Cantek*
1970'li yılların militanlarının siyasal yol haritaları	*Ayşen Uysal*
Kadınlar, rüyalar, ejderhalar	*Aksu Bora*
Siyasal hafıza ve ülkücülerin hatırasında 70'ler	*Kaya Akyıldız - Tanıl Bora*
"Büyük Dönüşüm" öncesi Türkiye kentlerinde ayrışma ve siyaset	*Ela Ataç – Oğuz Işık*
Jane Jacobs üzerine	*Dirk Schubert*
1970'lerde Trabzonspor	*Ali Eroğul*
70'lerden bugüne sanat ve örgütlenme	*Zeyno Pekünlü*

Toplum ve Bilim

SAYI 127 • 2013

Ömer Turan
Bu sayıda...
Alternatif tahayyüller, devingenlik, popülizm: 1970'ler için bir çerçeve denemesi 3

Robert Castel sayısı için makale çağrısı 26

Sınır sayısı için makale çağrısı 29

Kerem Ünüvar
'70'ler: '80'lerin öncesi '60'ların sonrası 30

Christopher Houston
12 Eylül'den önce: İstanbul'da mekân üretimin tasviri ve incelenmesi 48

Bülent Batuman
70'ler: Siyasetin odağındaki kent, kentin odağındaki siyaset 68

Ahmet Hamdi Akkaya
Kürt hareketinin örgütlenme süreci olarak 1970'ler 88

Can Şafak
12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de sendikalar 121

Levent Gönenç - Levent Cantek
Bütün zamanların en çok satan mizah dergisi, 70'li yıllarda *Gırgır* 144

Ayşen Uysal
Devlet şiddetinin biyografik sonuçları: 1970'li yılların militanlarının siyasal yol haritaları 176

Aksu Bora
Kadınlar, rüyalar, ejderhalar 196

Kaya Akyıldız - Tanıl Bora
Siyasal hafıza ve ülkücülerin hatırasında 70'ler 209

Ela Ataç - Oğuz Işık
"Büyük Dönüşüm" öncesi Türkiye kentlerinde ayrışma ve siyaset 229

Dirk Schubert
Jane Jacobs: *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı* – Bir klasik 248

DEĞİNİ

Ali Eroğul
1970'lerde Trabzonspor: Taşranın konsolidasyonundan ulusalın fethine 270

Zeyno Pekünlü
70'lerden bugüne sanat ve örgütlenme:
"Duvar Resminden Korkuyorlar" sergisi izlenimleri 280

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Ünsal Doğan Başkır
Arendt Türkiye'de: Fatmagül Berktay ve
Nilgün Toker'in Arendt'i üzerine bir tartışma/diyalog denemesi 287

Toygar Sinan Baykan
Müslüman milliyetçilik ve yeni Türkler 295

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 299

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

KAPAK: Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI: Yılmaz Aysan, Ankara, 1978
(*Afişe Çıkmak*, s. 246, İletişim Yayınları, 2013)

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCULAR
Murat Belge
Ömer Laçiner

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
İsmet Tanıl Bora
Levent Cantek

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Levent Cantek

YAZI KURULU
Elif Ekin Akşit
Kaya Akyıldız
Emin Alper
Seda Altuğ
Umut Tümay Arslan
Ceren Belge
L. Funda Şenol Cantek
Yahya Mete Madra
Burak Onaran
Serdar Şengül
Yüksel Taşkın
Serdar Tekin
Ömer Turan
Sibel Yardımcı

127. SAYI EDİTÖRÜ
Ömer Turan

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra · Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu · Orhan Koçak
Semih Sökmen

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal · Kerem Ünüvar

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun · Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

UYGULAMA
Nurgül Şimşek

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 03 21

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 11248
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar
Sociological Abstracts indeksinde
yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Alternatif tahayyüller, devingenlik, popülizm: 1970'ler için bir çerçeve denemesi

127. sayısında *Toplum ve Bilim* okurlarının karşısına 1970'ler Türkiyesi'ne odaklanan bir sayı ile çıkıyor. Söze neden böyle bir dosya konusunu seçtik, neden böyle bir araştırma gündemi öneriyoruz, ilgili literatürde nasıl bir boşluk olduğunu düşünüyoruz sorularıyla başlamak uygun olur. Modern Türkiye üzerine çalışmalar gelişmiş sayılabilecek bir literatür oluşturmakta. Farklı sosyal bilim disiplinlerinden beslenen bir literatür ile karşı karşıyayız. Fakat bu literatürün gelişmişlik düzeyine karşın, 20. yüzyıl Türkiyesi'nin farklı dönemlerini eşit ağırlıkla ele almadığını da vurgulamak gerek. Bu noktada üç on yıllık dönem, yani 1950'ler, 1960'lar ve 1970'ler özel olarak az çalışılmış, hakkında az kitap ve makale üretilmiş yıllar. Kaçınılmaz olarak çağdaş tarihe ilişkin hemen her tür dönemlendirmeyi 12 Eylül ekseninde yapıyoruz. 12 Eylül öncesine dair on yıllık dönemler için literatür yeterince gelişmiş değil de 1980'ler için tatmin edici bir yekun oluşturuyor mu? Bu soruya da olumlu yanıt vermek zor. Nurdan Gürbilek'in *Vitrinde Yaşamak* ve Can Kozanoğlu'nun *Cilâlı İmaj Devri*'ni 1980'lere ilişkin iki kült kitap olarak analım ve soralım: Elimizde kaç tane 1980'ler monografisi var? Analiz düzeyi olarak gazetecilik çerçevesinin dışına çıkmış kaç kitaptan söz edebiliriz? Örneğin artık devrini tamamlamış Anavatan Partisi hakkında kaç monografi aklımıza geliyor?

Literatürün az çalışılmış dönemlerini 1950'ler, 1960'lar ve 1970'ler üzerinden düşünmeye devam edecek olursak, bu üç dönem içinde de en az çalışılmış olanın 1970'ler olduğunu söylemek mümkün. Bu sayı için hazırladığımız çağrı metninde 1970'lerin en "karanlıkta" kalmış dönem olduğunu, "12 Eylül öncesi" etiketiyle kodlanan dönemin çoğu zaman unutulması gereken bir "karanlık çağ" şeklinde anıldığını, hatta Türkiye tarihinin geneli için "yitik bir çağ" olarak düşünüldüğünü vurgulamıştık. Bu algının sosyal bilimler literatürüne de sirayet ettiği söylenebilir. Türkiye tarihi hakkındaki kimi klasikleşmiş kitaplarda dahi 1970'ler bir siyasi çö-

zümsüzlük, bir koalisyon hükümetleri silsilesine indirgenmekte. Kimi Türkiye analizleri ise 12 Mart'tan doğrudan 12 Eylül'e atlayarak iki askerî müdahale arasını bir genel terör, kaos, karaborsa ve kriz dönemi olarak değerlendiriyor. Bu dosyayı tasarlarkenki hedefimiz iki ayaklıydı: Birincisi, çokça ele alınmış dönemlerin yanı sıra Türkiye'nin halen daha az el atılmış dönemleri olduğuna işaret etmek. İkincisi ise, bu az çalışılmış dönemlerin önemli bir örneği olan 1970'lere ilişkin az önce anılan perspektifin dışına çıkmanın olanaklarını araştırmak. Acaba 1970'leri toplumun siyasallaştığı, alternatif tahayyüllerin üretildiği ve yaygınlaştırıldığı, farklı mücadelelerle şekillenmiş devingen bir dönem olarak ele alabilir miyiz? 1970'leri bir terör, kaos ve hatta iç savaş ortamına indirgemediğimizde karşımıza neler çıkıyor? Çağrı metnindeki ifadeyle, 1970'lerin yoğun politik kutuplaşma ortamında, bir toplumsal erginleşmenin tohumlarını bulmak mümkün müdür? Hazırlamış olduğumuz dosyanın ana derdi bu ve benzeri sorular etrafında bir tartışmaya zemin oluşturmaktır.

1970'lerin ve öncesindeki ve sonrasındaki diğer onar yıllık dönemlerin neden az çalışılmış olduğu sorusuna geri dönersek, *Toplum ve Bilim*'in 105. sayısında yer alan makalesinde Fethi Açıkel (2006), merkez-çevre paradigmasının bir dizi sınırlılığına işaret ederken, bu hâkim paradigmanın tek-parti dönemine aşırı odaklandığını ve tek-parti döneminden hareketle bir dizi genellemeye ulaştığını vurguluyordu. Açıkel'e göre merkez-çevre paradigması, 1930'lara ve 1950'lere karakter veren siyasal süreçlerin ve kurumların, neredeyse aşkın bir biçimde mevcudiyetini devam ettirdiğini ve siyasal sistem açısından Türk modernliğinin temel paradokslarının hâlâ sürdüğünü iddia ediyor, böylelikle de "analiz araçlarının" hâlâ geçerliliklerini koruduğunu vaz' ediyor. Bu paradigmanın diğer yaklaşımlara alan bırakmaması sonucunda da karmaşık ve eklemlenmiş iktidar yapılanmaları, iç içe giren kurumlar/gelenekler ve ortaya çıkan türlü sosyal muhalefet biçimleri yeterince analiz edilmemiş oluyor. Aslında bu halen çoğu popüler siyaset yorumcusunun da sıklıkla düştüğü bir hata. Örneğin konu CHP olduğunda bu yorumcular sanki tek-parti döneminden 2000'lere değişmeden gelmiş bir CHP varmış gibi değerlendirmelerde bulunuyorlar. Bu türden değerlendirmelerde 1970'ler CHP'si, partinin 1970'ler boyunca benimsediği sol siyaset ve taban örgütlenmesi anılmaya değer bulunmuyor. CHP 1970'lere bir bölünme ile girmişti. Partinin önemli bir bölümü 15-16 Haziran Olaylarını tetikleyecek yasa tasarısında AP ile birlikte hareket etmişlerdi. Fakat 12 Mart sonrasında partide yaşanan dönüşümle CHP "askerlerce desteklenen sağcı teknokratik hükümetlere karşı açık tavır aldı" (Keyder, 1992). 1970'ler boyunca kendi solunda yer alan legal/illegal örgütlerle ilişkilerini temkini elden bırakmadan önemseyen CHP, mitinglerinde onbinlerin "Kahrolsun Faşizm" ve "Bu Düzen Değişecek" sloganlarını attığı bir partiydi. Muhtemelen sıradan pek çok CHP'linin siyasi tahayyülünde "Toprak İşleyenin, Su Kullanandır" sloganı, önemli bir yere sahipti. Açıkel'in metodolojik uyarısını, belki de Suavi Aydın'ın (1998) "bir şeyin 'tarihi' olması, onun süreklilik arzetmesini gerektirmez" şerhi ile birlikte okumak lazım (ayrıca bkz. Aydın, 2006). Tam da CHP örneğinin gösterdiği üzere, tarihselliği, sürek-

lilikleri ve kırılmaları daha yakından analiz edebilmek için literatürün eksik kalmış dönemlere doğru genişlemesi gerekmekte.

Farklı dönemlerin neden az çalışılmış olduğu sorusu üzerine düşünürken, Açıkel'in uyarısını Joel Migdal'ın genel olarak modernleşme ve özel olarak Türkiye örneği üzerine saptamalarıyla da ilişkilendirebiliriz. Migdal'a (1998) göre her modernleşme projesi kurgu ve olgulardan müteşekkildir. Projenin iktidar boyutu kurgu kısmına denk düşer. Kimi zaman iktidarın sınırsız güç sahibi olduğu efsanesi de kurguya eşlik eder. Planlama fikri modernleşmenin kurgu boyutudur. Fakat planın gündelik hayatta nasıl deneyimlendiği, plan ile uygulama arasındaki farklar modernleşmenin olgu kısmına denk düşer. Migdal'ın ifadesi ile modernleşme projesinin tüm teknolojik ve estetik gücüne karşın, projenin tamamen gerçekleşmiş olduğunu düşünmek hatalıdır. "Modernleşme projesi ... çoğu kez zengin bir çeşitlilik gösteren yollardan protesto ve direnişe, yeniden düzenleme ve uyarlamaya yol açmıştır." Bu bağlamda gereken, kurgu ile olguya, makro plan ile gündelik deneyimlere eşit önem atfeden bir metodolojik perspektif. Açıkel'in vurguladığı gibi, Türkiye üzerine çalışmalarda da tek-parti dönemine diğer dönemleri gölgede bırakacak kadar özel önem atfedilmesi analizlerin kurguya, yani Kemalist modernleşmeye odaklanması sonucuna yol açıyor. Modernitenin gündelik hayatta nasıl deneyimlendiği, nasıl bir olguya dönüştüğüne ilişkin detaylar, kurgunun detayları kadar öne çıkmıyor. 1970'leri (ya da farklı bir dönemi) çalışmanın sağlayacağı katkıyı güncel bir örnek üzerinden düşünecek olursak, Taksim Meydanı bir yanıyla Cumhuriyet'in modernleşme kurgusunun bir parçası. Atatürk Heykeli, Prost Planı'nın meydana atfettiği işlev, Millî Şef Dönemi'nin Gezi Parkı, yüksek modernitenin opera binası, hep bu kurgunun unsurları. Ayrıca kurgunun bir bölümünün 1931'de İstanbul Belediyesi tarafından el konulan Ermeni mezarlığının üzerinde inşa edilmesi, İttihatçılıktan Cumhuriyet'e uzanan sürekliliklere dair önemli bir nokta. Fakat Taksim Meydanı bu kurguya indirgenemeyecek kadar karmaşık, yaşayan, dönüşen ve ona atfedilen anlamlarla sürekli olarak yeniden şekillenen bir sosyal mekân. 1970'lerde meydandaki 1 Mayıs kutlamaları meydanın karmaşık olgusallığına dair birçok katmandan sadece biri. Tam da bu nedenle, ne kurguyu, ne de olguyu gözden kaçırmayan analizlere ihtiyaç var.

1970'ler: Sınıf perspektiflerinin belirginleşmesi

1970'ler nasıl bir bağlamdı? Bu soruya yanıt verirken üzerinde durulması gereken ilk nokta 1970'lerin sınıf mücadelesinin keskinleştiği, hemen her kesiminin toplumun çelişkisiz organik bir bütün olmadığını idrak ettiği bir dönem olduğudur. Önceki dönemlerin de birikimleri sayesinde, 1970'lerin başından itibaren gerek işçi sınıfı, gerekse burjuvazi sınıf çıkarlarının daha çok farkında olmuşlar, sınıf çıkarlarını siyaset zemininde ifade ederek yeni politik güç odakları örgütlemişlerdir. Sınıf temelli çelişkilerin billurlaşması sürecinde bir tarafta 15-16 Haziran'ı, diğer taraf-

taysa TÜSİAD'ın (1971) ve Türk Hür Teşebbüs Konseyi'nin (1976) kuruluşları önemli dönüm noktaları.

1967'de kurulan DİSK, Türk-İş'in uzlaşmacı sendikacılığından farklı bir çizgi izliyor, militan bir sendikal mücadele hattını sınıf çelişkisi üzerine inşa ediyordu. Bu aktif tarzla DİSK, KİT'lerden ziyade özel sektörde örgütlenerek ciddi bir büyüme yaşadı. Siyaset yapmaktan korkmayan, TİP'le olan bağlarıyla da doğrudan siyasetin içinde olan bir sendikacılık benimsemişti DİSK. Bu çerçevede konfederasyonun 2. Merkez Genel Kurulu'nda Türkiye'nin NATO'dan çıkması gereği kararı alındı. 1970'e gelindiğinde Sendikalar Kanunu'nda yapılacak bir değişiklikle bir sendikanın Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için, o işkolunda toplam işçi sayısının en az üçte birini üye kaydetmiş olması şartı getirilmek istendi. Öneride ayrıca işçilerin sendika değiştirmesini zorlaştıracak düzenlemeler de öngörülüyordu. Değişiklik paketinin esas amacı DİSK'e bağlı sendikaların örgütlenme faaliyetlerini sınırlandırmaktı. Önerilerin mecliste yasalaşmasının ardından 15 Haziran 1970'te İstanbul'un farklı yerlerinde başlayan protestolara ilk gün yaklaşık 70.000 kişi katıldı. 16 Haziran'daki yürüyüşlereyse yaklaşık 150.000 kişi katıldı. Türk-İş yönetiminin olayları "ayaklanma" olarak karalamasına karşın, Türk-İş sendikalarının örgütlü oldukları fabrikalardan işçilerin de yürüyüşlere katıldıkları gözlendi (Özsever, 1998). Protestolar ancak sıkıyönetim ilan edilmesi ile durdurulabildi. 15-16 Haziran ile birlikte 1970'ler boyunca sendikal mücadelenin DİSK ekseninde şekilleneceği hepten belli olmuştu. Protestocu işçilerin İstanbul'un dört bir yanında yürüyüşe geçmeleriyle birlikte, 1960'ların ikinci yarısına damga vuran MDD-SD ve öncülük tartışmaları da anlamlarını yitirmiş oldu (Belge, 1992). Artık sosyalizm mücadelesini işçi sınıfından ve sendikalardan bağımsız düşünmek mümkün değildi. 15-16 Haziran ile birlikte "Ordu-Gençlik El Ele" sloganı ve aydın zümrenin kuracağı tepeden inmeci sosyalizm tahayyülleri arkaikleşmişti. 1970'ler boyunca DİSK, ücret sendikacılığı ile sosyalizm hedefini önceleyen radikal kopuş stratejilerini bağdaştırma zorluğu yaşadı. Aslında bu zorluk, siyasal partilerden meslek örgütlerine kadar hemen hemen tüm sol yapılar için geçerliydi.

12 Mart 1971 askerî müdahalesinden hemen sonra dönemin müteşebbisleri TÜSİAD'ı kurdu. Ayşe Buğra'ya (1995: 202) göre çalkantılı siyasal ortamda iş dünyası ihtiyaç duyduğu istikrarın tesisi için hükümete güvenmiyordu ve bir dernek çatısı altında örgütlenmelerinin ana nedeni kısa dönemli iktisadi çıkarlarını korumaktan ziyade, özel sektörün meşru kabul edileceği bir toplumsal çerçeve oluşturma hedefiydi. Buğra (1995: 337) TÜSİAD'ın tam anlamıyla bir sınıf örgütü niteliği taşıdığını, çünkü işadamlarının kişisel çıkarları ile sınıf çıkarlarının çelişmesi durumlarında bazı üyelerle TÜSİAD arasında çatışma yaşandığını vurgulamakta. Galip Yalman da (2009: 306) 1970'lere gelindiğinde Türkiye'de burjuvazinin kendinde sınıf olmaktan çıkıp, çıkarlarının farkında olan, bunları dile getiren ve çıkarları üzerinden siyaset yapan bir "kendisi için sınıf"a dönüştüğünü vurguluyor. Burjuvazinin "kendisi için sınıf"a evrilmesinin bir tezahürü TÜSİAD'ın kurulmasıysa, diğer bir tezahü-

rü de 1976'da Türk Hür Teşebbüs Konseyi'nin kurulmasıydı. TÜSİAD'ın baştan itibaren bir ölçüde elitist bir görünümü vardı ve yer yer diğer iş çevrelerince sanayicilerin çıkarlarına öncelik vermekle eleştiriliyordu. Bu bağlamda Hür Teşebbüs Konseyi "hür teşebbüs kuruluşlarının yek vücud olarak seslerini çıkartmak" amacıyla kurulmuştu. Farklı müteşebbisler, TÜSİAD, TOBB, TİSK ve hatta esnaf, zanaatkâr ve tarım kesimi örgütleri (TESK, TZOB) aynı çatı altında bir araya geliyordu. Konseyde öngörülen birliktelik, iş çevrelerinden yükselen uzlaşmacı seslere karşı, sermaye sınıfının daha sert ve tavizsiz bir tonda birleşmesini hedeflemekteydi.

Söz konusu dönemde bir yandan hizmet sektörleri gelişirken, bir yandan da ithal ikameci sanayileşme politikaları sayesinde sanayi tarıma göre çok daha hızla büyümüştür. Korkut Boratav (1995: 114) sendikal hareketin yükselişi ve grev hakkını da içeren çalışma mevzuatının da etkisiyle, 1963'ten yüksek enflasyon oranlarının gözlenmeye başlandığı 1977'ye kadar reel ücretlerin artış gösterdiğini vurguluyor. Bu eğilimin istisnaları 12 Mart'ı izleyen üç yıllık 1972-74 dönemi olmuştur. Reel ücretlerde 1963-1976 arasında yüzde 75'lik bir artış gerçekleşir. Boratav'ın ifadesiyle, 1970'lerin sonuna yaklaşıldığında, işçi sınıfının ekonomik mücadelesi ithal ikameci modelin hazmedebileceği ödün marjlarını aşan başarılar elde etmeye ve geleneksel dengeleri tehdit etmeye başlamış görünmektedir. Burada önemli bir noktanın altını çizmek gerekiyor. Sendikal mücadelede gözlenen radikalleşme 1977'ye kadar bir kriz ortamında şekillenmiyor. Başka bir ifadeyle gerek yerel ölçekte, gerekse makro ölçekte alternatif düzen arayışları ve sosyalist kopuş tahayyülleri önemli bir süre boyunca ücret iyileştirmeleriyle paralel ilerlemekte. Bu durum Ralph Miliband'ın bir tespitiyle örtüşür. Miliband'a (1964) göre işçi sınıfının sosyalizme kayması esas olarak kriz dönemlerinde değil, tersine görece refah dönemlerinde gerçekleşir. Miliband'ın ifadesiyle tarih işçi sınıfının iktisadi ve sosyal iyileştirme taleplerinin refah dönemlerinde azalmadığını göstermektedir. Tersine refah dönemlerinde bu talepler daha etkin biçimde dile getirilir. 1960'lardan itibaren genişleyen sendikal haklar, yükselen işçi sınıf hareketi ve sosyalist siyaset ile 1970'lerin önemli bir bölümünde gözlenen reel ücret artışları arasındaki ilişkiyi düşünürken Miliband'ın uyarısını da dikkate almak gerek.

1970'ler: Popülist modernite

1970'ler bağlamını tartışırken ilk akılda tutulması gereken unsur dönemin sınıf çelişkilerinin ve sınıf siyasetinin belirginleştiği bir dönem olmasıysa, daha makro bir unsur da, 1970'lerin İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in "popülist modernite" olarak nitelendirdikleri dönemin bir parçası olmasıdır. Tekeli ve İlkin'e göre 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi "utangaç modernite projesi"dir. Dönemin ana karakteristiği modernleşme hamlelerine eşlik eden tereddütlerdir. 1923-1950 arası dönemse Tekeli ve İlkin tarafından "köktenci modernite projesi" olarak nitelendirilir. 1950-1980 arası ise "popülist modernite projesi" olarak adlandırılmaktadır (Tekeli ve İl-

kin, 2003: x). Bu dönemi "modernite projesinin aşınması" olarak adlandırılan 1980 sonrası dönem izlemektedir. 1970'leri Tekeli ve İlkin'in "popülist modernite projesi" kavramsallaştırması üzerinden düşünürken vurgulanması gereken ilk nokta, bu çerçevede kullanılan popülizmin gündelik dilde zaman zaman popülizme atfedilen olumsuz yananlamlardan ayrıştırılmış olduğudur. "Köktenci modernite projesi"nde Cumhuriyet'in kurucu elitlerinin belirleyiciliği ön plandaysa, "popülist modernite" döneminde kitlelerin moderniteyi şekillendirme gücü artmıştır. İki dönem arasındaki farkta, çok partili rejime geçiş oldukça önemliyse de, fark sadece siyasal rejim değişikliğine indirgenemez. Marshall Berman'ın (1999) modernite tanımını hatırlayarak söyleyecek olursak, yeni dönemde en somut tezahürü kentleşmede gözlenmekte olan hızlı bir toplumsal değişimin içinde insanlar, dünyayı dönüşürme olanaklarına daha fazla sahip olduklarını hissetmişler, bildikleri şeylerin eskidiğine şahit olurken yeni sözler aramışlardır. Yeni dönemde insanların yaşadıkları dünyayı şekillendirme, kendilerine ait bir ev yapma tahayyülleri ve somut çabaları artmıştır. Bu, "popülist modernite" döneminin, "köktenci modernite" dönemine göre daha siyasal bir dönem olduğu anlamına gelir. Dönemin devingenliği çözümlerin büyük "kurgu" ve planlar olmaksızın hızla oluşturulmasını gerektirmektedir. Artık insanlar karşılaştıkları sorunların çözümlerini başka yerden beklemek yerine, kendi çözümlerini hayata geçirmekten yanadırlar. Bu olumlu anlamıyla popülizmin politikaya eklemlenmesi 1950'lere ve çok partili hayata geçişe denk düşer. Böylelikle artık parlamento kamu yönetiminin bir parçası olmaktan çıkıp bir temsil ve tartışma organına dönüşmüştür. "Millete gitme" yeni dönemin farkını ortaya koyan ve siyaset lügatına eklenen bir deyimdir artık. Çağlar Keyder'e göre de 1950'lerde gelişmeye başlayan ve merkezden kontrol ve yukarıdan aşağıya dayatılan reformculuğun sorgulandığı bu popülist hareketliliğin 1970'lere sirayet eden etkileri olmuştur. 1950'lerde yaşanan kentsel nüfus patlaması sonrası kitlesel göçün yavaşladığı 1970'lere gelindiğinde, DP döneminde çok ciddi oranda gelişen karayolu ağı sayesinde toplumun eski kültürel duvarları yıkılmış ve seçkinlerin geleneksel ayrıcalık iddiaları aşınmıştır (Keyder, 2013: 171).

1970'ler bağlamını düşünürken "popülist modernite" çerçevesinin nasıl bir ufuk açabileceğini daha detaylı görebilmek için popülizmin farklı vehçelerini ele almak gerekmekte. Ernesto Laclau, popülizmin tanımlanmasına ilişkin zorluklardan bahsederken, çok yakından bakıldığında popülizmin ortadan kaybolacağına dair bir uyarıda bulunuyor (Taggart, 2004: 2). Bu çerçevede biraz geri çekilerek büyük resimde popülizmin ekonomi-politik bağlamdaki anlamını, siyasetin kavranış biçimi olarak popülizmi, kentsel mekânda popülizmi ve popüler kültür bağlamında popülizmi aynı düzlemde düşünmeyi denemek yararlı olacaktır. Korkut Boratav, 1962-1976 döneminde siyasi rejimin, geniş halk kitlelerinin siyaset sahnesinde rol almasına imkân veren çok partili rejimin sonucu olarak, popülist denebilecek bir bölüşüm politikasına angaje olduğunu belirtir. Partiler arası rekabet, siyasi partileri işçi ve köylülerin taleplerine duyarlı hale getirmiştir. Sonuç olarak, ücretler siyasi yön-

temlerle baskılanmaz. İthal ikameci model çerçevesinde iç pazarın genişliği ve canlılığı hedeflendiği için bu bölüşüm modelinde yükselen ücretler bir yandan kapitalist işletmeler için maliyet unsuruyken, bir yandan da iç talebi canlandırma işlevine sahiptir. Grev hakkını da güvence altına alan toplu sözleşme sistemi ve yükselen sendikalaşmayla, "işçi sınıfının reel gelirlerinde zaman içinde sürekli artışlar güvence altına alınmıştır" (Boratav, 1995: 100). Böylelikle sermaye sınıfının uzun vadeli çıkarları ile geniş kitlelerin kısa vadedeki refahı arasında belirli bir denge kurulmuş olur. Bu denge, ileri bir sosyal güvenlik sistemi ve tarım kesimine yönelik destekleme alımlarıyla tahkim edilmiştir.

1970'lerde solun güçlü olmasını sağlayan önemli unsurlardan biri de parlamenter/merkez sol CHP ile sendikalar, sosyalist sol ve formel siyaset alanının dışındaki örgütler arasındaki sıkı bağdır. Bu bağ sadece personel transferi ya da seçim ittifakları açısından değil, ortak bir tahayyülün farklı noktalarından tutmak anlamında da önemlidir. Bu çerçevede, Necmi Erdoğan "Ortanın Solu"nda yer alan CHP ile radikal sol/sosyalist Devrimci Yol'un siyasal söylemlerinin popülist bir uğrakta buluştuğunu vurgular. Erdoğan da olumsuzluk atfetmeden bir popülizm tanımı sunar. Erdoğan'a (1998) göre 1970'lerdeki sol popülizm, "toplumsal-siyasal alanı popüler kesimler ile egemen kesimler, halk ile iktidar bloku arasındaki antagonistik ilişki ekseninde tanımlayan ve hegemonize etmeye çalışan" bir siyasal söylemdir:

> [Sol popülizm] (e)zen, sömüren, asalak egemen güçlerin ideolojisine karşı ezilen, sömürülen halka seslenerek ve popüler ideolojiler, gelenekler, ve simgeleri kendine eklemleyerek bir kitle seferberliğine ve düzen değişikliğine soyunur. Halk ile onun düşmanlarından oluşan, homojen, geçirimsiz, birbirine dışşal ve saydam iki kamp ya da kutup arasındaki mücadele toplumsal-siyasal alanı belirler. Popülist söylem, toplumsal antagonizmaların çoğulluğunu tanısa bile, bu antagonizmaların kutuplarını birbirinden ayıran sınırların aynı olduğunu varsayarak aralarında bir eşdeğerlik ilişkisi kurar. Yani her bir antagonizma bir başka sınır ilişkisi oluşturmaz ve toplumsal-siyasal alanın kurucu nitelikteki sınırlarını paylaşır. "Halk"ı iç bölünmeler ve iktidar ilişkilerinden azade gören dışsallık mantığı, onun idolleştirilmesini, yüceltilmesini de mümkün kılar (Erdoğan, 1998).

"Köktenci modernite projesi"nin şiarı "halka rağmen halk için" iken, "devlet partisi"nden "halk partisi"ne dönüşen CHP'nin 1970'lerdeki şiarı "halk için halkla birlikte"dir artık. Gerek CHP, gerekse Devrimci Yol, siyasetin temel çelişkilerini popülist bir perspektifle tanımlamaktan yanadır. CHP için temel çelişki "halk" (kendi emeği ile geçinen, başkasını sömürmekten kazanç sağlamayanlar, ezilenler) ile "halktan olmayanlar" (kendini ayrıcalıklı görenler, büyük toprak sahipleri ve üretken olmayan kesimler) arasındadır. Devrimci Yol ise temel çelişkiyi "halk" ile "egemen sınıflar" ve "oligarşi" (tekelci burjuvazinin egemenliği altında olan, toprak ağalarını ve tefeci bezirgânları da kapsayan egemen sınıflar ittifakı) arasındaki çelişki olarak tanımlar. Bu iki tanım da, gerek merkez solun gerekse radikal solun ka-

pitalizmden kopuş hedefini önceliğini gösterir. CHP'nin popülist seferberliği, yumuşatılmış bir anti-emperyalizm, kendini komünizmden ayrıştırmaya özen gösteren bir anti-kapitalizm iddiası, halk sektörü ve kooperatifçilik vurgusu ve halkın değerlerine atıflar üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda Emin Alper, kapitalizmden kopuş hedefi çerçevesinde CHP'nin kendini sosyal demokrat olarak nitelemekten dahi çekindiğini belirtir. Partinin fikirsel çerçevesini belirleyen *Özgür İnsan* dergisinde Avrupa tarzı sosyal demokrasinin sosyal düzeni veri kabul ettiği, buna karşın CHP'nin sermaye-emek karşıtlığında tavrını emekten yana koymasıyla sermaye ile geçinemez hale geldiği vurgulanır. CHP'nin "düzen değiştirme" hedefi, sosyal demokrasiye göre çok daha radikaldir (Alper, 2002). Devrimci Yol'un kopuş stratejisindeyse direniş komiteleri, Fatsa gibi deneyimler ve faşist saldırılara karşı verilen mücadele öne çıkar. Bu perspektif, Sovyet ya da Çin modelini takip eden sosyalist akımları "şablonculuk", "aktarmacılık" ile suçlarken, genel olarak siyasetin yerelde kurulması, yerelde üretim ve bölüşüm ilişkilerinin dönüştürülmesi hedefini öncelemektedir.

Terzi Fikri önderliğinde adeta bir sembole dönüşen Fatsa deneyimi yerelde dönüştürme pratiklerinin belirleyiciliğini gösteriyor. Yereldeki dönüştürme örneklerini 1973 seçimlerini kazanan CHP'li belediye başkanlarını da kapsayacak şekilde düşünmek gerek. Örneğin Ankara'da Vedat Dalokay belediyenin demokratikleşmesinden ve bu sayede "yerel hükümet"e dönüşmesinden söz ediyordu (Tekeli, 2009: 253). Yerele yapılan vurgu "köktenci modernite"nin makro ölçekli siyaset ve çözüm arayışlarından ayrılır. 1970'ler boyunca gözlenen bu yerellik vurgusu sadece "köktenci modernite" projesinden kopuşu göstermez. Dahası yerele yapılan vurgu 1970'teki atmosferi 1960'lara damga vuran kalkınmacılıktan ve sosyalizmi hızlı bir kalkınma yöntemi olarak görme yaklaşımından da ayırmaktadır. Bu çerçevede 1970'lerde "popülist modernite" daha da derinleşmiş, "köktenci modernite"ye olan bağı kuvvetli olan planlamayı çözüm olarak görme tavrı bir ölçüde aşınmıştır.

"Popülist modernite"de kitleler daha fazla siyasallaşır. Yukarıda aktarılan türden popülist ikilemler üzerinden tanımlanan siyaset dönemin genel atmosferini oluşturur. Merkez soldan sosyalist sola uzanan yelpazede gerek legal parti ve örgütler gerekse enformel yapılar kapitalizmden kopuş tahayyülünü dillendirirler. Radikal dönüşümlerin hızla hayata geçirilebileceği beklentisi hâkimdir. Bu beklenti ve siyasallaşma, devingenliği dönemin belirleyici karakteristiği haline getirir. Artan grevler bu atmosferi desteklemektedir. 1963-1971 döneminde grevler nedeniyle kaybolan işgünü sayısı 4.506 iken, bu sayı 1973-1980 döneminde 21.812'dir (Ozan, 2012: 159). Grev ve iş bırakmalara ilaveten işçi eylemlerinde de bir çeşitlenme gözlenmekteydi. İş yavaşlatma, yürüyüş, yemek boykotu, fazla mesaiye kalmama gibi eylemler de yapılıyordu. Türk-İş bile siyasi grev kararları almaktaydı. 16 Haziran 1975'te İzmir'de örgütledikleri ve 80 bin işçinin katıldığı 8 saatlik genel grevde "petrol ve madenlerin ulusallaştırılması" gibi siyasi talepleri dile getiriyorlardı. İşçi eylemlerindeki çeşitlenmenin bir boyutu da özyönetim deneyimleriydi. Özyöne-

tim deneyimlerinin ilklerinden biri 1968'de Alpagut maden ocağında hayat buldu. Yönetime el koyan işçiler, işçi genel kurulları oluşturarak katılımcı karar alma süreçlerini uygulamaya soktu. 1970'de Günterm Kazan Fabrikası'nda, 1977'de ise Aşkale maden ocağında benzer özyönetim deneyimleri devreye girdi (Coşkun, 2013: 60). 1975'ten itibaren Devrimci Yol çevrelerince Yeraltı Maden-İş çerçevesinde örgütlenen Yeni Çeltek'te madenciler işyeri komiteleri aracılığıyla işletmenin karar alma süreçlerine müdahil olmuşlar, madenin tasarımında modifikasyonlar gerçekleştirmişler ve hatta nihai ürünün düşük fiyatla satılmasını dahi organize etmişlerdi (Bozkurt, 2008). TİSK Başkanı Halit Narin "çalışanların yönetime, kâra ve sermayeye katılma istekleri, rejimin geleceği açısından endişe yaratıyor" (aktaran Ozan, 2012: 139) derken muhtemelen aklında bu özyönetim deneyimleri vardı.

"Popülist modernite" döneminde sorunların halk tarafından oluşturulan formüllerle çözülmeşinin öne çıktığı yukarıda vurgulanmıştı. Bu eğilimin etkileri kentsel mekânda da tezahür etmiştir. Ülke ölçeğindeki projeler konut sorununu çözme konusunda perspektif sunamazken, "popülist modernite" çerçevesinde insanlar bu soruna gecekondu çerçevesinde bir çözüm oluşturur. Aynı şekilde makro ölçekli projeler hızla büyüyen kentlerin ulaşım sorunları için çare oluşturamazken, "popülist modernite" ulaşım sürecine uzun erimli değil hızla hayata geçirilen ve düşük maliyetli bir çözüm sundu: dolmuş. İlhan Tekeli ve Selim Ilkin'in önerilerini izleyerek "köktenci modernite projesi"nden "popülist modernite"ye geçişi düşünmeye devam ederken, bu geçişin kentsel planlamanın kente etki gücünün azalmasına denk düştüğünü de hatırda tutmak gerek. 1950'lere gelindiğinde Istanbul, Prost Planı'nda öngörülenin, Ankara ise Jansen Planı'nda öngörülenin çok üzerinde büyümüştü. Tekeli (1993) Istanbul ölçeğinde beliren sorunları şöyle sıralamakta: Birinci sorun konut stoğuydu. Buna bağlı olarak Zeytinburnu ve Alibeyköy'den başlayarak kentin o dönem için çeperi olan semtlerinde gecekondu mahalleleri oluşmaya başladı. Kent artan nüfusla belediye sınırlarının dışına taşıyordu. Mevcut mevzuat bu durum karşında yetersizdi. Kent sanayi arsası talebini de karşılayamıyordu. Ve artan araç sayısıyla birlikte kentiçi trafik bir soruna dönüşmüştü. Bu konjonkürde ortaya, talebe hızla uyum gösterebilen bir toplu taşıma sistemi olarak dolmuş çıkar. Dolmuş esnektir, güzergâhlar zaman içinde sabitleşse de ara duraklar sabit değildir. Esnekliğin bir diğer boyutu dolmuşların özel girişimciler eliyle işletilmesidir. Öte yandan dolmuş büyüyen kent hayatının anonimlik özelliğiyle de uyumludur. Dolmuştan yararlanan ve ulaşım hizmetinin giderini bölüşen kişiler arasında anonim bir ilişki söz konusudur (Tekeli ve Okyay, 1981: 10).

"Köktenci modernite projesi"nden "popülist modernite"ye geçiş hakkında düşünürken, bu geçişin popüler kültürle olan ilişkisini de hatırda tutmak gerekmekte. "Köktenci modernite projesi" müziği önemsiyor ve resmî perspektifle düzenlenmesi gereken bir alan olarak görüyordu. Tek-parti döneminde konservatuarda klasik Türk musikisi şubesinin kapatılması ve radyolarda Türk müziği yasağı ile inşa edilen Cumhuriyet'in Musiki İnkılâbı daha sonraları TRT ile kurumsallaşacaktır. Fa-

kat "popülist modernite" ilerledikçe, müzik sektörü çeşitlenir ve genel müzik alanı farklılıkları içerir hale gelir. Artık Boğaz vapurlarında klasik Batı müziği çalınan günler de TRT'nin Yurttan Sesler tarzının tek olasılık olduğu günler de geride kalmaktadır. Önceleri plağın yaygınlaşması radyonun tekeline bir tehdit oluşturur. Fakat 1970'lerde plağın yerini kasete bırakması iyiden iyiye popülerin özerkleşmesini beraberinde getirir. Korkut Boratav'a göre 1970'lerdeki bölüşüm düzeni, emekçi ve orta sınıfların reel gelir artışlarıyla birlikte, toplumun tüm kesimlerinin tüketim alışkanlıklarında bir dönüşüme yol açacaktır: "1970'li yılların ortalarına gelindiğinde gecekondu semtlerinde çatıları kaplayan televizyon antenleri"nden söz eden Boratav (1995: 95), benzeri bir gözlemi işçi ve köylü ailelerinde giderek yaygınlaşan transistörlü radyo, teyp, buzdolabı hatta otomobil sahipliği için de yapar. Popüler kültürün özerkleşmesi ile birlikte arabesk müziğin kendi starları ve dinleyici kitlesi ile ortaya çıktığı gözlenir. TRT'nin regülasyon çabası devam etmektedir; arabesk devlet radyosunda ve televizyonunda katı bir yasak ile karşılaşır. Arabeske karşı yasakçı tavır kimi aydınların bu müziği yoz olarak nitelemesi ile paralellik gösterir. Bu aydınlar, gecekondu-dolmuş-arabesk arasındaki bağları vurgularlar. Kentlerin şekil değiştirmesi kimilerince yozlaşma olarak nitelenir.

Meral Özbek arabeskin ortaya çıkışını toplumun genelinde 1970'lerin ikinci yarısına değin süren göreli kültürel canlanma çerçevesinde analiz etmeyi önerir. Özbek'e göre arabesk müzik modernleştirme projesine verilen bir halk tepkisidir. Bu tepki daha çok, yerinden edilme deneyimi yaşamış, yeni kentlileşmişlerin tepkisidir. İçinde hem modernleşmeye tepki, hem de modernleşmenin onaylanması bulunmaktadır. Dönemin genel protesto atmosferi, arabesk türün kurucusu sayılan Orhan Gencebay'ın müziğine da yansır. Gencebay'ın "Batsın Bu Dünya"sı keskin bir kapitalizm eleştirisi dillendirmez. Gencebay'ın müziği kapitalist modernleşmenin insanlıktan çıkarıcı taraflarını vurgular (Özbek, 1999). Daha çok değişimin dışlama ve zor yerine, sevecen ve hümanist bir şekil almasına yönelik bir çağrıdır.

Yine 1970'lerde belirginleşen bir tarz olan Anadolu rock'ta ise düzen ve kapitalizm eleştirisi daha net bir şekilde duyulur. Bu türün öncülerinden Cem Karaca Nazım Hikmet'in şiirlerini besteler. Karaca'nın albüm adları bile sloganlardan oluşur. "Yoksulluk Kader Olamaz" (1977) albümünde bestelenen Can Yücel'in "hava döndü işçiden / işçiden esiyor yel" dizeleri tam da dönemin devingenliğinin müziğe yansımasıdır. Dönemin filmlerinde de hava işçiden yana dönmüştür. Dönemin pek çok popüler filminde mevcut düzenin sorunları ele alınır ve alternatif tahayyüllerle ilişkiler kurulur. Örneğin Yavuz Özkan'ın *Maden*'inde (1978), ana karakter Ilyas (Cüneyt Arkın) bir devrimcidir. Kötü çalışma koşulları, sarı sendika, göçük, filmin vurguladığı sorunlar, grev, işçilerin politikleşmesi ve örgütlenme ise filmin önerdiği çözüm yollarıdır. *Maden* DİSK'e bağlı sendikaların işçi eğitimlerinde de sıklıkla gösterilir.

Umut Tümay Arslan, Melih Gülgen'in çektiği ve başrolünde Cüneyt Arkın'ın rol aldığı Komiser Cemil serisi filmlerinin de sol popülizmin çekim alanında olduğunu

belirtir. Seri boyunca yoksulluk, yoksulların hak arama mücadelelerindeki dezavantajları, halkın polise duyduğu güvensizlik gibi temalar öne çıkar. Komiser Cemil, kimi zaman sınıf farklılıklarını kabul ederek işçilerin haklı eylemlerine destek olur, kimi zaman Amerika'dan rüşvet alan şirketleri yakalamak için devrimci gençlerle işbirliği yapar. Kafasında hep "ben bu düzenin polisi miyim?" sorusu vardır. "Polis emekçinin karşısında iktidarın memuru mudur?" sorusunu sorar. Gücünü adeletten yana, kötülüklerin karşısında kullanma derdindedir. Kimi zaman düzen onu açığa alır ve silahına el koyar. Fakat Cemil yine de yılmaz. Mevcut bozuk düzen Cemil'in kâbusudur. Uyandığı kâbusu şöyle söze döker: "Bozuk düzen, nereye elimi atsam bir kötülük, bir çirkinlik çıkıyor. Hepsini düzeltmek istiyorum düzeltemiyorum" (Arslan, 2005: 167). Sol popülizm Komiser Cemil serisinde de halk ve halktan olmayanlar ayrımı üzerinden tezahür eder. Cemil işadamı Vehbi Tok hakkında konuşurken onu halktan olmayan olarak kodlar. Emniyet müdürü, Vehbi Bey'in yurt ekonomisine katkıda bulunduğunu vurguladığında Cemil, "Dediğin gibi olsa sözümüz yok. Ama memleketin hammaddelerini çokuluslu şirketlerle anlaşıp dışarı satmak için kurulmuşsa ve ıskarta uçak alımında yoksul halkımızın paralarını aşağılık komisyonculara dağıtıyorsa ve bu düzenin devamı için gerekli eylemleri yapmaya silahlı adamlar sürerse..." diye yanıt verir (Arslan, 2005: 193). Böylelikle *Cemil Dönüyor*, *Maden* ile aynı mesajı verir: Sermayedarların eli kanlıdır. Cemil'in oğluna hediye etmek için aldığı kitap, dönemin çok satarlarından olan Doğan Avcıoğlu'nun kitabıdır. Aslında Doğan Avcıoğlu kitaplarının çok satan olması, 1970'lerin atmosferine ilişkin çok şey söylemektedir.

Döneme egemen olan alternatif tahayyüllerin ve toplumdaki devingenliğin beyaz perde üzerinden popülerleşmesini düşünürken anılması gereken bir diğer film Atıf Yılmaz'ın *Köşeyi Dönen Adam*'ıdır (1978). Kemal Sunal'ın Adem karakteri ile başrolde olduğu film, popülist tavrın ve toplumsal mizah anlayışının bir örneği sayılır (Özgüç, 2005: 74). Film bir eşeğin karnında olduğu düşünülen elmaslar üzerinden insanların zenginleşmek için neler yapabileceğini hicvetmektedir. Bu vurgu, reklamlar, gazetelerin kupon karşılığı düzenlediği çekilişler, toto ve piyango eleştirisine eklemlenir. Atıf Yılmaz'ın kamerası, yüksek binaların cephelerinde yer alan reklamlarla yoksul Adem'in tükettiği simit arasındaki tezatı vurgular. Adem'in kupon peşinde koştuğu günlerde, tıpkı Komiser Cemil serisinde olduğu gibi *Köşeyi Dönen Adam*'ın fonunda da dönemin duvar yazıları bol bol perdeye taşınır: "Patron-Ağa Devletini Yıkacağız. Halk İktidarını Kuracağız. TKP"; "Patron ve Uşaklarının İşçiler Üzerindeki Baskısı Kırılacaktır"; "Kavgamız Savaşsız ve Sömürüsüz Bir Dünya Kurana Kadar Sürecektir". İlaveten dönemin grevleri de filmin fonunda yer bulur. Adem filmin başında oldukça apolitiktir. Evinin duvarına yazılan "Yaşasın 1 Mayıs" yazısını, "Yine pisletmişler" diyerek beyaz boyayla siler. Fakat zamanla Adem de, neredeyse spontan bir şekilde politikleşir. Bu spontane siyasallaşma spesifik bir örgütlenme ile gerçekleşmez, adeta esen rüzgâr, her yerde Adem'in karşısına çıkan marşlar ve sloganlarla Adem'i kendiliğinden siyasallaştırır. Uykusundan

1 Mayıs marşını sayıklayarak uyandığını fark eder. Evinden çıktığında duvara yazılan yazının eksik kaldığını görür. "Fabrikalar Tarlalar Herşey Emeğin Ola" yazısını Adem "cak" harflerini ekleyerek tamamlar. Ve finalde Adem, "İşçi Sınıfı Partisine Özgürlük" sloganlarının atıldığı 1 Mayıs kortejinin içinde bulur kendini. Dönemin atmosferi apolitikleri dahi dönüştürecek ölçüde siyasaldır.

1970'lerin sinemasını besleyen kaynaklardan biri de, 1960'larda da olduğu gibi, köy romanlarıdır. Berna Moran'a göre bu romanlarda genel olarak ezen/ezilen çatışması ele alınır. Anadolu romanlarında "ezmek fiili yönetici ve zengin sınıfın genel anlamda halkı sömürmesi dışında, kaba kuvvete dayanarak yapılan hareketleri, yani şiddeti (dayak, işkence, adam öldürme) içerir" (Moran, 2008: 315). Fakat 1970'lerin romanı ezen/ezilen çatışmasının ötesinde başka temaların peşindedir. Roman mekânı artık ağırlıklı olarak kenttir. Kentli insanların sorunları romana taşınmıştır. Siyasal aktivistler ve aydınlar sıklıkla romanlarda yer bulur. Adalet Ağaoğlu'nun *Dar Zamanlar* üçlemesi, Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar*'ı (1972), Yusuf Atılgan'ın *Anayurt Oteli* (1973) 1970'lerin ürünleridir. Ağaoğlu'nun aile bağlarından sadakate bir dizi yerleşik değeri sorgulaması belki de ancak dönemin devingenliği ile mümkün olmuştur. *Tutunamayanlar*'da öne çıkan heykeli dikilenlere ve ortaokul tarih kitaplarına yönelik eleştiriyi Ağaoğlu'nun Cumhuriyet'in kadın idealine yönelik sorgulaması ile birlikte düşünmek gerekir. 1970'lerin romanında birey öne çıksa da, siyaset de geri planda kalmaz. Her şeyden önce bu dönemde önemli bir 12 Mart romanları damarı oluşmuştur: *Büyük Gözaltı* (Çetin Altan, 1972), *47'liler* (Füruzan, 1974), *Yaralısın* (Erdal Öz, 1974), *Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu* (Sevgi Soysal, 1976) bu damardan ilk anda hatırlanabilecek romanlar.

Dönemin roman verimini hatırlamak, bize 1970'ler hakkında mevcut olan bir diğer yargıyı da düşünme fırsatı sunabilir. Bu yargıya göre 1970'ler genel olarak şiddet ortamı tarafından belirlendiği ölçüde entelektüel ve akademik olarak da verimsiz bir dönemdir. Kimi akademisyen oto/biyografilerinde 1970'ler, üniversitelere boykotların egemen olduğu bir dönemdir ve bu nedenle akademisyenler için bir durgunluk dönemi olmuştur. Bu ve benzer yargılara karşı da sorgulayıcı bir tavır gerekmekte. Bazı örnekleri hatırlamak gerekirse *Milliyet*'te 1970'ten itibaren Ali Gevgilili, Düşünenlerin Forumu başlıklı açıkoturumlar düzenliyor, bu uzun tartışmalara Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, İdris Küçükömer, Haydar Kazgan, Tarık Zafer Tunaya, Şerif Mardin gibi isimler katılıyordu.* Bu açıkoturumlarda oldukça geniş bir yelpazedeki konular yer yer özgün yaklaşımlarla ele alınmaktaydı. Örneğin Sovyet deneyimin açmazlarından söz ediliyordu. Açıkoturumlarda Aydemir Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist olduğunu iddia ederken, Küçükömer bu görüşe karşı çıkıyor Kurtuluş Savaşı'nın sadece Yunanlılara karşı kazanıldığını vurguluyordu. Küçükömer bu açıkoturumlarda tek-parti dönemine ilişkin eleştirilerini de detaylandırıyor ve birinci Cumhuriyet'in ideolojik özellik-

(*) 1970'ler üzerine sohbetlerimizde bu açıkoturumları hatırlatan Kerem Ünüvar'a teşekkür ediyorum.

lerine bakmayı deniyordu: "Eğitimde tek tip insan yetiştirme, insana tapma motivi hakimdir. ... Politikada tek parti vardır: Statik, sınıflar üstü politik anlayış hakimdir, halka rağmenlik ilk hakimdir. ... Denebilir ki, Türkiye'de gelişim düzeyi bu politik örgütlenişe daha uygun değildi. Fakat ideolojik olarak yapılan eğitim zaten esastan böyle bir sisteme karşıttı, almaşık tanımıyordu. ... Demokratik kuruluşlara yer verilmemesi, giderek, 'Birinci Adam', 'İkinci Adam' ya da bürokratik yalnızlığı çıkarmıştır ortaya... Halktan kopuk, halkla ilişkisiz çünkü, yukarıdan yapılan şeyler" (*Milliyet*, 28 Ekim 1973; Küçükömer, 1994: 108-109). Küçükömer Cumhuriyet'in 50. yılının kutlandığı 1973'te iyimserdi, demokratik üçüncü Cumhuriyet'i kutlamaktan söz ediyordu. Mardin ise bu tartışmalarda uluslararası konjonktürden ya da iktisadi alandan kaynaklanan çelişkilerden ziyade politik kültüre ve kültürel sürekliliğe dikkat çekmekteydi. Bu açıkoturumlarda ortaya atılan soru ve görüşler sonraki dönemlerde tekrar tekrar ve daha derinlemesine ele alınacaktır.

1970'lerde keskinleşen gündelik siyasetin entelektüel gündeme de siyaret ettiği muhakkaktır. Çoğu derginin bizzat belirli bir örgüt ya da grup tarafından yayımlanmakta oluşu, dergi sayılarındaki patlama düzeyindeki artışın karşılaştırılabilir bir entelektüel verime dönüşememesine yol açmıştır. Ancak bu genelleme diğer örnekleri unutmaya yol açmamalı. Örneğin Kemal Tahir'e yakın çevreler 1971'de *Türkiye Defteri* dergisini çıkarmaya başlıyorlardı. Dergi bir yandan şiir ve öykülere yer verirken, diğer yandan Gramsci'den Parvus'un Türkiye'nin yarı sömürgeleşmesi analizlerine uzanan bir yelpazede dosyalar hazırlıyordu. Taylan Altuğ, Hilmi Yavuz gibi felsefeciler dergiye katkı sunanlar arasındaydı. Osmanlı tarihi hakkında dergi Halil İnalcık'a yer veriyordu. Derginin sık sık ele aldığı görüş Batılılaşmacı perspektifti. Geri kalmışlık, ilericilik, tarihî roman, sentez, derginin diğer fikri takip konularıydı. Kemal Tahir'in yanı sıra Selâhattin Hilâv ile yapılmış uzun ve felsefe ağırlıklı söyleşiler dergide yer bulmaktaydı. Kemal Tahir (1975) bir derginin ilkeleri ne olmalıdır sorusuna yanıt verirken bir bakıma önerdiği ve *Türkiye Defteri*'nde hayat bulan entelektüel gündemi de özetlemiş oluyordu. Kemal Tahir'e göre derginin ele alması gereken meseleler listesinde tabularla mücadele başlarda geliyordu: "İçte bütün tabularla, tabulaşmaya yeltenen iç ve dış kandırmacılarla boğuşma. Bu boğuşma sürekli olmalı. Hiçbir gündelik çıkar için savsaklanmamalı..." Osmanlı değerlerinin üzerinde durmak meselesi önemliydi ve Osmanlı kültür ve sanatı hakkındaki aldatmacaların foyasını meydana çıkarmak gerekiyordu. Tahir'e göre Osmanlı'nın etrafındaki unutturma duvarı mücadele edilmesi gereken bir noktadır. Ayrıca Tahir "Gerek Balkanlarda, gerek Ortadoğu'da, millî kurtuluş ve bağımsızlık hareketi gibi görünen davranışların aslında birer parçalayıcı emperyalist planın" uygulamaları olduğunu da iddia ediyordu. Emin Alper, Kemal Tahir'in Bülent Ecevit'in siyasal perspektifinin esin kaynakları arasında yer aldığını vurgular. Kemal Tahir bir yandan Doğu ile Batı arasındaki farklara kafa yorar ve bu farkları esas olarak "kerim devlet" kavramı ekseninde özetlerken, öte yandan Marksizan etkiyle bu farklara salt kültürel olmayan temellendirmeler arayışındaydı. Böylelikle toplumsal ya-

pı analizine dayanarak kapitalizm nedeniyle Batı'nın yetiştirdiği insan tipinin bencil ve sömürücü, daha adil olan Osmanlı düzeninde yetişmiş insanın ise hoşgörülü, altruist ve ahlâklı olduğu sonucuna ulaşıyordu. Bu iddia Ecevit'in sol popülizminin hümanist boyutuna temel teşkil etmiştir (Alper, 2002). *Ölmeye Yatmak*'ta Aysel'in ilkokul öğrenciliğinden hatırladığı müsamereler üzerinden Cumhuriyet'in idealle-rini sorgulamaya girişmesi, Kemal Tahir'in Osmanlı vurgusu, Küçükömer ve Atay'ın farklı mecralarda dile getirdikleri cesur soruları 1970'lerde entelektüel gündemin "köktenci modernite" döneminin gündeminden hayli farklılaştığını göstermekte.

Sadece solun değil 1970'ler sağının siyasal ve entelektüel gündemi de "köktenci modernite" gündemine alternatiflerin neşet ettiği bir gündemdir. Bir yanda AP, sağın amiral gemisi konumuyla popülizmin bayraktarlığını yapmaktadır. Milli irade-cilik üzerinden ve DP/Menderes'in mirasçısı olarak hareket ederek kendisini doğrudan popülist olarak görür. Demirel'in vurgusu Türk milliyetçiliğine yöneliktir: "Türkiye bugünkü hali ile dahi, Batı medeniyetçiliğini yanlış anlayarak kendi medenîyetinden kopma gibi bir durumun açtığı yaraları kapatabilmiş ve gerçekten Türk milliyetçiliğine, millî ve mânevî değerlere, millî Türk kültürüne sahiplik içine girmiştir." Böylelikle AP çizgisi kendini tek-parti döneminden ayrıştırmaya çalışmaktaydı. Fakat AP dışı sağ MHP ve MSP'de partileştikçe, sağ cenahtan AP çizgisinin maneviyatçılığını yetersiz bulanlar da görünür oldular. MHP'de alternatif tahayyüller yer yer korporatizmi kapsamaktaydı. MSP'de ise manevi kalkınma vurgusu öne çıkıyordu. 1970'lere gelindiğinde halen yayınlanmakta olan *Hareket* dergisinde Nurettin Topçu ve çevresi Cemil Meriç'in yazılarına yer veriyor, muhafazakâr çevrelerde Kemal Tahir'in tezlerinin bilinmesini önemsiyordu. Topçu da yazdıklarında sanayileşmenin tüm dertlerin dermanı olacağını savunan görüşe karşı çıkıyordu. Onun da vurguladığı, sanayileşmenin yarattığı adaletsizlikti. Bu adaletsizlik gerek işçinin hayatını makinaya esir ettiği için, gerekse patronları varlığa gömülü bir hayata ittiği için eleştirilmeliydi. Siyasetin keskinleştiği bir ortamda sağın gündeminde de alternatif arayışları gözlenmekteydi.

1970'ler: Şiddet sarmalı ve kriz

1970'lerin atmosferinde alternatif tahayyüller oldukça yaygındı. Siyasetten üretim ilişkilerine hayatın her alanında mevcudun alternatifini düşünmek zorlu bir süreçti. Dünyadaki farklı deneyimleri takip etmek yaygınlaşıyordu. Farklı örneklerden, farklı deneyimlerden haberdar olmak, başka ülkelerde verilen mücadeleleri öğrenmek, türlü engellere rağmen, önemliydi. Pek çokları mevcut düzenin alternatifinin mümkün olduğuna diğer ülkelerdeki örneklere bakarak ikna olmuştu. Uluslararası ilhamın iki ana kaynağından söz etmek mümkün: Bunlardan biri Sovyet ve Çin modelleriydi. Sovyet modelinin etkisini sadece TKP çevreleriyle sınırlı düşünmemek gerekir. TKP'li olmayan sosyalistler için de Sovyetler Birliği'nin ve onun yörüngesindeki devlet sosyalizmlerinin spordan teknolojiye farklı alanlardaki başarıları adeta bir

gurur vesilesiydi. Entelektüeller düzeyinde Sovyet modelinin sorunlarını dile getirenlere rastlamak mümkündü. Bu noktada Mehmet Ali Aybar'ı ve 1968'de Sovyetlerin Prag Baharı'na müdahale etmesine yönelik eleştirisini özel olarak vurgulamak gerek. Yukarıda belirtildiği üzere örneğin İdris Küçükömer de Sovyet modelinin sorunlarını vurguluyordu. Fakat militanlar düzeyinde bu eleştirilerin etkisinin olmadığını da söylemek gerekiyor. 1970'lerdeki bir solcu militan için Çin Halk Cumhuriyeti'nde ya da Sovyetler Birliği'ndeki insan hakları sorunları ya da Prag Baharı'na müdahale gibi başlıklar soğuk savaştaki karşı kampın ikna edici olmayan retorikleriydi. Uluslararası ilhamın ikinci kaynağı Güney Amerika gerilla hareketleriydi. Bu hareketlerin başarıları Türkiye'de insanları alternatifin silahlı mücadele ile kurulacağına ikna ediyordu. Bu iki kaynaktan beslenen Türkiye solu 1970'lerde demokrasi perspektifine hak ettiği önemi vermedi. Bu iki kaynağın dışında kalan örnekler de, ya Avrupa Komünizmi'nde olduğu gibi ilgiye değer bulunmuyordu ya da Salvador Allende örneğinde olduğu gibi Pinochet darbesiyle sona erdiği için dönüşümün sandık yoluyla olamayacağı görüşüne kanıt olarak sayılmaktaydı. Demokrasi perspektifi gerektiği ölçüde önemsenmedikçe silahlı mücadeleye atfedilen önem arttı.

Solda silahlı mücadele fikrinin yaygınlaşmasında Şubat 1968'deki Kanlı Pazar'dan başlayarak gelen radikal sağın devlet aygıtıyla farklı işbirliği biçimleriyle organize ettiği saldırıların da çok ciddi bir payı vardır (Bozarslan, 2009). Murat Belge'nin (1992) ifadesiyle silahlı mücadelenin faşist saldırılara karşı bir savunma biçimi olarak ortaya çıktığını vurgulamak gerekir. Fakat savunma işlevi atfedilen silahlı mücadele zamanla temas ettiği siyasetlere bir ölçüde kendi rengini vermiştir. Örneğin Mahir Çayan ve Çayan'ı izleyenler için silahlı propaganda, sadece askerî değil siyasal mücadelenin de bir parçasıdır. Silahlı eylemler "önce kitleleri sarsar, giderek de bilinçlendirir" (aktaran Bozarslan, 2009). Bu yaklaşım yaygınlaştıkça, solun siyasal şiddete bakışı, örneğin Fanon'cu bir yorumdan da uzaklaşılmış olur. Fanon'a göre şiddet, hızlı, kısa ve spesifik bir amaca yönelik olmalıdır. Fanon bu bağlamda siyasal şiddeti cerrahi bir müdahaleye benzetir. Fakat silah bir propaganda aracı olarak görüldüğünde ucu açık bir şekilde ve belirli amaçlara bağlı olmaksızın kullanılır hale gelir. Dönemin devingenliği içinde gerek silahlı mücadeleye uzak, gerekse yakın duran örgütlerde sekter bir siyaset dili egemen olur. Bu sekter dil, şiddetin egemenliğindeki bir ortamda ancak yüzeysel ve dogmatikliğe meyilli ideolojik okumalara imkân verir. Bir yandan şiddet sarmalının ölçeği genişlerken, diğer yandan da sol içi rekabet ve çekişme şiddetin kullanıldığı bir alana dönüşür ve ciddi enerji soğurur. Gün Zileli'ye göre işçi sınıfın yükselişi de bu şiddet ortamı yüzünden kırılmıştır. 1975-1980 arasının adı konmamış bir iç savaş dönemi olduğunu söyleyen Zileli'ye göre iç savaş sadece faşistler ve solcular arasında değil, sol gruplar arasında, örneğin Moskovacılar ile Maocular arasında ya da Dev-Yol ile Kurtuluş arasında da söz konusudur. Zileli'nin ifadesiyle, grupların iktidar ihtirasları belirli bir dogmatizm ve silahlı rekabeti meşru gören bir tavır yaratmıştır (Atay, 2013: 83-84).

1970'lerin nasıl bir bağlam olduğu sorusu üzerine olan bu tartışmayı 1977-1980 dönemi krizine ilişkin notlar ile tamamlamak uygun olur. Kriz esas olarak ithal ikameci modelin belirlediği üretim ve bölüşüm çerçevesinin sürdürülebilir olmaktan çıkmasına ilişkindi. Krizle birlikte çeşitli sektörlerde üretim ciddi oranda düşmüş, çeşitli sanayi malları piyasadan çekilmiştir. Bir yanda siyasal alanda şiddet sarmalı etkisini iyiden iyiye hissettirirken, diğer yanda karaborsacılığın gündelik hayata etkileri de derinleşmektedir. Karaborsanın yaygınlaşması sıradan vatandaşların hükümetlere ve siyaset kurumuna duyduğu güveni azaltmıştır. Krizin arka planına ilişkin dört nokta üzerinde durmak gerekiyor. Birincisi, krizin temel göstergesi dış ticaret açığından kaynaklanan döviz kıtlığıdır. İthal ikameci dönemde, döviz miktarı ithalat kapasitesi üzerinden sanayileşme hızını belirlemektedir ve modelin sanayi burjuvazisi ile örgütlü işçi sınıfı arasında kurduğu dengede döviz bolluğu kritik olduğundan Demirel ve Ecevit hükümetlerinin başlıca amacı döviz bulabilmek olmuştur (Keyder, 2013: 201, 227). Döviz kıtlığıyla birlikte sanayi sektörünün ithal girdi gereksinimi karşılanamaz hale gelmiştir. İkinci olarak, işçi sınıfının örgütlü mücadelesinin krizi derinleştirmesi söz konusudur. TÜSİAD'ın 1979 raporunda Türkiye'nin iktisadi sorunları sıralanırken işçi ücretlerindeki artışlardan çok, iş barışının bozulmuş olması vurgulanmakta, bu durum istihdam ve üretim artışını sınırlayıcı bir etken olarak belirtilmektedir (Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009). Kârların düştüğü bir ortamda grev dalgaları sermaye sınıfını sıkıştırmaktadır.

Üçüncü olarak, yaygın kıtlıklar, petrol, petrol türevleri ve elektriği de kapsamaktadır. Bu kıtlık doğrudan üretimi durduruyor ve sabit maliyetlerden tasarruf edilemediği ölçüde kâr sıkışmasını artırıyordu (Keyder, 2013: 231). Dördüncü olarak, kriz finansal kaynaklardaki kıtlığa ilişkindi. Bu çerçevede sermaye sınıfı üretici yatırım ile azalan kâr oranlarına karşı hamle yapma olanağından yoksundu (Keyder, 2013: 202). Ödemeler kriziyle birlikte kâr transferi belirsiz bir hâl aldığı için doğrudan yabancı yatırımlar 1977'den itibaren tamamen durdu. Büyük sermayedarlar çıkışın üretim ölçeğini büyütmek ve emek üretkenliğini artırmak olduğunu görüyorlar ve bu çerçevede ithal ikameciliğin yerini uluslararası rekabet ortamına bırakmasını istiyorlardı. Fakat bunun için gerekli finans kaynakları mevcut değildi. Melda Yaman-Öztürk ve Fuat Ercan, Koç Holding'in 1978 faaliyet raporunda ekonominin dışa açılması gerektiğinin vurgulandığını ve TÜSİAD'ın 1978 raporunda mali aracı kuruluşların büyük projelerin finansmanına katkıda bulunacak nicelik ve nitelikte faaliyet göstermediğinden şikayet edildiğini aktarıyorlar. 12 Eylül'e giden yolda dönemeçlerden biri olan TÜSİAD'ın Haziran 1979'da Ecevit hükümetine karşı verdiği gazete ilanında da, sıkı para politikası gereği savunuluyor, daha çok çalışmanın ve üretmenin yolunun kişiyi rekabet içinde teşvik etmek olduğu iddia ediliyor ve ağırlaşan işsizlik sorunu için sendikalar suçlanıyordu. TÜSİAD'a göre, "Şiddetle ihtiyaç duyduğumuz dış kredilerle, uyguladığımız ekonomik sistem birbirine çok yakından bağlıdır. Pazar ekonomisinden gitgide uzaklaşan bir anlayışla, ne Batı dünyasında hak ettiğimiz yeri, ne yeterli kredileri, ne de yatırımlara gerekli dış serma-

yeyi" bulabilmek mümkündü. Sermaye sınıfı krizden kendi bekasını koruyarak çıkmak için hem işçi sınıfının örgütlülüğünün kırılmasını, hem de finansal liberalizasyonu gerekli görüyordu (Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009). Dolayısıyla 1970'lerin sonundaki krizi sadece ithal ikameciliğin sonu ve 1980'lerdeki liberalleşme ile ilişkili olarak değil, aynı zamanda 1990'lardaki finansal liberalizasyon ile olan bağı üzerinden düşünmek gerekiyor.

Bu sayıdaki makaleler

"1970'ler: Kapanmamış parantez" dosyasını Kerem Ünüvar'ın döneme ilişkin sunduğu genel panorama ile açıyoruz. Ünüvar'ın makalesi esas olarak, 1970'lerin hangi anlamda Türkiye toplumunun rüşt ispatının yaşandığı bir dönem olarak anlaşılabileceği sorusunun üzerine gidiyor. Makalenin kalkış noktası Yılmaz Aysan'ın *Afişe Çıkmak* kitabı. Ünüvar bu kitabın sunduğu malzemeyi ve çok daha fazlasını 1970'leri yeniden düşünmek için bir araya getiriyor. Ünüvar, dönemin TİSK Başkanı Halit Narin'in tüm işverenleri kastederek "şimdi gülme sırası bizde" sözünü akılda tutarak, işçilerin 20 yıl boyunca neye gülmüş oldukları sorusunun peşine düşüyor. 1970'ler boyunca solun amblemleri, sol içi bölünmeler, politik dergiler bu genel panoramada değinilen unsurlardan sadece bazıları. Ünüvar'ın makalesi serbest piyasa dönemine giriş ve *establishment*'ın neo-liberal bir reçeteyi hayata geçirmek için izlediği stratejiye ilişkin bir tartışmayla son buluyor.

Ünüvar'ın genel panoraması ile açtığımız dosyanın birinci odağında 1970'lerde siyaset yapma biçimlerine, Kürt siyasetinin tarihine, sendikacılığa ve kültürel ortama odaklanan makaleler yer alıyor. Christopher Houston'ın tarihsel antropolojik çalışması 1977-1980 döneminde İstanbul'da siyasal aktivistlerin deneyimlerinin peşine düşüyor. Makale çok farklı sol grupların ve MHP'li aktivislerin anlatımlarını belirli bir çerçeve içinde ele alıyor. Siyasal aktivistlerin mekâna bıraktıkları izlerden, sesler ve sloganların dönemin siyasetindeki yerine, kenti öğrenmenin anlamından döneme egemen olan cinsel davranış kodlarına uzanan bir yelpazede Houston, 1970'lerin sonunda İstanbul'da siyasal aktivist olmayı betimlemekte. Houston'ın ele aldığı diğer konular, siyasal şiddet ve aktivistlerin mekânla kurdukları ilişkide şiddetin rolü ve aktivistlerin gecekondu mahallelerinden kentin meydanlarına kentsel mekânı nasıl dönüştürdükleri.

Dosyada yer alan değerli bir katkı da Bülent Batuman'ın makalesi. Batuman'ın Mimarlar Odası, yerel yönetimler ve yeni belediyecilik hareketi üzerinden 1970'lerde kent ile siyasetin ilişkisini ele aldığı makalesi ile Houston'ın makalesi farklı aktörlerin ses ve edimlerini serimledikleri ölçüde son derece verimli bir paralel okuma vaad ediyor. Batuman'ın makalesi gecekondulardan, toplukonut projelerinin ilk nüvelerine ve oradan CHP'li belediyelere uzanan bir eksende 1970'lerde kentsel politikanın nasıl bir siyasal mücadele alanı haline geldiğini anlatmakta. Makale kentsel politikanın bir siyasal mücadele alanına dönüşmesinde mimar ve kent plan-

cılarının mesleklerini toplumcu kaygılarla yeniden tanımlayarak bir ölçüde dönüştürmelerinin rolünü vurguluyor. Bu katkı 1970'lerin atmosferini yeniden düşünmek için oldukça önemli; çünkü Kerem Ünüvar'ın sözünü ettiği toplumun rüşt ispatının kayda değer bir ayağı da meslek örgütlerinin dar ilgilerle yetinmeyip, daha makro gündemlerin peşine düşmeleri, siyaset yapmaktan korkmaz hale gelmeleridir. Meslek örgütlerinin sonraki dönemlerdeki siyasete ilgilerini kapanmayan parantez çerçevesine not etmek gerek.

Dosyada yer alan bir diğer önemli katkı da Ahmet Hamdi Akkaya'nın 1970'lerdeki Kürt siyasal hareketinin çeşitliliğini haritalandırdığı makalesi. 1960'lardan itibaren Kürt siyasetinin izini süren makale, hareketin tek aktörün hegemonyasını tesis etmesinden öncesine odaklanıyor ve 1975 sonrasındaki yedi ana Kürt örgütünün temel perspektiflerini sunuyor. Bu tarihte Türkiye solundan ayrı örgütlenme tartışmaları, "Kürdistan sömürgedir" tezi, silahlı mücadeleye ilişkin değerlendirmeler karşımıza çıkıyor. Akkaya'nın makalesi aynı zamanda Türkiye solunun Kürt sorununa bakışındaki farklılaşmaları da tartışıyor. Mevcut literatürde Kürt hareketinin tarihinin 1980 sonrası darbenin baskılarına karşı direniş ve tek aktör odaklı şekilde ele alındığı düşünüldüğünde Akkaya'nın makalesinin literatüre önemli bir şerh düştüğünü düşünüyoruz. Ayrıca 1970'lerdeki tartışmaların sonraki dönemlerdeki Kürt siyasal hareketine etkilerinin ipuçlarını verdiği ölçüde Akkaya'nın makalesi, kapanmayan parantez başlığının da içini doldurmakta.

Elbette 1970'ler Türkiye'de sendikal mücadelenin en belirleyici olduğu dönem. Can Şafak'ın makalesi 1970'lerdeki sendikacılığın genel görünümü sunuyor. 15-16 Haziran direnişi, Türk-İş ve DİSK'in sendikacılık ve siyaseti buluşturma tavırları, TKP'nin DİSK'te etkinlik oluşturması, toplu pazarlık süreçlerinin merkezileşmesi ve 1977-1980 döneminin kitlesel grev dalgası makalenin uğrakları arasında. Makalenin bir özelliği de Şafak'ın sözlü tarih çalışmalarından da besleniyor oluşu.

Levent Gönenç ve Levent Cantek'in makaleleri ise çok satmak hedefi üzerine kurgulanmış bir popüler kültür projesi olarak *Gırgır* dergisini inceliyor. Oğuz Aral yönetiminde Ağustos 1972'de yayımlanmaya başlanan *Gırgır*, bir dizi yenilikle mizah dergiciliğinde yeni bir dönem açar. Örneğin, Abdülcanbaz benzeri herşeyi başaran kahramanların hikâyeleri *Gırgır*'da yer bulmaz. Türkiye'de karikatürde sözün altyazıdan balona çıkması *Gırgır* ile gerçekleşir. Gönenç ve Cantek, *Gırgır*'ın neden 1970'li yıllarda yayımlanmaya başladığı sorusunu sorarlar. Makale bir geçiş döneminde, ağırlıklı olarak apolitik ve hatta erotik sayılabilecek bir çizgide yayım hayatına başlayan derginin, özellikle 1973 seçimlerini izleyen normalleşme ortamıyla birlikte eleştirel siyasal esprilere yer vermeye başlamasını da ele alıyor. Gönenç ve Cantek, derginin hedefinde ağırlıklı olarak sağ siyasetçiler ve MHP'li militanların olduğunu vurgulayarak, *Gırgır*'ın sol olmaktan ziyade sağ-karşıtı bir görüş benimsediğini belirtiyorlar. *Gırgır*'ın 1970'lerin "alamet-i farika"larından biri olduğu hatırlandığında bu tespit daha da önemli hale geliyor.

Dosyamızın ilk odağı o dönemde siyaset yapma biçimleri ise ikinci odağı da

1970'lerdeki siyasi aktivizmin sonrasında yaşamlara etkisi ve bu aktivizmin nasıl hatırlandığı. Başka bir ifade ile bu odakta yer alan üç makalede 1970'lerin siyasi ortamının belleklerdeki yeri tartışılıyor. Ayşen Uysal'ın önemli bir katkı niteliğindeki makalesi, 12 Eylül darbesinin baskı ve şiddetinin siyasal aktivistlerin yaşam döngülerine olan etkisini Devrimci Yol militanları ile gerçekleştirdiği mülakatlardan ve yayımlanmış biyografilerden hareketle inceliyor. Uysal siyasal aktivizm literatürünü ele alırken çoklu aktivizm ve aktivist dönüş kavramlarının önemini vurgulamakta. Uysal, Michel Offerlé'yi takiben, Albert O. Hirschman'ın bireyin toplumsal memnuniyetsizlik durumundaki tepki olasılıklarına ilişkin üçlü tasnifinin, yani çıkış (*exit*), söz alma (*voice*) ve bağlılığın (*loyalty*) aktivizm kariyerlerinin incelenmesinde de yararlı olacağını vurguluyor. Uysal'ın gerçekleştirdiği mülakatlar ile ulaştığı bir dizi sonuç arasında militanların baskı karşısında verdikleri tepkilerde baskının nasıl anlamlandırıldığının da pay sahibi olduğu ve baskı sonrası siyasal angajmanın hayatı idame ettirmeye yönelik kişisel kaynaklarla orantılı olduğu da yer alıyor.

Bu odağın ikinci makalesinde Aksu Bora, 1970'lerin kadın mücadelesi hakkında konuşurken ilk olarak bu dönemde mücadele etmiş kadınların suskunluğunu ele alıyor. Bora, 1970'lerin mücadelesi içindeki kadınların hikâyeleri olduğunu keşfetmenin önemini vurguluyor, yer yer kişisel bir tonda ilerleyen makalesinde. Bora'ya göre bu hikâyeleri ortaya çıkarmanın tek yolu feminizmdir ve bu özellikle de kadın kuşaklarının farklı bağlamlardaki siyasal mücadeleleri arasındaki sürekliliği görmek, farklı dalgaların aktarımlarını yakalamak adına önemlidir. Bora'nın makalesi 1970'lerin sol hareketi içinde kadınların varlıklarının "çay yapıp bildirileri daktilo etmekten" ibaret olmadığını, kadınların mahalle çalışmalarından silahlı direnişe, siyasetin her zemininde yer aldıklarını hatırlatıyor.

Kaya Akyıldız ve Tanıl Bora'nın makaleleri ise ülkücülerin belleklerinde 1970'lerin nasıl bir yere sahip olduğunun üzerine gidiyor. 1970'lerde yayımlanmış romanlardan yakın dönemde çıkmış anılara kadar geniş bir malzeme kümesini, sosyal bellek literatürünün eleştirel bir değerlendirmesini de ihmal etmeksizin inceleyen makale, ülkücülerin tahayyülünde dönemin şiddete dayalı siyasal mücadelesinin nasıl bir süper manipülasyon imgesi ve meşru müdafa kavgası çerçevesinde meşrulaştırıldığını tasvir ediyor. Akyıldız ve Bora ülkücü hatıratlarda kayıp nesil - adanmışlık temalarının nasıl dillendirildiğini pişmanlık/kurbanlık gibi hissiyatların dökümü ile birlikte inceliyor ve geçmişe ilişkin belirgin bir ülkücü yasın olmayışının kimi ülkücülerce nasıl sorunsallaştırıldığını tartışıyorlar. Akyıldız ve Bora ülkücülerin politik belleğinde 1970'lerin içeriliyor gibi gözükmesine karşın aslında dışlandığı, o dönemde sergilenen şiddetle gerçek bir yüzleşme yapılamadığını iddia ediyorlar.

Bu sayıda dosya dışı iki makale yer almakta. Ela Ataç'ın ve Oğuz Işık'ın çalışması, Ataç'ın *Toplum ve Bilim*'in bir önceki sayısında yer alan "'Büyük Dönüşüm' Öncesi Türkiye Kentlerini Okumak, Anlamak" makalesindeki bulgularla, Işık'ın yayım aşamasında olan *Türkiye Siyaset Atlası* çalışmasının sonuçlarını sentezliyor. Ataç ve Işık'ın çalışması bir yönüyle Türkiye'de yeterli ilgiye mazhar olmamış siyasi coğrafya

literatürüne önemli bir katkı. Bunun ötesinde, sosyo-ekonomik statü ile siyasal tercihler arasındaki ilişki Türkiye sosyal bilimlerinin üzerine daha çok düşünmesi gereken bir konu ve Ataç ve Işık'ın çalışması tam da bu hat üzerinden ilerliyor. Ataç ve Işık'ın çalışması kentsel gerilim örneklerinin sınıfsal tabanına ilişkin ipuçları sunuyor ve Türkiye'de kentlerin gözardı edilemeyecek sınıfsal ayrımlar gösterdiği sonucuna ulaşıyor.

Dirk Schubert ise bir kent filozofu olarak da nitelenebilecek olan Jane Jacobs'un fikriyatını, yakınlarda Metis Yayınları tarafından Türkçede yayımlanmış olan, meşhur kitabı *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı*'nı merkeze alarak tanıtıyor. Şehir merkezlerinin canlılığının korunması gerektiğine dair vurgusuyla, kentsel mekân düzenlemelerinde yaya taleplerine öncelik tanınması çağrısıyla ve yukarıdan aşağıya kentsel planlama anlayışına dair sorgulayıcı tavrıyla Jacobs kent çalışmaları literatürünün en etkili yazarlarından biri.

Değinmeler kısmında 1970'ler dosyamız çerçevesinde iki yazı yer almakta. İlkinde Ali Eroğul, 1970'lerdeki Trabzonspor fırtınasını ele alıyor ve Trabzonspor'un İstanbul'un hegemonyasına karşı çıkışının 1970'lerdeki ortam içinde bağlamlaştırılmasını öneriyor. İkinci yazıda Zeyno Pekünlü, 1970'lerin Görsel Sanatçılar Derneği'ne ait belgelerden ve dönemin yayınlarından yola çıkarak hazırlanmış olan "Duvar Resminden Korkuyorlar" sergisinden hareketle günümüz sanat ortamının siyasetle ilişkisini tartışıyor. Pekünlü'nün yazısı kapanmayan parantez başlığının ruhuna uygun düşmekle kalmıyor, aynı zamanda *Toplum ve Bilim*'in 125. sayısında yer alan "Türkiye'de Güncel Sanat" dosyasına ilişkin bir fikri takip işlevi yerine getirmiş oluyor.

Toplum ve Bilim'in bu sayısında iki kitap eleştirisi yer almakta. Ünsal Doğan Başkır, Fatmagül Berktay'ın *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı* ile Nilgün Toker'in *Politika ve Sorumluluk* kitaplarını ele alarak Arendt üzerine bir ufuk turuna çıkıyor. Toygar Sinan Baykan ise Jenny White'ın, merkezinde dindarlığın yer aldığı bir milli kimlik restorasyonunun etnografisi olan *Muslim Nationalism and the New Turks* başlıklı kitabını tanıtıyor.

Gezi Parkı direnişi üzerine...

Toplum ve Bilim'in bu sayısının hazırlıkları Mayıs ayının sonunda bitmek üzereydi. Gezi Parkı'nda ağaçların kesilmesi ve ağaçların kesilmesini durdurmak için başlatılan nöbetin eşi görülmemiş bir direnişe dönüşmesi, farklı şehirlerde güçlü bir muhalefet dalgası yarattı. Öyle ki Türkiye'den yükselen bu dalga dünyanın farklı köşelerindeki sosyal hareketlere ilham verir bir hâl aldı. Gezi Parkı'nda iki hafta sürecek bir benzersiz deneyim yaşandı. Başta Taksim Meydanı olmak üzere, mülki amirlerin keyiflerince miting ve yürüşlere kapattıkları alanlar, kitlesel gösterilere sahne oldu. İnsanlar alanlarda oldukça farklı saiklerle bir araya gelmişlerdi. İlk nöbeti başlatan çevreci tavra, kentsel mekânın neo-liberalleştirilmesine karşı çıkan, kamuya açık bir

parkın AVM'ye dönüşmesine itiraz eden bir duruş eşlik ediyordu. 31 Mayıs ve 1 Haziran'daki dehşetengiz polis müdahalelerinden sonra protestolara katılanların en azından bir bölümünün temel itirazı polis şiddetine yönelikti. Protestolar kitleselleştikçe alkol satışına ve kürtaja ilişkin mevzuat düzenlemelerinden, 3. köprünün adına, hükümetin bir dizi uygulamasına ve belki hepsinden önemlisi Başbakan Tayyip Erdoğan'ın her meseleyi *şahsileşmiş* bir yönetim yaklaşımı ile ele almasına yönelik tepkiler de öne çıktı. Bu farklı saikleri yan yana getiren bir taraftan polisin kabul edilemez ölçüdeki şiddetiyse, diğer taraftan tam da Gezi Parkı'nda Topçu Kışlası görünümlü AVM yapma projesinin Erdoğan'ın *şahsi* ısrarına dönüşmüş olmasıydı. Protestolar başladığından beri Istanbul'un ortasında onbinlerce kişi toplanmışken ve polis kitlelere inanılmaz sert biçimde müdahalede bulunurken ana akım medyanın olan biteni görmezden gelme eğilimi, adeta otoriter bir rejimin basını gibi gerçeklikten kopuk resmî yayın organlarına dönüşmesi, çoğu kişi tarafından son dönemde hükümetin otoriteryen eğilimlerinin demokrasinin alanını daraltmasının yeni bir örneği olarak yorumlandı.

Marx, *On Sekiz Brumaire*'de 19. yüzyıl topumsal devrimlerini 18. yüzyıl burjuva devrimleriyle kıyaslarken, burjuva devrimlerinin eskinin sözünden beslendiklerini ve tarihsel hatırlatmalara ihtiyaç duyduklarını, toplumsal devrimlerin ise geçmişe değil geleceğe referanslı olduklarını söyler. "Eskiden laf içeriğin üzerindedir", fakat artık Marx'a göre "içerik lafı aşmak"tadır. Gezi Parkı direnişini de yepyeni içeriği ile mevcut sözleri aşan bir dalga olarak değerlendirmek mümkün. Kontrol altına alınamayan sosyal medyadan ve inanılmaz bir kolektif yaratıcılık ürünü mizahtan beslenen bu dalga, içindeki çok farklı saiklerle görülmemiş bir devingenlikte. Öyle ki bu dalga, "Kapitalizm Gölgesini Satamadığı Ağacı Keser-Marx"tan "Slogan Bulamadım" ya da "Kahrolsun Bağzı Şeyler"e uzanan bir yelpazede duvar yazıları üretti, üretiyor. Bir bakıma klasik muhalefet çerçevesi ile ne söyleyeceğine tam da karar vermemiş bir alternatif arayışının yan yanalığı... Emek örgütleri ile taraftar grupları, örgütlü hatta yerleşik anlamıyla politik olmak istemeyen insanlar birlikte, yaratmış oldukları dalga hakkında söz söylüyorlar. Semt parklarında organize edilen forumlarda mevcut sözleri aşmış olan içerik hakkında kamusal akıl deneyimleri yaşıyorlar. Gezi Parkı direnişinin bir sonucu olarak Türkiye'de kamusal alan genişlemiş durumda. İnsanlar ortaklaşma ve kolektif tepkinin yollarını bulma konusunda yaratıcı ve ısrarlı. Türkiye'de son yıllarda mutenalaşmaya karşı verilen tepkilere, HES'lere karşı verilen mücadelelere tanıklık edilmişti. Fakat 2013 Haziranı'nda gelinen noktanın yeni bir aşama olduğunu teslim etmek gerek. İnsanlar yaşadıkları sokağın, yaşadıkları mekânın nasıl bir şekil alacağı konusunda daha fazla söz hakkı peşindeler. Bu süreçteki ölümlere karşın, Gezi Parkı direnişinin getirdiği bir iyimserlik varsa, bu iyimserliğin kaynağı tam da daha çok insanın kendilerini kamusal alanda konumlandırmaları ve siyasetin yeni biçimleri üzerinden politikleşmeleridir. Eminiz ki hazırlıkları Gezi Parkı direnişinden önce biten "1970'ler: Kapanmamış parantez" dosyasında yer alan katkılar, Türkiye'nin farklı kentlerindeki bu di-

reniş deneyimlerinden sonra farklı gözlerle okunacak ve farklı şekillerde yorumlanacak. Örneğin Ayşen Uysal'ın siyasal aktivizmin hangi durumlarda sürdüğüne ilişkin saptamaları, ya da Christopher Houston'ın 1970'ler bağlamında siyasal aktivistlerin kentsel mekânla kurdukları ilişki biçimlerine ilişkin değerlendirmesi, ya da Bülent Batuman'ın 1970'ler bağlamında kentsel politikanın siyasal bir mücadele alanına dönüşümüne dair tartışması Gezi Parkı deneyimi akılda tutularak okunduğunda çok daha farklı ufuklara kapı aralayacak. Aynı durum dosya dışında yer verdiğimiz iki makale için de kesinlikle geçerli. Dirk Schubert'in makalesi üzerinden Jane Jacobs'ın kentin ortasından geçen otoyollara ve mutenalaştırma projelerine yönelik itirazlarını düşünmek, ya da Ela Ataç'ın ve Oğuz Işık'ın çalışmaları vasıtasıyla Türkiye kentlerinin sınıf ve statü bölünmüşlüklerini düşünmek, Gezi Parkı direnişinden sonra hepimiz için daha ilham verici olacak.

ÖMER TURAN

KAYNAKÇA

Açıkel, F. (2006) "Entegratif toplum ve muarızları: 'Merkez-çevre' paradigması üzerine eleştirel notlar", *Toplum ve Bilim*, 105: 30-69.

Alper, E. (2002) "Milliyetçilik-modernleşme geriliminde 'ortanın solu' ve Ecevit", *Toplum ve Bilim*, 93: 110-141.

Arslan, U. T. (2005) *Bu Kâbuslar Neden Cemil?: Yeşilçam'da Erkeklik ve Mazlumluk*, Metis Yayınları, İstanbul.

Atay, K. (2013) *1 Mayıs 1977: İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?*, Metis Yayınları, İstanbul.

Aydın, S. (1998) "Türkiye'de 'devlet geleneği' söylemi", Birikim, 105-106: 63-82.

Aydın, S. (2006) "Paradigmada tarihsel yorumun sınırları: Merkez-çevre temellendirmeleri üzerine düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 105: 70-95.

Belge, M. (1992) "Sol", Schick, İ. C. ve Tonak, A. (der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 159-188.

Berman, M. (1999) *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Boratav, K. (1995) *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Bozarslan, H. (2009) "Türkiye'de Siyasî Şiddetin Fikrî Kaynakları", Laçiner, Ö. (der.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bozkurt, S. (2008) "The Resistance Committees: Devrimci Yol and the Question of Revolutionary Organization in the late 1970s", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara.

Buğra, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Coşkun, M. K. (2013) *Sınıf, Kültür ve Bilinç: Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat*, Dipnot Yayınları, Ankara.

Erdoğan, N. (1998) "Demokratik soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde sol popülizm üzerine notlar", *Toplum ve Bilim*, 98: 22-37.

Keyder, Ç. (2013) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul (birinci baskı, 1989).

Küçükömer, İ. (1994) *İdris Küçükömer'le Türkiye Üstüne Tartışmalar*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Miliband, R. (1964) "Socialism and the Myth of the Golden Past", *Socialist Register*, 1: 92-103.

Migdal, J. S. (1998) "Olgu ve Kurgunun Buluşma Zemini", Bozdoğan, S. ve Kasaba, R. (der.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 207-215.

Moran, B. (2008) *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, 2: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ozan, Ebru Deniz. (2012) *Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*, Metis Yayınları, İstanbul.

Özbek, M. (1999) "Arabesk Kültür: Bir Modernleşme ve Popüler Kültür Örneği", Bozdoğan, S. ve Kasaba, R. (der.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 168-187.

Özgüç, A. (2005) *Türlerle Türk Sineması: Dönemler / Modalar / Tiplemeler*, Dünya Kitapları, İstanbul.

Özsever, A. (1998) "15-16 Haziran Olayları", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul, 451-454.

Taggart, P. (2004) *Popülizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tahir, K. (1975) "Bir Derginin İlkeleri Ne Olmalıdır ve Meseleler", *Türkiye Defteri*, 18: 487-490.

Tekeli, İ (1993) "1839-1980 Arasında İstanbul'un Planlanma Deneyimleri: İcabında Plan...", *İstanbul*, 4: 26-37.

Tekeli, İ. (2009) *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2003) *Cumhuriyetin Harcı, Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İ. ve Okyay, T. (1981) *Dolmuşun Öyküsü*, Çevre ve Mimarlık Bilimleri Derneği, Ankara.

Yalman, G. L. (2009) *Transition to Neoliberalism: the Case of Turkey in the 1980s*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul.

Yaman-Öztürk, M. ve Ercan, F. (2009) "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler", *Praksis*, 19: 55-93.

ROBERT CASTEL SAYISI İÇİN MAKALE ÇAĞRISI

Türkiye'de sosyal sorunu, ücretliler toplumunun dönüşümünü ve toplumsal mensubiyet yitimi hallerini Robert Castel ile birlikte düşünmek...

Sosyal sorunun ortaya çıkışı ve bu sorunun doğurduğu altüst oluşlara karşı çare arayışı, hiç kuşkusuz sosyolojinin özerk bir disiplin olarak ortaya çıkmasının temel motivasyonlarından birisi, belki de motivasyonlarının en önemlisiydi. 20. yüzyılın son yıllarında sosyal sorun üzerine kaleme alınmış bir eserin çok kısa bir süre içinde "klasikleşmesi" ise aradan geçen bir asırdan fazla süre içinde sosyal sorunun -kuşkusuz onun başkalaşmış hallerinin- halen sosyolojinin ve pek tabii ki toplumsallığımızın en temel gündemlerinden birini oluşturmaya devam ettiğinin en önemli kanıtını sundu. On yılı aşkın süren titiz ve özenli bir çalışmanın sonrasında okurlarla buluşan bu eserin başlığı *Sosyal Sorunun Başkalaşımları – Ücretlilik Üzerine Bir Tarihyazımı* ("Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat") ve yazarı da 12 Mart 2013'te kaybetmiş olduğumuz Robert Castel'di.

Uzun yıllar psikiyatrinin ve "psikiyatrik rahatsızlığın" toplumsal olarak inşası üzerine gerçekleştirdiği sosyolojik incelemelerin akabinde, bu alanda "daha fazla söyleyecek sözü kalmadığına" karar veren Castel, 1980'lerden sonra kendisi için "yeni" ama sosyoloji için "eski" ve "kurucu" önemde bir temaya, sosyal soruna yüzünü dönmeye karar verdi. Aslında bu değişiklik Castel açısından bir kopuşu değil, yalnızca bir alan değiştirme anlamını taşımaktaydı. Zira o psikiyatri alanında araştırmalar yürütürken de, sosyal sorunu soruştururken de hep uç durumlarla, uçlarda yaşayan bireylerin durumlarıyla ilgilendi ve toplumda hâkim olan normları bu yöntemle anlamaya çalıştı. Tam da bu nedenle kopuşların değil, devamlılıkların ve devamlılık içindeki değişimlerin anlaşılmasına öncelik verdi. Bir başka deyişle, merkezde olanı anlayabilmek için dikkatini merkezin çevreye doğru ötelediğine yöneltti. Onun sosyolojisinde toplumsal bütünleşmeye dair sorunları anlayabilmenin yolu da toplumsal dışlanmayı anlamaktan ve bu ikisi arasındaki geçişlerin ayrımına varmaktan geçmekteydi.

Robert Castel'in sosyal sorunu merkezine alarak yaptığı üretimler ve geliştirdiği kavramsal çerçeve, günümüz kapitalizminin olduğu kadar kapitalizmin önceki evrelerinin ve hatta kapitalizm öncesi toplumların incelenmesi için de

oldukça elverişli araçları sunar. Her ne kadar, ücretliliğin ve sosyal sorunun evrimini "Hıristiyan Batı" toplumlarından hareketle feodalizmden başlayarak günümüze dek uzanan süreç içinde mercek altına almışsa da, Castel'in araştırmalarının sonucunda geliştirdiği analitik ve kavramsal çerçeve, sosyal sorunun Batı dışı toplumlarda yaşadığı dönüşümlerin incelenmesi için de oldukça elverişlidir.

Tam da bu nedenle Robert Castel'in kavramlarından hareketle ve tanımladığı sorunsal içinde kalmaya dikkat ederek; sosyal sorunu, sosyal mülkiyeti, ücretliler toplumunun yaşadığı dönüşümleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal güvencesizlik hallerini ve toplumsal mensubiyet yitimi durumlarını özellikle Türkiye bağlamında ele alan veya Türkiye başta olmak üzere çeşitli tekil ülkelerdeki vaka analizlerinden hareketle tartışmaya açan makaleler ile yine Castel'in geliştirmiş olduğu kavramları açımlayan ve tartışan kuramsal makalelere 2014'ün ilk aylarında yayınlanmasını öngördüğümüz *Toplum ve Bilim*'in Robert Castel Sayısı'nda yer vermeyi düşünüyoruz.

Yayınlanacak makalelerin aşağıdaki temalara temas ederek kaleme alınmasını öngörüyoruz:

1. Değişimi anlamak, değişimi araştırmak
   - Değişimin düşüncesi olarak sosyoloji ile değişimin kendisi arasındaki ilişki
   - Aynı olan ile farklı olanın diyalektiği olarak başkalaşım terimi
   - Çevreyi soruşturarak merkezi anlama çabasının artıları, eksileri
2. Toplumsal bağ, toplumsal mensubiyet yitimi ve sosyal sorun
   - Türkiye'de sosyal sorunun varlığından -tarihte veya günümüzde- bahsedilebilir mi?
   - Osmanlı Devleti'nden modern Türkiye'ye toplumsal bağların zedelendiği vaka analizleri
   - Türkiye'de neo-liberal dönemde toplumsal mensubiyet yitimi problemi
   - "Risklerin önünü almak" ne ölçüde "sosyalin idaresinin yeni bir formülü" olarak nitelendirilebilir?
   - Kentte ve kırda toplumsal mensubiyet yitimi
   - Türkiye'de toplumsal mensubiyetin varlığını ve yitimini uç örneklerden hareketle anlamak: hapishaneler, akıl hastaneleri, vs.
3. Sosyal devletin aşınması, sosyal güvencesizlik ve güvensizlik duygusu
   - Türkiye'de sosyal güvenlik reformu ve sosyal güvencesizlik
   - Türkiye'de "korunmak" ne anlama gelmektedir?
   - Türkiye'de birey oluş halleri: sosyal destekten yoksunluk örnekleri
   - -Toplumsal cinsiyet, etnisite, yaş, bölge, vb. değişkenler çerçevesinde sosyal güvencesizlik
   - Türkiye'de sosyal hizmetin dünü ve/veya bugünü

4. Ücretliler Toplumunun Değişimleri
   - Türkiye'de güvenceli çalışma ve güvencesiz çalışma: Sınırları, ayrımları.
   - Taşeron işçilik, enformel çalışma, "prekarya" ve ücretli sınıfın kompartmanları
   - Beyaz yakalıların mavi yakalılaşması
   - Proleter koşullardan işçilik koşullarına, işçilik koşullarından ücretlilik koşullarına: Türkiye'de ücretliliğin serüveni
5. 'Sosyal'siz Toplumlarda Yoksulluk Halleri
   - Osmanlı'dan Türkiye'ye tarihsel gelişimi içinde yardım kurumları
   - Türkiye'de yardımı hak etmek, Türkiye'de yardımla yaşamak
   - Türkiye'de "çalışan yoksullar": Yoksulluk sınırının altında yaşayan ücretliler
   - Türkiye'de yardım kurumların gelişiminde dinsel yardımlaşma örüntülerinin etkisi
   - Türkiye bağlamında "insanseverlik" kavramı nasıl okunabilir?
   - Geçmişten günümüze "hayırseverlik"
6. Sosyal devletten sosyal yurttaşa
   - Ulus-devlet sonrası dönemde sosyal politika
   - Türkiye'de yurttaşlığın sosyal ve siyasal eksenleri
   - Sosyal yurttaşlığın ve sosyal adaletin öncülü/şartı olarak siyasal yurttaşlık?
   - Türkiye'de toplumsal bir aradalığın bozulmasına yol açan siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal faktörleri ve bu faktörlerin arasındaki ilişkiyi Castel ile birlikte düşünmek
   - Toplum olmaktan vazgeçmeksizin piyasayla beraber yaşanabilir mi? Toplumsal bir aradalıkla piyasanın varlığı hangi koşullarda bağdaşabilir?
   - Herkes için asgari sosyal güvence kavramı günümüz toplumunda bir çözüm olabilir mi?

Bu sayıya katkı sunmak isteyen kişilerin, 250-300 kelimeden oluşan makale özetlerini en geç 15 Ağustos 2013'e kadar göndermiş olmaları gerekmektedir. Kabul edilen özetlerin 1 Eylül 2013'te açıklanmasından sonra, makalenin tamamlanmış halinin gönderilmesi için son tarih 15 Kasım 2013'tür.

Makale özetlerinizi doğrudan dosya editörlerine gönderebilirsiniz.

Dosya editörleri:
Verda Irtiş, Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
virtis@gsu.edu.tr
Cem Özatalay, Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
cozatalay@gsu.edu.tr

SINIR SAYISI İÇİN MAKALE ÇAĞRISI

Toplum ve Bilim dergisi 2014 yılı ikinci sayısında 'Sınır' konusunda bir dosyaya yer veriyor.

Sınırlar ulus-devletlerin savaşlar veya anlaşmalarla siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel ve hukuki olarak egemenlik alanlarını belirleme iddiasında olan çizgilerdir. Sınırlar, nüfus gruplarını milliyet ve toprak temelinde bölerek devletin egemenlik alanına işaret etmenin ötesinde, bu nüfus coğrafyalarını birbiriyle ilişkiye geçiren, sınırın iki tarafındaki devletlerin vatan olarak kurulmasını sağlayan simge ve anlamlar havuzunu da barındırır. Sınırlara baktığımızda devlet, iktidar, egemenlik, vatandaşlık ve aidiyet biçimleri üzerine de konuşmaya başlarız. Sınırlar küreselleşme çağında popüler araştırma konuları haline gelmiştir. Sınır çalışmaları küreselleşme çağında hızlanan sermaye, mal ve insan akışının devletler arası sınırları ortadan kaldırdığı anlayışına karşı, sınırların işlevlerinin ve anlamlarının dönüştüklerini ortaya koymuştur. Bu incelemeler Birinci Dünya Savaşı sonrası politik coğrafyacıların ulus-devlet odaklı sınır çalışmalarını güncelleyerek, sınırlara ulus-devletin periferisinden yaklaşmış, kültür, kimlik, bellek ve mekân/yer gibi tartışmaları da bu araştırmalara dâhil etmiştir.

Sınır Dosyası, Türkiye odaklı olmak üzere devlet sınırlarını konu alacak; sınırların siyasi, iktisadi, coğrafi, tarihî, sosyal, etnografik ve dilsel olarak kurulması ve yeniden kurulmasını inceleyen yazılara yer verecektir. 200-300 kelimelik özetler Eylül 2013 tarihine kadar sedaaltug@gmail.com adresine gönderilmelidir.

’70’ler: ’80’lerin öncesi ’60’ların sonrası

*Kerem Ünüvar**

Özet: Türkiye toplumunun tarihi, bazı on yıllar için kapsamlı bir şekilde yazılmışken bazı dönemleri ihmale uğramıştır. Erken Cumhuriyet dönemiyle ilgili tarihsel, sosyolojik, iktisadi ve politik araştırmalar yoğunluktayken Cumhuriyet’in "geç" dönemine ait araştırmalar için aynı yoğunluktan bahsetmek mümkün değildir. Bu açıdan 1960’lar ve 1970’ler gibi "kayıp" yıllar ise aynı zamanda Türkiye solunun rüştünü ispat ettiği bir dönemi işaret etmektedir. Siyasi, tarihsel ve entelektüel nedenlerle bu dönemin tarihi bir anlamda sol gelenekler tarafından yazılmak durumunda kalmıştır. Anılar, tartışmalar vb. bu dönem hakkında devasa olmasa dahi makul miktarda kaynağın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu makalede Yılmaz Aysan’ın *Afişe Çıkmak* kitabının rehberliğinde 1963-1980 döneminde solun tarihi afişler, dergi ve kitap kapakları, broşürler gibi somut kaynaklarla ve bu kaynakların üretilmesine katkıda bulunanların röportajlarıyla tartışılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türkiye solunun tarihi, siyasi afişler, görsel etki, politik örgütler, propaganda

Türkiye toplumunun tarihi, bazı on yıllar için kapsamlı bir şekilde yazılmışken bazı dönemleri ihmale uğramıştır. Başarılı örnekler 1920-1950 arasına sıkışırken 1950’den bugüne kadar yaşanan on yıllar hakkında yeterli araştırma ya da yazılı metin olduğunu iddia etmek o kadar kolay değildir. Türkiye toplumunun –üstelik bir darbe sonrasında– rüşt ispatının en belirgin dönemi sayılabilecek 1960-1980 dönemi de bu bahtsız dönemlerden birisidir. Ağırlıklı olarak sol siyasal hareketlerin faaliyetleri ile sınırlanan bir tarihyazımına sıkıştığını iddia edebiliriz bu dönemin. Bu tarihyazımı da ağırlıklı olarak solun “iç” meselelerine kolaylıkla kayabilmekte, daha “resmî” görüşlere sıkışabilmektedir. Yazılı metinlerin muhasarasına maruz kalan bu döneme dair görsel bir anlatım, arşiv, derleme çabası bu soluk tarihi birazcık renklendirirken, bir miktar da o görselliğin kendi dili ve

(*) *Birikim*, İletişim Yayınları, editör.

imkânları dâhilinde yeniden düşünme fırsatını çoğaltabilir. *Afişe Çıkmak*, 1963-1980 dönemlinde Türkiye solunun tarihini, dönem boyunca yapılan afişler, dergiler, mizanpajlar ve bunları yapanlarla gerçekleştirilmiş söyleşilerle ele alırken parti rozetlerinden, örgüt kartlarına, davetiyelerden çağrı broşürlerine, karikatürlere, kitap kapaklarına odaklanarak *gösteriyordu*; kitap, bu dönemi grafiğin imkânları ve yaratıcılığı ile ele alırken, yeniden düşünme fırsatının kapısını da aralamış oldu (Aysan, 2013). Bu yazıda bahis konusu fırsatı değerlendirmeye çalışacağız.

* * *

1970'ler Türkiye toplumunun rüşt ispatının yaşandığı bir dönem olarak da zikredilir. "Toplumun ne yapacağını bileme"diğimiz bir dönemdir. Bir manasıyla da toplumda var olan potansiyelin ortaya çıktığı bir dönemdir (Diken, 2013: 19).[1] Dolayısıyla '80 öncesini, karanlık, anılmak istenmeyen "çatışma ve terör" ortamının dışında bir ele alış, ona buradan bakma imkânı da vardır. Türkiye'nin –solun tarihini bir kenara bırakırsak– en az yazılan, konuşulan dönemlerinden biri de 1971-1980 arasıdır. Yalnızca solun kitleselliğinin artmış olmasıyla değil –elbette bunun etkisini de küçümsemeden–, Demokratik Kitle örgütleri vasıtasıyla hak arama – hakkına sahip çıkma bilincinin görünürleştiği, örgütlenmenin 'normal' olduğu bir dönemdir. Solun kitlesel politik etkisinin siyasal alanın diğer aktör ve kanatlarını da –olumlu anlamda– politize etmesinin kuşkusuz bunda büyük bir payı vardır; solun belki de en hegemonik siyasal aktör sayılabileceği yegâne dönem olması da kuşkusuz bu nedenledir. 1973-1977 arasındaki dört yılı bu manada Türkiye toplumu açısından "en parlak" yıllar olarak tanımlamak mümkündür: Solun CHP dışında sözünün olabildiği, örgütlenebildiği bir dönemdir. Bu politizasyonun, dili, siyasal analizi, toplumsal etkiyi, bireyin politik bir aktör olarak kabul edildiği ruhu beslediği açıktır. Sol açısından ister SSCB-ÇHC kutuplaşmasından beslensin ister ulusal kurtuluşlarını ilan etmiş ülkelerdeki politik gelişmelere odaklansın "uluslararası" olanla "ulusal" arasındaki ilginin yüksek düzeyde kurulduğu bir algılama dünyası da anılmalıdır (Yine "bizim cephede ne oluyor" banalliğinin sığlaştırıcı etkisinden bağışık olarak bu noktayı andığımızı belirtmek gerekiyor. Naif de sayılsa "dünya"ya karşı yanlı ama daha meraklı nazarların varlığıdır önemli olan). Aslında burada dile getirilen yorumların yazıya geçirilmiş yüzlerce sayfa, onlarca kitap ve pek çok ansiklopedi cildinde mevcut olduğunu hatırda tutmalıyız. Her hareketin kendi tarihini, iddiasını, ideolojisini anlattığı, dolayısıyla miladını kurduğu çeşitli dergi seçkileri, mahkeme savunmaları (hatta iddianameler), halen hayatta olanların anlattıkları ve yazdıkları da hesaba katıldığında Türkiye'nin 1960'tan 1980'e

1 "Toplumun 'bilinmeyen' potansiyellerinin gücül bütünlüğü, 'bilinen' fiilî veçhelerinden *fazladır* hep. Spinoza'nın bu konuyla ilgili görüşünü başka kelimelerle aktaracak olursak, bir toplumun neler yapabileceğini bilemeyiz. Dolayısıyla fiilî bir toplum, potansiyel 'bilinmeyen'lere dair bilgisi bakımından tanımı itibariyle *eksiktir*." "Fiilî" ve "gücül" arasındaki bu dengesizlik "devrimi mümkün kılmaktadır" (Diken, 2013: 19).

kadarki iki darbe arası dōneminin tarihi –fena sayılamayacak bir kaynak çeşitliliği ile– sol tarafından yazılmıştır diyebiliriz; en azından parseli bellidir. Devletin sürece "mūdahaleleri"ne dair bilgilerimiz zayıftır ve büyük ihtimalle zayıf kalacaktır, devlet sırrı olarak saklanacak, karanlığa terk edilecektir. Biz onların varlığını, orada "bulunmamaları" ile (bazen de devekuşu görüntüsüyle) bilmeye devam edeceğiz. Faşist hareketin kendi yapıp ettiklerine dair hem araştırma hem de hesaplaşma sayılabilecek metinlerin pejoratif üslupları kaynak özelliklerini zayıflatmaktadır. Keza aynı iddia İslâmcı hareketin dönem içindeki faaliyetlerine ve bunun yazıya geçirilişine dair de öne sürülebilir. Ağırlıklı olarak yazılı kaynaklardan bahsettik. Bunların görsel yansımaları da her zaman bir merakı tahrik eder; basılı malzemenin içinde yer alan solgun görseller için yapılış, kurgulanış ve fotoğraflanışlarının da hakkını verecek bir envanterin varlığı önemlidir. Zira bir fotoğraf karesinin içine giren öğeler, biz istesek de istemesek de solun dışındaki havayı, siyaseti, hayatı da resmetmektedir. *Afişe Çıkmak: 1963-1980, Solun Görsel Serüveni* (Aysan, 2013) bu envanteri çıkardığı için dahi kıymetlidir, aşağıda bahsedeceğimiz diğer kıymetlerinin yanı sıra.

Havı tersinden taramak: "Biraz da biz gülelim"

Kitabın başlığı kendi hikâyesini 1980'de sonlandırıyor, darbeyle; bütün renklerin adeta hızla hakiye döndüğü bir fotoğrafla; 17 yıl boyunca renklere alışmış, renkle var olmuş bir siyasetin de tek tipe mahkûm edildiği bir tarihle. Dolayısıyla kitapla ilgili tartışmayı sondan başa doğru yapmak belki de daha anlamlıdır. Tahammül edilemeyeni anlatmaya, asıl isteneni anlatarak başlamak gibi...

* * *

1975'ten itibaren kapitalist iktisadi düzenin kendi sınırlarına dayandığı, petrol kriziyle kilitlenmiş bir siyasal ve iktisadi darboğazın[2] –başta Amerika olmak üzere– ülke ekonomilerini Chicago Okulu düzenlemelerine tâbi hale getirmesi, dünya üzerindeki –resmî sosyalist görüşten azade– sol hareketleri devletler ile doğrudan yüz yüze bıraktı. Yalnızca bir kötücül plan nedeniyle değil, kendi rasyonelleri nedeniyle de piyasanın düzenlemesine bırakılacak bir iktisadi dünya ve alan ihtiyacı kapitalist ekonomilere (yeniden) uluslararasılaşmayı dayatıyordu. Var olan iktisadi döngünün, para arzı ve para politikalarının ulus-devletlere dolayısıyla mali disipline bağlı olduğu, iktisadi dünya algısının da Keynesgil refah devleti politikalarına dayandırıldığı bir dünyada, pazarı her manada genişletme ihtiyacından dem vurmak ve bunu bir tercih olarak sunmak çok kolay değildi. Ekonomileri canlı tutacak, besleyecek yeni bir kıtasal savaş da söz konusu değildi. Başta Amerika ve İngiltere olmak üzere Anglosakson dünyanın yeni

2 Kriz ve bunun 12 Eylül'e götüren etkileriyle ilgili kapsamlı, derinlikli ve vukufla yapılmış bir araştırma ve tahlil için bkz. Ozan, 2012.

iktisadi kurtarıcısı monetarizmdi; dolayısıyla sıkı para politikası, kamusal harcamaların azaltılması, bankacılık ve finans sisteminin reorganizasyonu ve özgürlüğü, emeklilik fonlarının tahvilleştirilmesi, finansal yapı üzerindeki vergi ve merkezî kontrolün azaltılması, kamu sektöründe üretim ve istihdamın hizmet alanıyla sınırlanması vb. bir paketin içinde sunulmalıydı. Çok akıllı olmayan bir aktörün ve pek zarif sayılamayacak bir leydinin ilk salvolarından sonra bu paketin "gelişmekte olan" ülkelerdeki uygulamalarını izlemek gerekecekti. Bu panayır kumpanyasının Türkiye prömiyeri 24 Ocak 1980'de gerçekleştirildi. Kamu harcamalarının azaltılması, bütçe açığının küçültülmesi; liranın yüksek oranda devalüe edilmesi; para arzının azaltılması ve serbest faiz uygulamasına geçilmesi; KİT'lere açıklarını kapatmaları için zam yapma yetkisinin verilmesi; sübvansiyonların asgariye indirilmesi; esnek kur uygulamasına geçilmesi; yabancı sermaye girişini hızlandıracak önlemlerin alınması; ihracata dayalı sanayileşmeyi özendirirken, ihracata sürekli destek (vergi, ucuz kredi ve döviz kullanım kolaylıkları) verilmesi ve söylenmese de buna bağlı olarak düşünülmesi gereken ithal ikameci ekonomi-politik anlayışın terk edilmesi zorunluluğu olarak özetleyebileceğimiz kararların asıl teması serbest piyasa ekonomisine ve o sırada uygulanan monetarist politikalarla daha genel manada neo-liberal iktisadi zihniyet kulvarına geçişti.

24 Ocak kararlarına bakıldığında, Türkiye'nin kendi kısıtlı sosyal devlet anlayışında dahi muazzam bir geri çekilme gerektirdiği görülecektir. Sosyal harcamaların kısılmasının yanı sıra sosyal devletin kapsamı ve sorumluluğu sayılan, ranta ya da kârlılığa/verime değil de emekçi sınıfların kollanmasına yönelik politikalardan da vazgeçmeyi gerektiren bir pakettir (gayri ihtiyari bir popülist kalkınmacılıktan mecburi bir kapitalist entegrasyona geçişin nişanesi diye de özetlenebilir). Grevli, toplu sözleşmeli dolayısıyla kapitalist iktisadi çarka karşı çalışanların haklarını güvence altına almaya daha elverişli bir yapı, 24 Ocak kararları ile doğrudan çelişmektedir. Emek maliyetini düşürmeden ihracat alanında anlamlı bir rekabete fırsat vermeyecek yapının, döviz kuru serbest bırakılsa da, yabancı sermaye girişi hızlansa da pek bir anlamı olmayacaktır. Vergi muafiyetlerinin, kredi arzı imkânlarının arttığı ama asıl kapitalistin artık-değerden alacağı payın kısıtlandığı bir denge kapitalist sınıfları memnun etmeyeceği için bu alanda ancak devlet eliyle yapılacak bir müdahale söz konusu olmalıydı. Denebilir ki, 24 Ocak kararları Türkiye'de devletin sosyal sıfatını son kez ve sermaye sınıfı lehine kullandığı tarihtir. Sosyal bir müdahaledir çünkü geçtiğimiz 33 yıl içerisinde Türkiye ekonomisini, siyasal, kültürel ve tarihsel bir biçimde kapitalizme entegre etmiştir; sermaye sınıfı lehinedir çünkü çalışan sınıflar lehine hiçbir koruyucu/düzenleyici politika geliştirmezken sermaye lehine her türlü imkân ve kolaylığı sağlamış, alınan kararların bir tekini dahi ihmal etmeden uygulamayı başarmıştır. "Dönemin TİSK Başkanı Halit Narin'in darbe sonrasında sarf ettiği söz –"20 yıl işçiler güldü biz ağladık; şimdi gülme sıra-

sı bizde"– aslında sermaye sınıfının o dönemdeki konumunu özetliyor" (Ozan, 2012: 20). Halit Narin'in neye güldüğünü gayet iyi biliyoruz; peki işçiler '20 yıl' neye gülmüşlerdi?

'60'larda ne vardı?

'60'ların açılışı, darbe ve arkasından gelen "sosyalizme açık yeni anayasa" tartışmaları ile 'zengin' görünüyordu. Solun kendisine mecra bulmuş olması sevindirici idi; TİP, DİSK kurulmuştu. CHP "ortanın solu"na geç(iril)mişti (Emre, 2013)! Hem yeni anayasa yapımının zorladığı koşullar vardı hem de o koşulların maddi gerçekliği, tipolojisi mevcuttu. Köyden kente göç ortada ve gerçekti. Şehirleşmeye dair sıkıntılar gerçekti. Sosyalizasyon ve akültürasyon meseleleri ortadaydı. Bir yandan Kemalist modernizmin eğitimle gelinmesi gereken nokta olarak işaret ettiği bir kentli-çağdaş toplum beklentisi diğer yanda kapitalist yapının toprağından kopardığı, 'özgür' işçiler kıldığı ve bu nedenle bu kentli-çağdaş olma talebine uyamamış ama kente gelmiş bir nüfus söz konusuydu; buna katışıksız bir Doğu-Batı sorunsalı gerilim hattı çekiyordu. Sol açısından hem kalkınmaya hevesli bir toplum hem kalkınma için gerekli rehber (kültürel Kemalizm) hem de buralardan sosyalizme açılacak bir yol görünüyordu. Kemalizmin, anti-emperyalist bir üçüncü dünyalı kalkınma ideolojisi olması pekala tutunabilir bir iddiaydı. TİP'in ve DİSK'in kuruluşu böyle bir hava içerisinde bir coşkuyu, yeniden kurabilme iradesini de harekete geçirmişti.

Afişe Çıkmak'ta hikâyenin TİP'le, TİP dergileri ve görselleriyle başlatılması da bunun bir göstergesi. 1964'te yayımlanmaya başlanan *Sosyal Adalet*, görselliği ile Türkiye'den sürülmüş komünist partili bir kuşakla yeni sosyalist hareket arasındaki bağları da kuruyordu. Abidin Dino'nun aylık bir dergiye çizdiği desenler ve bu katkının kendisi, bir anlamda –ve uzatılmış bir perspektifle– solun tarihindeki kopukluğun da giderilmesine (üstelik eskinin yeni üzerinde sultasını kurmadan) yardım ediyordu; akıl veren değil, yanında duran bir katkıydı bu.[3] Yalnızca dergi kapak ve desenleri değil, aynı zamanda Nâzım Hikmet kitaplarının kapak ve desenleri, *Ant* için yapılan desenler bu dönemde Dino'nun heyecanını da ortaya koymaktadır. Bu dönemde figüratif anlatımın yerine daha ajitatif kapak çalışmalarını ise 1961'de yayımlanmaya başlanan ancak 1965'ten itibaren etkisini daha güçlü hissettiren *Yön*'de izlemek şaşırtıcı değildir. Siyasal ajitasyonun solun en önemli propaganda aracı haline gelmesinin de bir yansımasıdır Sait Maden'in yaptığı *Yön* kapakları. 1965 seçimlerinin ertesinde sol açısından siyasal hayat daha hareketli hale geldiğinde, TİP ve *Yön*'den daha genç, daha dünyaya açık bir siyasal tavrın göstergesi olan *Ant* dergisi ve yayınları, siyasal

3 Türkiye sosyalist-komünist hareketinin tarihsel kopukluk ve kopuşlarına burada ayrıca girmeyeceğiz. Kapsamlı ve detaylı değerlendirmeler için bkz. *Toplum ve Bilim* 78 (1998) ve Gültekingil, 2008.

parti fonksiyonlarının ötesinde siyasetin başka araçlarına (isyandan gerilla hareketine) yer veren yayınları ve 'alan'-çeşitliliğini İnci Tuğsavul Özgüden tarafından görselleştiren çizgisiyle, dinamizm kazanmış sosyalist hareketin de ruh halini resmetmektedir.

Bu döneme kadar dergilere yansıyan önemli başlık, şehirleştiği ve modernleştiği iddia edilen bir toplumun şehirli olamamış ya da henüz şehirleşmekte olan kitlelere dair görselleştirmelere yer vermesidir. Fabrika işçisi ve köylünün hem figüratif hem de fotoğraf olarak kullanıldığı, solun kalkınma arzusu ve perspektifinin de bu görselleştirmelerden rahatça izlenebildiği bir yayın faaliyeti söz konusudur. Çalışma yaşamı, sosyal güvenlik, işçi-işveren ilişkileri, toplumsal fayda, kalkınmanın sosyal etkisi, toplumsal sınıfların yaratılan değerden alacağı pay, nihai olarak bölüşüm sorunları ve bu konudaki eşitsizlik meselesi dergilerin yayın faaliyetini belirlemektedir. Bunların arasında nasıl bir kalkınma sorusu temel mesele olarak belirmekte, sosyalizan bir perspektifin hem Kemalizm hem de üçüncü dünyacılığın sol varyantı olarak sunulması birbirine yaklaşan ve birbirinden hızla uzaklaşan siyasal manevraların doğmasına yol açmıştır. Dolayısıyla TİP ve *Yön* arasında 1965 seçimlerinden sonra ortaya çıkan ayrım, sokak ve politika arasındaki ilişkinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. *Yön*'ün 1967'de yayımı biterken, aynı yıl yayımlanmaya başlayan *Ant*'ta ortaya çıkan ve siyasetin seçimler dışındaki alanlarına daha fazla yer veren bakış açısı belki de bunun en net göstergesidir. Zaten bir süre sonra sosyalist hareket içindeki üniversiter gençlik kendi yayın organlarını hazırlamaya ve yayınlamaya; siyasal ayrılıklar ve siyasetin hangi koşullarda sürdürüleceği bu yeni yayınlarda tartışılıp, şekillenmeye başlayacaktır.

Bir silah olarak afiş

Afişe Çıkmak'ın en önemli kısımlarından birisini 1968'den itibaren hızla 'saha'ya hâkim olan ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi oluşturuyor. Bu deneyime katılanların hep sözünü ettiği ancak kitaba konamayan Polonya afişlerinin etkisiyle sokağı kullanan,[4] bir olay hakkında doğrudan muhataplarına seslenen bu görsel siyasal aracın nasıl benimsenildiği ve bundan yararlanıldığı gerçekten çok önemli bir deneyim olarak metin içindeki yerini alıyor. Sadece afişin ilkel şartlardan yaratıcılıkla çoklu üretime geçiş/geçiriliş sürecindeki hız değil (Aysan, 2013: 141-142), yapılan iş bölümü, hazırlanacak afişlere karşı ortak akıl, fikir oluşturma ya da Dev-Genç başkanına kafa tutacak bir kolektif yaratıcılık sonra-

4 1900'lerden itibaren sergilerle, sokaklardaki görünürlükleriyle Polonya afişleri yeni bir gelenek oluşturur. Renkler, desenler, yazı tipleri, görsel öğelerin afişlerdeki konumları oldukça çarpıcıdır. Avrupa'nın siyasal tarihine de paralel bir şekilde 1950'lerden itibaren komünist parti ve siyaset geleneğinin talepleri de afişlerdeki yerini alır. Görsel örneklerin de izlenebileceği bir kaynak için bkz. http://www.smashingmagazine.com/2010/01/17/the-legacy-of-polish-poster-design/

ki dönemin demokratik merkeziyetçi örgüt anlayışıyla bir uyumsuzluğa ya da 1974 sonrasıyla aradaki farka işaret ediyor. Zira kendisi de afiş atölyesinde çalışmış, verilen emeğin, yaratıcılık sürecinin, fikrin tartışılmasının tarafı olmuş Dev-Genç başkanının, siyasal bir gereklilik nedeniyle atölyedeki arkadaşlarına emir vermek yerine alınacak kararı onların iradesine bırakması, onların da bunu sağlayacak bir özgüvenle hareket ediyor olmaları belki de Türkiye'de 1968 hakkında şimdiye kadar çok arkalarda kalmış, özgün bir örnek olabilir. Ama birazdan değineceğimiz 'büyük'/makro politika tartışmalarının yapıldığı bir dönemde (kitaptaki pek çok söyleşide de okuduğumuz gibi) bu örneklerin yaratılmış olması döneme de ruhunu vermiş öğelerden birisidir. Bunda kuşkusuz el yordamıyla yapılan/öğrenilen siyasal deneyimin etkisi çok büyüktür zira bugünkü dile tercüme edersek "ne oluyor lan?" sorusu her türlü dimağa kendine çeki düzen vermeyi, ast-üst ilişkisi kurmayı engelleyerek yol almayı öğretecektir.

Dolayısıyla afişin sadece verdiği mesajla değil bizatihi hazırlanış süreciyle de bir 'silah' olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bir yandan sokağa/siyasal alana sözünü doğrudan yansıtır dolayısıyla bir söz olarak 'vurucudur' diğer yandan çok fazla insanın emeği, gayreti ve organizasyonuyla duvara çıkabildiği için ortak iradenin varlığının garantisini teminat altına alır; içsel demokratik mekanizmalarla siyaset yapmanın da bir anlamda ilk öğrenildiği aşamadır. Örgütler arası yarış, siyasal mekân hâkimiyeti vb. nedenlerle afişin 'meta'laşmasından önceki bir aşamaya denk düştüğü için afiş atölyesi tartışmasının başlı başına bir kıymetli kayıt olduğunu not etmek gerekir.

Bu noktada lafı uzatmamızın nedeni, 1968-1971 arasında siyasetin sol içi tartışmaları hızla bir silahlı devrim perspektifine yöneltmesi, bugüne kadar anlatılan tarihlerin de bizatihi bu devrim perspektiflerine yoğunlaşmasıdır. *Afişe Çıkmak*, bu tartışmayı doğrudan odağına yerleştirmeden ancak görselliğin imkânları doğrultusunda anlatmayı başarabildiği için de bir başka başarılı izaha imkân veriyor. İzlenebilen afişlerde işçi, köylü, öğrenci ve genel olarak "halk" imgesi, varlığını, bir süre sonra silah imgesinin gerisinde, fonunda kalmış bir yere raptedilmiş buluyor. Buradaki aceleci dönüşüm de sanırım hiçbir yazılı anlatım ile değil ancak afişlerin içeriğindeki görsel elemanların sıra değişimiyle net olarak anlaşılabilir.

* * *

Dönemin siyasal strateji tartışmaları, TİP'in siyasal araçlar, seçimler, propaganda ve parti faaliyeti ile başarılacağını iddia ettiği, siyasal enerjisini buna yönelttiği çerçeve ile *Yön*-eski TKP'lilerin ortak iradesiyle kotarılan siyasal projeksiyonun çerçevesine sıkışmışken; bu iki 'yaşlı' stratejinin kendi etki ve önemleri ne olursa olsun 1969'dan itibaren öğrenci hareketinin kendi inisiyatifini kullandığı, özünde silahla yapılacak devrim fikrinde ifadesini bulan bir çerçeveye evrildiği unutulmamalıdır. Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Sadun Aren, İd-

ris Küçükömer, Sencer Divitçioğlu, Hikmet Kıvılcımlı, Mihri Belli, Doğan Avcıoğlu gibi isimlerin yazdıkları, konuştukları, tartıştıkları meseleler ve siyasete yön veren argümanlarına karşı, farklı birkaç sol siyasal örgütün (THKO, THKP-C, TİKKO) tamamen ayrı bünyeler olarak var olabilmesini hangi nedenlerle izah edebiliriz? Bunun görselliğe de yansıyan birkaç sebebi olduğunu söylemek mümkün: 1930'lardan itibaren kalkınma yolu arayışının, siyasal-iktisadi devletçiliğin ve bunlar etrafında örülmüş ulus-devlet perspektifinin 1960'lardaki üçüncü dünya kurtuluş hareketlerine bağlanan tam bağımsızlık şiarı; merkez-çevre ülkeler arasında iktisadi yapının çevre aleyhine işlediğini vazeden kalkınma söylemine entegre olan ve ulus-devlet milliyetçiliğinin de etkisini iktisadi formasyonlardan çok ayırt etme ihtiyacı duymayan bir emperyalizm algısı; Sovyet, Çin devrimleri ile ulusal bağımsızlık hareketlerinin silahlı mücadele sonrasında elde ettikleri başarıyı birbirine bağlayan geniş bir devrim tanımı. TİP ve Kemalist aydın geleneklerinin temsilcisi olan dergiler, ister istemez yukarıda izah edilen hercü merç içerisinde pratik, hızlı, gençlik hareketinin heyecanına ve 'bir an evvel' yapma iradesi, arzusuna karşılık verememiştir. Dolayısıyla hem SD (sosyalist devrim) hem MDD (milli demokratik devrim) tezleri hızla tüketilerek evriltilmiştir (Laçiner, 1998: 14-17, 18-19).[5] Bunları birer siyasal strateji olarak görmekte ısrar eden hareketler hızla partileşmiş ve partinin statik yapısı içinde sol siyasal arenanın "gri" yapıları haline gelmişlerdir. Afişlerde izlenen de tamamen budur; parti afişleri mesajı daha statik, süreçlere bağımlı bir halde düşünmek zorunda kalırken gençlik hareketi neredeyse günlük bir müdahale aracı olarak kullanmaktadır. Dev-Genç ambleminin hızla sokağa hâkim olduğunu, imza sahiplerinin kolektif iş yapma becerisi ve "büyüklerden akıl almak" yerine "devrim yapmak" iradesine vurgu yaparak kendilerini ayrıştırmaları 1969 sonlarından başlayarak belirginleşmiş, 15-16 Haziran olayları ile netleşmiştir; bu ayrışmanın ertesinde 'yeni' olanın ömrü hazin bir biçimde 6 Mayıs 1972'de (Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idamlarıyla) ve 18 Mayıs 1973'te (İbrahim Kaypakkaya'nın işkencede katledilmesiyle) iki kez sona ermiştir.

Bir dönem kapanırken 1974'teki genel affa kadar sürecek bir sessizliğin de kapısını açacaktı. Örgütlerin dağıldığı, genç önderlerin çatışma, işkence ve idamla bertaraf edildiği bu dönemde duvarlar da sessiz kalmıştı. Özellikle Latin Amerika'da, yitirilen devrimciler için hemen duvarlara yansıyan, afişlerde dile gelen hüzün ve isyana rastlayamamamızın bir nedeninin de bir kuşağın hapsedilmesi olduğunu söyleyebiliriz. 1970'lerde kurulan güçlü kitle bağları henüz '68'in genç devrimcilerinin hesaba katmadığı, genç öncüye daha fazla rol yükleyen bir siyasal algının da neticesidir. Kitleye/halka, örgütün mücadelesine destek vermekle sınırlı bir rolün verildiği aşikârdır. Güvensizlikten ziyade adeta bir toplumsal

5 Laçiner, bu evriltmenin kaynağı olarak, yeni olmanın azmiyle taşlaşmış cephelerden, doktrinlerden korkmayan ve bu doktrinleri "sapma" saymadan konuşup, zenginleştiren, düşüncesine yoldaş sayan bir özgüvene işaret eder (Laçiner, 1998: 19).

destek çemberine, toplumsal vicdana sığınan, zaten doğru olanı yaptıkları için yalnız bırakılmayacaklarına inanan bir ruh hali söz konusudur. Dönemin bugün dahi pür bir saygıyla anılabilmesi, acemiliğin bu tonundan olsa gerektir.

'74 sonrasında siyasal örgütler, sokak ve siyaset

> "Esasen biz komünist devrimciler, prensip olarak siyasi kanaatlerimizi ve görüşlerimizi hiçbir yerde gizlemeyiz. Ancak örgütsel faaliyetlerimizi, örgüt içinde bizimle birlikte çalışan arkadaşlarımızı ve örgüt içerisinde olmayıp da bize yardımcı olan şahıs ve grupları açıklamayız. Kişisel sorumluluğum açısından gerekeni zaten söylemiş bulunuyorum. Ben buraya kadar anlattıklarımı samimiyetle inandığım Marksist-Leninist düşünce uğruna yaptım. Ve sonuçtan asla pişman değilim. Ben bu uğurda her türlü neticeyi göze alarak ve can bedeli bir mücadeleyi öngörerek çalıştım ve neticede yakalandım. Asla pişman değilim. Bir gün sizin elinizden kurtulursam gene aynı şekilde çalışacağım" dedi. Başka bir diyeceği olmadığını söyledi ve birlikte tutulan işbu ifade zaptı okunup imzalandı (21 Nisan 1973) (Kaypakkaya, 1973 (1987): 513).

Ellerinden kurtulduklarında "gene aynı şekilde çalış"tılar da!

14 Ekim 1973'te yapılan genel seçimler sonrasında CHP'nin MSP ile kurduğu koalisyon hükümetinin Cumhuriyet'in 50. yılı münasebetiyle çıkardığı Af Kanunu, önce solun ceza aldığı maddeleri af kapsamı dışında bırakmış, ardından yapılan itirazlar nedeniyle Temmuz ayında siyasi suçların da af kapsamına alınmasıyla bir genel affa dönüşmüştür (*Resmî Gazete*, 18 Mayıs 1974). Bu süreç içinde başta THKP-C geleneğinin dışarıda kalan mensupları olmak üzere sol örgütlerin toparlanma çabası içinde olduğunu (halen) kısmen biliyoruz. Üzerinden 40 yıl geçtikten sonra, solun kendi "omerta"sını aşıp yazılabilen anılarda bu süreci izlemek mümkün olabiliyor (Yazıcı, 2012).

Afişe Çıkmak'ta 1970-1974 arasındaki kesintiyi "bulunamayan" görsellerin yokluğu ile takip edebiliyoruz.[6] Hapishane yaşantısının, işkencenin anlatıldığı çeşitli kitaplar ise 1975'ten itibaren yayımlanıyor. 1975'ten itibaren sol siyasi

6 Bu yazıda *Afişe Çıkmak*'ta yer alan görsellerle paralel bir hat izlenmeye çalışıldığı için kitapta yer almayan *Aydınlık*, *Halkın Sesi*, *Halkın Yolu*, *Halkın Kurtuluşu*, *Halkın Birliği* gibi Maocu hareket ve dergilere değinilmemiştir. Bu eksikliğe Alper Görmüş *Kirk*'te (Şubat, 2013) çıkan yazısında dikkat çekmiştir: "Kitapta 'benim afişlerim'den hiçbir örneğe rastlamadım; ne *Halkın Birliği* döneminden ne de *Aydınlık* döneminden... Unutulmuşsa tuhaf, yok 'onlar solcu değillerdi, Maocu faşistlerdi'nin bir türeviyse daha da tuhaf. *Afişe* Çıkmak o kadar büyük bir emeğin ürünü ki, böyle bir eksiklik her şeyden önce o emeğe yapılmış bir haksızlık sayılmalı," (*Kirk*, Şubat 2013). Bu eleştiriye Yılmaz Aysan şu sözlerle cevap verdi: "Siz de biliyorsunuz ki bu 'örgütsel dokümanlar' bir 'yangın'dan kurtarılabilenlerdir (...) Uzun yıllara yayılan araştırmalarım boyunca elime geçen çoğu materyali bu kitapta belli bir düzen içinde değerlendirmeye çalıştım. Önsözde de belirttiğim gibi, tüm siyasetlere eşit mesafede durmak durumundaydım, yoksa bu çalışmayı başaramazdım. Ortak belleğimizin yaralanmış bölümüne yeniden hayat vermeye çalıştım. Ne yazık ki sözünü ettiğiniz gruplardan yeterince malzeme bulabilmiş değilim. Ben bu kitap eleştirinizin, benim araştırmama olumlu bir katkısı olacağı inancındayım ve benim henüz ulaşamadığım kaynaklara bir çağrı olabilirse çok sevineceğim," (*Kirk*, Mart 2013). Bununla birlikte *Afişe Çıkmak*'ta sol siyasetin Maocu kanatlarına dair görsellere bazı fotoğraflarda rastlamak mümkündür (Aysan, 2013: 246, 253, 310).

partilerin kurulmaya başlaması (TKP (illegal) [Türkiye'de toparlanma tarihinin 1973 olduğu, 1974 ortalarından itibaren etkinliğini artırdığı anılarda aktarılmaktadır (Kanat, 1986; 2278; Aysan, 2013; 331)]; TİP, Nisan 1975; TEP, 1975; TSİP, 1975), dergilerin yayın hayatına girmesi, (*Kitle*, Ocak 1974; *Ürün*, Temmuz 1974; *Aydınlık*, Kasım 1974; *Militan*, Ocak 1975, *Birikim*, Mart 1975; *Halkın Sesi*, Nisan 1975; *Yürüyüş*, Nisan 1975 *Devrimci Gençlik*, Kasım 1975; *Maden İşçisinin Sesi/Yeraltı Maden-İş*, 1975; *Halkın Kurtuluşu*, Şubat 1976; *Kurtuluş Sosyalist Dergi*, 1976; *Halkın Yolu*, Aralık 1976; *Devrimci Yol*, 1977) siyasal hayatı yeniden dinamikleştirmiştir.

İbrahim Kaypakkaya'nın yukarıda aktardığımız sözlerinde de belirtildiği gibi hem hapisten çıkanlar hem de dışarıda olanlar için birkaç sorunun çözümünü gerektiren acil meseleler vardır. Dışarıda olanlar, 1972 öncesi yapıların nasıl devam edeceği konusunda heyecanlıdır. Bunların arasında THKP-C geleneğine dolayısıyla Dev-Genç geleneğine bağlı olanlar hızlı bir toparlanma ümit etmektedir. Oysa darbe sonrası THKP-C'nin hapsedilmiş kadroları arasında ayrışmalar baş göstermiş, Mahir Çayan'ın kaleme aldığı *Kesintisiz II-III* konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Metinlerin yazıldığı dönemde Çayan ve arkadaşları kaçaktır (Yazıcı, 2012); metinler kısmen tamamlanmış ancak "parti" ve "cephe" kadroları arasında tartışılmamıştır. Bu nedenle, metinler hakkındaki tartışmalar THKP-C yargılamaları sırasında savunma metinlerinin tartışılması ile mümkün olmuştur ve "parti" kadroları arasında da ayrışmalar söz konusudur. Ayrışmanın temel nedenleri arasında Türkiye devriminin silahlı bir mücadele ile olup olmayacağı ile devlet yapısının niteliği ve bununla ilgili stratejinin ne olması gerektiği sorunları başta gelmektedir. Dışarıda ise *Kesintisiz II-III*'ün kopyalarına ulaşabilmiş bir grup insan tereddütsüz bu tezlerin uygulanmasını istemekte, bu nedenle bir an önce örgütlenmenin yollarını aramaktadır. ODTÜ merkezli ve ADYÖD'de örgütlenen kesim, salıvermelerin ertesinde hızla *Devrimci Gençlik* dergisini çıkarmanın yollarını aramaya başlar (Akçam, 2012: 17-23). Derginin çıkarılması ve yaygınlaşmasıyla beraber ilk ayrılık da kendini belli eder. Derginin çıkarılması tartışmasında yer alan bir grup THKP-C'li Çayan'ın tezlerinin eleştirilmesi gerektiğini belirtir ve siyasal stratejinin de bundan sonra oluşturulması gerektiğinde ısrar ederler. Dev-Genç içindeki bu ilk ayrılıktan Kurtuluş çevresi ve *Kurtuluş Sosyalist Dergi* doğar (1976). ODTÜ merkezli Dev-Genç ise etkisini geliştirerek diğer üniversitelerde ve illerde örgütlenmesini hızlandırır; bu genişleme 1 Mayıs 1977'de *Devrimci Yol* dergisinin kurulmasına kadar devam edecektir. 1973'ten itibaren yeniden yapılanma faaliyetlerine hız veren TKP ise İKD (Haziran 1975) ve İGD (Ocak 1976) ile kitleselleşme çabalarını çoğaltacak, DİSK Maden-İş'teki gücü ile bir süre sonra sendikal hareketin en geniş yapısına hâkim hale gelecektir (1975 ve sonrası).

Bu özete istinaden *Afişe Çıkmak*'ta izlenebilecek, görselliğin bize aktardığı ve teyid ettiği önemli noktalar ise şunlardır: 1972 sonrası harekette özellikle sosya-

list dünyanın iki büyük gücünün siyasal hareketler üzerindeki etkisi artmıştır. Cephe tarzı örgütlenmeler yerine klasik komünist parti formundaki yapılara dönük bir heves söz konusudur; buna eşlik eden bir resmiyet, asık yüze yakın bir eda, görevlerin hiyerarşi içinde dağıtıldığı bir örgütlenme yapısı ve buna eşlik eden matbu kılıklı, şablon bir görsellik söz konusudur. Partinin adı, amblemi söylenen sözden daha fazla öne çıkarken klasik üretim araçlarının yansımasıyla oluşturulmuş parti logolarıyla mesaj kısa ve net olarak aktarılmaktadır. TİP'in Mehmet Ali Aybar tarafından elle yapılmış klasik çark-başak iç içeliğinin yerini "ikinci" TİP'te, (daha Sovyetik bir edayla) çarkın başat olduğu, başağınsa 'ilave' edildiği donuk bir logo almıştır (Aysan, 2013: 288). TSİP amblemindeki başak-yumruk-anahtar kombinasyonu ise bundan daha az soğuk değildir (*a.g.e.*: 312). Keza TEP'in amblemi de yumruk gibi sıkılı bir elde çekiç, diğer sıkılı elde ise başak olarak biçimlenmiştir (*a.g.e.*: 291). Üç parti de Leninist bir perspektifle, işçi-köylü ittifakının devrimi yapacak sınıflar olarak esas kabul edilmesi gerektiğinin, kendi perspektiflerinin de bu noktada olduğunun altını çizmektedir. TKP ise –dolaşımı açık olmayan rozetlerdeki orak-çekiç-yıldız bir yana bırakılırsa (*a.g.e.*: 331)– gençlik ve kadın örgütlerine bir amblem üretmek yerine sadece (kapital) harflerin etkisine güvenen bir propaganda aracı seti oluşturmuştur. Keza TKP'nin etkin olduğu DİSK için de, amblemden ziyade (kapital) harflerin belirgin olduğu sendika adı, propagandanın ana aracı haline gelmiştir.

Siyasal partilerin dışındaki hareketler içinse bir önceki dönemin güncel müdahaleyi kolaylaştıran afiş becerisi geçerliliğini korumaktadır. Devrimci Gençlik hareketinin ve dergisinin alameti farikası olan 'haykıran genç' figürü afişlerde (parti amblemlerinin kısıtlayıcı etkisinden farklı olarak) yerini alırken, hem üniversiteye dair hem de ülke siyasetine müdahale/itiraz amacını taşıyan, yine hızla ve güncel bir biçimde duvara yansıyabilen tepkinin aracı olarak yerleşikliği haizdir. Keza *Devrimci Yol* ambleminin de –güneş fonunda yıldızı kavrayan yumruk ya da jargona uygun söylersek "yıldız yumruk"– (1977'den bugüne kadar), renk, desen, cazibe, 'mühür' özelliklerini barındıran etkili bir afiş öğesi olduğunu belirtmek gerekiyor. *Afişe Çıkmak*'ta resimlerini görme şansına sahip olduğumuz *Kurtuluş* afişlerinin, daha uzun süredir duvarlarda varlığını sürdürmüş *Devrimci Gençlik* afişleri kadar olmasa da yine etkili olduğunu söyleyebiliriz. *Kurtuluş* afişlerinin de ağırlıklı olarak dergi ve hareketin adını öne çıkaran bir üslubu izlemeleri ve ağırlıklı olarak tek renk çalışılmış olmaları handikapına rağmen (bunun hareketin ismini vurgulu hale getirecek 'dişi' baskı kaygısıyla böyle olduğunu sanıyorum), onun da duvarlarda sözünü söylemek konusunda siyasi parti afişlerinden daha fazla etki sağladığını düşünmek mümkün. Koyu renk üzerine açık renkli harflerin ya da tam tersinin kullanılması diğer sol hareketler için de aynı şekilde geçerlidir (*a.g.e.*: 248, 253, 310).

Burada bahsedilmesi gereken diğer bir nokta ise DİSK afişleridir. 1973'ten başlayarak yasallaşma çabalarını kollamakla beraber siyasal dinamizmden ya-

rarlanarak illegal dahi olsa varlığını pekiştirmeye ve güçlenmeye çalışan, tarihsel TKP'nin yurtdışı bürosu ve Türkiye'de ilişkiye geçebildikleri taraftarları, partinin tamamen geride kaldığı ama kadın ve gençlik örgütleriyle varlığını göz önüne serdiği yeni bir dönem inşa ettiler. DİSK Maden-İş'te de örgütlenmeyi başaran TKP, bir süre sonra konfederasyonun bu en güçlü sendikasında ve giderek konfederasyonun tamamında ağırlığını hissettirir hale geldi. İKD'nin ve İGD'nin üniversiteler, işçi mahalleleri, gençlik ve eğitimli orta sınıflarla kurabildikleri ilişki, "ilerici" bir dil ve kendine has sözlüğüyle etkili bir destek toplayabildi. *Afişe Çıkmak* içinde de, 1975 sonrası miting ya da toplantı resimlerine bakıldığında "kızıl çatkılı kadınlar"ın etkisi gayet net olarak seçilebilir (Pervan, 2013; Aysan, 2013: 331). Ancak *Afişe Çıkmak* içinde en rahat izlenebilecek olan görsel "deliller", DİSK afişleri, bu afişlerin hazırlanış süreçleri, seçilmeleri, 1 Mayıs alanındaki görünürlükleridir (*a.g.e.*: 328-383). Yukarıdan aşağıya örgütlenmiş bir partinin disiplinini de içerecek şekilde afişlerden flamalara, rozetlerden toplantı dosyası föylerine kadar tüm bir 'set' birbiriyle ilişkilendirebilecek şekilde hazırlanmıştır. Toplumsal gerçekçi sanatın ağırlığını, kütlüğünü taşımakla beraber ortak bir kimlik yaratması, parti ile konsomol arasında dahi fasılalarıyla beraber ilişkiyi tesis etmesi ve Avrupa'daki komünist parti gelenekleri ile afişleri de hesaba katıldığında, bunlarla da paralelliği yakalaması açısından Sovyetik manada bir başarının sağlandığı açıktır. Afişlerin, dev pankartların hazırlanması sırasında organize edilen işin hacmi, verilen emeğin kıymeti fotoğraflardan gayet net izlenebilmektedir (*a.g.e.*: 350-353). Konfederasyondaki TKP etkisine rağmen veya bu etkinin doğrudan etkisinin uzağında kalan sendikalarda TKP dışındaki sol siyasetlerin de kendilerine yer açabildiği yine kitabın özellikle DİSK afiş yarışmasına dair kısımlarından izlenebilmektedir. Bunların arasında da Devrimci Gençlik/Devrimci Yolcularla, THKP-C kökenli bir önceki kuşağın öne çıktığını söyleyebiliriz. Özellikle 1 Mayıs 1978 afişlerinin hazırlanması için açılan yarışma, o dönemdeki işçi sınıfı, 1 Mayıs, miting, verilecek siyasi mesajların niteliğini sergilemesi için bulunmaz bir kayıt sunmaktadır. TKP'lilerin yanı sıra diğer siyasetlerin grafik sanatçılarının/gönüllülerinin de katıldığı bu yarışmanın sonucundan bağımsız olarak kıymetini belirtmek gerekir. Tüm siyasal rekabetlerine rağmen, aralarındaki algı ortaklığını görmek şaşırtıcıdır. Murat Belge dönemin işçi anlayışını da tartıştığı bir yazısında durumu şöyle ifade ediyor. "Birincisi kolların 'güçlü' kaslarının, özellikle ele doğru yaklaşırken, *makineyi* giderek andırması. İkincisi ise, işçi figürlerinin 'kol'ları ile 'kafa'ları arasındaki orantı --daha doğrusu orantısızlık– çünkü kollar ve özellikle pazular kafadan çok daha iri. Bu resmetme biçimi, yalnız bir sanat anlayışını değil, aynı zamanda bir 'işçi sınıfı anlayışı'nı da getiriyor. Böyle olunca, ister istemez bir devrim anlayışını ve sosyalizm anlayışını da özetliyor. Yukarıda değindiğim gibi, bütün bu 'anlayış'lar tek bir resimde cisimleşmiyor. Pek çok 'devrimci' resimde aynı özellikleri görebiliyoruz" (Belge, 1977: 67). Belge'nin –sanırım– 1976 ve

–kesinlikle– 1 Mayıs 1977'de AKM'ye asılan dev pankart/resimle ilgili belirttiği bu husus, hem 1978'deki afiş yarışmasına katılan afişler için hem de 1979'daki afişler için rahatlıkla tekrarlanabilir (Aysan, 2013: 338-359).

Bu kısmı bitirirken birkaç noktanın altını çizmemiz gerekiyor: 1968'de başlayan, 1980'e kadar uzanan afişlerin kimi zaman basit serigrafi, bazen dört renk baskının yine el yordamıyla uygulanmış hallerine dair fotoğraflar, bazen de DİSK binasının çatısında el emeğiyle, uğraşıp didinerek dev pankartların hazırlanması sürecine dair fotoğraflar, yapılan işe verilen 'önem'in bir göstergesi kabul edilmek gerekir. Ahmet Asena kitapta yer alan söyleşisinde 1978'den sonra siyasetin 'şiddet'le yapıldığı bir ortamda afişlerin de –yapılmaya devam edilmekle beraber ve can güvenliği sorunlarına istinaden– siyasal etkisini yitirdiğine dikkat çekiyor (*a.g.e.*: 243). Aynı dönemin özellikle 1 Mayıs 1977'den sonra solun kitleselliğinin duraklaması ve geri çekilişiyle beraber düşünülmesi öğretici olabilir. Elbette "afişler azaldı, kitle uzaklaştı" gibi küt bir cümleden ziyade, afişin siyasal işlevi, kitle ile kurulan bağ, afiş hazırlamak ile asmak arasındaki diyalektik ve bunun bir çatışma ortamında bir süre sonra işlevini yitirmesi ilişkisinden bahsediyoruz. 1961-1972 arasında yurt saldırıları, pusularda öğrenci liderlerinin öldürülmesi, Kanlı Pazar gibi cürümlerde solun yükselişine karşı bunu ancak geriden takip edebilen bir faşist tepki vardır. Komando kamplarının 'etkin kullanımı' ya da bundan alınacak 'verim' için kuşkusuz 1975 sonrası solun yeni örgütlenmesini beklemek gerekecektir zira en kanlı, en travmatik faşist saldırıların 1977'den itibaren yükselişe geçmesinin belirli bir faşizan siyasal strateji olduğunu da unutmamamız gerekiyor (Laçiner, 1978(a): 12-24; Laçiner, 1978(b): 32-64). Ki tüm bu silahlı saldırı ortamına rağmen Türkiye işçi sınıfının örgütlülüğü açısından duruma bakıldığında ise karşımıza şu sonuç çıkıyor:

> 1980 yılı Ekim ayı itibariyle Türkiye'de gelir getirici bir işte çalışan 18,5 milyon kişinin 6,2 milyonu ücretliydi. Ücretlilerin faal işgücüne oranı yüzde 33,5 idi. Kendi hesabına çalışanların sayısı 2 milyon 277 bin, ücretsiz aile çalışanlarının sayısı ise 7 milyon 860 idi. Kırsal bölgelerde veya kentlerde kendi işinde çalışanlar ve onlara işyerinde yardım eden aile bireyleri, gelir getirici bir işte çalışanların 54,8'ini oluşturuyordu (10 milyon 137 bin kişi). Türkiye'de küçük burjuvazi hâlâ nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Ayrıca, ücretli çalışanların bir bölümünün de üretim araçları mülkiyetiyle ilişkisi belirli bir ölçüde devam ediyordu (Koç, 2010: 8).

Yüksel Akkaya'nın daha geniş bir dönem için verdiği DİSK'e bağlı sendikalı işçi sayısı ise şöyle:

> DİSK 1967 yılında yaklaşık 50.000 üyeye sahipti. 1976 yılında ise DİSK'e bağlı 25 sendikaya 190.000 işçi üye bulunuyordu. DİSK 1967-1970 döneminde, özellikle Marmara Bölgesi'nde özel sektöre ait işyerlerinde örgütlendi. 1975 yılında Genel-İş sendikası Türk-İş'ten ayrılarak 1976 yılında DİSK'e katıldı. Daha sonra 1977 yılında

da OLEYİS DİSK'e katıldı. 1980 yılında sendika kayıtlarına göre, DİSK'in üye sayısı 500.000'e ulaşmıştı (Akkaya, 2002: 71).

Akkaya aynı dönem için –daha doğrusu 1976 için– "Türk-İş'e bağlı 6 federasyon ve 26 Türkiye tipi sendikalara üye sayısı 751.000 idi" demektedir; Türk-İş ve bağlı sendikalara üye işçi sayısı 1962'de 300.000 civarındadır (Akkaya, 2002: 71). Bunun anlamı Türk-İş 1962-1976 döneminde (14 yıl) üye sayısını 1,5 kat artırabilmişken, 1967-1980 döneminde (13 yıl) DİSK 9 kat artırmıştır. Solun ve sol siyasal kitle hareketinin bir etkisinin de bu olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla *Afişe Çıkmak*'ın en geniş kısmını neden DİSK ve mücavir faaliyetlerinin kapsadığını anlamak daha mümkün hale geliyor.

Serbest baskı ve serbest piyasa dönemine giriş

27 Aralık 1979'da ordu tarafından hükümete verilen uyarı mektubu ve onu takip eden 24 Ocak 1980 (tarihlerdeki mesafe dikkat çekicidir) aslında yeni bir dönemin habercisi gibidir:

> Kuvvet Komutanları ile beraber yaptığım son gezilerimde Ordu ve Kolordu Komutam seviyesindeki general ve amirallerle görüşmelerimde milli birlik ve beraberliğe en çok ihtiyaç duyduğumuz bu dönemde süratle bir sonuca ulaşabilmek için *gerekli tedbirlerin müşterekен tespiti* amacı ile *tüm anayasal kuruluşlar ve siyasi partilerin* bir kere daha uyarılması bütün komutanlarca müştereken dile getirildi. (Kenan Evren imzalı önyazıdan) (...) Anayasamızın getirdiği geniş hürriyetleri kötüye kullanarak İstiklal Marşımız yerine komünist enternasyonali söyleyenlere, şeriat düzeni davetçilerine, demokratik rejim yerine her türlü faşizmi getirmek isteyenlere, anarşiye, yıkıcılığa ve bölücülüğe milletimizin tahammülü kalmamıştır. (...) Türk Silahlı Kuvvetleri; İç Hizmet Yasası ile kendisine verilen görev ve sorumluluğun idraki içinde ülkemizin bugünkü hayati sorunları karşısında *siyasi partilerimizin* bir an önce *milli menfaatlerimizi ön plana alarak*, Anayasamızın ilkeleri doğrultusunda ve Atatürkçü bir görüşle bir araya gelerek anarşi, terör ve bölücülük gibi Devleti çökertmeye yönelik her türlü hareketlere karşı *bütün önlemleri müşterekен almalarını ve diğer anayasal kuruluşların da bu yönde yardımcı olmalarını ısrarla istemektedir.* (abç.)

Görüldüğü üzere uyarı sadece hükümete değil tüm topluma yönelmiştir (Laçiner, 1980); parmak sallayan mektup, devletlular için sosyal açıdan bir limiti işaret ederken 24 Ocak kararları da iktisadi açıdan değiştirilmesi gereken 'düzen'i gösteriyordu.[7] TİSK raporlarının da işaret ettiği gibi işçiler örgütlü, sendi-

7 "TİSK'in 1972, 1974, 1976, 1978, 1980 ve 1982 yıllarında yapılan genel kurullarına sunulan çalışma raporlarında yer alan isteklerin en önemlileri şöyle sıralanabilir: Asgari ücret, yan ödemeler de hesaba katılarak, bölgelere ve sektörlere göre ayrı ayrı belirlensin. Herkese eşit ücret zammı yerine, üretime katkıya göre farklı ücret zammı sistemi yaygınlaştırılsın. Ücret zamları verimliliğe bağlansın; ücret artışları sınırlandırılsın; yan ödemeler azaltılsın. Emekli aylıkları düşürülsün. Çalışılmayan hafta tatili ve genel tatiller için ücret ödenmesin. Kıdem tazminatına yasal tavan getirilsin ve kıdem tazminatı fonu oluşturulsun. Genel tatil ve ücretli izinler azaltılsın. İş güven-

kalı mücadele ile "gülmüşler"di. "Çalışılmayan hafta tatili ve genel tatiller için ücret ödenmesin" itirazı, işçilerin neye güldüğünü, neye gülmekte olduğunu söylüyordu: "Verimlilik yok, rantabl değil, siz kullanmadığınız elektriğin parasını vermiyorsunuz biz kullanmadığımız işçinin parasını niye veriyoruz" gibi 'safiyane' duygularla biçimlenmiş; 'basit', 'herkes tarafından anlaşılabilir' iktisadi bir söylemin salvoları –en azından– TİSK raporlarına sinmiş görünmektedir.

Ordunun uyarı mektubundan ya da TİSK raporlarından izlenebileceği gibi, Türkiye'de siyasal *establishment* açısından 'bu kötü gidişe dur diyecek birileri' gerekmektedir. Bu yazı açısından 'o kötü gidiş'in neleri kapsadığını bir kez daha özetlemekte yarar var: işçi sınıfı partilerinin ve sendikal örgütlerinin etkili bir siyasal aktör haline gelmeleri; biz beğensek de beğenmesek de o parti ve sendikal örgütlerin Türkiye tarihinde o zamana kadar görülmemiş bir şekilde sınıfın 'çıkarları'nı savunarak egemen siyasal sınıfların çıkarlarını geriletmesi ya da bu algıyı yaratmış olmaları; bunun sosyal bir gerçeklik olarak 'sıradan vatandaşlar' tarafından da kabulü; örgütlenmenin meşru bir hak olarak yerleşmesi; Anayasa'nın sosyal devlet vurgusunun sahiplenilmesi ve uygulanmasındaki ısrar dolayısıyla herkes yerini bilsin buyruğunun değil herkesin eşit hakları olduğu vurgusunun açıklıkla savunulabilmesi; polis dahil kamu emekçilerinin sendikal haklarının ve örgütlenme özgürlüklerinin sağlanarak, 'devlet' için değil 'kamu çıkarları' için görev yapma mantığının yerleşmesi; kamuda ve özel sektörde ücret politikalarının işçi-işveren ilişkileri açısından sendikalar aracılığıyla karşılıklı mutabakatı zorunlu kılması vb. Bu koşullar karşısında, darbeyi takip eden birkaç yıl içinde neo-liberal '*agenda*' hızla etkinleşecektir. Bu *agenda* TİSK raporlarında dile getirilen görüşlerin 'haklılığını', 'rasyonelliğini' ve 'verimliliğe katkısı'nı bir toplumsal koda, kültürel bir kabule dönüştürerek sosyal hayata damgasını vuracaktır. 1972-1980 arasında ancak işveren örgütlerinin raporlarında yer alan, kapalı toplantılarında dile getirilen, dolayısıyla sosyal haklar açısından en azından kamusal telaffuzunun sakil kaçacağı 'fikirler' ve sözler, 1982'den itiba-

liği denetimlerinde işyerlerinin kapatılması zorlaştırılsın. Sakat ve eski hükümlü çalıştırma yükümlülüğü kaldırılsın. Toplu sözleşme uygulamasında sendikalı-sendikasız işçi ayrımına son verilsin; dayanışma aidatı kolayca uygulanabilsin. Yönetime katılma uygulamalarına son verilsin. 'Sendika enflasyonu' önlensin. Tek sendikaya üyelik getirilsin; üye fişleri merkezi bir birimde toplansın. Sendika aidatlarının miktarı sınırlandırılsın ve check-off sistemi kaldırılsın. Sendikalar, devletin idari ve mali denetimine açık olsun. Sendikalarla siyasi partiler arasındaki ilişki sınırlandırılsın. İşkolları yönetmeliği yasaya eklensin. Sendika yönetiminde görev alanların siyasi partilerin yönetiminde yer almaları halinde sendikadaki görevleri otomatik olarak düşsün. Sendikalar, işyerlerindeki yasadışı davranışlardan parasal ve hukuksal açılardan sorumlu tutulsun. İşkolu ve işyeri düzeyindeki iki toplu iş sözleşmesi yerine, tek bir toplu iş sözleşmesi yapılsın. Grev ertelemelerinin kapsamı genişletilsin; ertelenen grevlerde toplu iş sözleşmesi Yüksek Hakem Kurulu tarafından sonuçlandırılsın. Greve çıkan işçilerin ücretleri sendikalarınca ödensin. Herhangi bir işçi sendikasının toplu sözleşme yapabilmesi için işkolundaki toplam işçi sayısının belirli bir oranını temsil etme önkoşulu getirilsin. Toplu sözleşme görüşmeleri belirli bir süre içinde sonuçlandırılsın. Hak grevi kalksın. Her grev kararından sonra grev oylamasına gidilsin. Grev kararının alınmasından sonraki belirli bir dönem içinde grevin uygulanması zorunluluğu getirilsin; grevin başlama tarihi önceden işverene bildirilsin. Emeklilik yaşı yükseltilsin" (Koç, 2010: 18).

ren kamusal bir 'meşruiyete' de kavuşmuş olmaktadır. Bu herhalde gülmeye değil şeytani bir kahkahaya denk düşer!

Afişe Çıkmak kitabı boyunca izleyebileceğimiz 17 yıllık süreç genel olarak bu çerçevedeki bir siyasallaşmayı görsel olarak bize aktarmaktadır. Öğrenci gençlik hareketinin mücadelesi özellikle 1974 sonrasında genel olarak bu çerçeveye yakın durmuştur; silahlı mücadele lafzen etkisini sürdürse de hareketin genelinde sendikal mücadele çerçevesinde bir 'alan paylaşımı' olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Bunda özellikle TKP'nin DİSK etrafında sağladığı örgütlenme başarısının etkisi büyüktür. Bu nedenle diğer sol siyasal örgüt ve partilerin de gerek bu alanı boş bırakmamak gerek kendi siyasal perspektiflerini yansıtabilmek için sendikal mücadeleyi de hesaba katan bir kitlesel siyaset izlemeye çalıştıkları söylenebilir. Bazı örgüt ve partiler '60'lardan devreden sendikal ilişkileri zaten korumuş ya da devam ettirmiş, bazıları TKP'den önce sendikal alanda çalışma başlatmıştır elbette (bkz. Yeraltı Maden-İş deneyimi; Aysan, 2013: 186-188). Buna ilave edilebilecek diğer bir önemli husus ise faşist hareketin yükselişidir. Anti-komünist bir taban ve dünya siyaseti çerçevesinde mobilizasyon desteği sağlayabilen faşist hareket, hem işçi mücadelelerinde hem de mezhep gerginliklerinin olduğu bölgelerde yıldırma ve öldürme eylemlerine girişmekten, solun örgütlenmesini silahla engellemeye çalışmaktan kaçınmamıştır hatta siyasal gücünü bu saldırganlıktan almayı başarmıştır. Özellikle 1977'den itibaren şiddetlenen faşist saldırılar, üniversiteler ve mahallelerdeki küçük çatışmalardan, kitlesel tedhiş ve katliamlara doğru yükselen bir seyir izlemiştir. Bu döneme kadar ideolojik alet çantasında silahlı mücadele lafzı ve perspektifi olmakla beraber bunu siyasetinin aslî odağı yapmamış/yapamamış sol hareket de hem alan hâkimiyeti/can güvenliği hem de direniş alanları oluşturmak açısından silahlı savunma eylemlerine başvurmuştur. Kitapta varlığını birkaç kareyle görebildiğimiz ama bugüne kadar çeşitli film ve fotoğraflarla belleğimize en geniş haliyle yerleşmiş olan 1 Mayıs 1977, sol açısından da bu sürecin doruğunu temsil etmektedir; 1 Mayıs 1977'ye katılanların döneme dair tespitleri de bunu doğrulamaktadır (Atay, 2013). Bu tarihten başlayarak ve özellikle 1978'le beraber solun kitle desteğinin hız kestiği de bu döneme dair yapılabilecek bir diğer tespittir (Aysan, 2013: 243).

* * *

Toplumun rüşt ispatının görsel delillerini sunan *Afişe Çıkmak*, kendi siyasal önerileri ve stratejileri ile Türkiye'yi dönüştürmeye aday olan sol hareketin 1962-1971 arasındaki ön tarihini dönemin ruhunu yansıtan afiş, dergi, gazete, kitap tasarımlarının tarihi içinde verirken aynı zamanda bu ön tarihin acemiliğini, heyecanını, daha iyisini yapma arzusunu kapsamlı bir şekilde sunar. 1974 sonrası dönem ise –kitapta yine olanca görsel canlılığı ve zenginliği ile yer alırken– solun dönüşen siyasal perspektifini, sosyalizm anlayışının giderek 'katıla-

şan' ve ister istemez kestirme mesajlarla konumunu, mekânını, sınırını belirleyen tavrını resmeder. Söyleyen, öneren dolayısıyla gücünü ve enerjisini de bu "ofansif" tavrına borçlu olan sol, tüm acemiliğine rağmen etkisini ilk dönemde daha rahat genişletebilmiştir. 1974 sonrasındaki hal ise hem Soğuk Savaş siyasetinin ve bu siyasetin taraflarının uluslararası mecrada edindikleri konum nedeniyle hem de Türkiye'de sola karşı sivil faşist tepkinin görünürleşmesi, etkinleşmesi nedeniyle solu daha "defansif" bir konuma itmiştir. Dolayısıyla 1970'ler boyunca sol, toplumsal politizasyonun genişlemesine etki ederken kendisi de bu politizasyon sürecinde dönüşmüştür. 1960'ların çark-başak öğeleri 1970'lerde yerini afişlerin fonuna entegre edilmiş daha genel bir halk figürüne, kırmızı ve sarı renklerle söyleyeceğini kestirmeden aktaran mesajların baskınlığına bırakmıştır; silahlı çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde figüratif tarifler yerine hayatını kaybeden devrimcilerin fotoğrafları ile hazırlanan afişler, çizimden farklı olarak kanlı-canlı bir insanın verdiği mücadele uğrunda öldürülüşünü, kavganın sürdüğünü vurgulamaktadır. 1978'den sonra bu vurguların daha da sıklaştığı, görselliğin bunlarla sınırlı hale geldiği yine kitabın sayfalarında rahatlıkla izlenebilmektedir.

'70'ler hakkında yeni bir tartışma fırsatı sunduğunu düşündüğümüz *Afişe Çıkmak*'ın sayfalarını çevirdikçe, dönemin, Türkiye toplumunun rüşt ispatı yılları olduğunu söylemenin görsel bir dayanağı olduğu aşikâr. Rüşt ispatının hızı ve heyecanı göz önüne alındığında aşırı politize olmuş bir toplumsal hayattan, bunun birtakım sosyal problemlerinden bahsetmek elbette mümkündür. Ancak asıl sorunun bu rüşt ispatını kabul etmek istemeyenlerle yaşandığını da belirtmek gerekir. Yılmaz Aysan, çok farklı çevrelerden, gruplardan, arşivlerden derleyebildiği görseller, fotoğraflar, afiş örnekleri, dergi ve kitap kapakları, davetiyeler ve bu görselliği yaratanlarla yapılan kapsamlı söyleşiler vasıtasıyla hiç de 'karanlık' olmayan bir geçmişi layıkıyla bugüne aktarıyor; ne kadar kötülenirse kötülensin o rüşt ispatından payına düşeni almış bir kuşağın üyesi olarak 1970'lerde 'iyi' olanı, kıymetli olanı, neyin kaybolup gittiğini olanca canlılığı ile 'göstermeyi' başarıyor. *Afişe Çıkmak*, 1963-1980 arasında var olmuş sol siyasal canlılığın izini bahis konusu dönem içinde gidiş-gelişlerle izlerken bir yandan da Halit Narin'in ağzında nefretle zikredilen o gülmenin peşine düşüyor.

KAYNAKÇA

Akkaya, Yüksel (2002) "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-II", *Praksis*, 6, s. 63-101.

Atay, Korhan (2013) *1 Mayıs 1977: İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?*, Metis Yayınları.

Aysan, Yılmaz (2013) *Afişe Çıkmak, 1963-1980: Solun Görsel Serüveni*, İletişim Yayınları.

Belge, Murat (1977) "Bir Afiş Dolayısıyla Devrimci Resim Üstüne", *Birikim*, 26, Nisan, Birikim Yayınları.

Diken, Bülent (2013) *İsyan, Devrim, Eleştiri: Toplum Paradoksu*, Metis Yayınları.

Emre, Yunus, (2013) *CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol: Türkiye'de Sosyal Demokrasinin Kuruluş Yılları 1962-1966*, İletişim Yayınları.

Erdoğan, Fahrettin Hakkı (2013) *Faşizme Karşı Halk İktidarı Yolunda Direniş Komiteleri*, Pratika Yayınları.

Gültekingil, Murat (ed.), (2008) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 9: Sol*, İletişim Yayınları.

http://www.belgeler.com/blg/d82/tsk-nin-uyari-mektubu

Kanat, Celal A. (1987) "TKP Tarihinde Gezintiler, (1973-1987)", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, (yay. yön. Ertuğrul Kürkçü), Cilt 7, İletişim Yayınları, s. 2278-2279.

Kaypakkaya, İbrahim (1973 (1987)) "Sorgu", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, (yay. yön. Ertuğrul Kürkçü), Cilt 7, İletişim Yayınları, Belgeler, s. 513.

Koç, Yıldırım (2010) "30. Yıldönümünde 12 Eylül Darbesi ve İşçi Sınıfı", *Mülkiye Dergisi*, Güz, Cilt XXXIV, Sayı 268, s. 43-74 (Bu makalede http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1322397220a.pdf versiyonu kullanılmış, sayfa numaraları buna göre verilmiştir. Erişim tarihi 8 Haziran 2013).

Laçiner, Ömer (1978a) "Malatya Olayı – Türkiye'deki Faşist Hareketin Yapısı ve Gelişimi", *Birikim*, 39, Mayıs, Birikim Yayınları

— (1978b) "Maraş'tan Sonra", *Birikim*, 46/47, Aralık-Ocak, Birikim Yayınları.

— (1980) "Serbest piyasa ve serbest baskı dönemine girilirken", *Birikim*, 60, Şubat, Birikim Yayınları.

— (1998) "THKP-C: Bir mecranın başlangıcı", *Toplum ve Bilim*, 78, Güz, Birikim Yayınları.

Ozan, Ebru Deniz (2012) *Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*, Metis Yayınları.

Pervan, Muazzez (der.) (2013) *İlerici Kadınlar Derneği (1975-1980): "Kırmızı Çatkılı Kadınlar"ın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yazıcı, Mehmet Hakkı (2012) *Koca Bir Sevdaydı Yaşadığımız*, Dipnot Yayınları.

12 Eylül'den önce: İstanbul'da mekân üretimin tasviri ve incelenmesi

*Christopher Houston**

Özet: İstanbul'un geniş neo-liberal ekonomik politikalar doğrultusunda dönüşen bir 'küresel kent' haline geldiği geçtiğimiz 20 yıl içinde kabul gören genel bir kanı. Bu küreselleşmenin belirleyici tarihi nedir? İstanbul'da yaşayanların sahip olduğu yerel bilgilerden biri, 1980 askerî darbesinin kentin yeniden yapılandırılmasında bir dönüm noktası olduğudur. Ancak tam burada bir çelişki ortaya çıkmaktadır: bu kabule rağmen darbeden önceki 'kriz' yıllarında İstanbul'da okumak, çalışmak ve eylem yapmakla ilgili kamusal hafıza oldukça zayıf kalmıştır. Bu makale, 1970'lerin sonunda siyasi fraksiyonlarda aktif biçimde yer almış kişilerle yapılan kapsamlı söyleşilere dayanarak, İstanbul'un o dönemki genişleyen kentsel çevresini oluşturan ve yapılandıran birtakım mekânsal pratikleri, performansları ve aktivistlerin algılarını belirlemek üzere fenomenolojik bir yaklaşımı öne çıkarmaktadır.

Anahtar sözcükler: İstanbul, aktivizm, kent hakkı, Lefebvre, mekânsal politikalar

Giriş

İstanbul, tarihinin büyük bir bölümünde bir 'süper-kent' (Vryonis, 1991) ve bu üstünlüğü sayısız yazıda da teyit edilmiştir. Seyahat acentaları tarafından dikkat çekilmiş, kültür simsarları tarafından övülmüş ve renove edilmiş görkemli emperyal altyapısında yer alan festivallerle dur durak bilmeksizin satılan İstanbul'un sadece bir dünya kenti değil küresel bir kent olduğu konusunda *herkes hemfikirdir*.

Elbette İstanbul bir turistik yerden fazlasıdır. Aynı zamanda devasa bir atölye ve kutuplaşmış gecekondu mahalleleriyle, apartmanlarıyla, yeniden düzenlenmiş tarihî semtleriyle ve dışa kapalı, güvenlikli lüks siteleriyle bir mega-kenttir. Son otuz yıldır kökten bir yeniden yapım süreci içerisinde yeniden yapılandır-

(*) Macquarie Üniversitesi, Antropoloji Bölümü.

ma çalışmaları, kentin sınırlarındaki dışa kapalı sitelerden (Geniş, 2008) eski mahallelerin mutenalaştırılmasına (Ergün, 2004); kamusal alanın metalaştırılmasının araştırılmasından (Öz ve Eder, 2012) AB'nin devletüstü laik politikalarının etkilerinin incelenmesine (Gökarıksel ve Mitchell, 2005); kentin finansal gelişmesinin Türkiye sınırlarından öteye gidiyor olmasından (Sassen, 2009) son zamanlarda kırsaldan kente göç edenlerin karşılaştığı sosyal ayrımcılığın aldığı yeni şekillerin incelenmesine dek birçok konuya değinmektedir. Roma'nın neoliberal düzen içinde yeniden yapılandırılmasının (Herzfeld, 2009) İstanbul ile hatırı sayılır bir benzerlik içinde olması küresel kentlerin bir alt-türünün olduğuna işaret ederek, eski emperyal başkentlerin kendilerine özgü mekânsal üretimlerinin olduğunu gösterir. Bütün bunlar zaten 20. yüzyılda küresel süreçlerden etkilenerek tekrar düzenlenmiştir ve bunlara Türk olmayan nüfusun sınır dışı edilmesi (Aktar, 2000); modernist mimari[1] ve modern kent planlaması;[2] sadece cumhuriyetin ilk elli yılını tanımlamakla kalmayıp ulus-devletlerin küresel sistemde kısmen iç pazarı düzenleyebilen ve sadece 'banal' bir biçimde farklı olmalarına imkân veren ithal ikameci sanayileşme devlet politikaları da dahildir (Keyder, 1987; Tekeli, 1998; Billig, 1995).

İstanbul hakkında varılmış ikinci ve daha sessiz bir diğer *mutabakat* ise –12 Eylül olarak anılan– 1980 askerî darbesinin şu anki küresel kent ile geçmişin yabancı ülkeleri arasında bir sınır çizdiğidir. Bu mutabakat İstanbul sakinleri ve entelektüellerinin zihinlerine yerleşmiş bulunmaktadır. 12 Eylül'e dek İstanbul oldukça kaotik, ses ve öfke dolu, kent sakinlerinin kaynaklara ve daha az ölçülebilir kamusal ortaklıklara –haklar, iktidar ve bir tür mekân algısı gibi– erişim için amansız bir mücadele ettikleri bir kentti. Mekânsal olarak bu aktivizmin sonucu İstanbul'un, belli belirsiz bir şekilde, kamusal alanlarından eğitim kurumlarına, üretim mekânlarından gecekondu mahallelerine, barındırdığı tüm sosyal etkileşim alanlarının sol/sağ ya da sol/sol çizgilerinde bölünmesi olmuştur. Darbeden sonra şiddetin cezaevlerinde, kışlalarda ve karakollarda devam etmesine rağmen kent, daha sessiz bir şekilde bu döneme göğüs germiştir. Eylemcilerin gözaltına alınması ve işkence görmesi yaygınca görülmekteydi. Cuntanın kendine özel mekânsal aktivizmi –sokağa çıkma yasakları, kontrol noktaları, yol kapamaları, 'aranıyor' posterleri, kamusal alanın ortadan kaldırılmasına yönelik önlemleriyle– kent sakinlerinin kente verdikleri duygulanımsal tepkilere şekil vermiş, onların mekânsal algılarını değiştirmiştir.

Şaşırtıcı bir şekilde, geçen otuz sene içerisinde çok az araştırma kentin darbeden önceki 'kriz' senelerine yoğunlaşmıştır. Özellikle de bu kentte yaşamak, okumak ya da siyasal eylemlerde bulunmanın ne anlama geldiği konusuna çok

---

1 Örnek olarak, 1934 Eminönü ve Beyoğlu Halkevleri; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi; Bruno Taut tarafından 1938'de tasarlanmıştır; Harbiye'deki 1945 TRT binası; 1937 Rebii Gorbon tarafından tasarlanan Karaköy Yolcu Salonu.

2 Bkz. Şehir plancısı Henri Prost tarafından hazırlanan İstanbul İmar Planı 1936-1951.

az değinilmiştir. Kapitalist dünya-sistemleri, transnasyonel ağlar ve küresel ticaret incelemelerinde bu dönemin zayıf koalisyon hükümetlerinin, başarılı olamayan halkçılığının ve sınıf çatışmalarının hepsinin, en iyi şekilde ulusal kalkınmacılığın yarattığı ekonomik krizin sonucu olarak açıklanarak incelendiğini görüyoruz (Keyder, 1993; Gülalp, 1997). En kötü haliyle de 12 Eylül ve hemen öncesindeki ve sonrasındaki yıllardan neredeyse hiç bahsedilmediğini, bir an önce neo-liberal ve yeniden düzenlenmiş İstanbul'u kabullenmek adına bu dönemlerin üzerinde çok durulmadığını görüyoruz (örneğin Sassen, 2009). Sonuç olarak kent hayatı deneyimine dair araştırmaların nicelik ve nitelik bakımından yetersiz kaldığını görüyoruz. Bu durumu Mardin'in (1997: 66-67) belirttiği Türkiye sosyal bilimlerinde 'mikrososyoloji'ye karşı önyargılı yaklaşımın bir örneği olarak görmek mümkündür. Aynı eğilimin, başlığı yanıltıcı bir biçimde ümit verici gözüken, "Turkey's Experience with Neoliberal Policies and Globalization" (Türkiye'nin Neo-liberal Politikalar ve Küreselleşme Deneyimi) isimli özel bir sayıda sürdürüldüğünü görüyoruz. Bu sayının içindeki tüm makaleler 1980 sonrası ekonomiyi inceliyor ve insanların deneyimlerine dair hiçbir şey barındırmıyor.[3]

12 Eylül'ün önemli bir şekilde yeni bir kent deneyiminin eşiği sayıldığı yerel bilgi göz önüne alındığında, İstanbul'un [12 Eylül'le nihayetlenen] 'öntarihi'nin de kapsamlıca anlaşılması gerekmez mi? O senelerde bu kentte yaşamanın değişik deneyimlerinden, kent sakinlerinin mekânsal algılarının değişmesinden, kentin siyasi coğrafyasını biçimlendirmelerinden, çatışma ve örgütlenmelerinde önemli alanlarından ve eylemcilerin geliştirdiği devrimci *habitus*tan ne çıkarmalı? Kısaca, kentte ikamet edenlerin 'mekânsal üretimleri'nden ne anlayabiliriz (Lefebvre, 1991)? Bu soruların bazılarını ele alan bu makale, 1977-1980 yılları arasında İstanbul kent aktivizmini, eylemcilerin kentle olan ilişkilerini ve kent deneyimlerini tasvir etmeye ve incelemeye çalışacak. Kitlesel politizasyon döneminde, kent aktivizmi mekânsal üretimin oldukça dinamik olduğu bir aşamadır. Sembolik ve fiziksel anlamda, mekânsal üretim ve dönüştürme, geniş bir yelpazeden gelen sosyal aktörler tarafından gerçekleştirilmektedir – ki bunlar arasında yasal ve yasadışı örgütler, devlet, özel şirketler ve sıradan kent sakinleri vardır. Aktivizm içinde siyasi fraksiyonların ve grupların genişleyen binalarını, caddelerini, kurumlarını kendine tahsis etmelerini; kentin bir bölgesini ele geçirmelerini, genelde iktidara ve müteahhitlerin orası hakkındaki fikirlerine muhalefet edecek bir şekilde korumaları ve değiştirmelerini kapsar. Bu süreçte eylemciler, kent deneyimini hem kendi militanları hem de siyasi anlamda tarafsız kalan insanlar için kökten değiştirmiş oldular.

Bu makalenin kent deneyimini anlamak için fenomenolojik kaygılarla yola çıktığı şimdiden belirmiş olmalı. Özellikle de fenomenlerin (üretilmiş mekânlar, militan bedenler, kent etrafında hareketlilik, yerler, şiddet vb.) eylemcilerin

3 Bkz. *New Perspectives on Turkey*, s. 47, Sonbahar, 2012.

algılarında ve hafızalarında nasıl yer ettiğine eğilerek bunu yapmaya çalışacak. Bu fenomenolojik ilgi makalenin düzenlenişine de yansıyor. Zigon'un (2009: 287) tavsiyesine uyarak, makale boyunca şu analitik ayrım dikkate alınıyor: Eylemcilerin kendilerinin anlattıkları şekliyle yaşadıkları deneyimlerin *tasviri* (I) ve İstanbul'da aktivizmin daha kapsayıcı ve birleştirici bir *temsili* ve *incelemesi*nin 'sözlü ifade edilişinden sonra' yapılması (II). Bunu yapabilmek için makalenin ikinci yarısında daha açık bir biçimde Lefebvre'nin 'mekân üretimi' argümanlarına eğileceğim.

İstanbul'da kentsel aktivizmin tasviri

Bu bölümde okurlarda sadece İstanbul'un o dönemi hakkında bir *his* uyandırmaya çalışacağım. Bunu yapmak için eylemcilerin kendi deneyimlerini ve anılarını aktardıkları beyanatlarına sadık kalarak, onlardan bir seçki sunacağım. Benim seçkim devrimci aktivizmin çeşitliliğini anlama açısından eylemcilerin taktiklerinin ve 'mekânsal taktikleri'nin (de Certeau, 1984: 93, 94) kullanıldığı yöntemlerden sadece biri. Tasarruf etmek adına seçkimde en önemlilerine yer vermeye çalıştım.

Bu araştırma için toplanan materyaller, eski eylemciler arasından, o zamanki benliklerini ve faaliyetlerini biyografik bir gözden geçirmeye almak isteyenlerle 2009, 2010 yıllarına yayılan sekiz aylık bir dönemde ve ek olarak 2011'de kısa bir süreliğine devam ettirilen kapsamlı mülakatlar sonucu elde edilmiştir.[4] Bu dönem içerisinde, içlerinde şedit anti-komünist olan Milliyetçi Hareket Partisi'nden (MHP) de olmak üzere, farklı siyasi örgütlerden toplam 32 kadın ve erkek ile görüşmeler yaptım. Gençliklerinde Türkiye sosyalizminin üç ana dalından olan Sovyetler yanlılarının (içinde Türkiye Komünist Partisi'nin, TKP, de olduğu), Maoistlerin (Halkların Kurtuluşu, HK) ve Latin Amerika'dan esinlenmiş tarafsız grupların (Devrimci Yol, DY) içinde olduğu farklı örgütlerde ve fraksiyonlarda aktif olarak görev alan insanlarla konuştum. Görüşmeler genelde iki yahut üç saat kadar sürmekle beraber, 8'iyle daha sonradan takip niteliğinde ek görüşmelere ihtiyaç duyuldu. Görüşme yapılan grubun yaş aralığı 46-55 arasında değişiyor ve hepsi gazete, televizyon, sendikalar, eğitim ya da kendi girişimleri gibi değişik alanlarda çalışıyorlardı. Çoğu hâlâ siyasi faaliyetlerine yeni örgütlerde devam etmekteydi.

Eski eylemciler, başka örgütlerde devrimci olarak adlandırdıkları kişilerin deneyimleriyle oldukça ilgililerdi. Hatta, öncelikli olarak dile getirdikleri endişelerinden biri araştırmanın, farklı siyasi ve sosyo-ekonomik alanlardan gelen eylemcilerin kent hayatı algılarının, olayların yerelde deneyimlenmesi ve kentin bildikleri kısımlarında hissettikleri kopukluğun oluşturacağı geniş yelpazenin

4 Antropolojide yaygın olarak kullanıldığı şekliyle, görüşmecilerin isimleri değiştirilmiştir. Tüm çeviriler bana aittir.

hakkını verip veremeyeceğine ilişkindi. Eylemcilerin kenti ve hayatlarını *sürreel* bir biçimde duyumsamalarından, içinde yaşamış oldukları dönemdeki kolektif faaliyetlerinin, mekânsal örgütlenme ve düzen ile ilişkilenmelerini sekteye uğratan, açıkça oturmamasına neden olan şeyler olmaları durumuyla alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Kısmen inşa edilmiş çevrelerin maddi düzenleniş şekliyle gelişen angajman, hareketlilik ve ilişkilenme kuralları mekânların "uzamsal ekonomisini" içine alan radikal bir belirsizlikle ikame edilmiştir.

Mekâna iz bırakmak

Eylemcilerin anlatılarına göre, mekânların görsel özellikleri üzerinde solcular ve aşırı milliyetçi gruplar arasında ve solcu grupların kendi aralarında grafiti ve posterler aracılığıyla sürekli bir mücadele olduğu açıktır.

Gün (İGD): Başka grupların posterlerinin üzerini kapamak, aynı bir köpeğin kendi bölgesini işaretlemek adına her tarafa işemesine benziyordu.

Ferhat (Dev-Lis): Kartal'daki tüm duvarlar boyanmıştı, bir slogan yarışı vardı.

Nuriye (THKP-C): Diyelim ki Eminönü'nde bir fabrikada bir grev var, daha büyük bir grup tarafından organize edilmiş, destek vermeye gidiyoruz. Para toplardık ya da bir afiş asardık. Genelde küçük bir 'bomba afiş'i de yapardık. Bu afişin üzerinde 'Yaşasın Bir Mayıs' ya da 'Tek Yol Devrim' yazardı; beze ev yapımı bir bomba dikerdik ki bomba imha ekipleri gelene kadar indirilmesin ve üzerinde yazanı herkes okuyabilsin. Aynı zamanda ne yaptığımızı anlatan bir kaset doldururduk ve onu çalardık ki insanlar duyabilsin. Kasetçalar da bombanın yanına koyulurdu ki kapatılamasın. Şehir o zamanlar bugünkü gibi gürültülü değildi, en küçük ses bile yankılanıyordu.

Duvarları yazılamak

Özlem (THKP-C): Önemliydi. İletişime geçmek, propaganda yapmak demek, kendini açıklayabilmek, bir mekân üzerinde hak iddia etmek demekti – tıpkı gol atmak gibi. Çok önemli bir hareket olarak görülürdü, mahallenin kontrolü bizde demekti. Duvarlara asabileceğimiz duvar gazeteleri hazırlardık.

Mehmet (Dev-Sol): Örgüt genelde anma günlerinde Türkiye çapında bir kampanya başlatırdı. Liderlik kararları alırdı. Her faaliyet için 15 kişilik gruplara bölünüp, çıkardık. Aramızda duvar yazıcıları (duvara okunaklı bir biçimde yazabilenlerden), boya taşıyıcılar, poster yapıştıranlar, fırça taşıyanlar, gözcüler ve nöbetçiler vardı. Herkesin sopası olurdu. Genelde kampanya kendi mahalleleri-

mizde değil, MHP'nin ya da muhalif olduğumuz başka bir sol örgütün kontrol ettiği bir mahallede olurdu.

Mehmet (MHP): Sloganlar iktidar ve gücün simgesiydi. "Ben de varım," anlamına geliyordu. Sol için iyi bir eğitimsel araçtı: genelde 14-15 yaşındaki çocuklar poster asarken falan tutuklanıp dövülürlerdi, 17-18 yaşlarına geldiklerinde keskin militanlar haline gelirlerdi. Biz de bunu solculardan öğrendik ve aynısını uyguladık.

Fırat (Aydınlık): Duvara yazı yazmak ya da poster asmak tehlikeliydi, polisin bunu yapanları vurma izni vardı.

Mekân işgali

Eylemciler için işgal etmek ve işgal kırmak anahtar kelimelerdi. İşgal etmek bir binanın ya da yerin (öğrenci yurdu, okul, fabrika, üniversite) kontrolünü ele almak, buradaki kaynaklara kendi kullanımları için el koymak ve diğer grupların bu mekânda örgütlenmelerine izin vermemek demekti. Değişik örgütlerden oluşan koalisyonlar (bazen önemli anma günlerine denk getirerek) daha kapsamlı bir işgale soyunurdu ya da başkalarının bu mekâna erişimlerini bloke ederlerdi (boykot). Eğer başka fraksiyonların üyeleri işgali kıramazlarsa eğitim görmeye giremezlerdi.

Ertuğrul (Dev-Sol): İktidarda olmak demek, karşı tarafın orada siyaset yapamayacağı ve eylem koyamayacağı anlamına geliyordu.

Faruk (Dev-Sol): Bir yerin kontrolünü ele geçirmek için mücadele vardı: Eğer işgali kıramazsanız derse gidemezsiniz. Bazı yerlerde akademisyenler taraflardan birine yardım ederlerdi. Bu mekânlar savaş alanı gibiydi. Vatan Mühendislik'te (Fatih'teki bir öğrenci yurdu) işgali kırdık; sol orayı 1978'de geri aldı.

Gün (Dev-Yol): Fabrikalar işgal altındaydı: Eğer işçiler önceden kazanılmış haklarına erişemiyorlarsa, misal, devlet bir grevi sonlandırmaya çalıştığında, işçiler fabrikalara barikat çekerlerdi. Arsalar ve mahalleler de işgal edilebilirdi. Mesela, Haskör'e giriş çıkışlarda nöbet tutulurdu. Bu da alanın tamamen işgalinden çok üzerinde bir iktidar oluşturmaya çalışmak anlamına geliyordu. Fatsa'dakiyse gerçek bir işgaldi ve meclisi Devrimci Yol militanları tarafından kontrol edilmekteydi.

Hüseyin (Partizan Yolu): Bir yerin kontrolünü elinize geçirdiğinizde diğer grupları ayıklamaya başlardınız, böylece diğer solcu örgütlerin burada örgütlen-

melerini engellerdiniz. Her zaman militanların sizin örgütünüzü bırakıp, başka bir örgütün saflarına geçeceği korkusu vardı.

Sesin üretimi ya da ses üzerinden siyaset

Görsel siyasetin yanı sıra sol örgütlerin örgütlenmesinde ve sosyal faaliyetlerinde önemli yer tutan şeylerden bir diğeri de içinde sloganları ve konuşmaları kapsayan sesin (ya da ses siyasetinin) üretimidir. Geçici bir işgal için 'ses grafiti'leri de posterler ve afişler kadar önemliydi. Akustik olarak varlığını belli etmek, bir mekân üzerinde iktidarını kabul ettirmek açısından çok önemliydi.

Müzik

Ferhat (İGD): 60'larda halk müziğine ve bağlamaya (bir Alevi enstrümanı olarak görülürdü) bir geri dönüş yaşandı. Aynı kişiler değişik bölgelerde çok tanınır hale geldiler. Örneğin, Doğu'dan Aşık Veysel ya da Aşık Mahsuni (bütün sol toplantılarda büyük bıyığı ve şalvarıyla çalardı). 1970'lere dek rock müzik emperyalist sayılırdı (Beatles emperyalistti) ve dinlenmezdi. 70'lerin ortalarında Anadolu Rock ortaya çıktı (örn. Cem Karaca) ve solcu toplantılarda ve konserlerde çalmaya başladı. Ama birçok örgüt hâlâ bağlama ve halk müziği tercih ediyordu.

Nuriye (TKP): Darbeden önce akşamları rahatça konuştuğumuz toplantılar ve etkinlikler düzenlerdik. Bin kişinin hep bir ağızdan aynı şarkıları söylüyor olması, bu kadar insanla beraber dünya hakkında benzer görüşlere sahip olduğumuzu düşündürürdü. Bu nedenle yoldan geçen birinin kendi kendine mırıldandığı bir şarkı bazen çok anlamlı olabiliyordu. O zaman olan birçok şey gibi şarkılar ve marşlar gruplar arasında paylaşılmıştı. Geçici işgaller için ses açıkça büyük bir öneme sahipti.

Ergün (HK): Hatırladıklarım arasında cenazelerdeki sesler önemli bir yer tutuyor. Tabutların üzerine Türk bayrakları sarardık, 'biz bu bayrağın gerçek temsilcileriyiz' dercesine.

Serdar (Aydınlık): Değişik marşlar söylemek (1 Mayıs, Cem Karaca şarkıları; Avusturya Marşı, yasaklanmış Zülfü şarkıları gibi) çok önemliydi. Akşam toplantılarında, otobüsle bir yere giderken motivasyon ve moral olması açısından gruplar halinde söylerdik. Hazır olmamız gerekiyordu. Şarkı söylemek, 'buradayım' demekti. Türkiye'nin değişik yerlerinden türküler ve Kürtçe şarkılar da söylerdik. Bunlardan bazılarını gecekondu mahallelerinden öğrenmiştik.

Hilmi (Kurtuluş): Müzik araç olarak da önemliydi; müzikli toplantılar yapardık. Bir halk sanatçısı davet ederdik, çaldığı şarkılar çok önemli değildi.

Benim sorum: Sol, hiç arabesk dinler miydi ya da arabeski kullanarak hiç örgütlenme yapılır mıydı? (C.H.)

Hilmi: Kurtuluş'ta arabeske afyon müziği denirdi ve şiddetle karşı çıkılırdı. Tıpkı din gibi, burjuva tarafından insanları siyaset dışında şeylerle oyalamak için yaratıldığını düşünürdük. Biz, devrimciler olarak, arabesk dinlemenin utanç verici olduğunu, bunu dinleyenlerin kendi duygularına yoğunlaşarak siyasetten uzaklaştığını düşünüyorduk.

Bülent: Arabesk, TRT'de çalmazdı. Solcular dinlemezdi, ben de sevmezdim. Solcu entelektüeller melez bir tür olduğundan, kategorize edilemediğinden dolayı sevmezlerdi. Bir karşı çıkış vardı ama örgütlenme yoktu. Arabeske karşı geliştirilmiş detaylı bir gerekçe yoktu ama ona karşı bir tavır, alınmış bir pozisyon vardı.

Mebuse (İKD): Darbeden önce, sokakta eski kasetler satılırdı. Çoğu zaman değişik sol örgütlerin marşlarını duyardık bu küçük hoparlörlerden. Darbeden sonra sessizlik hâkim oldu, ardından da arabesk çalmaya başladılar.

Ferhat: Gitar çaldığım için benden nefret ederlerdi, hatta gitar çalmayı bırakıp saz çalmayı bile düşündüm.

Sloganlar ve konuşmalar

Slogan toplantılarda, yürüyüşlerde, işgallerde atılır; örgütten örgüte, kendi analizleri ve siyasi gelişimlerinden etkilenerek değişirdi. Bazı sloganlar herkes tarafından kullanılmaktaydı: 'Nâzım Aramızda' gibi. Tabii ki örgütlerin kendilerini ifade etme amaçlı kullandıkları, kendilerine özgü sloganları da vardı. Konuşma yapabilmek de önemli bir özellik olarak görülüyordu.

Ömer (HK): Bir yerin kimlerin kontrolü altında olduğu duvarlardaki sloganlardan belli olurdu. Başkası o sloganı kullanmazdı.

Orhan (THKO-TDY): Bazen sinemada insanlar ayağa kalkarak konuşmaya başlardı (beş altı kişi de salonda gözcülük yapardı) ya da otobüste. Sirkeci'ye giden trende de konuşmalar yapardık. Buna 'şok konuşması' diyorduk.

Hilmi: Korsan protesto yapma şeklimiz şöyleydi: Bir sokağı kapadıktan sonra, kalkıp bir konuşma yapardık. Yan sokaklardan 500 kadar kişi çıkıp, sokağı ke-

serlerdi. Bu konuşmalar çoğu zaman, diğer insanlar başlarını belaya sokmak istemediklerinden, kendimizeydi.

Özlem: Örgüt, şu saatte şu yerde korsan bir gösteri olacağını bizlere iletirdi. Birden 200-300 kişi toplanır, havaya birkaç el ateş edilir, konuşmalar yapılır, sloganlar atılır ve polis bir şey yapmadan evvel dağılınırdı.

Haydar (TKP): Sendikacılar uzun boylu, iyi konuşma yapabilen ve gür sesli kişiler olmak zorundaydı.

Mekânsal bir pratik olarak şiddet

Şiddet, kent hayatının ve kentin somut düzeyde algılanmasının şekillemesinde etkiliydi.

Ferhat: Nasıl vurulduğumu anlatmış mıydım? İGD (İlerici Gençler Derneği) Nâzım Hikmet anması yapmak üzere bir sinema kiralamıştı. Tüm şehre posterler asmıştık. Birkaç gün sonra SGB (Sosyalist Gençlik Birliği) bizim posterlerimiz üzerine posterler yapıştırdı, hem de bize en yakın solcu örgüt olmalarına rağmen! Bunu kaldıramazdık, bu nedenle ofislerini bastık ve masalarına, kapılarına, camlarına posterlerimizi yapıştırdık. Birkaç gün sonra onlar bizim merkezimizi bastılar, ellerinde silahlar, sokakta 'Allah Allah' diye bağırarak geldiler. Bir erkeklik gösterisinden başka bir şey değildi. Üç kere vuruldum. Hastaneden çıktıktan sonra liderimizin rızası olmadan örgütten ayrıldım. Faşist bir deyiş vardı, "Dava'dan döneni vurun; ben dönersem beni vurun," diye- aynı şeyin solcular için de geçerli olup olmadığından endişeleniyordum.

Mehmet: Biz bu terimi kullanmıyorduk ama bazı solcu örgütler birbirleriyle kan davalı gibiydi: Birilerini öldürmüş olabilecek örgütlerin kesinlikle bizim alanlarımızda olmasına ya da bizle beraber çalışmasına izin vermiyorduk. Bazı sendikalarda başka örgütlerin hizasında hareket edenlerden kurtulunması için patronlara baskı yapılırdı. Bu nedenle orta yolcu gruplar (Dev-Sol, Kurtuluş, Dev-Yol) oldukça gerekliydi.

Bülent: 1975'te biz (Dev-Yol) kendimizi koruma amaçlı silah almak için para topladık. 1975/6'dan sonra bütün gruplar silahlanmaya başlamışlardı, özellikle sendika karşıtı saldırıların artmasından sonra...

Ümit: Boğaziçi Üniversitesi'nde bir kere Aydınlık, Dev-Solculara faşist diyen bir poster asmıştı. İki Dev-Solcu öğrenci posteri indirmeye çalıştılar ama kısa bir sürede diğer grup acayip çoğaldı. Sonraki gün 10 tane siyah paltolu ve silahlı

Dev-Solcu geldi İstanbul Teknik Üniversitesi'nden. Kavga çıkarmak için gelmişlerdi. Şanslarına, o gün öğrenci seçimleri vardı ve tüm politik öğrenciler büyük bir salondaydı, yüzlerce öğrenci. Seçimler birden CHP – Aydınlık koalisyonu ile diğer örgütler arasında yüksek sesli bir tartışma ortamına dönmüştü. Dev-Sol önce kantinde tüm posterleri yırtmıştı. Kendi aramızda bunu yapmamak üzere anlaşmıştık. Sonra da tam tartışmalar hararetlenirken salona geldiler. Salondaki gruplarla aramızda aldığımız başka bir karar da silah kullanılmayacağıydı. Onların lideri, düşmanlarını tanımayarak (Aydınlık'tan insanlar), birini seçti, başına silah dayadı ve "Sen faşist misin?" diye bağırarak sordu. Bu noktada bir şeylerin yanlış gittiğini anladık ve insanlar dışarı doğru kaçmaya başladılar. Liderlerden biri sahneye atladı ve "Yurt seven yok mu burada, varsa kalsın dövüşelim" diye bağırdı. Bu hikâye aslında birçok şeye birden parmak basıyor – dövüşmek bir meydan okumaydı. "Seni döveceğim" demiyordu.

Levent (Sürekli Devrim): Bir öğrenci olarak ilk vazifeniz okumaktı. Öğrenmek istiyorduk, sonra belki biri bir bülten verirdi. Daha çok dâhil olmaya başladığınızda kavgalarda faşistlerle karşılaşmaya başlardın. Şiddete şiddetle karşılık verirdin. Dahası, bir işgali kırmak için bir örgütün örgütlenmesi gerekmekteydi.

Serdar: Bir şiddet kültürü hâkimdi, ölümü kabullenmiştin, eğer bir arkadaşın öldüyse üzülürdün ama yıkılmazdın. Bir kez şiddetin sana da yönelebileceğini kabul ettiğinde sen de uygulamaya başlıyorsun çünkü cesursun. Karşına aldıklarımız içinse, onları düşman gibi görüyorduk, o yüzden onların kişilikleri olduğuna inanmıyorduk. MHP gazetesi taşıyan insanları dövdük.

Ergün: Her örgütün bir bombacısı vardı, bir şekilde eğitim görmüş. Bir grubun bir yere girmesini önlemek için bombalar kullanıyorduk – genelde bir yerin kontrolü çok sık değişmiyordu. Eğer bir daire kiralarlarsa, camdan içeriye bir bomba (Molotof kokteyli) fırlatıyorduk.

Mekâna dair bilgi

Kentin tehlikesi kent sakinlerinin deneyimlerinin, mekân üretme pratiklerinin ve kenti algılama biçimlerinin on yılda çok hızlı bir biçimde değiştiği anlamına gelir. İdeolojik dertleri olan kentliler için sağduyu ve duyarlılık, incelikle değişik siyasi fraksiyonların semiyotiklerine, bazı grupların davranışları ve siyasi alanda dizginlenmiş siyasi işaretlere göre şekillenmekteydi. Hızlıca üst üste biriken (ve değişen) mekâna dair bilgi, ne zaman kent içinde hareket edilebileceğine, nereye gidilmeyeceğine, otobüste nasıl durulacağına ya da kahvede nasıl oturulacağına ve potansiyel olarak kent hayatının bir ölüm kalım savaşı olmasından kimden sakınılarak, nasıl korunulacağına dair tasalarla belirleniyordu. İnsanların vücut

dillerinden hangi siyasi görüşe yakın olduklarının farkına varabilmek kritik bir önem taşıyordu. Çevredeki seslerden gelebilecek ipuçlarını algılayabilmek için kulakları açık tutmak ve dikkatli olmak gerekiyordu – mesela vapurdaki bir grubun hangi marşları söylediğine dikkat etmek, onlar tarafından dövülmenizi engelleyebilirdi. Bu 'devrimci' kentte mekânların uyumlu, bütünlüksel özellikleri yerine *partizan*, bölünmüş ve dinamik tarafları göze çarpıyordu.

Levent: Nereden yürümemiz gerektiğini, nerenin yanından geçmemiz gerektiğini ve kimin nereyi kontrol ettiğini biliyorduk. Militanlar eylemlerinden biliyorlardı. Ben İstanbul Üniversitesi'nde Hukuk Fakültesi'nde öğrenciydim ve Topkapı'daki bir öğrenci yurdunda (Atatürk Öğrenci Yurdu) kalıyordum. Bu yurdu solcular kontrol altında tutuyordu. Beyazıt Meydanı biraz riskliydi. Öğrenci destek kredisini almak için oraya yakın bir sokaktan geçmemiz gerekiyordu. Bir bilardo salonu faşistler tarafından kullanılmaktaydı, bu nedenle oradan büyük gruplar halinde geçmemiz gerekiyordu. Bu grupta beş altı kişi bellerindeki tabancalara dokunarak ilerliyor olurdu. Fındıkzade'deki İstanbul Üniversitesi öğrenci yurdu sağcılar tarafından kontrol edildiğinden biraz tehlikeliydi.

Ömer: Yanlış yere gitmekten, başka bir yere gidecekken yanlış zamanda yanlış grupla karşılaşmaktan korkuyorduk, bu nedenle çok dikkatli yaşıyorduk. Akşam saat 8'den 9'dan sonra tek başına eve yürüyemezdin. Etrafımızdaki işaretlere karşı çok dikkatliydik, yeni bir slogan yazılmış mı ya da yeni bir dernek açılmış mı diye.

Orhan: Şehri biliyorduk çünkü kendi güvenliğimiz için şehir üzerinde araştırma yapmıştık. Trenlerde konuşma yapmadan önce trenin istasyonlar arasında ne kadar zamanda gittiğini hesaplıyorduk. Eğer iki dakika ise, iki dakikalık bir konuşma hazırlıyorduk. Konuşmayı bitiremeden o vagonda kalmak tehlikeliydi. Konuşmayı yapmadan önce ineceğimiz istasyona gider, nasıl kaçabileceğimizi tespit etmek için istasyonun bütün çıkışlarını ve hangi grupların kontrolü altında olduğunu tespit ederdik.

Ergün: Nereye gidebileceğini bilirdin, bilmiyorsan dövülürdün.

Bülent: Mavi-gri Ford van tipi araçlar hakkında bir şehir efsanesi vardı. Aramızda bunların sivil polis araçları olduklarını biliyorduk. Ne zaman bir tanesini görsek, koşup saklanmaya çalışırdık. Darbeden sonra Montreal'de de bir tanesini görüp, koşarak saklandığımı hatırlıyorum. Tabii ki çoğu bu tipteki araç içinde polis yoktu ama bir keresinde bu efsane bizim için gerçek oldu. Durdurulduk ve mavi-gri Ford'dan inen dört polis tarafından üzerimiz arandı. Şansımıza sinemaya gidiyorduk ve onları buna inandırabildik.

Toplumsal cinsiyet ve cinsel davranış kodları

Toplumsal cinsiyet ilişkileri (başka şeylerin yanı sıra) bir mekânsal pratiğe dayanıyordu ve siyaset tarafından şekillendiriliyordu. İstanbul'un daha orta-sınıf mahallelerinden gelen, erkek ve kadın eylemciler için gecekondu mahallelerinde yapılan başarılı propaganda ve dayanışma çalışmaları bedensel pratiklerin o mekâna göre değiştirildiği ve toplumsal cinsiyet kodlarına dikkatli bir bedensel teknik gerektiriyordu. Hem 'bedensel teknikler' (Mauss, 1973) –hareket, stiller, davranışlar ve giyim tarzı gibi– hem de varlığın duygular üzerinden ifade edilebilen tarafları (ruh hali ve mizah anlayışı gibi) bu mahallelerin sakinleriyle öznelerarası ilişkilerin oluşturulmasında önemli bir rol oynuyordu. Kadın eylemcilerden beklenen bedensel davranış biçimlerini özetleyen cümlelerden biri şuydu: "devrimci kızlar makyaj yapmaz".

Özlem: Örgütlerde kadınlar için kullanılan kelime 'bacı'ydı: Bu kelime bir sırrı açığa çıkarıyor aslında, farkında olarak söylenmese de kadınların korunmaya ihtiyacı olduğu, güçsüz ve başarısız olduğunun düşünülmesini. Bu erkek egemenliğinin kadının namusunu koruma çabasıydı, kadınlar örgütte yüksek kademlerde karar verici pozisyonlarda bulunamıyorlardı ya da kadınların şiddet içerikli eylemlere katılması yasaktı (banka soygunu, kavgalar, kampanya yürütmek, ateş açmak gibi). Kadınlar örgüte istihbarat sağlamak ve destek vermek için vardı. Bir başka örgütten biriyle bir ilişki içerisinde olmak imkânsızdı, parti komitesinin karşısına getirilebilirdiniz.

Esma (İKD): Sol şöyle diyordu: Devrimci kızlar süslenmez. Neden? Tek başına feminist bir nedenden değil de daha çok bedene dikkat çekmemek içindi. Omuzlarımızı ya da göğüslerimizi ortaya çıkaracak kıyafetler giymezdik, sadece parka giyerdik. Aynı zamanda halktan görünmek istiyorduk, onlardan farklı değil. Ama örgüt evinde kalıyorduk başka erkeklerle. Gazetelerin bizim ahlâki değerlerimizle ilgili söyledikleri şeyler bu yüzdendir ama o zamanlar kimse cinsellik peşinde değildi.

Bülent: Bir stil vardı, kızlar uzun etekler giyer, cinselliklerini görünmez kılmaya çalışırlardı. Bir arkadaşım toplantılara topuklu ayakkabılarla gelirdi ki bu hiç de kabul gören bir şey değildi. Açıkça söylenmezdi belki ama cinsel ilişkiler burjuva sayılırdı. Burjuva kadınların daha ezilmiş olduklarını söylerdik.

Özlem: DY'nin kadın kolu yoktu. Kadınlar genelde çay yapardı, erkeklerse profesyonel eylemci olurlardı. Bazen protestolara silahı ben taşırdım, bazen de bir alana girdiklerinde. O gün silahı ateşleyecek olan kişi yanımda dururdu, kullanması için silahı ona ben verirdim.

Ayşe: İlerici Kadınlar Derneği'ne üyeydim, TKP'nin kadınlar kolu. Kadın erkek eşitliğini konuşurduk ama bu tartışmalar ile solcuların eylemleri arasında bir fark vardı. Partinin liderliğinde kadınlardan çok daha fazla erkek vardı, tekstil sektörü gibi kadınların daha çok istihdama sahip olduğu sendikalarda bile işyeri temsilcileri erkekti. Belki kadınlar bunu istemişti... DİSK'teki 100'den fazla avukat ve Maden-İş'te de 10 avukatın o kadar azı kadındı ki... Bazen işçiler bana 'avukat bey' derken bulurdu kendini. Ben hiçbir zaman kendime yönelik pek bir ayrımcılık hissetmedim, güçlü bir kişiydim...

Ferhat: 'Ahlâk zabıtası' solcuların parkta el ele tutuşanlara falan karşı onları dövmek, kollarını kırmak gibi şiddet uygulamaları için kurulmuştu. 'Cinsel ahlâk' üzerine bir toplantımız olmuştu öğrenci yurdumuzda ve bu toplantıda tamamen yasaklanması gerektiğine karar verilmişti. Tabii ki hepimiz gizlice el ele tutuşuyorduk.

Hilmi: Polis tarafından aranan bir arkadaşımızı evli bir çiftin evinde sakladığımız bir durum olmuştu. Bir ay sonra kadar o adamla, evli kadın arasında bir ilişki olduğu ortaya çıktı. Bazı örgütler onları öldürebilirdi ama biz onları örgütümüzden bu onursuz davranışları nedeniyle attık.

Filiz (aynı hikâyeyi anlatıyor): Benim görevim bu kararı, örgütte üstüm olan kadına haber vermekti. İlişkimize son vermemiz gerekiyor, dedim. Kadın ağlamaya başladı, "haklısınız," dedi, "ama onu seviyordum, ve oldu." Ama kadını daha ağır yargılamıştık.

Filiz: Sadece el ele tutuşmuşsanız bile bu beraber olduğunuz ve evlendiğiniz anlamına gelmekteydi. Devrimciler arasındaki ilişkiler için de bu geçerliydi, herkes baskı altındaydı, eğer nişanlıysan el ele tutuşabilirdin. Öbür türlü bu utanılacak bir şeydi. Cinsellik yasaktı.

Ömer: MHP erkek bir partiydi. Aktif olarak çalışan bir kadın yoktu. Biz Türkiye'de bir 'kadın sorunu' olduğuna inanmıyorduk ve bunu hiç tartışmadık. Kadınlardan oldukça izoleydik ve onlarla hiç konuşmuyorduk.

İstanbul'da mekân üretimin incelenmesi

Bu bölümde yukarıda sözlerini aktardığım bireylerin dediklerini tekrar etmek amacını taşımıyorum. Ancak, onların benimle paylaştığı şeyler üzerine, özellikle de kentin deneyimlenmesinin mümkün olduğu yelpazeyi göz önüne alarak, İstanbul'da aktivizm deneyimlerinin tek bir kişinin yaşayabileceği ya da karşılaşabileceği şekillerinden öte daha toparlayıcı ve bütünlüklü bir temsilini inşa etmek

adına, düşünmek istiyorum. Birçok nedenden dolayı Henri Lefebvre'in *Mekânın Üretimi* isimli kitabı bu konuda çok yardımcı bir kaynak oluşturmaktadır. Bu kitabın ilk olarak 1974'te basılmış olması, analiz bölümünü yukarıda ele aldığımız döneme yeterince eş-zamanlı ve militan sol hareketlerle tasvirsel, analitik ve siyasal ilişkisini anlamlı kılmaktadır[5] (Lefebvre 1970'te, 1968 Paris olayları ile ilgili *L'Explosion* [Patlama] adında bir kitap yayımlamıştı). Bu kitap ile bireysel deneyimleri politik ekonominin tarihsel gelişiminde bir yere koymaya çalışan sosyalist hareket arasında ortak bir Marksist kelime dağarcığı vardı. Lefebvre'in üretim modelinin mekânsal düzenin üretimi içerisinde verdiği önem bunun bir örneğidir.

İkinci olarak, diğer kaygıların yanı sıra, Lefebvre'in *Mekânın Üretimi*'ndeki incelemesi Fransa'da ve başka yerlerdeki kent hareketlerinin başarıları ve yenilgilerinden beslenmiştir. Daha somut olarak, bu hareketlerin amaçları Lefebvre'in kitabında el koyma kategorisinden bahsederken kullandığı 'özel pratik ve teorik statü' kavramlarına örnek teşkil etmektedir (1991: 368). Konunun önemini belirlemek adına, Lefebvre sosyal mekânın üç halini tespit eder: İlk olarak üretim ve yeniden üretimi (1991: 33) içinde barındıran ve 'o toplumun mekânını salgılayan' toplumun 'mekânsal pratikleri' (1991: 38) gelir. İkinci olarak, kentsel planlamacıların ve daha paradigmatik bir seviyede mimarların kavramsallaştırdığı mekân, başka bir deyişle 'mekânın temsilleri' (*representations of space*) gelir. Bu 'görsel mekân, bir plan kağıdına ya da imajlara indirgenmiştir' –mimarlar "alanların temsilleri üzerine çalışırlar, grafik unsurlara bağlıdırlar– kağıda, planlara, yükseltilere, bölümlere, dışyüzlerin değişik bakış-açılarından görünümlerine, modüllere ve benzerleri" (1991: 361). Son olarak (akıl karıştırıcı adlandırmayla) 'temsil mekânları' (*representational spaces*) mevcuttur, buraları kullanan ve burada ikamet eden kişilerin mekânları, yani kavramsallaştırıldığı şekliyle değil, *yaşanıldığı şekliyle mekân*. 'Bilirkişilerin soyut alan/mekân algısıyla karşılaştırıldığında, günlük hayatın parçası olan alanlar daha somuttur. Aslında bu da daha öznel olması anlamına gelir' (1991: 362). "Hayalimizde değiştirmek ve *kendimize tahsis etmek* istediğimiz alanlar domine edildiklerinden pasif bir şekilde deneyimlenirler" (1991: 39) (*a.b.ç.*).

Kapitalist toplumlarda mekânlar ve kullanıcıları arasında ilişki genelde antagonisttir:

> Tüm mekânlar, failleri ortaya çıkmadan önce vardır; bu failler kolektif olabildikleri gibi bireysel özneler de olabilirler ama bireyler de bahsi geçen mekâna el koymaya çalışan sınıflara ya da gruplara mensuplardır. Bu mekânın önceden varoluşu öznenin varlığını, hareketlerini ve söylemlerini, bu mekân üzerindeki performansını ve yeterliğini şekillendirir; ancak eşzamanlı olarak öznenin mevcudiyetinin hareketleri ve söyleminin önkoşul olarak bu mekâna dayandığını ve mekânı yadsıdığını da unutmamak gerek (Lefebvre, 1991: 57).

5 *Mekânın Üretimi* kitabı 1991 yılında İngilizceye çevrilmiştir. Bu nedenle 1970'lerin kentsel/sosyal hareketliliğine yönelimi çoğu zaman görmezden gelinir.

Lefebvre'in el koyma kavramı bu mekâna yerleşmiş kimselerin bu kentsel alanı yadsımalarından, kenti siyasi mücadeleleri için kullandıkları bir mekân olarak görmelerinden, varolan mekânları yeni amaçlar için *saptırmalarından* öteye gider (1991: 168). İdeal olarak, yeni kent-morfolojisinde *karşı-mekânlar* da oluşturulacaktır. Lefebvre sınıf mücadelesine yönverici bir önem verir: Kapitalist toplumda mekânın 'salgılanması' burjuva sınıfı tarafından domine edilmektedir çünkü sadece sınıf mücadelesi mekânların pasif olarak kullanımını ve yönlendirilmesini (mekânın temsiller üzerinden) oluşturacağı yeni çevre, yerler ve ilişkilenme süreçleriyle aşacak kapasiteye sahiptir.

Bu modelin, şematik doğasına rağmen, Lefebvre'in teorisinin eylemcilerin İstanbul'daki birçok deneyimine ve faaliyetlerine ışık tuttuğunu söyleyebiliriz, ne kadar bahsi geçen aktarımlar bizi Lefebvre'in üzerinde durduğu bazı noktaları değiştirmeye itse de. Örneğin, Lefebvre'in *Mekânın Üretimi*'nde günlük hayatın programlanmasının kapitalist üretim tarzında failleri nasıl pasif bıraktığını anlamaya çalışırken, bunu ortodoks Marksist perspektiften ele almayı seçtiğini görüyoruz. Oysa ki sosyal hayatın fenomenolojik özelliklerine, fenomenlerin (beden, hafıza, şiddet, mekânlar, acı çekme) eylemcilerin bilinçlerinde nasıl ortaya çıktığına yer verdik. Böylelikle, yukarıdaki alıntıda belirtilen failler kapitalizmin 'mekân salgılamasına' müdahil olurlar ve bu müdahillik onların mekânla ilişkilenme biçimlerini, eylemlerini ve bilinçlerini koşullandırır.

İstanbul'daki durum, yukarıda belirttiğimiz gibi, biraz daha karmaşıktı. Gecekondu mahallelerinde, özellikle solcuların kontrolü altındaki direniş mahallelerinde, eylemciler ve mahalle sakinleri, somut olarak çevrelerinin oluşturulmasından (yol, merdiven ve ev yapımı) boş devlet arazilerinin paylaştırılmasına ve bunların ailelere satılmasına; sağlık ocaklarının ve diğer hizmetlerin kurulmasından potansiyel örgütlerin eylem ve boykotlarında (kepek kapatma gibi); muhtar seçimleri gibi öz-yönetim haklarını kullanacakları alanlardan mahalle sakinlerinin farkındalığını artırmaya yönelik çalışmalara dek mekânsal üretime müdahildiler.

Bunlara ek olarak görüşmeler, aynı mekânsal dönüşümlerin kentin farklı *yerlerinde* nasıl uygulandığını göstermektedir. Örnek olarak korsan toplantılar okullarda, sokaklarda, sinemalarda, trenlerde, kantinlerde ve meydanlarda yapılıyordu; mekân işgalleri (görsel olarak derinleştirilmesi ve akustik bir yeniden şekillendirilmeye gidilmesi) fabrikalarda, üniversite yurtlarında, gecekondu mahallelerinde ve hatta devlet kurumlarında (polis karakollarının fraksiyonlar tarafından kontrol altına alınması ve yarı-resmî Halkevleri'nde olduğu gibi) gerçekleşiyordu. Bu doğrultuda, inşa edilmiş çevrenin geometrik, mimari ve semiyotik yanlarının çeşitliliğine rağmen eylemciler kentte mekânsal bir homojenlik sağlayabilmişlerdir denebilir. Eylemcilerin kentin değişik yerlerindeki performansları tek bir kentsel alana lehimlenmişti. Bu süreçte, Lefebvre'in yukarıda üzerinde durduğu noktaları karşımıza alarak, *eylemcilerin taktiklerinin mekâ-*

nı, mekân düzenlenmesinin eylemleri koşullandırdığı kadar oluşturduğunu söyleyebiliriz. Buna benzer bir örneği, mekânsal pratiklerin binaların kuruluş tarzıyla alakalı olarak elinde tuttuğu güce karşı faaliyete geçtiği zamanlar görüyoruz. Eylemciler yıkıcı güçlerini inşa edilmiş çevrelerine yönlendiriyorlardı – başka bir grubun bir alana girmesini önlemek adına ya da daha önceki bir olaya karşı kızgınlıklarını ifade etmek adına, genelde bombalama şeklinde gerçekleşiyordu bu. Binaların yok edilmesi –mikro *urbicide* (kent kırımı)– bu binaların onlara yükledikleri sorumluluklardan azad olmak adına değil, binaların işgalcilerini oradan defetmek ya da oraya erişimlerini engellemek adına gerçekleştiriliyordu.

Görüşmeler bir mekânın kontrolünün ele geçirilmesi için verilen mücadelenin önemine parmak basıyor. Kolektif beyan, militanların bedensel davranış ve eylem repertuarı daha küçük bir ölçekte ve artan düzenlilikte sürelerde *savaş tiyatrolarına* dönüşüyor. Torre "bedenlerin, mekânları; yön verme, yönelim, işgal ve bedensel davranışlar, izler ve izlenimler ile bir topos yaratarak nasıl ürettiğini" ve "kamusal alanın yaratımında bu hareketlerin resmî yapısının, varolan mekânları yeniden fonksiyon sahibi yapma özelliklerinin ve başka araçların nasıl katkıda bulunduğunu" anlatır (Torre, 1996: 249). Algılarındaki kendiliğinden orkestre edilmiş 'davranış, iz ve izlenim siyasetleri'ne ek olarak eylemcilerin bir mekânı nasıl gördüklerini, ürettiklerini ve ses stratejileri yardımıyla da domine ettiklerini (bunlar arasında siyasi faaliyetler sırasında kullanılan kreşendo, stakato, uyumsuzluk, ton ve ritim de bulunmaktadır) görürüz. Aynı şekilde sessizlik ve hareketsizlik de kentsel alanları yeniden şekillendirdi. Bütün kentte tekrarlanan bu mikro-pratikler alternatif mekânları ürettiler ve tanımladılar. Ancak önemli bir nokta da şudur: fraksiyonların diğer grupları bu mekânlardan çıkarmaları, ardından buraları işgal etmeleri ve tekelleri altına almaları göz önüne alındığında, 1970'lerin sonuna doğru devrimci bedenlerin yarattığı bu karşımekânlara kamusal ya da heterojen demek yanlış olacaktır.

Bedenselleştirilmiş devrimci pratikler repertuarı 1970'lerdeki küreselleşmenin etkilerinin göz ardı edilmiş bir veçhesini açığa vurur. Bu dönemde dünya genelinde solcuların mekânsal stratejilerinin araçlar olarak kullanıldığını, eylemler grevler, oturma eylemleri, devrimci kültür (tiyatro, müzik), kişisel eğitim pratikleri ve örgütlenme metotlarının bir bütün olarak kullanıma geçirildiğini, devrimci kıyafetlerin ve stilin (özellikle öğrenciler arasında) benimsendiği ve deyim yerindeyse 'performans üzerinden yaşanan bir gerilla savaşına' dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz. İstanbul'da eylemciler 'kent gerillası' fraksiyonlar (THKP-C, HK, Dev-Sol ve Halkın Birliği) ve daha çok sendikalara odaklanan TKP arasındaki farkları biliyorlardı. "Bizler zeytin yeşili parkalar ve asker botları giyerdik. İroniktir ki vapurla 2 saat ötedeki, İzmit ile Bursa yolu ortasında, ucuza Amerikan askerlerinin mühimmatlarının bulunduğu bir üsten almıştık bunları. TKP'liler daha orta sınıftı, üniforma giymezlerdi," diye açıklamıştı Dev-Sol'dan Ali.

Ancak, eylemcilerin kente müdahalelerinin kentteki farklı mekânlarda artan bir tektiplik oluşturmasına rağmen, çoğu görüşmecinin kenti algısı *farklılaşmıştır*. Farklı fraksiyonların üyelerinin anıları arasındaki farkların yanı sıra, aynı fraksiyonun üyelerinin kente dair anıları da oldukça farklıydı. Bunun nedenleri şunlardı: Her örgütün içinde geçimleri örgüt tarafından sağlanan profesyonel devrimciler vardı ama örgütün geri kalanı ve büyük bir kısmı profesyonel devrimci değildi. Daha da önemlisi, fraksiyonlar siyasi ve mekânsal anlamda kentin belirli bölümlerine bağlıydılar ve bir alan üzerinde ve içinde nüfuz sağlamak için rekabet ediyorlardı. Her grup toplumla değişik bir biçimde ilişkilenmeyi başarmıştı. Böylece görüşmecilere göre Devrimci Yol hem entelektüellerle hem de gecekondu mahallelerindeki insanlarla ilişkilenmeyi başarmış, onları aşırı sağcıların paramiliter şiddetine maruz bırakmıştı. Buna karşı, TKP, (DİSK üzerinden) sendikalarla ve böylece de fabrikadaki işçilerle kuvvetli bir bağ kurmuştu.

Türkiye'nin tarihsel konumunun inceleniş şekline göre ayrışan fraksiyonlar ve bu incelemenin hangi devrimci yöntemi kullandığı ya da hangi stratejiyi ortaya koyduğu, bu ilişkilerin kuruluş şekliyle alakalıydı (Lipovsky, 1992). Ayrışmalar bir kelime üzerinde yoğunlaşabiliyordu: Tarihsel koşullar 'sosyal devrime' mi, 'ilerici demokratik' veya 'ulusal demokratik' süreçlere mi daha uygundu? Türkiye'nin ekonomik ve politik[6] 'toplumsal yapısı' anti-emperyalizmi sosyalizmden daha önemli mi kılıyordu? Daha stratejik anlamda, tarihin yorumlanmasına göre bazı fraksiyonlar devrimin parlamenter süreçlere bağlı olarak gerçekleşebileceğini (mesela CHP İstanbul kanadının Yeni Belediyecilik hareketi); bazıları barışçıl mücadeleyle; başkaları silahlı mücadele hatta 'halkların savaşı' ile yapılabileceğini düşünüyorlardı. Başka bir deyişle, gruplar değişik ideolojileri ve liderleri ile kendilerine özel çalışma alanları belirlediler. Sovyet müttefiki sosyalist gruplar işçilerin mekânlarında; anti-emperyalist ve tarafsız gruplar öğrencilere yönelik ve gecekondu mahallelerinde örgütlenme faaliyetlerini yürüttüler. Maoist gruplar ise bir halk ayaklanması yaratılması amacıyla ilerici kuvvetlerden oluşan (askerleri, bürokratları ve köylüleri kapsayan) bir 'ulusal cephe' ile ilgiliydiler.

Eylemcilerin bu *alacalı* deneyimlerinin nedeni –kendilerine göre– her grubun çektiği sınıfsal kesimin farklı olmasıydı. 2004'te *Guardian* gazetesine verdiği röportajda Nobel ödüllü Orhan Pamuk 'Dostoyevskivari politik bir roman' yazma fikrinin *Kar*'ı yazarken aklında olduğunu söylüyordu (*Kar* 2002'de yayımlandı.)

---

6 Humphrey'in 'urbicide' terimi "mahalli örgütlenmelerin, kendi alışkanlıkları ve kültürel mirasın yok edilmesini tanımlayan ikili bir yok edişi" tanımlar (2002: 55). Bu terim içinde inşa edilmiş çevrenin semiyotik ve mekânsal tasarımının sembolik olarak kültürel/dinî bir grubu temsil etmesi şekilde okunmasını barındırır. 'Urbicide', öznelerin kimliklerinin/varlıklarının tam da kalbine saldırır. Bundan farklı olarak, İstanbul'da bir binaya karşı şiddet daha pragmatik ve stratejik fonksiyonlara sahipti. Mustafa'nın anlattığına göre: "1978 ya da '79'da Metin Yüksel Fatih Camii dışında öldürülmüştü. Katilleri caminin arkasındaki MHP'nin Nevşehir Öğrenci Yurdu'ndan geliyorlardı. Buna karşılık olarak, onun İslâmcı grubu öğrenci yurduna saldırdı ve binayı yaktı. 12 Eylül'den sonraya dek bu bina boş kaldı."

Bu fikri çok uzun süre kafasında tartmıştı. "'70'lerin sonlarına doğru benim gibi insanlar hakkında bir roman yazmaya çalıştım: Yazın aileleriyle yazlıklarına giden ama [okul varken de] silahlarla, Maoist metinlerle ve başbakana bomba atmak gibi hayallerle oynayan ve oyalanan üst ya da orta sınıf öğrenciler hakkında" (Pamuk, 2004). Pamuk'un Maoist metinler dediğine ve TKP tarafından üretilen metinler demediğine dikkat çekmek isterim. TKP üyelerinin de çoğu zaman 'etrafta silahlarla oynamadıkları'na da.

Sonuç

Lefebvre *Mekânın Üretimi*'nde sosyal mekânın üç boyutundan bahsederken aslında bu kendi kavramlarıyla "mekân temsillerine" (*representation of space*) denk düşer demek (yukarıda tartışıldığı üzere) bir eleştiri değildir. Ancak Lefebvre'in, bahsi geçen bu kitabında sanatçıların ve hatta birkaç yazar ve filozofun "*tasvir ediyor* olması ve tasvir etmekten öteye geçmeye çalışmamasını" ve çalışmalarını mekânların "alakalı imajlar ve sembollerle *yaşanıldığı* şekliyle" (1991: 39) doğrudan bağlamlarına yer vermesiyle, daha önce bu makalede bahsettiğimiz 'fenomenolojik yönelim'e değer verdiğini söyleyebiliriz (*a.b.ç.*). 1. Bölümde ele aldığımız, eylemcilerle görüşmelerimden aktardıklarım, darbe öncesi İstanbul ile bu şekilde bir ilişki kurmak ve öznel bir kendini yerinde hissetme deneyimi arzusunu yansıtmaktadır. Bunu yapmak için eylemcilerin bireysel aktarımlarında kentin nasıl bir yer tuttuğunu, sadece gayri resmî yerleşim alanlarının yaratılması için devlet arazisinin yasadışı bir biçimde bölünmesinden değil; şehirde teatral bir biçimde bedenleştirilmiş olan davranışları ve gürültülü atışmalarından da, duygulanımsal ve imgesel ilişkilenme biçimleriyle bahsettim.

Darbe sonrası pasifize edilmiş İstanbul, kent aktivizminin deneyimlerinin ve stratejilerinin kısıtlanmaya ve yerine başka şeylerin konulmaya çalışıldığı bir döneme tanık oldu. Cuntanın ilk hedefi, mekânın *bizatihi* geometrik olarak yeniden düzenlenmesi değil, *mekân-oluşturan alansal pratikler ve performanslar*dı. Bunu yapmak için askerî güçler de alanlara el koydular ve kendi mekânsal stratejilerinden oluşan repertuarlarına göre dönüştürdüler. Mekânların boşalmasını sokağa çıkma yasakları koyarak, duvarlara 'aranıyor' posterleri asarak, kamusal alanlarda konuşmalar ve askerî müzik yayınlayarak ve mekânların isimlerini değiştirerek sağladılar.[7] Ordunun iktidarını gösterdiği en güçlü askerî eylemlerden biri Ankara'da DİSK binasının, Anayasa Mahkemesi olarak kullanılmak üzere, cunta tarafından işgal edilmesi ve kendilerine tahsis edilmesiydi.

Bu tarihe rağmen, eylemcilerin İstanbul ile ilişkileri sürüyor. Fenomenoloji uzun süredir dikkatli yapılan bir tasvirin 'gerçekliğe' karşı yapıcı bir gücü olduğunu söyler. Bachelard *Uzamın Poetikası*'nda "çoğu zaman tasvir ettiğimizi dü-

7 Örneğin darbeden sonra Ümraniye'deki 1 Mayıs Mahallesi'nin adı Mustafa Kemal Mahallesi olarak değiştirilmiştir (Aslan, 2004).

şünürken aslında tahayyül ederiz," (1994: 120) der. Gerçekten de eylemcilerden İstanbul'da sosyal çevrelerindeki sesleri, gördüklerini ve pratikleri dikkatlice anlatmalarını istediğimizde görüşme sürecinde aslında bu tarihsel algılarını tekrar hayal etmelerine ön ayak olup, şimdiki zamanda anılarını yeniden düzene sokmaları için bir olanak sağlamış oluyoruz. "İmge yeni olduğunda, dünya da yeni olur," der Bachelard (1994: 47). Eylemciler her ne kadar deneyimlerini olduğu gibi, ham bir şekilde anlatmış olsalar da, şu anki ilgi ve niyetleri çerçevesinde kentle ilgili bazı anılarını ön plana alıp diğerlerini de bilinçlerinin kenarına köşesine itmişlerdir. Geçmişe dair anıların tekrar bir araya getirilmesinde, eylemcilerin tasvirlerinin gerçeği anlatıp anlatmadıklarına dair tasalar, hafıza ile ilgili literatürün araştırdığı gibi, hatırlamanın yapıcı doğasını göz ardı etmektedir (Saunders ve Aghaie, 2005; Casey, 1987).

Belki de –toplu anmaların resmen yasaklanması ya da olayları hatırlatan abidelerin yokluğu ile de derinleşen o döneme ait 'toplu hafızasızlık (amnesia)' bağlamında– eylemcilerin 1970'lerin sonuna doğru mekânsal üretimlerine dair keşifleri, İstanbul hakkında yeni anıların ortaya çıkıyor olmasının, kendi bilgilerini rehabilite ediyor olmalarının bir göstergesidir. Günümüzde 'küresel' insan, sermaye ve pratiklerin kent içine ve dışına akış süreçleri yeni bir bağlam kazanırken, İstanbul sakinlerinin bu süreçle yüzleşmeleri farklı bir tarih kazanıyor.

İngilizceden çeviren DENİZ İNAL

KAYNAKÇA

Aktar, A. (2000) *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Aslan, Ş. (2004) *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bachelard, G. (1994) *The Poetics of Space*, Beacon Press, Boston.

Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*, SAGE Publications, Londra.

Casey, E (1987) *Remembering: A Phenomenological Study*, Indiana University Press, Bloomington.

de Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, Berkeley.

Ergün, N. (2004) "Gentrification in Istanbul", *Cities*, 21(5): 391-405.

Geniş, S. (2007) "Producing Elite Localities: The Rise of Gated Communities in Istanbul", *Urban Studies*, 44(4): 771-798.

Gökarıksel, B. ve Mitchell, K. (2005) "Veiling, Secularism, and the Neoliberal Subject: National Narratives and Supranational Desires in Turkey and France", *Global Networks*, 5(2): 147-165.

Gülalp, H. (1997) "Modernization Policies and Islamist Politics in Turkey", S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.) *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, University of Washington Press, Seattle.

Herzfeld, M. (2009) *Evicted From Eternity: The Restructuring of Modern Rome*, University of Chicago Press, Chicago.

Humphreys, M. (2002) *The Politics of Atrocity and Reconciliation: From Terror to Trauma*, Routledge, Londra.

Keyder, Ç. (1987) *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra.

Keyder, Ç. (1993) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yayınları, İstanbul.

Keyder, Ç. (2005) "Globalization and Social Exclusion in İstanbul", *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1): 124-134.

Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Blackwell, Oxford.

Lipovsky, I. (1992) *The Socialist Movement in Turkey 1960-1980*, E.J. Brill, Leiden.

Mardin, Ş. (1997) "Projects as Methodology: Some Thoughts on Modern Turkish Social Science", S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, University of Washington Press, Seattle.

Mauss, M. (1973) "Techniques of the Body", *Economy and Society*, 2(1): 70-88.

Öz, O. ve Eder, M. (2012) "Rendering İstanbul's Periodic Bazaars Invisible: Reflections on Urban Transformations and Contested Space", *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2): 297-314.

Pamuk, O. (2004) Interview with Nicholas Wroe, *The Guardian*, 8 Mayıs.

Sassen, S. (2009) "The Immutable Intersection of Vast Mobilities", *Urban Age* içinde, London School of Economics, Londra.

Saunders R. ve Aghaie K. (2005) "Introduction: Mourning and Memory", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25(1):16-29.

Tekeli, İ. (1998) "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması", Y. Sey (der.), *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* içinde, s. 1-24, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Torre, S. (1996) "Claiming the Public Space: The Mothers of the Plaza de Mayo", D. Agrest, P. Conway, L. Weisman (der.), *The Sex of Architecture* içinde, Harry N. Abrams, New York.

Vryonis, S. (1991) "Byzantine Constantinople and Ottoman İstanbul: Evolution in a Millennial Imperial Iconography", İ. Bierman, R. Abou-El-Haj ve D. Preziosi. (der.), *The Ottoman City and its Parts* içinde, Aristide D. Caratzas, New York.

Zigon, J. (2009) "Phenomenological Anthropology and Morality: A Reply to Robbins", *Ethnos*, 74(2): 286-288.

70'ler: Siyasetin odağındaki kent, kentin odağındaki siyaset*

*Bülent Batuman***

Özet: 70'lerin ortalarında Türkiye kentlerine bakıldığında görülen şey, kentin özgül bir siyaset odağı haline gelmiş olduğudur. Bir yanda –hem politik bir aktör hem de toplumsal bir çevre olarak– gecekondu, diğer yanda MC hükümetleriyle çatışan CHP'li belediyeler eliyle gelişen yerel yönetim modeli çerçevesinde hızla politikleşen kentsel hizmetler bulunmaktadır. Bu dönüşüm, sadece on yıl öncesi düşünüldüğünde bile çarpıcıdır. Zira, 60'ların ortalarında gecekondu, himayecilik ilişkileriyle yeniden üretilen ucuz bir kentleşme yöntemi, kentsel toplu tüketim hizmetleri ise, devletin yerel uzantıları olarak görünen belediyelerin doğal işlevleri olarak kavranmaktadır. Bu makale, işte bu dönüşümü, yani 70'lere damgasını vuran bir boyut olarak kentsel politikanın özgül bir siyasal mücadele alanı biçiminde ortaya çıkışını tartışmaktadır. Makalenin temel argümanı, bu dönüşümün özellikle mimar ve kent plancılarından oluşan mekân tasarımcılarının mesleki faaliyetlerini toplumcu siyasal eğilimleriyle buluşturan pratikleri dolayımıyla gerçekleştiğidir. Bu çerçevede makale, mekân tasarımcılarının kentsel siyaseti kuran iki temel alandaki etkinliklerini inceler: konut sorunu ve kentsel siyasetin kurumsal bağlamı olan yerel yönetimler.

Anahtar sözcükler: Kentsel siyaset, gecekondu, yerel yönetimler, yeni belediyecilik hareketi, toplumcu belediyecilik

Türkiye'de 1960-1980 arası dönem birçok çalışmaya konu olmuş, bu çalışmalarda söz konusu dönem farklı açılardan ele alınmıştır. Kimi araştırmacılar tarafından Cumhuriyet döneminin bir evresi olarak değerlendirilmiş ve kâh devlet, sınıflar ve kapitalist toplumsal formasyon arasındaki ilişkiler bağlamında (Keyder, 2004), kâh ekonomik dinamikler açısından (Boratav, 1998) incelenmiştir. Kimi araştırmacılar ise 1960-1980 dönemini özgül siyasi gelişmeleriyle ele al-

(*) Bu makale, 2006 yılında New York Eyalet Üniversitesi – Binghamton'da tamamlanan "Spaces of Counter-hegemony: Turkish Architects and Planners as Political Agents in the 1970s" başlıklı doktora tezine dayanarak hazırlanmıştır. Burada yapılan tartışmaların bir kısmı daha önce şu çalışmalarda yer almıştır: Batuman, 2004; 2005; 2006; 2008; 2010.

(**) Bilkent Üniversitesi, Kentsel Tasarım ve Peyzaj Mimarisi Bölümü.

mış, bu dönemde gözlenen siyasal katılım artışı ve ithal ikameci sanayileşme dinamikleri arasındaki ilişkilere odaklanmıştır (Ahmad, 1977; Lovatt, 2001). Bu çalışmalar yanında kentleşme sürecinin toplumsal ve siyasal sonuçlarını ele alan çalışmalar yapılmışsa da (Öncü, 1988; Keleş ve Danielson, 1985), şimdiye dek hiçbir çalışmada bu tarihsel dönem ne kentsel siyaset odaklı olarak, ne de kentsel siyasetin aktörleri odağa alınarak incelenmiştir. Oysa 70'lerin ortalarında Türkiye kentlerine bakıldığında görülen şey, kentin özgül bir siyaset odağı haline gelmiş olduğudur. Bir yanda –hem politik bir aktör hem de toplumsal bir çevre olarak– gecekondu, diğer yanda MC hükümetleriyle çatışan CHP'li belediyeler eliyle gelişen yerel yönetim modeli çerçevesinde hızla politikleşen kentsel hizmetler bulunmaktadır. Bu dönüşüm, sadece on yıl öncesi düşünüldüğünde bile çarpıcıdır. Zira, 60'ların ortalarında gecekondu, himayecilik ilişkileriyle yeniden üretilen ucuz bir kentleşme yöntemi, kentsel toplu tüketim hizmetleri ise, devletin yerel uzantıları olarak görünen belediyelerin doğal işlevleri olarak kavranmaktadır. Bu makale, işte bu dönüşümü, yani 70'lere damgasını vuran bir boyut olarak kentsel politikanın özgül bir siyasal mücadele alanı biçiminde ortaya çıkışını tartışmaktadır. Aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, bu dönüşüm özellikle mimar ve kent plancılarından oluşan kentleşme uzmanlarının mesleki faaliyetlerini toplumcu siyasal eğilimleriyle buluşturan pratikleri dolayımıyla gerçekleşmiştir. Bu pratikleri incelemek üzere makale, kentsel siyaseti, ele alınan dönemde iç içe geçen iki temel alan üzerinden inceleyecektir: kent yoksulları açısından en hayati konu olan ve 70'lerde siyasallaşmalarının dinamiğini oluşturan konut/ gecekondu sorunu ve kentsel siyasetin kurumsal bağlamı olan yerel yönetimler. Ancak bu tartışmaya geçmeden önce, kentsel politika açısından 70'lerin sınırlarını, yani başlangıcını ve sonunu belirlemek gereklidir.

70'lerin sınırları ve kentsel bir moment olarak '68

Türkiye'de 70'lerin sonunu her açıdan getiren tarihsel olgunun 1980 darbesi olduğu konusunda genel bir fikir birliği olduğu söylenebilir. Buna karşılık, siyasal tansiyonun yükseldiği, siyaset kurumunun yönetme kapasitesinin düştüğü, ekonomik krizin toplumsal bunalıma ve siyasal mücadelenin de iç savaş koşullarına ulaştığı bu dönemin başlangıcı, farklı açılardan bakıldığında farklı olacaktır. Örneğin salt ekonomik kıstaslarla bakıldığında 70'lerin sonuna damgasını vuran koşulların ancak 1976 sonrasında ortaya çıktığı söylenebilir; yahut siyasal katılımın ve toplumsallaşmanın 60'lerdaki canlılığına kavuşması 1974 affının sonrasına tarihlenebilir. Yine yerel siyasetin ön plana çıkışı 1973 yerel seçimlerine değil ama CHP-MSP koalisyonunun sona erip MC hükümetinin kurulması ve Türkiye tarihinde ilk kez belediyeler ile merkezî hükümetin farklı siyasi partiler elinde olduğu 1975 yılına tarihlenmelidir. Ancak kentsel siyasetin ortaya çıkışını sağlayacak, yani yerel yönetimleri eksenine alan çatışmanın içe-

riğini oluşturacak dinamiklerin kökenine inmek gerekirse biraz daha geriye gitmek ve süreci 1968 yılıyla başlatmak doğru olacaktır.

Dünyanın çoğu yerinde olduğu gibi 1968, Türkiye için de öğrenci olaylarının yükselip yoğunlaştığı bir yıl olmuştur. Özellikle bir önceki yıl başlayan boykot ve işgaller, yine 1968 başlarında patlak veren (ve TİP'in 1967'nin ikinci yarısında düzenlediği "Doğu Mitingleri"nin etkisi ile birlikte düşünülmesi gereken) köylü eylemleri ve toprak işgalleriyle de paralellik gösterir. Bu paralellik, sol siyasal tahayyülün Üçüncü Dünyacı bir kırsal romantizm içinde gelişmesine sebep olur. Kentleri, özellikle büyük kentleri sömürgeciliğin asalak aygıtları olarak kavrayan bu tahayyülün paradigmatik bir tasvirini Doğan Avcıoğlu'nun 1968 tarihli *Türkiye'nin Düzeni* içinde bulmak mümkündür:

> Bu düzen, Batı emperyalizminin, ... yarattığı, kökü dışarıda bir sömürge ve talan düzenidir. Bütün sömürgelerin ortak manzarası şudur: ön planda parlak ışıklı avrupa mahalleleri ile ihracat ve ithalatın toplandığı bir iki liman şehri vardır. Geride, prekapitalist düzenin ilkel şartları içinde, derebeyi, toprak ağası ve tefeci tüccarı ile tarıma ve köylünün sefaletine dayanan bir ülke yatmaktadır... Artan sömürü, Avrupa sermayesi ve bu sermaye hizmetine giren yerli azınlık arasında paylaşılmıştır. Birkaç liman şehrinin Avrupai görüntülü mahallelerindeki lüks ve israf, kaynağını bu ortak sömürüden almaktadır. İstanbul ve İzmir'de, hatta Zonguldak'ta "Avrupa mahalleleri" kurulmuştur. Yabancılar kadar, kompradorlaşmış yerli unsurların da yaşadığı bu mahalleler, ilkel sömürü şartları içinde köylü kitlelerinin alın teriyle gerçekleştirilen ham madde ve gıda maddeleri ihracatından sağlanan olanakları, Avrupa'dan gelen lüks ithalatla tüketmişlerdir. Pamuk, tütün, tiftik, fındık, üzüm v.b. ihraç edilmekte ve bundan emperyalizmin yerli ortaklarına düşen pay, "Avrupai" mahallelerde, Avrupa tüketim maddeleriyle, "Avrupai" bir yaşayış için harcanmaktadır (s. 105).

Türkiye kentlerinin bu tasvire ne kadar uyduğu tartışmalı olsa da, bu tahayyülün kırda gerilla mücadelesini meşrulaştıran bir zemin yarattığı açıktır.[1] Aslında "toprak reformu" ile formüle edilen kırı feodal zincirlerden kurtarma düşüncesi 60'larda sol siyasetin önemli gündem maddelerinden biridir. *Yön*'ün 20 Aralık 1961 tarihli çıkış bildirisi toprak reformunun gerekliliğine ve ancak devlet müdahalesiyle gerçekleşebileceğine vurgu yaparken, TİP'in 19 Nisan 1962 tarihli kurucular kurulu toplantısında kabul edilen tüzüğü de benzer bir söylemle partinin hedeflerinden birini "[t]opraksız veya az topraklı köylüyü topraklandırmak... şehirle köy arasındaki, köyün geri kalmasına sebep olan temelli ayrımları gidermek" olarak tanımlar (TİP, 1988).[2]

---

1 Kıra yönelik politik romantizmi besleyen bir başka unsur da bu dönemde edebiyat dünyasının kırsal Anadolu'ya yönelmesidir. 1960'ların romanları da sosyal araştırmaları gibi toprak ağalığını ve kırdaki toplumsal ilişkileri sol bir perspektifle ele almaktadır. Bu romanlarda köy ve onu sömürüp denetleyen kasaba arasındaki karşıtlık işlenir: "Özgürlük ve güven yabanıl doğada bulunur ancak... Köylü güvende olmak için dağa kaçar, ağa kasabaya sığınır" (Moran, 1996: 242).

2 Feodalitenin çözülüşü üzerine klasik Marksist tezlerle uyumlu bu görüşler aslında 1930'ların TKP'sine kadar da geri götürülebilir: "T.K.F. hiç olmazsa her rencberi, ailesi efradı ile beraber

60'ların ikinci yarısında Yön'cüler ile TİP arasında belirginleşen gerilim, devrimci siyasetin mekânsal tasavvurunu da belirlemektedir. TİP "anti-emperyalist mücadele ile sosyalist mücadelenin aynı şey olduğunu" savunurken, Yön'cülerle ittifak yapan eski TKP'liler (başta Mihri Belli) sosyalist devrimden önce geçilmesi gereken aşama olarak "Milli Demokratik Devrim" tezini geliştirecektir. MDD'nin kaba hatlarıyla ortaya çıktığı ilk yazılarda "asker sivil aydın zümre" vurgusu hâlâ çok kuvvetlidir. Ancak 1968'de başlayan köylü eylemleri ve uluslararası devrimci mücadele içerisinde gerilla savaşının sahip olduğu prestij, sonraki birkaç yıl içinde yükselen öğrenci eylemlerini kır merkezli bir devrimci mücadele eksenine yönlendirirken MDD teorisini de bu yönde evriltir.

60'ların sonuna gelindiğinde kentin siyasal tahayyülün ne denli uzağında olduğunun bir göstergesi, Carlos Marighella'nın Latin Amerika'da heyecan yaratan eseri *Şehir Gerillası'nın El Kitabı*'nın hızla Türkçeye çevrilip 1970 Ekim'inde yayınlanmasına karşın ilk aşamada ilgi görmemesidir. Kentin silahlı siyasal mücadelenin asli mekânı haline gelişi, kır gerillasına kaynak sağlamak üzere şehirlerde gerçekleştirilen eylemlerin yarattığı beklenmedik etkiyle olacaktır. 1971'in Ocak ayında, Ankara'da İş Bankası'nın Emek Şubesi soyulur. Türkiye tarihinde daha önce örneği görülmemiş bu eylem kamuoyunda beklenmedik derecede güçlü bir etki yaratır. Artan banka soygunlarını dört Amerikalı askerin kaçırılması ve günlerce Ankara'da rehin tutulmaları izler. Yurt çapında ses getiren eylemler bazı grupların şehir gerillasını kır için ön hazırlık olmaktan çıkarıp asli mücadele biçimi olarak tanımlamasına sebep olur.[3] Böylece daha birkaç ay önce burun kıvrılan Marighella, devrimci mücadelenin temel referanslarından birisi haline gelir. 12 Mart'ın sıkıyönetim koşullarında günlerce süren ve evlerin tek tek kontrol edildiği aramalar, fabrika ve üniversite işgalleri, 1970'te iki günlüğüne de olsa İstanbul'u felç eden 15-16 Haziran işçi direnişi gibi olaylar, Türkiye metropollerinin Marighella'nın deyimiyle "insan okyanuslarına" dönüştüğünü kanıtlamaktadır. Dahası, 12 Mart rejimi, yeni nüvelenmekte olan kır gerillası hareketlerini de hızla ve kolayca bastırıp dağıtacak, toplumsal mücadelenin kır odaklı bir halk devrimi biçiminde gelişeceği hipotezini de gündemden düşürecektir.

Böyle bakıldığında siyasal mücadelenin kenti asli mekânı olarak görmeye başlamasının 1971 başlarında, neredeyse 12 Mart'ın arifesinde gerçekleştiği söylenebilir. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, burada hâlâ *kenti odağına alan* bir siyasetin söz konusu olmamasıdır. Siyaset mekânsal olarak kente yerleşmiş fakat kenti konusu haline getirmemiştir. Kentin siyaset *konusu* haline gelişini

---

geçinmesine kifayet edecek kadar bir eraziye sahip kılmak üzere, köylülerin toprak için olan mücadelelerine müzaheret eder; köylüleri büyük emlak ve erazi sahiplerinin ve nufuzlu köy zenginlerinin istismarından ve zulmünden kurtarmak için mücadele eder" (TKP, 1930). Daha detaylı bir tartışma için, bkz. Batuman, 2004.

3 Örneğin kurulan silahlı gruplardan THKP "halk savaşının bu aşamasında şehir gerilla savaşını temel almakta" olduğunu ilan eder (Çayan, 1992: 361).

ise, yine 1968 yılına geri giderek, bir başka mecrada izlemek gerekir. Bu mecra, kentle teknik bir problem olarak ilgilenen fakat bunu politik olmaktan çok teknokratik bir çerçevede ele alan meslek insanlarının etkin olduğu bir mecradır. 1960 sonrasında planlı kalkınmaya sıkı sıkıya bağlı olan ve kentleşmeyi sanayileşmenin bir türevi olarak kavrayan mimar, şehir plancısı ve benzeri disiplinlerden kentleşme uzmanlarının elinde teknik bir *konu* olarak kent giderek siyasal bir hüviyet kazanacaktır. 70'lere damgasını vuracak olan kentsel siyaset ise, *siyasetin kentselleşmesi* (asli mekânı olarak kenti seçmesi) ile (teknik/bilimsel bir konu olarak) *kentin siyasallaşması* süreçlerinin 70'lerin ortalarında buluşması sonucu gerçekleşecektir.

1960'lı yıllar Türkiye'de siyasetin ve hâkim siyasi söylemlerin "sanayileşme"nin yoğun etkisi altında şekillendiği bir dönem olmuştur. Kentleşme, emekgücünün kentlere yığılması anlamında sanayileşme (ve kalkınma) için kaynak sağlarken bir yandan da kentsel hizmetlerin ve yatırımların artışını gündeme getirdiği için bir maliyet yaratmaktadır. Bu dönemdeki DPT raporları (örneğin Keleş, 1968), bu ikili niteliği çerçevesinde kentleşmenin kalkınma için en verimli hale geleceği optimum düzeyi hesaplamaya çalışmaktadır. Bilindiği gibi toplumsal sürecin bu soruna bulduğu kendiliğinden çözüm gecekondudur. Gecekondu, kentleşme maliyetlerini ucuzlatmada oldukça etkin bir çözüm olsa da yarattığı sağlıksız çevre koşulları, kalkınmanın toplumsal bir gelişme olarak kavranması gerektiğine inanan teknokratlar için çözülmesi gereken bir barınma sorunu olarak anlaşılır. Bu çerçevede, özellikle 60'ların ilk yarısında DPT'nin Sosyal Planlama Dairesi'nde ve İmar ve İskan Bakanlığı'nda görev yapan kentleşme uzmanları kırda ve kentte "kendi evini yapana yardım" ve "toplum kalkınması" gibi projeleri savunurlar (Geray, 1966). Bu projeler, hızlı kentleşmeden kaynaklı benzer sorunları yaşayan Üçüncü Dünya Ülkeleri için BM tarafından da önerilen projelerdir. Bu tip projeleri savunan uzmanlar 27 Mayıs sürecinden önce mesleki formasyonlarını tamamlamış, gerek İmar ve İskan Bakanlığı, gerek DPT ve gerekse planlama konusunda önemli rol oynayacak olan ODTÜ'nün kuruluşunda rol oynamış ve bir kısmı halihazırda Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olan kişilerdir. 60'ların ilk yarısında Ankara, bu kurumlar arasında yoğun işbirliğine ve bu işbirliğinin ürünü olan araştırmalara ve planlama girişimlerine sahne olacaktır.

1960'ların ikinci yarısına gelindiğinde ise siyasal düzlemde sanayileşmenin yanında etkinleşecek bir başka unsur sosyalizm olur. Sosyalizmin etkisi (kuşkusuz tarihsel koşullarla belirlenmiş yorumu) altında gelişen ve devlet kurumları (özellikle DPT) içinde toplumcu teknokratlar tarafından savunulan iki temel önlemden biri, yukarıda değinildiği gibi, köylüyü feodal bağlarından kurtaracak ve onu küçük üretici olarak pazar ve birikim sürecinin içine çekecek toprak reformu, diğeri de sanayileşmeye kaynak yaratmak (ve yine feodal ağaların gücünü kırmak ve onları kapitalistleşmeye zorlamak) üzere toprağın vergilendiril-

mesi olacaktır (Avcıoğlu, 1968: 335-6). Bu topyekün kalkınma projesi başarıya ulaşamayacak olsa da 60'lar boyunca sürecek planlama deneyimleri planlamanın mekânsal boyutu ile ilgilenen yeni bir kuşağın yetiştiği dönem olacaktır. Bu yeni kuşağın önemli bir kesimi, ilk hedefi plancı yetiştirmek olan ve uzun süre kent planlaması konusunda diploma veren tek kurum olarak kalacak olan ODTÜ'nün ilk mezunlarından oluşmaktadır. 27 Mayıs'ı öğrenci olarak karşılamış, mezun olur olmaz çok büyük ölçekli devlet projelerinde (özellikle bölge planlama girişimleri) çalışmaya başlayan ve aşağıda '60 kuşağı olarak tanımlayacağım bu grup ulusal kalkınmanın mekânsallığını ve sanayileşme ile kentleşme arasındaki ilişkiyi sorgulamaya başlayacaktır.

Aynı dönemde, birkaç yıl içerisinde kentleşme uzmanlarını bir araya getirecek kurumsal bağlam haline gelecek olan Mimarlar Odası da bir dönüşümden geçmektedir. 1965 yılı içinde İstanbul ve Ankara şubeleri içerisinde etkinleşmeye başlayan ve yukarıda değindiğim plancı grubu gibi '60 kuşağına mensup mimarlar Oda yönetimiyle çatışmaya başlar. Eski kuşak Oda yöneticileri ısrarla "Oda'nın siyaset yapamayacağı"nı vurgularken, yeni kuşak bu zamana kadar teknokratik bir modernizme tekabül eden "Mimarlar Odası toplum hizmetinde" sloganının içeriğini "toplumculuk" ile doldurma çağrısını gündeme getirir (Baytop, 1966; Ceyhun, 1966). 1967 yılında toplumcu mimarlar kuşağının mensupları hem İstanbul ve Ankara şubelerinde hem de Merkez yönetiminde göreve gelirler.[4]

Bundan sonra Oda gerek ulusal kalkınma projesinin mekânsallaştırılması, gerek doğrudan kentleşme sorunları açısından görüş üreten en etkin sivil kurum olacak, yukarıda bahsedilen toplumcu teknokrat plancılar ve toplumcu mimarları bir araya getirecektir. AP iktidarı altında giderek ümitsiz bir hale bürünen planlama kurumlarına mensup teknokratlar kurumlarıyla çatışmak pahasına Oda'nın oluşturduğu ve iktidarın çevresel yapıya yönelik girişimlerine muhalif görüşler üretecek komisyonlarda yer alırlar. İşte bu açıdan 1968 yılı, kentin bir konu olarak siyasallaşmasının tarihsel başlangıcını temsil eder. Zira bu tarihten başlayarak Oda komisyonları başta "Boğaz Köprüsü", "Su Kıyıları Planlaması", "Büyük İstanbul Planlaması", "Kent Toprakları Sorunu", ve "Türkiye'de Kentleşme" olmak üzere çeşitli konularda raporlar üretip bunları kamuoyuna duyuracaktır. Bu komisyonların üyeleri hemen tümüyle yukarıda sözü edilen ve bu ana kadar bilim insanı kimlikleriyle de kendilerini kanıtlamış plancı teknokratlardır.

1968 yılının yapılı çevreye dair en önemli gündem maddesi olan Boğaz Köprüsü[5] ve ona karşı yürütülen kampanya hem ilk kez kentsel bir konuyu siyasal-

4 Detaylı bir tartışma için bkz. Batuman, 2005.

5 Boğaz Köprüsü ilk olarak 50'lerde gündeme gelmiş, hatta projesi üretilip ihaleye çıkarılmıştır. Sözleşmesi 27 Mayıs darbesi sonrasında feshedilen proje 1966'da yeniden gündeme gelir ve başta Mimarlar Odası olmak üzere çeşitli çevrelerden yoğun muhalefetle karşılaşır. Oda'nın İstanbul'da konu üzerine düzenlediği açık oturuma sorumlu devlet kurumlarından davet edilen

laştırır, hem de Mimarlar Odası'nın "devlet mekanizması ile temas içinde teknokratik bir kamu kuruluşu" imgesinin en azından devlet nezdinde geçersizleşmesine sebep olur. Bu imgenin, Oda'nın kendisi için de yok olup yerini kentsel toplumsal muhalefet yürüten bir meslek odası hüviyetine bırakması 1971 başlarındaki 17. Genel Kurul ile gerçekleşecektir. Buna karşılık aynı dönem, giderek artan siyasal baskı ortamında demokrasi mücadelesinin odalar açısından ön plana geçmesi ve kentsel politikaya ilişkin çabaların geri plana düşmesine sahne olur. Mimarlar Odası, tıpkı TMMOB'a bağlı diğer odalar gibi artık toplumcu ideolojiyi elit teknokrat bir kimlikle üretmesi mümkün olmayan yeni bir kuşağın etkinliği altındadır. Zira artık ne devlet eksenli bir reformizm mümkün görünmektedir, ne de bu yeni kuşağın sınıfsal konumu kendilerine elit bir statü tanımaktadır. 1972 başlarında gündeme gelen, hatta 1973 Şubat'ında Meclis'ten geçirilip Senato'ya sevkedilen yeni bir TMMOB kanun tasarısı, odaların gücünü kırmayı ve politik etkinliklerini engellemeyi amaçlamaktadır. Bu koşullar altında Mimarlar Odası politikalarının önceliği, homojen bir "teknik elemanlar" kimliğiyle "örgütlenme ve düşünce özgürlüğünü" savunmak olacaktır: "Görevimiz, teknik elemanların ekonomik ve demokratik haklarını koruyacak biçimde örgütlenmelerini sağlamak, çalışanların hakları ve ülke çıkarları doğrultusunda kamuoyunu uyarmaktır" (Mimarlar Odası, 1974).

60'ların ilk yarısında kendilerini Devlet Planlama Teşkilatı, İmar ve İskan Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı, Ankara İmar Müdürlüğü gibi kurumlardan oluşan bir ağın içinde var eden genç planlama teknokratları için 60'ların ikinci yarısında Mimarlar Odası, onları özellikle yeni mezun vermeye başlamış olan ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nin hem mimar hem de plancı kadroları ile buluşturan yeni bir kurumsal ağ kurmuştur. Bu sivil-teknik muhalefet ağının 1967-1970 arasında ürettiği çalışmaların önemli bir işlevi de aslında Türkiye'de kentsel politikanın –yani kenti özgül bir mücadele alanı olarak kavrayan siyasal süreçlerin– ilk aşamasını oluşturmasıdır. Burada söz konusu olan, yukarıda anılan "siyasetin kentselleşmesi" süreciyle henüz buluşmayan, toplumcu teknokratların taşıyıcılığını yaptığı bir süreçtir. Bu buluşma, ilerleyen yıllarda konut sorunu üzerinden gerçekleşecektir.

---

uzmanlar, Bakanlıklarının izin vermemesi yüzünden katılamaz. Üniversite mensuplarından oluşan Oda komisyonu ise 1968 yılı içinde konuyla ilgili raporunu yayınlar. İstanbul'un iki yakasının birleştirilmesi sorununun "çok karmaşık teknik bir sorun" olduğunu vurgulayan rapor, benzer Oda raporlarında olduğu gibi bilimsel titizliğiyle dikkat çeker. Rapora göre köprünün kentin gelişimine etkisi olumsuz olacaktır ve ne ekonomik ne de toplumsal yönden "rantabl değildir". Boğaz'da çevre bozulmasına sebep olacak, yeni köprülere ihtiyaç yaratacak ve son olarak ulusal kalkınmadan çok yabancı sermayeye getiri sağlayacaktır (Mimarlar Odası, 1968: 36).

Siyasal bir sorun olarak *konut* ve toplumsal bir kategori olarak *gecekondu*

1950'lerde başlayan göç dalgasının Türkiye kentlerine getirdiği en büyük yenilik, kentleri saran uçsuz bucaksız gecekondu alanları olmuştur. Hızlı kentleşmenin gecekondu olgusunu ve konut açığını sürekli beslediği koşullarda devletin konut üretimi konusunda yetersiz (daha doğrusu isteksiz) kaldığı ve 1960-1980 arası dönemde konut arzının %70'inden fazlasının özel sektör tarafından sağlandığı görülür (Keleş, 2004: 475).[6] Etkin bir konut politikasının uygulanamadığı bu koşullarda öne çıkan iki temel biçimden biri orta sınıflara konut sunan yap-satçılık ve kent yoksullarının barınma çözümü olan gecekondudur. Devlet eliyle konut üretimi, kaynakların sanayileşme dışında kullanımı anlamına geleceğinden 60'lar boyunca uzak durulan bir yöntemken, özellikle toplumcu teknokratlar tarafından öne çıkarılan "kendi evini yapana yardım" yönteminin, gecekondu üretim sürecini meşrulaştıracağı ve kullanıcıların yerel örgütlülükler aracılığıyla üretime doğrudan dâhil olmasının toplumsal entegrasyona hizmet edeceği öngörülmektedir (Turner, 1976). Dahası, özellikle sosyalist eğilimli mimar ve kent plancıları için gecekondu, 1968 sonrasında kapitalist toplumsal formasyonun tam yerleşmediği azgelişmişlik koşullarında "daha ileri bir sıçramanın" (bir kalkınma hedefi olarak sosyalizmin) aracı haline gelebilecektir (Aktüre, Tankut, Adam ve Evyapan, 1969). Kentleşme uzmanlarının kentsel tahayyülünde giderek pozitif bir anlam kazanmaya başlayan gecekondu, kısa sürede sınıfsal bir tanım da kazanır. Bu tanımlamayı ilk yapanlardan Tekeli (1970) için "sınıf yapısının mekândaki ifadesi olan" gecekondu, "dinamik ve esnek" inşa süreciyle meşrulaştırılmalıdır. Bu süreçte mekân tasarımcılarına düşen görev de "savunucu planlama" anlayışına uygun biçimde dezavantajlı toplumsal grupların sözcüsü olmaktır. 12 Mart'ın hemen öncesinde kentleşme uzmanlarının gecekonduya dair ürettiği bilgi ve yorumun ulaştığı en üst nokta budur.

12 Mart döneminde ise, gecekonduya dair yapılan analizlerin biraz daha "kasvetli" bir nitelik kazandığı görülür. Baskı koşullarında gecekondunun toplumsal bir dinamik olarak kavranışı zayıflar fakat kenti kavramaya yönelik yapısal incelemeler önemli buluşlar üretir. Örneğin 1970 yılında gerçekleşen devalüasyon ve karşılaşılan yüksek enflasyon, gecekondu sahipliğinin –tıpkı orta sınıflar için olduğu gibi– enflasyon karşısında bir yatırım aracı olarak ortaya çıkmasına sebep olur. Bu gelişme, kentleşme uzmanlarının gecekondunun (ve konutun) barınma dışındaki işlevlerini keşfetmelerini sağlar. Bundan sonra gecekondu aynı zamanda bir spekülasyon ve enflasyon karşısında korunma aracı olarak da değerlendirilecektir. Buna ek olarak, 12 Mart'ın etkisiyle devlet eksenli projelerden uzaklaşan kentleşme uzmanları artık gecekonduyu sınıfsal yapının sonucu olan, ortadan kalkmayacak yapısal bir unsur olarak görmeye başlar. Ta-

6 Bu dönemdeki konut politikası üzerine detaylı bir tartışma için bkz. Batuman, 2006.

kip eden süreçte gecekondu yazını giderek modernleşmeci yaklaşımdan ve kültürelci bütünleşme sorunsalından uzaklaşacak, gecekonduyu nüfus hareketleri ve istihdam yapısı açısından analiz edecektir. Bu yaklaşım gecekonduyu geçici bir bozukluk yerine bağımlılığın ürünü olan yapısal bir bozukluk olarak görecek ve Latin Amerika literatüründen alınan "marjinal sektör" kavramıyla açıklamaya çalışacaktır (Tekeli, 1977). Bu olumsuz yapısalcı okumayı ara rejimin kasvetli ortamıyla ilişkilendirmek mümkünse de bu yaklaşım, kenti enformelin formel olanla işlevsel olarak bütünleştiği ortam olarak kavramanın ilk aşamasıdır. Bu analize ulaşmak için gerekli son aşama ise 70'lerin sonlarında yapılacak olan, marjinal sektörün sistem açısından olumsuz değil olumlu ve işlevsel olduğu tespitidir (Şenyapılı, 1978; Şenyapılı, 1981).

Kentleşme uzmanlarının kente ve özelde gecekonduya dair bilgi ve politika üretimi kendi mecrasında sürerken, gecekondu da toplumsal bir dönüşüm geçirmektedir. 50'lerden itibaren büyük kentlerde nüfusun giderek artan kısmını oluşturan gecekonduların merkez siyaset açısından popülist bir çerçevede ele alındığı görülür. Çok partili hayata geçişe koşut olarak ortaya çıkan gecekondular, seçim ve oy kaygısı ile ele alınmış ve bir nevi "sürdürülebilirlik" siyasetiyle karşılaşmıştır. Sık başvurulan bir seçim stratejisi olan tapu vaadi özellikle AP iktidarının maharetle kullandığı bir araç olur. Ama gecekondular ile düzen partileri arasındaki patronaj ilişkisine bakıldığında, bu ilişkinin sadece seçim dönemleriyle sınırlı olmadığı, hatta yerel toplumsal örgütlenmeyi belirleyecek kadar genel bir nitelik taşıdığı görülür. Yeni kurulan gecekondu alanlarında yapılan ilk işlerden biri, yerleşimin otoriteler nezdinde meşruiyetini sağlamak ve yerleşime altyapı hizmetleri getirebilmek amacıyla "mahalle güzelleştirme dernekleri" kurmak olur (Heper, 1982: 249-268). Örneğin 1960'ta 853 olan mahalle güzelleştirme derneği sayısı 1964'te 2142'ye, 1968'de ise 4644'e ulaşır (Yücekök, 1971: 119). Bu derneklerin başarısı, iktidardaki partinin yerel örgütü içinde kişisel ilişkiler bulma ve geliştirme becerisiyle orantılıdır. Bu da toplumsal birim olarak mahallenin, yaş, statü vb. açılardan hiyerarşik ve muhafazakâr biçimde örgütlenmesini gerektirir. İşte bu açıdan 12 Mart rejimi, gecekonduyu tarifleyen patronaj ilişkilerini kesintiye uğratacak ve gecekonduların radikalleşmesine zemin hazırlayacak iki öngörülmemiş sonuç doğurur. Bunlardan ilki, askerî rejimin yaygın biçimde uyguladığı şiddettir. 1968 seçimleri öncesinde tapu vaadleriyle gündeme gelen gecekonduların seçim sonrası karşılaştığı yıkım, ara rejim döneminde de önemli bir unsur olarak ortaya çıkar. Zira bu şiddet "nizamı tesis edecek" bir araç olarak görülmektedir. Ara rejim sürecinde gerçekleşen yıkımlar hem gecekondunun zaman zaman karşılaştığı fiziksel şiddetin siyasallaşmasının hem de bu şiddete direnmenin demokrasi talebiyle ilişkilenmesinin yolunu açacaktır.

İkinci sonuç ise daha dolaylıdır. Askerî yönetim başka örgütlerle birlikte mahalle güzelleştirme derneklerini de kapatır. Bu da gecekondu mahalellerinde ge-

leneksel patriyarkal toplumsal ilişkileri yeniden üreten ve mahalle sakinlerini patronaj ilişkilerine bağımlı kılan örgütlenmeyi kesintiye uğratır. 60'ların ortalarından başlayarak giderek mafyatik grupların denetimi altına giren gecekondu inşa süreci, mafya örgütlerinin gecekondu halkını sürekli olarak sömüreceği biçimlerle kalıcılaşmıştır. Yıkımlara karşı yetkililere rüşvet vermek gibi gerekçelerle sürekli taciz edilen gecekondular açısından yıldırıcı hale gelen bu durum, çare arayışını da beraberinde getirir. Askerî rejim tarafından kapatıldıktan üç yıl sonra tekrar açılan güzelleştirme dernekleri, genç kuşak gecekondulularca özellikle böylesi mafyatik gruplara karşı örgütlenmenin aracı olarak görülür ve ele geçirilir (Heper, 1982). Bu yolla askerî rejim, gecekonduların sola yönelişinin öngörülmeyen koşullarını sağlamış olur. Bu yöneliş hem 1973 seçimlerinde ilk defa sola oy vermeleri hem de gecekondularla radikal sol arasında gelişip giderek yoğunlaşacak ilişkiler biçiminde gerçekleşecektir.

12 Mart döneminden çıkışı temsil eden 1973 seçimlerinin ardından, bir yandan pek de programatik hazırlığı bulunmayan CHP'li belediyeler konut sorununa el yordamıyla çözümler önermeye başlarken, bir yandan da kentleşme uzmanlarının sorunu kapsamlı bir tartışmanın konusu haline getirdiğini görürüz. Bu iki dinamiğe bir de çıkarılan af ile cezaevlerinden çıkıp yeniden örgütlenmeye başlayan ve bunun için bu kez gecekondu alanlarına yönelen devrimci gruplar eklenmelidir. Öyleyse 1974 yılı, hem siyasal grupların kent içinde faaliyete geçtiği, hem yerel yönetimlerin ilk kez sol bir içerikle kentsel sorunlara bakmaya çalıştığı, hem de kentleşme uzmanlarının kentsel sorunları politik-programatik bir biçimde ele almaya başladığı noktayı işaretler. Bundan sonraki birkaç yıl bu üç dinamiğin hızla temasa geçip kentsel politikayı kuruşuna tanık olacaktır.

1974'ün Mayıs ayı içinde TMMOB bünyesinde yer alan beş oda (Harita ve Kadastro Mühendisleri, Elektrik Mühendisleri, İnşaat Mühendisleri, Mimarlar ve Şehir Plancıları Odaları) konut sorununa dair görüşlerini kamuoyuna duyurarak, bir "Konut Kurultayı"nın hazırlıklarına başladıklarını ilan ederler (Mimarlar Odası vd, 1974).[7] Açıklanan görüşler, Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin 1972 tarihli Konut Politikası Komisyon raporunda öne sürülen argümanları içermektedir (Mimarlar Odası, 1972). Buna göre devlet ulusal bir konut politikası doğrultusunda konut üretimine katılmalı, özel sektöre geliştirdiği arsaların mülkiyeti verilmemeli ve özel sektörün kiralık konut üretmesi şart koşulmalıdır. Bu arada devlet konut standartlarını belirlemeli, arsa spekülasyonunu önleyici tedbirler almalı ve toplu konut üretimi için uygun teknolojileri geliştirmelidir. Birkaç aylık hazırlık sürecinin ardından 16-20 Aralık 1974 tarihlerinde Ankara'da gerçekleşen Konut Kurultayı, açılış bildirgesinde etkinliğin amacını "konut alanında giderek artan sömürünün teşhiri" ve bu sömürüye karşı verilecek mücadelenin "halkın bağımsızlık ve demokrasi mücadelesi ile ilişki-

7 Bu beş odadan Elektrik Mühendisleri Odası daha sonra kurultay organizasyonunda yer almamıştır.

sinin tanımlanması" olarak belirler (Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası vd, 1975: 5-6).

İlginç olan, Konut Kurultayı'nın, kabaca iki kuşak kentleşme uzmanlarınca temsil edilen iki farklı yaklaşımın çatışmasına sahne olmasıdır. '60 kuşağı yukarıda anılan politika demetini ve devlet eliyle toplu konut üretimini savunurken, '68 kuşağına mensup mimar ve plancılar kapitalizm koşullarında konut sorununun çözümsüz olduğunu, varsayımsal olarak herkese konut temin edilse bile işçi sınıfının yaşam koşullarının iyileşmeyeceğini, zira ücretlerin düzeyinin aynı oranda düşeceğini savunmaktadır. Dahası, evsahipliği işçinin hareketliliğini kısıtlayacak ve pazarlık şansını azaltacaktır. '68 kuşağının savunduğu görüşler, Engels'in 1872 tarihli eseri *Konut Sorunu*'nun temel argümanlarının aynen tekrarıdır.[8] Kurultay Sonuç Bildirgesi ise, çatışan bu iki görüşü bir araya getirmeye çalışır. Bildirgeye göre, "yerli ve yabancı tekelci sermaye küçük ölçekli üreticileri inşaat sektörünün dışına itmektedir" ve "kapitalizm koşullarında konut sorununu çözmek mümkün değildir." Buna karşılık "teknik işgücü yeni bir düzenin inşasını hedefleyen mücadeleleri destekleyebilecek" ve gelecekteki (sosyalist) düzene temel oluşturacak konut politikalarını önerebilecektir (Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası vd, 1975: 139-143). Bu gerilimin daha da ilginç bir izdüşümü, bir sonraki yıl yayınlanan Kurultay kitabının, sanki ortodoks Marksist tezler kurultayı belirlemiş gibi seçici bir biçimde hazırlanmasıdır.[9] Söylem düzeyinde '68 kuşağının ortodoks Marksist tezleri öne çıksa da, '60 kuşağının önerileri, ilerleyen aylarda onları yerel yönetimlerde etkin kılacak bir araç olacaktır.

Yeni belediyecilik hareketi ve kentleşme uzmanları

Yukarıda değinildiği gibi, 1973 yılı Ekim ayında düzenlenen genel seçimler özellikle büyük kentlerde varoşların sola oy vermesiyle sonuçlanır ve askerî rejimin bitişini temsil eder. Aralık ayında yapılan ve hükümet kurma çalışmalarının gölgesinde gerçekleşen yerel seçimler ise aynı seçmen eğilimlerini yansıtır ve CHP'nin 33 il merkezinde belediyeleri kazanmasıyla sonuçlanır. 1973 yerel seçimlerine gidilirken ne siyasi partilerin ne de meslek odalarının kentsel sorunlar konusunda dikkat çekici bir önerisinin bulunmadığı ve radikal solun henüz toparlanma süreci içinde olduğu ortamda gecekondu halkı ise henüz belirli talepleri olmayan bir siyasallaşma süreci içinde oyunu sola vermiştir. İşte bu koşullarda ortaya çıkacak ve "toplumcu belediyecilik" veya "yeni belediyecilik" hareketi olarak adlandırılacak olan 1973–77 belediyecilik deneyiminin kentsel siyaseti ön plana çıkarabilmesi, bir yanda gecekonduların yerel taleplerinin –ki yukarıda tartışıldığı gibi bunların en önemlisi konuttur– kentselleşen radikal si-

8 *Konut Sorunu* ilk olarak 1970'te Türkçeye çevrilmiş, daha sonra 1974'te Odak ve 1977'de Sol Yayınları tarafından yeninden basılmıştır.

9 Detaylı bir tartışma için bkz. Batuman, 2006: 66-68.

yasetle eklemlenerek yavaş yavaş politikleşmesi, diğer yanda da kentleşme uzmanlarının kenti politik bir konu olarak tanımlamalarıyla mümkün olacaktır.[10]

CHP'li belediyelerin ilk eğildikleri konulardan birinin konut sorunu olması tesadüf değildir. Zira bu tercih hem siyasal öncelikleri açısından gecekondulara verdikleri önemin göstergesidir, hem de gecekondu sorunu ülke çapında büyük kentlerin yaşadığı acil sorunlardan biridir. Konut sorunu, yeni belediyecilik hareketinin oluşumunda önemli rol oynayacak olan kentleşme uzmanlarının belediyelerle ilişkilenmesine de vesile olacaktır. Yukarıda değinildiği gibi 1973 seçimlerine giderken CHP'nin yerel yönetimlere dair ciddi bir çalışması yoktur. Bu ortamda Ankara ve İzmit Belediye Başkanları Vedat Dalokay ve Erol Köse, birbirlerinden bağımsız olarak kendi kentleri için konut projeleri gündeme getirirler. Konut sorununa ilişkin ilk girişimlerin bu iki kentte ortaya çıkmasının bir sebebi her iki kentin de konut sorununu yakıcı bir biçimde hissediyor oluşlarıysa, diğer bir sebep de bu iki başkanın konut sorununa ilişkin diğer başkanlara kıyasla daha tecrübeli oluşlarıdır. Dalokay, meslek alanında kendini ispatlamış ve oda yöneticiliği de yapmış bir mimarken, Köse, 1973 seçimleri öncesinden gelen bir başkanlık tecrübesine sahiptir.[11] Diğer CHP adaylarına kıyasla konut konusunda daha deneyimli olan bu iki başkanın seçilmelerinden kısa süre sonra, 1974 yılı içinde İzmit'te "Yeni Yerleşimler Projesi" ve Ankara'da "Akkondu" (daha sonra Batıkent) gündeme gelir (Bulca, 1977; Eryıldız, 1974). Bu projeler, yukarıda 60'lı yıllardaki faaliyetlerine değindiğimiz kentleşme uzmanlarının eleştirel katkısıyla dönüşerek, ideolojik bir içerik kazanacaklardır.

Özellikle Batıkent projesi, Dalokay'ın ortaya attığı ilk ve afaki biçimiyle çeşitli uzmanların sert eleştirilerine muhatap olur (Altaban ve Kocabıyıkoğlu, 1974; Acaroğlu, 1974; Adam, 1974). Bu eleştirilerin bir kısmı teknik (mevcut haliyle maliyetlerin yüksek çıkacağı ve son tahlilde alt-sınıflara konut sağlamanın mümkün olmayacağı, kente mesafenin uydu-kent olmak için fazla yakın olduğu), bir kısmı ise ideolojiktir (niteliksiz konut blokları üretmek yerine gecekondunun sunduğu mekânsal-ideolojik olasılıkların araştırılması gereği).[12] Bu eleştirilerin dikkat çekici özelliği, konut sorununa sistematik bir yaklaşım getirmeyi ve projeye sağlam bir içerik kazandırmayı amaçlayan gönüllü katkılar olmalarıdır. Bu girişimlerin Türkiye'deki konut sorununa örnek bir çözüm olması umulmaktadır. Özellikle '60 kuşağı mimar ve plancılarından gelen bu eleştirilerin, Konut Kurultayı'nda yapılan tartışmalarla ilişkisi açıktır. Bu kuşak için CHP'li belediyeler, sosyalist bir devrimin sonrasına ertelenemeyecek konut sorunu-

---

10 "Yeni Belediyecili Hareketi" üzerine detaylı bir tartışma için, bkz. Batuman, 2010.

11 Görevdeyken ölen İzmit Belediye Başkanı'nın yerine 1971 Nisan'ında göreve gelen Köse, 1973 seçimlerinde tekrar seçilir. CHP'nin 1973–1977 döneminin en başarılı başkanları arasında yer alan Köse, diğer başkanlara kıyasla 2 yıllık avantajı sayesinde gerek belediyeler arası örgütlenme gerekse konut sorunu açısından öncü uygulamaları hayata geçirir. Buna karşılık, aşağıda tartışılacağı gibi Köse, 1977 seçimlerinde tekrar aday gösterilmeyecektir.

12 Bu eleştirilerin detaylı bir tartışması için bkz. Batuman, 2006: 68-70.

na toplumcu çözümler üretmenin ve uzmanlıklarını, teknokratik pozisyonların ötesinde toplum hizmetine sunmanın olasılığını barındırmaktadır.[13] Gerçekten de, konut sorunu vesilesiyle belediyelerin uygulamalarına eleştirileriyle katkı sunan kentleşme uzmanları –bunların önemli kısmı 1972 ve 1975'te ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nden uzaklaştırılan öğretim elemanlarıdır–[14] Dalokay tarafından "başkanlık uzmanları" olarak göreve çağrılırlar. Ankara Belediyesi'ni İzmit, İstanbul, Antalya ve Mersin belediyeleri de izleyecek, bu arada Ankara Belediyesi'nin bu uygulaması Nisan 1976'da AP milletvekilleri tarafından Meclis soruşturmasına konu edilecektir (Dalokay, 1977: 40–41).[15] Bu uzmanlar görev yaptıkları belediyelerde politikalar geliştirmekle kalmayacak, fikir ve deneyimlerin paylaşımı ve aktarımı için de bir iletişim ağı olarak hizmet edeceklerdir.

Göreve başlamalarıyla birlikte Ankara Belediye Başkanlık Uzmanları öncelikle iflasın eşiğindeki belediyenin gelirlerini artırmanın yollarını araştırırlar ve bu çalışmanın ardından belediyelerin topladığı bazı vergilerin yerel yönetimlere bırakılması talebi gelir (Tekeli, 1976a). Öte yandan kentin ulaşım sistemi için araştırmalar yapılıp metro sistemi için ön projeler geliştirilir (Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları, 1977a). Bu sırada Batıkent projesi geliştirilmekte (Acar, Acaroğlu ve Adam, 1976; Adam, 1977) ve kentin planlaması Ankara Nazım Plan Bürosu ile işbirliği içinde yapılmaktadır.

Yeni Belediyecilik programının en önemli unsuru ise, kentsel hizmetleri kolektifleştirmeye ve kent yoksullarının yaşam maliyetini azaltmaya yönelik uygulamalardır (Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları, 1977b). Bu çabalara karşı en güçlü muhalefet ise bu hizmetleri o zamana dek sağlıyor olan küçük üreticilerden gelir. Bu muhalefet ve onunla mücadele, kısa zamanda (aracı esnafın fiyatları belirlediği) sebze halleri, (toplu taşıma ile dolmuşçular arasındaki çıkar çatışmasına konu olan) ulaşım, ekmek gibi temel gıda maddelerinin üretimi, vb. konularda küçük girişimcilerin sağladığı büyük miktarlardaki rantları açığa çıkarır. Kent ölçeğinde hayli örgütlü bulunan küçük girişimcilerin kendi işkollarına girişi kontrol edişleri ve belediyeler üzerindeki etkileri aracılığıyla fiyat düzeylerini belirlemede sahip oldukları güç, tüketici kitleler aleyhine ciddi ölçekli rantlar yaratmaktadır (Tekeli, 1976b). Bu çatışmaları araştırmalarıyla yönlendirmeye çalışan başkanlık uzmanlarının çalışmaları, küçük burjuva üretici-

---

13 1960'lardan 70'lere uzanan süreçte kentsel politikanın ortaya çıkışı, aynı zamanda kentleşme uzmanlarının toplumsal-politik aktörler olarak dönüşümlerinin hikâyesidir. Sürecin bu boyutuna dair detaylı bir tartışma için, bkz. Batuman, 2008.

14 1972'de İrem Acaroğlu, Yılmaz İnkaya ve Seniye Özköl ODTÜ'den uzaklaştırılırken 1975'te sol görüşleri yüzünden üniversiteden atılan 25 öğretim elemanının 10'u Mimarlık Fakültesi mensubudur. Bunlar Mehmet Adam, Teoman Aktüre, Tuğrul Akçura, Aydan Bulca, Bilgi Denel, Davran Eşkinat, Raşit Gökçeli, Orhan Özgüner, İlhan Tekeli ve Esat Turak'tır.

15 Bu danışmanlar Ankara'da Esat Turak, İlhan Tekeli, İrem Acaroğlu, Önder Şenyapılı, Adil Özkol, Yalçın Küçük, Ahmet Yücekök ve Erhan Acar; İzmit'te Aydan Bulca, Selahattin Yıldırım, İcen Börtücene, Ergun Unaran ve İlhan Tekeli; İstanbul'da Turgut Cansever, Necat Erder ve Bülent Aren; Mersin'de Şevki Vanlı ve Timuçin Yekta; Antalya'da Metin Kavakalanlılar'dır.

lerin, yerel yönetimlerdeki, belediye meclislerinin sınıfsal kompozisyonlarında da yansımasını bulan hâkimiyetini açığa çıkarır. Belediye verilerine kolay ulaşabilen uzmanlar, söz konusu bilimsel çalışmalarını belediyeye politika önerileri üretmek amacıyla kullandıkları gibi, bu bulguları çeşitli araçlarla da kamuoyuyla paylaşırlar. Bunun sonucunda söz konusu kentsel rantlar 1976 yılı boyunca günlük gazetelerin sayfalarında önemli yer işgal edecektir.

Halkın doğrudan oylarıyla göreve gelen belediye başkanları ile belediye meclislerinde yerleşmiş bulunan küçük girişimcilik arasındaki çatışma CHP'nin yerel örgütlerinde de rahatsızlık yaratır. Bu sınıfsal çatışma kuşkusuz solun bu ana kadar tanımladığı asli çatışmadan farklıdır. Bu ana kadar başat çelişki "emperyalizm ve onun yerli işbirlikçileri ile halk kitleleri" arasında tanımlanırken, şimdi karşılaşılan durum bir "demokratik devrim"in doğal müttefiki olarak görülen küçük girişimci ile geniş emekçi kitleler arasında kent ölçeğinde doğan çıkar çatışmasıdır.[16]

Bu çatışmanın sonucu olarak CHP, 1977 seçimlerine gidilirken yeni belediyecilik hareketinin öncüsü konumundaki başkanlarını tekrar aday göstermez. Aslında CHP'li başkanlar görev süreleri içinde de tasfiye girişimleriyle karşılaşmışlardır.[17] Bu başkanların çoğu 1977 seçimleri öncesinde yapılan önseçimlerle tasfiye edilecektir. Önseçim sonuçları küçük üreticilerin CHP'nin yerel örgütleri içindeki etkisini gösterirken, özellikle İstanbul ve İzmit'te önseçimlere ilişkin usulsüzlük iddiaları gündeme gelir (İsvan, 2002; Kahraman, 1978). Belediye başkanlarının başarılı oldukları halde aday gösterilmemelerinin bir sebebi de parti genel merkezini rahatsız edecek derecede popüler hale gelmiş olmalarıdır. Dalokay'ın görevi bırakmasıyla birlikte, Ankara Belediyesi'nde görev yapan Başkanlık Uzmanları CHP Genel Merkezini protesto amaçlı olarak istifa ederler. 1977 sonrasında ise radikal kentsel politikanın odağı yerel yönetimlerden gecekondulardaki sol örgütlenmelere kayacaktır.

16 Bu çatışmanın Ankara Belediyesi bağlamında bir örneği ekmek fiyatları konusunda fırıncılar derneği ile belediye arasında yaşanacak, fırıncıların üretimi durdurma tehdidi karşısında belediye fırınlara el koyup işletecek ve daha sonra kendi ekmek fabrikalarını kuracaktır (Tekeli, 1991). Ankara Belediyesi, fırıncılarla çatışma yaşamak konusunda istisna değildir; Diyarbakır Belediyesi kentteki fırınları kamulaştırırken (*Politika*, 28 Eylül 1976), Mersin Belediyesi de kendi fırınlarını açar (*Politika*, 8 Ekim 1976). Ekmek fiyatları üzerinden süren gerilim İzmit belediye meclisinin CHP'li üyelerinin Başkan Erol Köse'yi düşürmeyi amaçlayan başarısız girişimine de konu olacaktır (Kahraman, 1978: 126–130). CHP'li belediyelerin üreticilik konusundaki çabaları ekmek fırınlarıyla sınırlı değildir; Sivas Belediye Başkanı Orhan Eknel bölgedeki maden ocaklarının belediyeye devredilmesini talep ederken, Mersin Belediyesi bir asfalt fabrikası kurar (*Politika*, 9 Ekim 1976; Ceyhun, 1977: 97). Üretime doğrudan katılmak yönündeki girişimlerin yanında, Ankara Belediyesi'nin başını çektiği toplumcu belediyeler, temel gıda malzemelerinin fiyatlarını düşük tutabilmek ve karaborsa ile mücadele edebilmek için tanzim satış mağazaları kurarlar.

17 Dalokay Ekim 1976'da İçişleri Bakanı tarafından azledilirken (birkaç hafta içinde mahkeme kararıyla görevine dönecektir), Adana Belediye Başkanı Bağatur bir belediye arsasının tahliye kararı yüzünden Ocak 1975'te Belediye Meclisi görüşmeleri sırasında silahla yaralanır (Ceyhun, 1977: 140–144). İzmit Belediye Başkanı Köse, yukarıda değinildiği gibi, CHP'li meclis üyelerinin oylarıyla düşürülmek istenirken, Gültepe Belediye Başkanı Erten de parti merkezi tarafından kesin ihraç istemiyle onur kuruluna verilir ve partiden atılır (Ceyhun, 1977: 179–180).

Burada, yeni belediyecilik hareketinin kentsel siyasetin hem pratiğini hem de kavranışını nasıl dönüştürdüğüne yakından bakmak gereklidir. Bu hareketin en önemli sonucu "kent emekçileri"ni bir toplumsal aktör olarak tanımlamasıdır. Bu tanım açıkça ortodoks Marksist tezlerden sapma gösterir, zira kent yoksullarının içindeki sınıfsal ayrışmaları göz ardı eder. Bu tanım, aynı zamanda emperyalizme karşı muhtelif sınıfların ittifakını savunan stratejilere de ters düşer. Kentte gözlenen başat çelişki kolektif tüketime konu olan ürün ve hizmetler üzerinde oluşan ve küçük burjuva üreticilerin el koyduğu rantlarla tanımlanır ve yeni belediyecilik programı bu rantların tüketici kitleler lehine önlenmesini gündeme alır. Burada, rantın kamulaştırma yoluyla engellenmesi fikrinin kökeninin kentleşme uzmanlarının arsa spekülasyonu ve toprak rantına ilişkin 60'ların son yıllarında Mimarlar Odası komisyonlarında ürettikleri görüşlerde bulunduğunu belirtmek gerekir. 60'lı yıllarda soyut bir "kamu yararı" nosyonuyla kurgulanan (teknokratik bir perspektifin ürünü olan) politika önerileri, 70'lerde "kamu" ile "halk" ve "kamu yararı" ile "toplum yararı" arasındaki farkların sorgulanmasını gündeme getirir. Çeşitli yazarlar bu farkı makalelerle tartışırken (Doğanay, 1974; Gezim, 1976; Erten, 1977), belediye uzmanları da lüks tüketimin kamu tarafından finansmanını önleyecek önlemleri araştırmıştır.

Böylesi tartışmalar ve uygulamalar, gecekonduları "kentli tüketici kitle" tanımı içerisinde bir toplumsal aktör olarak kurar. Bu tanımın dikkat çekilmesi gereken özelliği gecekonduların toplumsal konumunu *üretim* değil *tüketim* ekseninde tanımlamasıdır. Kuramsal referansı ne olursa olsun, bu yaklaşımın siyasal sonucu gecekonduların toplumsal-siyasal özne olarak tanınmasıdır. Gerek belediyelerin uygulamaya koyduğu politikalar, gerek belediye başkanlarının hükümet ve belediye meclisleriyle süren ve medyaya yansıyan çatışmaları, gecekonduların toplumsal algılanışını da etkilemektedir. Gecekondu nüfusu, kentli tüketiciler tanımı çerçevesinde homojen bir toplumsal grup olarak kavranmakta, dahası, bir kentsel politika aktörü haline gelmektedir.[18] Bir başka ifadeyle, yeni belediyecilik programı, 1973 seçimlerinde sola oy veren gecekonduları, Althusserci anlamıyla, bir kentsel politika faili olarak *çağırmaktadır*.[19]

Gecekondular sol ile bir yandan CHP'li belediyeler aracılığıyla buluşurken, bir yandan da devrimci gruplarla doğrudan temasları gelişmektedir. Yukarıda tartışıldığı gibi, 12 Mart döneminde yoğunlaşan yıkımlar, gecekonduların kentteki gerilimli varoluşunun her an şiddetle karşılaşabileceğini göstermiştir. Yıkımlara karşı geleneksel tepkileri pasif direniş ve yeniden inşa olan gecekon-

18 Böylesi bir tanımın daha 1968'de, o sırada Mimarlar Odası İstanbul Şube Sekreteri ve TİP'in Adana Belediye Başkan adayı olan Demirtaş Ceyhun tarafından yapılmış olması kayda değerdir. Ceyhun, TİP'in siyasal stratejisini "proletarya ve burjuvazi arasındaki klasik karşıtlık" yerine yeni bir "şehir emekçileri" tanımı üzerine inşa etmesini önerir (1968: 135).

19 Burada "çağırma", *interpellation* karşılığı kullanılmaktadır. Althusser'e göre, bireyi özne yapan mekanizma Öteki'nin çağrısı ve bu çağrının birey tarafından tanınması yoluyla işler. Öznenin, kendisine yönelen çağrıyı tanıması, bu çağrıyla özdeşleşmesi anlamına gelir. Althusser, ideolojinin işleyiş biçimini, psikanalitik teoriden aldığı bu model ile açıklar (Althusser, 1994).

du halkı sol gruplarla buluştukça bir yandan gördükleri şiddet –caydırıcı olması amacıyla– artar, bir yandan da şiddetin artışı onları devrimci gruplarla daha fazla dayanışmaya iter. Artık tek tek geceondular yerine örgütlü mahalle inşaatları söz konusu olacaktır.

1977 sonrasında, yani CHP "yeni belediyecilik programını" uygulamak konusunda sınırlarını, başarılı başkanlarını tasfiye ederek göstermiş ve gecekondu hareketi radikal solun sağladığı meşruiyet sayesinde giderek otonom bir niteliğe bürünmüşken, Mimarlar Odası'nın bir kez daha kentleşme uzmanları için politik bağlar kurmanın aracı haline geldiğini görürüz. Toplumcu politikaları uygulama çabası içinde olan CHP'li belediyelerle zaten belli ölçüde işbirliği içinde olan Mimarlar Odası bu dönemde gecekondu halkı ile buluşmanın aracı olacak mahalle toplantıları örgütlemeye başlar. 1976 yılında başlayan bu toplantılar, bir kısmı belediye danışmanları olan uzmanlar ile halkı doğrudan buluşturur. Bu toplantılar '60 kuşağı için ilk temas niteliği taşırken, daha genç kuşaklar için gecekondular yabancı alanlar değillerdir. Zira çoğu öğrencilik sürelerinde, bir yandan kiraların yüksekliği, diğer yandan gecekondularda örgütlenme çalışması yapma kaygısı ile bu alanlarda ikamet etmişlerdir.

1977 sonrasında Mimarlar Odası'nın kentsel politikaya dahli, temelde yeni belediyecilik programını gecekondu mahallelerine ulaştırma çabasına dayanan mahalle toplantılarının ötesine geçer. 1977 Mayıs ayında Oda'nın yayın organı *Mimarlık Haberler* "yerel güç yapısı" başlıklı bir bölüm başlatarak Ankara mahallelerindeki sosyoekonomik koşulları tespit edip belgelemeye başlar (*Mimarlık Haberler*, 4 Mayıs 1977: 2). Her makale belirli bir mahalleyi analiz ederken bazı sayılarda mahallelerde tüketici kooperatifleri etrafında gelişmekte olan örgütlenmeler de incelenir. Dahası, "gecekondu mahallelerinde örgütlenen güçlerle demokratik dayanışmayı güçlendirmek amacıyla" ortak toplantılar yapılmaya başlanır (Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 1977). Sürekli çalışma grupları gecekondulara "konut vb sorunların kökenini açıklamak, inşaat konusunda teknik bilgi aktarımı ve inşaat malzemesi yardımı ulaştırmak" amacıyla çalışmalar yürütür.

Benzer çalışmalar diğer kentlerde de gerçekleşmektedir. İstanbul'da 1 Mayıs Mahallesi'nin 2 Eylül 1977'de kanlı biçimde yıkımı sonrasında Odanın İstanbul Şubesi mahallenin yeniden inşası için teknik destek sağlar (Mimarlar Odası İstanbul Şubesi, 1977).[20] Gecekondu alanlarında yaşanan yıkımların ardından teknik destek sağlanması Odalar için ilerleyen dönemde standart bir faaliyet olacaktır. Bu faaliyetler Oda Danışma Kurullarında tartışma konusu da olacak, Odanın gecekondu alanlarında örgütlenme çalışması yapmasının doğru olmayacağı fakat çalışma grupları eliyle teknik desteğin sürmesi ve gecekondu mahalleleriyle dayanışmanın sürdürülmesi gerektiği tespiti yapılacaktır (Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 1978). Bu teknik desteğin yukarıda aktarılan konut ve ge-

20 1 Mayıs Mahallesi üzerine bir inceleme için, bkz. Aslan, 2004.

cekondu odaklı tartışmalar çerçevesinde anlaşılması gereklidir. Sosyalist bir yaşam biçiminin potansiyel nüveleri olarak görülmeye başlayan gecekonduların bu amaca uygun mekânsal biçimlere kavuşmasının, kentleşme uzmanlarının mesleki uzmanlıklarının katkısıyla mümkün olacağı düşünülmektedir.

Bunun sonucu olarak, artık özellikle Ankara ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde sol grupların önderliği ve denetiminde "planlı" gecekondu mahalleleri inşa edilmektedir. Bu mahalleler gerek kuruluş aşamasındaki örgütlenmeleri gerekse kurulduktan sonraki toplumsal ilişki tarzları açısından hem daha önceki dönemin popülist göz yumuşuna bağlı patronaj ilişkileriyle belirlenen gecekondularından hem de 1980 sonrası hâkim hale gelecek olan cemaatçi yerleşimlerden farklı olarak ideolojik bir meşruiyet çerçevesiyle tanımlanacaktır.

Gecekondularla radikal sol arasındaki etkileşimin bileşeni haline gelen kentleşme uzmanları 1978-80 aralığında, gecekonduyu ideolojik bir içerikle tanımlayan çalışmalara yoğunlaşırlar. 12 Mart döneminde ekonomi politik açıdan sunduğu emek-gücü ve hizmet formları ile incelenen gecekondu bu kez toplumsal formasyonun yalnız üretiminin değil yeniden-üretiminin de (dolayısıyla yalnız ekonominin değil aynı zamanda ideolojinin de) bileşeni olarak tanımlanır. Böylece konut alanı ve yaşantısı da sol politika için bir müdahale alanı olarak tanımlanır:

> Konut alanlarının yalnız işgücünün yeniden üretiminin sürdürüldüğü yer olması ile olmaması arasındaki fark, gelişmiş kapitalist ülkeler ile azgelişmiş ülkelerdeki konut alanları arasındaki farktır. Ve bu fark azgelişmiş ülke koşullarının, konut alanlarında toplumsal dönüşüme katkıda bulunacak girişimler için olanak yaratır (Adam, 1979: 6).

Bu yaklaşımda dikkat çekici nokta kuşkusuz azgelişmişliğin kentleşme ve politika ilişkisi bağlamında yeni olasılıklar yarattığı düşüncesidir. Böylelikle, gecekondu, sosyalist bir yaşam biçiminin potansiyel mekânı olarak tanımlanmış olur. Bu dönüşüm, konut talebini önce yasadışı çözümlerle kurumsallaştıran, daha sonra ise bu süreci radikal solun katılımıyla politikleştiren gecekondunun etkisi altında gerçekleşmiştir.

Sonuç

1980 askerî müdahalesinin, başka birçok toplumsal süreç gibi kentsel politika süreçlerini de sekteye uğratıp sonrasında da radikal bir biçimde dönüştürdüğü açıktır. 80 sonrası kentsel politika ortadan kalkmış değildir; aksine kentsel politikanın genel siyasal süreçler açısından daha da önem kazandığı rahatlıkla söylenebilir. Bunun sebebi, neo-liberal dönüşümün kenti ve kent mekânını önemli bir sermaye birikimi aracı kılmasıdır. Yani 80 sonrasında görülen şey, devletin ve sermayenin de kentsel politikaya özel bir önem atfetmeye başlamasıdır.

70'lere dönecek olursak, yukarıda detaylı olarak göstermeye çalıştığım gibi, bu dönem, kentsel politikanın özgül bir mücadele alanı olarak ilk kez ortaya çıkışına sahne olmuştur. Bu süreç ise temel olarak gecekonduların hem toplumsal grup olarak siyasal bir özneye dönüşmeleri hem de yaşam çevrelerinin ideolojik bir anlama kavuşması ile gerçekleşmiştir. Bu siyasallaşma sürecinin bir boyutu devrimci siyasetin, 60'larda örtük de olsa kente karşı hasmane bir tutumla benimsediği kır odaklı mücadele yerine kente yönelmeye başlamasıdır. Fakat yukarıda tartışıldığı gibi, bu boyut yalnızca siyasetin kentselleşmesine tekabül etmekte, siyasetin *yer olarak* kente yönelmesi ise kentin bir siyaset konusu haline gelmesini sağlamamaktadır. Bu ikinci boyut, yani kentin *bir konu olarak* politizasyonu, burada kentleşme uzmanları olarak tanımladığım ve mimar ve kent plancılarından oluşan mekân teknisyenlerinin, hem kendilerini hem de kentin kavranışını dönüştüren pratikleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Kendileri toplumsal duyarlılıklara sahip seçkin teknokratlardan, alt sınıflarla kentsel sorunlar üzerinden doğrudan temas kuran sosyalist uzmanlara evrilirken, kentin ve gecekondunun hem teknik hem de popüler kavranışına ve hatta gecekondu halkının öz-tahayyülüne etki etmişlerdir. Mesleki uzmanlıklarından ötürü kentin ve kentsel mekânın özgüllüğüne duyarlı bu uzmanlar, böylelikle, 70'lerin ikinci yarısında siyasetin odağına yerleşecek olan kentsel politikanın özgül bir mücadele alanı olarak ortaya çıkışında belirleyici bir rol oynamışlardır.

KAYNAKÇA

Acar, E., İ. Acaroğlu ve M. Adam (1976) *Yeni Yerleşim Alanlarının Temel Nitelikleri ve Düzenlenme İlkeleri*, Ankara Belediyesi için hazırlanan yayınlanmamış rapor.

Acaroğlu, İ. (1974) *Ankara Belediyesi'nin Akkondu Projesi Üzerine*, yayımlanmamış rapor, Ankara: Ankara Belediyesi.

Adam, M. (1974) *Akkondu Projesi Üzerine Düşünceler*, yayımlanmamış rapor, Ankara: Ankara Belediyesi.

Adam, M. (1977) *Gecekondu Potansiyelinden Yararlanacak bir Endüstriyel Konut Üretim Süreci*, Ankara: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu.

Adam, M. (1979) *Almaşık Yeniden Üretim Süreçleri için Konut Alanları*, Ankara: Mimarlar Odası.

Ahmad, F. (1977) *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Londra: Royal Institute of International Affairs.

Aktüre, T., G. Tankut, M. Adam, ve Evyapan A. (1969) "Çevre Düzenleme Disiplini İçinde Plancı ve Mimarın Değişmekte olan Nitelikleri", *Mimarlık* 1969/9: 39-40.

Altaban, Ö. ve G. Kocabıyıkoğlu (1974) *Akkondu Projesi Hakkında Not*, yayımlanmamış rapor, Ankara: Ankara Belediyesi.

Althusser, L. (1994) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Y. Alp ve M. Özışık, İstanbul: İletişim.

Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları (1977a) *1976 Yılı Çalışma Raporu*, Ankara Belediyesi, Ankara.

Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları (1977b) *Toplumcu Belediye*, Ankara Belediyesi, Ankara.

Aslan, Ş. (2004) *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İstanbul: İletişim.

Avcıoğlu, D. (1968) *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi.

Batuman, B. (2004) "Türkiye'de Kentsel Politikanın Ortaya Çıkışı ve Bir Toplumsal Aktör Olarak Kentleşme Uzmanları (1965-1977)", *Praksis 12*, Güz: 163-191.

Batuman, B. (2005) B. Batuman, "Giriş", B. Batuman (der.) *Sekreter Üyeler Gözüyle Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin 50 Yılı*, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 5-9.

Batuman, B. (2006) "Turkish Urban Professionals and the Politics of Housing, 1960-1980", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 23/1: 59-81.

Batuman, B. (2008) "Organic Intellectuals of Urban Politics? Turkish Urban Professionals as Political Agents in 1960-1980", *Urban Studies* 45/9, August: 1925-1946.

Batuman, B. (2010) "Toplumcu bir Belediyecilik Modeli: 'Yeni Belediyecilik Hareketi' 1973–1977", *Mülkiye* 266, Bahar: 223-241.

Baytop, F. (1966) "XII. Genel Kurul İzlenimleri," *Mimarlık* 66/4.

Boratav, K. (1998) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, 6. baskı, İstanbul: Gerçek.

Bulca, A. (1977) "İzmit Yeni Yerleşmeler Projesi," *Mimarlık* 77/2.

Ceyhun, D. (1966) " 'XII. Genel Kurul İzlenimleri' Yazısı Hakkında," *Mimarlık* 66/7.

Ceyhun, D. (1968) *Yağma Edilen Türkiye*, İstanbul: Habora.

Ceyhun, D. (1977) *Bir Yeni Dev: Çağımızın Trajiği*, İstanbul: Tekin.

Çayan, M. (1992) *Bütün Yazılar*, İstanbul: Atılım.

Dalokay, V. (1977) *06 Dalokay: Çeşitli Toplum Olayları Hakkında Görüşler 1973–1977 Arası Basın Toplantıları, Demeçler, Konuşmalar*, Ankara.

Doğanay, Ü. (1974) "Toplum Yararı ve Kamu Yararı Kavramları", *Mimarlık* 74/7: 5–6.

Erten, T. (1977) "Devlet ve Kamu Tarafsız Olabilir mi?", *Devrimci Belediyeler Dergisi* 77/8: 28–30.

Eryıldız, S. (1974) "Akkondu Raporu", yayınlanmamış rapor, Ankara: Ankara Belediyesi.

Geray, C. (1966) "Köy Yerleşmeleri ve Toplum Kalkınması", *Mimarlık* 66/11: 69-74.

Gezim, G. (1976) "Kıyıların Toplum Yararına Kullanılması Alternatifleri Üzerine", *Mimarlık* 76/2: 59–63.

Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası vd. (1975) *Konut Kurultayı*, Ankara: TMMOB.

Heper, M. (1982) "The Plight of Urban Migrants: dynamics of service procurement in a squatter area," Çiğdem Kağıtçıbaşı (der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 249-268.

İsvan, A. (2002) *Başkent Gölgesinde İstanbul*, İstanbul: İletişim.

Kahraman, A. (1978) *Boğulan Başkan Erol Köse*, İstanbul: Gelişim.

Keleş, R. (1968) *Alternatif Şehirleşme Hareketlerinin Maliyetleri Hakkında Ön Rapor*, yayınlanmamış rapor, Ankara: DPT.

Keleş, R. (2004) *Kentleşme Politikası*, 8. Baskı, Ankara: İmge.

Keleş, R. ve M. N. Danielson (1985) *The Politics of Rapid Urbanization*, New York ve Londra: Holmes & Meier.

Keyder, Ç. (2004) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim.

Lovatt, D. (der.) (2001) *Turkey Since 1970: Politics, Economics and Society*, New York: Palgrave.

Marighella, C. (1970) *Şehir Gerillasının El Kitabı*, İstanbul: Ant.

Mimarlar Odası (1968) *Boğaz Köprüsü Üzerine Mimarlar Odası Görüşü*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası (1972) *Mimarlar Odası Ankara Şubesi Konut Politikası Komisyon Raporu*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası (1974) *XIX. Dönem Çalışma Raporu*, Ankara: Mimarlar Odası

Mimarlar Odası vd. (1974) "Konut Sorunu ve Konut Politikaları Üzerine", *Mimarlık* 74/4: 5-9.

Mimarlar Odası Ankara Şubesi (1977) *1977 Yılı Çalışma Raporu*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası Ankara Şubesi (1978) *1978 Yılı Çalışma Raporu*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası İstanbul Şubesi (1977) *1977 Yılı Çalışma Raporu*, İstanbul: Mimarlar Odası.

Moran, B. (1996) *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, cilt 2, İstanbul: İletişim.

Öncü, A. (1988) "The politics of the urban land market in Turkey: 1950–1980," *International Journal of Urban and Regional Research* 12/1: 38–64.

Şenyapılı, T. (1978) *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fak. Yay.

Şenyapılı, T. (1981) *Gecekondu: Çevre İşçilerin Mekânı*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fak. Yay.

Tekeli, İ. (1970) "Gecekonduları Planlama Sorunları ve Yolları", *Harita ve Kadastro Mühendisliği*, no: 19, Ekim: 38-60.

Tekeli, İ. (1976b) "Yerel Politikada Küçük Girişimci Egemenliği," *Politika*, 5 Ekim 1976.

Tekeli, İ. (1976a), "Belediye Sorunları", *Amme İdaresi Dergisi* 9/2: 3–25.

Tekeli, İ. (1977) *Bağımlı Kentleşme: Kırda ve Kentte Dönüşüm Süreci*, Ankara: Mimarlar Odası.

Tekeli, İ. (1991) "Vedat Dalokay'ın Belediyecilik Deneyi Üzerine," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 131, (Mayıs)

TİP (1988) "TİP Tüzüğü" (tıpkıbasım), *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul: İletişim.

TKP (1930) "TKF Faaliyet Programı", *İnkılap Yolu*.

Turner, J.F.C. (1976) *Housing by People*, Londra: Marion Boyars.

Yücekök, A. (1971) *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Kürt hareketinin örgütlenme süreci olarak 1970'ler

*Ahmet Hamdi Akkaya**

Özet: Kürt meselesi, 1984'ten beri süren silahlı mücadele-çatışma sürecinin belirleyiciliği ile adım adım Türkiye gündeminin temel belirleyeni olurken, Kürt hareketinin tarihi de daha çok bu süreçle, özellikle de Diyarbakır cezaevi örneğinde somutlaştırılan 1980 darbesinin baskıcı-inkârcı politikaları ve buna karşı direniş ile başlatılır oldu. Bu okumayla yakın dönem Kürt hareketinin tarihi açısından 1960'lardaki sosyal ve siyasal hareketlenmenin ürünü olarak 1970'lerde yaşanan örgütsel gelişim süreci göz ardı edildi. Halbuki 1970'ler, 'Kürdistan sömürgedir' tezi temelinde 'Türk solundan ayrı örgütlenme' kararı ile ortaya çıkan çok parçalı Kürt hareketinin örgütlenme ve kolektif eylem geliştirme süreci idi. Dahası bu tez ve ona dayalı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi yaklaşımı sadece 70'leri değil sonraki iki on yılı da belirledi. Bu açıdan 1970'lerde ortaya konan program, 80'ler ve 90'larda Kürt hareketinin örgütlenme ve eylem çizgisinin çerçevesini oluşturmuştur. Bu sürekliliğin yanı sıra genel örgütsel panaroma açısından ise 70'ler, daha sonraki tek aktörün hegemonyasındaki tablodan çok farklıdır. Çok parçalı bir yapıya sahip olan Kürt hareketinin genel siyasal haritasını ortaya koymayı amaçlayan bu makale, 1970'leri 'gerçek' anlamda Kürt siyasal hareketinin ortaya çıktığı dönem olarak ele almaktadır. Bu ise 'milli mesele olarak Kürt sorunu ve sömürge olarak Kürdistan' tezleri temelinde örgütsel yapıya kavuştuğu, kitlesel mobilizasyon süreci içinde belli bir siyasal-sosyal pratik (seçimlere katılım ve sınırlı sayı ve süre için de olsa yerel yönetimlerde iktidar olma dahil bir dizi politik etkinlik) geliştirildiği dönem anlamına gelmektedir. Bu çerçevede, 1970'lerdeki Kürt örgütlerinin bir tür soyağacının, dönemin Kürt ve Türk sol örgütlerinin birbirleri ile ve kendi içlerinde ulusal sorun ve Kürt hareketi eksenli tartışmalarının yer aldığı makale, bir yandan genelde göz ardı edilen bu döneme değinirken; diğer yandan da daha sonraki tek aktörün hegemonyasındaki sürecin izlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: 1970'ler, Türkiye, Kürdistan, Kürt örgütleri, sömürge tezi

(*) Gent Üniversitesi, Çatışma ve Gelişme Çalışmaları Bölümü, Orta Doğu ve Kuzey Afrika Araştırma Grubu.

Giriş

Yakın tarihin Türkiye siyaseti ve siyasal-sosyal hareketleri tartışmasında, ardı ardına gelen üç on yılın (60'lar, 70'ler ve 80'ler) en önemli ortak noktası olarak her birinin bir askerî darbeyle (27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980) başlaması öne çıkarken, her üç on yıla da atfedilen anlamlar oldukça farklı. 1960'lar, Türkiye'de sosyal ve siyasal hareketlenmenin canlandığı, ilk kez 'ideolojik' siyasetin kamusal alana radikalleşerek damgasını vurduğu (Landau, 1974) dönem olarak resmedilirken, 70'ler bu hareketlenmenin kutuplaşma ile birlikte çatışmaya dönüştüğü oranda bir kaos dönemi (Gunter, 1989; Sayarı, 2010), 80'ler ise cuntanın baskısı altında bu hareketlerin bastırılıp sönmesi ile anılır oldu.

Kürt meselesi ve/veya hareketleri açısından ise bu dönemlerin anlamı, söz konusu hususları yansıtmanın ötesinde ciddi farklılıklar içermektedir. En temel farklılık da Kürt hareketinin 80'lerden itibaren sönümlenme yerine, yeni bir rotaya girerek yükselişe geçmesi ve bunu 90'lar ve 2000'lerde de kimi kırılmalara rağmen sürdürmesidir. Türk solu ile Kürt (sol) hareketinin[1] 1960'ların sonundan itibaren yolları ayrışmaya başlasa da; zaman zaman iç içe, zaman zaman paralel gelişen çizgileri, 1980'lerden sonra birinin sönümlenip diğerinin yükselmesinin ötesinde başka bir açıdan da farklılaşmaya uğradı. Türk sol/sosyalist hareketinde 70'lerden itibaren iyice belirginleşen çok parçalı yapı, sonraki süreçte –özellikle 80'lerin ikinci yarısından itibaren– yürütülen birleşmeye yönelik birçok girişime rağmen sürdü. Benzer şekilde 1970'lerde çok parçalı bir yapıya sahip olan Kürt hareketi ise[2] 1980'lerden sonra, çok daha net olarak da 90'lar itibariyle, kendi içinde tek bir aktörün (PKK) hegemonikleştiği, dar örgütsel çerçevenin ötesine geçerek toplumsal ve siyasal yaşama damgasını vurduğu bir gelişim çizgisi gösterdi.

1 Bozarslan'ın (2007a:1169) 1960'tan sonrası için dile getirdiği 'Kürt hareketi ile Kürt solunun hemen hemen tümüyle eşanlamlı terimler olarak ortaya çıkması' saptaması, 1970'ler için çok daha kuvvetle geçerlidir. O nedenle bu makalede Kürt hareketi ve Kürt solu terimlerini birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanıyorum. Bu makalede sol terimi ise, gerek Türk gerekse de Kürt hareketi açısından olsun, sosyalist solu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu arada Türkiye'de son yıllarda sol/sosyalizmin önüne Türk veya Kürt sıfatının konmasına karşı tepkiden yola çıkarak kimlik politikalarına daha çok da 'sol'dan eleştiri içeren yoğun güncel tartışmalar yürütülüyor. Bu konuda 'kimlik siyasetlerine karşı çıkan milliyetçilik ve sınıfsalcılık gibi modernist akımların da aslında birer kimlik siyaseti örneği' olduklarını savunan Gülalp'e (2009) ve daha genel olarak kimlik politikalarının devrimci politikanın parçası olabileceğine dair de Hardt ve Negri'ye (2009: 325-340) bakılabilir.

2 1970'lerin ikinci yarısından itibaren siyaset sahnesine çıkan Kürt örgütleri en kaba gruplama ile bir düzineye yakındır. Gündoğan en az 10 tane diyerek şu örgütleri sıralamaktadır (2002:3): 1- TKDP (Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi) 2- Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK) 3 - PSK (Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi) 4- DDKD (Devrimci Demokratik Kültür Derneği)/ Kürdistan İşçi Partisi (KİP) 5- PKK (Kürdistan İşçi Partisi) / 'Apocular' 6- Rızgarî (Kurtuluş) 7- Ala Rızgarî (Kurtuluş Bayrağı) 8- Kawa 9- Dengê Kawa (Kawa'nın Sesi) 10- Têkoşîn (Mücadele). Birkaç daha küçük örgüt de eklendiğinde sayıları rahatlıkla bir düzineyi geçen bu örgütler, iç ayrışmalar gözardı edildiğinde 7 ana yapıdan (TKDP, PSK, DDKD-KİP, PKK, Rızgarî, Kawa ve Têkoşîn) oluşmaktadır.

Bu iki farklı gelişim çizgisi, sadece güncel siyasal süreçler açısından değil, geçmişe yönelik değerlendirme biçimlerini etkilemesi itibari ile de önem kazandı. En genel ifadelendirme ile 1970'lerdeki Türk sol/sosyalist hareketi üzerine tartışma asıl olarak geçmişe ait olurken, Kürt hareketine yönelik böyle bir tartışma çok daha kolay ve doğrudan bugüne ait referansa dönüşebiliyor. Bu da genelde tartışmanın, Kürt hareketinde bugün hâkim olan hegemonik yapının geçmişte izini sürmek şeklinde yürütülmesine yol açıyor. Öte yandan Kürt hareketini sadece Türk solunun izdüşümü olarak tartışan yaklaşımlar da (Yıldız, 2009: 545-558) esas olarak tek yanlı kalarak 'bağımsız' Kürt siyasal varlığının doğmasının altındaki en temel gerilim noktasını göz ardı ediyorlar.

Bu makalede, çok parçalı olan 1970'lerdeki Kürt hareketinin siyasal haritasını ortaya koyarken, tek aktörün hegemonyasının gerçekleştiği daha sonraki süreci kavramamıza yardımcı olacak bazı hususları da vurgulamaya çalışacağım. Bu bağlamda 1990'ların ortasına kadarki sürecin ön aşaması veya hazırlık devresi sayılabilecek olan 1970'ler Kürt (sol) hareketi için ne anlam ifade etmektedir? Kürt ulusal kurtuluş söyleminin oluşum süreci mi? (Gunes, 2012) 1984 ve sonrası gerilla savaşı ile devam eden Kürt hareketinde radikalleşmenin asıl gerçekleştiği dönem mi? (Ercan, 2010). Yoksa bir fragmantasyon ve şiddete kayış dönemi mi? (Bozarslan, 2008). Eğer böyle ise bu fragmantasyon ne anlama gelmektedir? 1961-75 arasında oluşan Kürt solunun güçten düşmesi[3] veya kriz dönemi mi? Ya da 1970'ler 'gerçek' anlamda Kürt siyasal hareketinin ortaya çıktığı dönem olarak mı resmedilmeli? Yani 'bölgesel geri kalmışlık ve feodalite meselesi olarak Kürt sorunu' tartışmasının yerini alan 'milli mesele olarak Kürt sorunu ve sömürge olarak Kürdistan' tezleri temelinde örgütsel yapıya kavuşma, belli bir siyasal-sosyal pratik (seçimlere katılım ve sınırlı sayı ve süre için de olsa yerel yönetimlerde iktidar olma dâhil bir dizi politik etkinlik) geliştirme ve bunlara paralel bir kitlesel mobilizasyon yaşanması süreci mi?

Bu sorulara cevap aradığım bu makalede, öncelikli olarak Kürt hareketinin örgütlenme süreci olarak ele aldığım 1970'lerdeki genel siyasal haritasını çıkarmaya çalışacağım. Bunu yaparken değişik örgütlerin oluşmasını bir tür patoloji değil de, hem Türkiye'de hem de dünyanın birçok farklı ülkesinde sol siyaset alanında o dönem yaşanan gelişmelere uygun bir durum olarak ele alacağım. Makale beş temel bölümden oluşmaktadır: 1970'lerin arka planı olarak 1960'lardaki gelişmelere değindiğim birinci bölümden sonra, on yılın başlangıcı sayılan 12 Mart darbesi öncesi ve sonrası Kürt hareketinin durumu ikinci bö-

3 "12 Mart sonrasında başlayan ve hızla derinleşen bir fragmantasyon sürecinde, eskiden 'çatı örgüt' olarak faaliyet gösteren ve bir parti disiplini ve programına sahip olmayan, daha çok bir fikir, sosyalizasyon ve mücadele kulübü olarak çalışan DDKO'ların yerine yeni oluşumların ortaya çıktığını görmekteyiz (Bozarslan, 2007: 1190). Türk sol hareketinde 1971 öncesi TİP hegemonyasındaki sosyalist hareket ile FKF/Dev-Genç hegemonyasındaki gençlik hareketi sürecine neredeyse bir 'altın çağ' metaforu çerçevesinde gıpta ile bakma yaklaşımının, Kürt hareketi açısından da zaman zaman tüm yaşamı bir buçuk yıl olan DDKO eksenli olarak geliştirildiğini not etmek gerekmektedir.

lümde tartışılacak. 1974'e kadarki süreci kapsayacak bu bölümden sonra, 1975 yılından itibaren oluşan/ortaya çıkan genel Kürt siyasal örgütlenmesinin bir tür soyağacının tartışılacağı üçüncü bölüm yer alıyor. Dönemin ideolojik-siyasal atmosferini yansıtacak Kürt ve Türk örgütlerinin birbirleri ile ve kendi içlerinde yürüttükleri çeşitli tartışmaların aktarıldığı dördüncü bölümü takip eden sonuç bölümünde ise, 1970'ler Kürt hareketinin genel özellikleri vurgulanarak daha sonraki sürecin anlaşılmasına yardımcı olacak temel hususlar ortaya konuluyor.

Arka plan olarak 1960'lar

Türkiye'deki Kürt hareketinin 1960'lardan itibaren, biri TİP ve FKF/Dev-Genç'te somutlanan Türkiye solu, diğeri ise Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşü ve cumhuriyetin kuruluş sürecinden itibaren ortaya çıkan geleneksel Kürt hareketlerinden başlayarak o dönem Güney Kürdistan'daki Barzani hareketinde ifadesini bulan Kürt milliyetçiliği olmak üzere iki kaynaktan beslendiği görüşü genel kabul görmektedir. (Bozarslan, 2007a; Gündoğan, 2002 ve 2012). 1970'lerdeki Kürt hareketinin ortaya çıkmasında belirleyici olan bu iki kaynağın gelişimi açısından ise bir önceki on yıla bakmak gerekmektedir.

Bu bağlamda 60'lar, öncelikle yoğun politik tartışmalar ve bunlarla iç içe gelişen kitlesel mobilizasyon dönemi olması ve ikincil olarak da ilk kez kamusal alanda varlığını ortaya koyabilen bir Kürt hareketinin oluşum süreci olması itibariyle özel bir önem taşımaktadır. Bu süreç ise 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen cumhuriyet tarihinin ilk askerî darbesi ile başladı. 10 yıldır iktidarda olan Demokrat Parti'yi deviren darbenin, sonraki iki on yılı da belirleyecek en büyük mirası, 1961'te yürürlüğe giren yeni anayasa oldu. Basın ve sendikalaşma alanı başta olmak üzere politik özgürlükler ve hakları genişlettiği için, akademisyenler tarafından Türkiye'nin sahip olduğu en 'liberal' anayasa olarak nitelendirilen (Ahmad, 1977:186; Karpat, 2004: 20; Zürcher, 2005: 5) bu anayasa kaçınılmaz bir ikilemi de içinde taşıyordu. Askerî darbeye dayanarak 'liberal' reformlar geliştirme şeklinde ortaya çıkan bu ikilem, aslında anayasanın kendisinde de ilk kez Milli Güvenlik Kurulu gibi bir organa anayasal rol verilmesi ile içkindi (Zürcher, 2005: 245). Yine de anayasa ile tanımlanan özgürlükler, özellikle de politik sahnede radikal değişimlere yol açtı ki, bunlardan en önemlilerinden biri yasal sosyalist partinin, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması idi. 1961 yılında 15 sendika başkanı tarafından kurulan parti, başlangıçta hâkim olan 'uvriyerist' yaklaşım nedeniyle ciddi bir etki yaratmasa da, genel başkanlığına Mehmet Ali Aybar'ın gelmesi ve aydınların katılımı ile önemli bir çekim merkezine dönüştü. Öyle ki; "TİP, Türk solu için çok önemli –aslında belirleyici– bir rol oynamaya başladı ve TİP'in iç mücadeleleri sonucunda modern solun büyük kısmını oluşturan değişik akımlar ortaya çıktı" (Samim, 1981:67). Tabii bu süreçte politik yaşamda ortaya çıkan değişimler sadece sosyalist bir partinin kurul-

ması ile sınırlı değildi. "Özellikle üniversitelerden başlamak üzere ülkede genel bir sol kanat varlığı hissedilmeye başlandı. Öğrenciler bir kısmı TİP ile ilişkili olmak üzere örgütlenmelere gittiler. Sol literatürün önemli metinleri çevrilip basılmaya başlandı. Bir anlamda Türkiye'nin izolasyonu sona ererken, ülke de etrafındaki dünyanın daha fazla farkına varmaya başladı" (Ahmad, 1993:139).

Ancak Kürtler açısından 1960'lar –özellikle de başlangıç dönemi itibari ile– baskı altındaki konumlarında ciddi bir değişiklik anlamına gelmedi. Hatta tersine, darbeyi gerçekleştiren cunta yönetimi en başından Kürtlere karşı sert tavır içine girdi. "Cuntanın ilk uygulamalarından biri, 485 Kürt ileri gelenini Sivas'ta bir kampta enterne etmek, ardından da bunların 55'ini Batı illerine sürmek oldu. Darbeden hemen sonra ilan edilen genel af, DP iktidarının son döneminde tutuklanan ve '49lar'[4] diye anılan Kürt aydınlarını kapsamadı. Ayrıca darbeyi gerçekleştiren Milli Birlik Komitesi'nin ilk kararlarından biri de yerleşim merkezlerinin Kürtçe isimlerini Türkçeleştirmek oldu" (Kendal, 1993: 65). Öte yandan cuntanın lideri ve sonraki cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, darbeden bir kaç ay sonra Kürt illerine yaptığı gezilerdeki konuşmalarda anti-Kürt söylemlerde bulundu: "Bu memlekette ve bütün Şark'ta Kürt diye bir millet yoktur... Fısıltı ile bizi yoldan ayartanların yüzüne tükürün. Hayır deyin, bu memleketin aslı Türk'tür" (Milliyet, 25 Ekim 1960: 5).

Sonuçta, bir yandan askerî darbenin ürünü olan 'liberal' bir anayasanın özgürlükler alanını genişletmesi, öte yandan da Kürtlere, özellikle de entelektüellerine yönelik, darbe ile devrilen hükümet döneminde uygulanmaya başlanan baskının artarak sürdüğü bir süreçte (60'ların ilk yarısında) yeni bir Kürt aktörü/öznesi ortaya çıkmaya başladı. Watts'ın 'Kürt karşı-eliti' olarak adlandırdığı ve esas olarak aydın gruplaşması biçiminde ortaya çıkan bu özne, 1950'lerden itibaren yaşanan demografik değişimler ile Kürt gençlerinin bir kısmı için üniversitede eğitim olanaklarının artmasının bir sonucu idi (2007: 58). Ancak vurgulamak gerekir ki; başlangıçta ne sürekli ve tutarlı bir yapıya, ne de güçlü bir kitle desteğine sahipti.

Bu süreçte ortaya çıkan Kürt aktörünün/öznesinin gelişim çizgisini incelediğimizde iki temel aktivite alanı göze çarpmaktadır: Birincisi, esas olarak 'aydın gruplaşması/örgütlenmesi' çerçevesinde kamusal alanda Kürtlük eksenli bir entelektüel çevre veya etki sahası oluşturmak. Çoğunlukla ömürleri kısa sür-

4 1959 Nisanı'nda Kerkük'te yaşanan olayları gerekçe gösteren Niğde milletvekili Asım Eren, Meclis'te yaptığı bir konuşmada misilleme çağrısında bulunur. Eren'in 'Kürtler Irak'ta soydaşlarımız Türkmenleri öldürüyor, Türkiye Kürtlerine mukabele-i bilmisil yapılması' tarzındaki önergesi Kürt üniversite öğrencileri tarafından tepkiyle karşılanır. 77 Kürt öğrenci telgraflar çekerek protesto ederler (Milliyet, 12 Nisan 1959: 2). Darbeden altı ay önce, Aralık 1959'da, aralarında üniversite öğrencilerinin de bulunduğu 50 Kürt aydını tutuklanır. Tutuklu öğrencilerden birinin yaşamını yitirmesi üzerine '49lar' diye adlandırılan bu olay daha sonraki yıllarda Kürt hareketinin doğuşu açısından kritik noktalardan biri olarak nitelendirilecektir (STMA, 1988: 2110-2112). 49lar'a ilişkin daha fazla bilgi için, bkz. Kutlay, 1994; Çamlıbel, 2007; Yılmaz, 2008.

se de bu süreçte yayınlanan çeşitli dergilerle[5] başlatılan bu çabalar giderek dönemin etkili yayın organlarına da taşınıldı. Tartışmaların eksenini 'Doğu'nun sosyal, ekonomik ve kültürel sorunları' oluşturuyordu. Bu süreçte 'Kürt Sorunu'nun 'Doğu Meselesi' olarak tartışılması; 'Doğu'da ekonomik değişim ve ilerlemeyi desteklemek' anlamında Doğuculuk denen bir akıma yol açarken (Kendal, 1993: 64) ortaya çıkan bu yeni Kürt (karşı) eliti de 'Doğucular' diye adlandırıldı.[6] Bu tartışmalar sadece Kürt dergileri ile sınırlı kalmadı, dönemin etkili dergisi Yön'ün yanı sıra sol çevrelerin yayın organları ile –en azından tartışmanın başlangıcında– liberal aylık dergi Barış Dünyası bu konuya epey ağırlık verdiler. Yön dergisindeki tartışmalar Doğu'nun azgelişmişliği ve feodalizmin süren hâkimiyetine odaklanarak bölgesel gelişme çerçevesinde sınırlı kaldı. Sorunun 'etno-kültürel karakter içerdiği ancak utangaçça itiraf edildi, bunun ötesine geçen çok az metne yer verildi' (Yeğen, 2006:161).[7]

İkinci temel aktivite odağı ise doğrudan politik alanın kendisiydi. 1946'da çok partili sisteme geçilmesinden itibaren, köylülüğün ezici nüfus çoğunluğu büyük bir politik anlam da kazanmaya başlamıştı; Keyder'in ifadesiyle "Türkiye politikasında ilk kez köylülük kazanılması gereken aktif bir güç haline geldi" (1979: 18). Bu da yönetici iktidar bloku içinde olduğu kadar ekonomiden devlet-din ilişkilerine kadar bir dizi alandaki politikalarda kapsamlı değişimlere yol açtı. Kürt aşiret ve dinî liderleri gibi dışlanmış eski sınıflar 'blok halinde kırsal oy getirecekleri' için sahneye geri döndüler (Watts, 2010: 29).[8] Ancak 1930'lardan 1960'lara kadar olan ve 'Sessizlik' ya da 'Yılgınlık Yılları' olarak adlandırılan bu dönemde özerk bir Kürt aktörü/öznesinden sözetmek mümkün değildir (Bozarslan, 2003: 31; 2008: 850).

Kürt politikası ile veya daha doğru bir deyim ile 'Kürtlük' eksenli politika ile özdeşleştirilen ilk yasal parti, 1961'de çoğunlukla eski DP üyeleri tarafından kurulan Yeni Türkiye Partisi (YTP) oldu.[9] Hatta Aktürk'e göre, "YTP... 1990'larda Kürt milliyetçi partileri çıkana kadar Türkiye tarihinde Kürt seçmenlerle özdeşleştirilen tek parti" olmuştur (2012). Ancak Aktürk ve konu üzerine yazan diğer akademisyenler de 'YTP'nin Kürt milliyetçi partisi olmadığı', 'Kürtlerin et-

---

5 "Bu dergilerin ilki 1958 yılında yayınlanmaya başlayan *İleri Yurt* idi. Daha sonra *Dicle-Fırat* (1962), *Dicle Kaynağı* (1962), *Deng* (1963), *Roja Newê* (1963), *Dengê Taze* (1966), *Yeni Akış* (1966) gibi dergiler yayınlandı" (Bruinessen, 2000: 228) . Bu dergiler ve yürüttükleri tartışmalar için, STMA, 1988: 2110-2127.

6 Genel olarak 'Kürdistan' ve 'Kürt' yerine 'Doğu' ve 'Doğulular' terimlerinin kullanılmasının yasal sınırlamalardan kaynaklandığı belirtilmektedir (Gunes, 2012; Bruinessen, 2000: 228).

7 Yön'ün Kürt meselesini nasıl tartıştığına ilişkin bkz. Yeğen, 2006: 160-163.

8 Demokrat Parti-Kürtler arasında ilişki için bkz. McDowall, 1997:397-401 ve yasal Kürt politikası için Watts, 2010.

9 Kurucuları arasında Ekrem Alican (Başkan), Prof. Cahit Talas, Prof. Aydın Yalçın, Hikmet Belbez, İrfan Aksu, Raif Aybar, Hasan Kangal, Sırrı Öktem, Dr. Esat Eğilmez, Yüksel Menderes, Dr. Yusuf Azizoğlu, Ali İhsan Çelikkan, Emil Galip Sandalcı, İhsan Hamit Tigrel, Rıfat Özten, Cemal Tarlan, Recai İskenderoğlu, Fahreddin Kerim Gökay, Sadık Perinçek, Hayri Mumcuoğlu bulunmaktadır (http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html).

nik temsili iddiasının bulunmadığı' veya 'Kürtlerin taleplerini politik programına eklemlemediği' hususlarını vurgulamaktan geri durmadılar.[10] (Aktürk, 2012: 145; Watts, 2010:38; Gunes, 2012: 53). Önemli bazı Kürt politikacılarının üye ve yönetici olarak içinde yer aldığı YTP, 1961 seçimlerinde özellikle Kürt illerinde başarılı oldu.[11] Esas olarak partinin 'Kürt görünümü' başta Sağlık Bakanı Dr. Yusuf Azizoğlu olmak üzere bazı önemli Kürt üyelerinden ve onların Kürt nüfusu ağırlıklı bölgeye yönelik politikalarından kaynaklanmaktadır. Watts'ın ifadesiyle, "Azizoğlu'nun kişisel tarihi ve O'nun ülkenin doğu illerine altyapı ve kalkındırma hizmetleri götürmeye yönelik kararlı çabalarından dolayı, parti Doğuculukla özdeşleştirildi" (2010: 37). Aktürk de YTP'nin bu yatırım politikasını, Kürt taraftarı bir politik yönelim olarak değil, sosyo-ekonomik modernleşme paradigması çerçevesinde yorumlar. 'Tam tersine', der Aktürk, 'YTP Kürtlerin Türk toplumuna entegrasyonu ve gönüllü derinleşen asimilasyonunun taraftarıdır' (Aktürk, 2012: 146) ve Aktürk'ün görüşüne göre, bu politika Azizoğlu'nun temsil ettiği 'geleneksel, feodal Kürt eliti açısından çok tipiktir' (148).

İlk özgün Kürt milliyetçi partisi veya McDowall'ın sözleri ile 'ilk özel olarak Kürtçü parti' (1997: 408), 1965 yılında kurulan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP) oldu.[12] Irak Kürdistan Demokrat Partisi'nin (IDKP) bir kolu olan parti, IDKP'nin Irak'ta öngördüğüne benzer bir özerklik programını savundu. 1970'lerin başlangıcına kadar tek Kürt partisi olarak etkin olan parti, bir dizi ciddi engelle de karşılaştı. İlk ciddi tehdit, parti lideri avukat Faik Bucak'ın 1966'da (devletin arkasında olduğu düşünülen) bir silahlı saldırı sonucunda öldürülmesi oldu. Daha sonra parti lideri olan Said Elçi ve diğer kurucular (biri hariç) 1968 yılında tutuklanarak yargılandılar. Esas olarak kırsal alanda ve medrese kökenli geleneksel aydınlar ve 'esnaf, eşraf' gibi kesimler arasında çalışan partinin temel gündemi Irak'taki KDP'ye destek sağlamaktı.[13]

1960'ların Kürt öznesinin doğuşu açısından önem taşıyan diğer bir yönü ise sosyalizmin hegemon söylem olarak Türk ve Kürt gençleri arasında gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan kitle hareketleri olmuştur. Bu kitle hareketliliği Kürt siyasetini sadece entelektüeller veya 'eşrafın' hâkimiyetindeki bir aktivite olmaktan veya sadece seçim politikasının parçası olmaktan çıkarmıştır. Bozarslan'ın 'Kürt milliyetçiliğinden sosyal muhalefet olarak Kürt hareketine ge-

10 Bir doktora tezi dışında YTP üzerine özel bir akademik çalışma yoktur (Çolak, 1997). Fakat bazı çalışmalarda YTP üzerine tartışmalar bulmak mümkündür, bunların en genişi Aktürk'ün çalışmasındadır (2012:140-150).

11 Ülke genelinde % 13,7 oy alan, 67 ilin 16'sında birinci parti olan YTP'nin bu başarıyı gösterdiği iller arasında ağırlıklı Kürt nüfusa sahip olan Diyarbakır, Van, Muş, Siirt, Bingöl, Bitlis, Tunceli ve Adıyaman bulunmaktadır.

12 TKDP'nin kuruluş dönemi ve 1968'deki yargılanma süreci için bkz. Epözdemir, 2005 ve Gündoğan, 2002.

13 Ancak ileriki bölümde vurgulayacağımız gibi, bu en geleneksel parti de sol dalganın etkisinden kurtulamayacaktır, Güney Kürdistan'daki (Irak) Barzani hareketinin yenilgisinin ardından 70'lerin ikinci yarısında içinden çıkan sosyalist eğilim (KUK) karşısında kısmen etkisizleşecektir.

çiş' (2008: 852) olarak adlandırdığı bu süreç, Kürt kitlelerinin politikada aktif bir güç olmaya yönelimi anlamına da gelmektedir. Bu geçiş sürecinin belirleyici momenti ise Doğu Mitingleri olmuştur. [14] 1967 ile 1969 arasında gerçekleştirilen bu mitingler[15] kültürel baskı ve ekonomik geriliğe karşı kitlesel protestolara dönüştü. Kürt aktivizmi açısından önemli bir dönüm noktası oluşturan mitingler, aynı zamanda aydınların dile getirdiği 'bölgesel eşitsizlik, Doğu'nun ihmali, kültürel ve politik baskı' gibi taleplerin sıradan insanlar arasında ne kadar güçlü karşılık bulduğunu da ortaya koydu.

Gündoğan'ın tezinde belirttiği gibi, "Doğu Mitingleri ayrıca Türk solu ile o zamana kadar bu solun içinde yer alan Kürtlerin yıllar süren ortaklığının bir ürünü olarak da önemlidir" (2005: 146). Kürtler Türkiye'de gelişen sol hareketin aktif parçası olmuşlardı. 1960'ların sonuna kadarki dönemin en önemli sosyalist örgütü TİP içerisinde 'Doğulular' diye adlandırılan etkili bir Kürt grubu vardı.[16] Bu grubun genel olarak Türk solu ve özel olarak TİP içerisinde, Kürt sorununa yönelik ilginin doğmasına yol açtığı belirtilebilir. Ancak not etmek gerek ki, özerk Kürt örgütlenmesi, TİP'in içindeki bu kanat üzerinden değil de, yükselen gençlik hareketinin açtığı alandan doğacaktır. Bu açıdan Kürt hareketinin, Bozarslan'ın işaret ettiği gibi, hem Türk solundan hem de Irak'taki Kürt hareketinden gerçek özerkleşme momenti, bir kitle örgütü olan Doğu Devrimci Kültür Ocakları'nın (DDKO) kurulması ile gerçekleşti. Bu Ocaklar toplu halde kapatılmayı engellemek için farklı illerde ayrı ayrı dernekler olarak kurulsa da, hem program açısından hem de birbirleri ile bağlantıları itibari ile bir ağ oluşturuyorlardı.[17]

Tüm faaliyetleri Kürt halkının, dili, tarihi ve kültürü temelinde ayrı bir ulus olarak varlığının savunulması ve devletin Kürtlere karşı uyguladığı şiddet ve baskıya dikkat çekmeye yönelik olan DDKO deneyimi, yeni oluşan Kürt öznesi açısından önemli bir değişim anlamına gelmiştir. Birincisi Kürt gençlerinin ve toplumun çeşitli kesimlerinin kitle örgütü olarak daha önceki aydınlar topluluğu/kümeleşmesinin ötesine geçmiştir. İkincisi dönemin tek Kürt partisi olan TKDP'den ideolojik tercihleri itibari ile ayrışmıştır. Bu ikincisinin açık muhafazakâr ideolojik hattının tersine, DDKO sosyalist eğilim içindeydi. Tabii ki bir yasal kitle örgütü olarak Ocaklar'ın sosyalist eğilimi bir partininkinden daha farklı idi. Nitekim kendisi de DDKO üyesi ve sanığı (daha sonra da 1970'lerin

---

14 Doğu Mitingleri'nin kapsamlı analizi için bkz. Beşikçi, 1992 ve Gündoğan, 2005.

15 Mitinglerin yer ve tarihleri: 13 Ağustos 1967 Silvan, 3 Eylül 1967 Diyarbakır, 24 Eylül 1967 Siverek, 8 Ekim 1967 Batman, 15 Ekim 1967 Tunceli, 22 Ekim 1967 Ağrı, 18 Kasım 1967 Ankara, 13 Nisan 1969 Diyarbakır, 17 Temmuz 1969 Suruç, 27 Temmuz 1969 Hilvan, 2 Ağustos 1969 Varto, 2 Ağustos 1969 Siverek, 24 Ağustos 1969 Lice, 3 Eylül 1969 Diyarbakır.

16 Bu grup ve genel olarak TİP içindeki konumlarına ilişkin bkz. Alış, 2009.

17 Mayıs 1969'da ilk olarak Ankara ve ardından da İstanbul'da kurulan DDKO, sırasıyla Kasım 1969'da Ergani'de, Aralık 1969'da Silvan ve Kozluk'ta, Ocak 1971'de Diyarbakır ve Batman'da açıldı. Tüm dernekler 1971 yılında kapatıldı. DDKO'ya ilişkin daha kapsamlı bir çalışma için bkz. Yeleser, 2011. Ayrıca Bîr Dergisi'nin iki özel sayısı (2007a ve 2007b).

ikinci yarısından itibaren Komal Yayınevinin sahibi) olan Recep Maraşlı, devrimci üniversite gençliğinin ağır bastığı üyelerin üç kategoride gruplanabileceğini belirtir: "Irak Kürdistanı'ndaki Barzani hareketine sempati duyan geleneksel Kürt aydınları, TİP'i destekleyen veya bağımsız liberaller olarak tavır alan modern Kürt aydını ve sonuncu olarak da Marksizm ve Ulusal Kurtuluş Hareketleri'nden etkilenen radikal üniversite gençliği" (Maraşlı, 2010). Üçüncüsü, DDKO kurucu kadroları ile dönemin Türk sosyalistlerinin çoğu benzer ideolojik yönelime sahip olsalar da, DDKO Türk sosyalistlerinden de ayrışarak özerk (ve 70'lerden itibaren de 'bağımsız') bir Kürt sosyalist çizgisi oluşumunda temel kaynaklardan biri olmuştur. Bu kopuşun önemli nedenlerinden biri Türk sosyalistlerinin genel olarak Kürt meselesi karşısındaki 'sosyalizm/devrim ile halledilir' şeklinde özetlenebilecek yaklaşımları idi.[18]

Sonuçta Kürt hareketinin özerkleşmesi ve Kürt aktivistler üzerinde sosyalist ideolojinin hâkimiyeti baş başa gelişen süreçler olmuştur. Bozarslan'ın ifadesiyle, "klasik milliyetçi temaları terketmese de, Türkiye'deki Kürt hareketi de facto olarak milliyetçilik ötesi bir nitelik kazanmakta, kendisini işçi-köylü hareketinin ve emperyalizme karşı savaşan halkların bir parçası olarak algılamaktaydı" (2008: 855).

Ancak Türk solu da Kürt meselesine ilişkin tartışmalardan tamamen uzak durmadı. 1960'lardan itibaren ideolojik ve politik olarak gelişmeye başlayan ve uzun bir süre de Kürt aktivistleri için çıkış yolu rolü oynayan Türkiye sosyalist hareketi, bu dönem Kürt meselesini esas olarak azgelişmişlik paradigması içinde tartıştı. Örneğin TİP programında Kürt meselesi bir Doğu sorunu olarak 'Doğu'nun kalkınması' başlığı altında ele alındı. Bu konudaki en radikal karar ki; daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından partinin kapatılmasına gerekçe yapılacaktır; TİP'in 1970 yılındaki 4. Genel Kurulu'nda alındı. Kongre'de kabul edilen bir karar ile 'Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda Kürt halkının varlığı' kabul edildi. Kürt meselesi sadece azgelişmişlik sorunu değil aynı zamanda etnik ve ulusal bir sorun olarak tanımlandı. Ayrıca parti olarak Kürtlerin demokratik taleplerinin ve anayasal haklarının kabul edilmesi için mücadelelerini desteklediklerı duyuruldu. Ancak aynı süreçte gelişen özerk Kürt siyaseti, yani DDKO, bu kararın formülasyonu ve kabul edilmesinin kendi çabaları ile gerçekleştiğini daha sonra açıklayacaktır (Rızgari, 1978: 18). TİP içinde yer alan 'Doğulular' grubunun kimi üyeleri de (Burkay, 2001: 279-281; Ekinci, 2012: 791-794) bunu doğrulayarak diğer Kürt yapılarının (DDKO ve T-KDP) TİP'i zora sokma girişimi olarak değerlendirip eleştirmektedir. Sonuçta kimin inisiyatifi ile alınmış

18 Türk solunda iki ismin, Hikmet Kıvılcımlı ve İbrahim Kaypakkaya'nın Kürt sorunu konusunda genel akımın çok dışında bir tutum aldıklarını not düşmek gerekmektedir. Kıvılcımlı, 1930'larda kaleme aldığı ancak 80'lerde günışığına çıkan *Yol* serisinde 'Doğu meselesini' bir milliyetler meselesi olarak ele alıp 'Kürdistan'ın ayrı bir pazar oluşturduğunu' belirtirken; Kaypakkaya da ezilen bir millet meselesi olarak tartıştığı Kürt meselesinde kendi kaderini tayin hakkını koşulsuz savunmuştur (Bozarslan, 2007b: 520-22).

olursa olsun, Güneş'in de belirttiği gibi, bu karar 'ilk kez bir yasal partinin açıkça Türkiye'de Kürt halkının varlığını kabul etmesi ve ulusal baskıya dikkat çekmesi açısından önemliydi' (2012: 60).

Bu süreçte Türk solunun yürüttüğü ve Kürt aktivizmi üzerinde etkisi olan başka tartışmalar da vardı. En önemlisi de sosyalist hareketin Sosyalist Devrim (SD) ile Milli Demokratik Devrim (MDD) tezleri temelinde iki ana grup olarak ayrışmasına yol açan tartışma idi. "Bu iki ana akımın her biri daha sonra kendi içinde bölünmeler yaşadı; dolayısıyla aslında bölünme bu iki ana akımın çok daha ötesinde boyutlar kazandı" (Jongerden ve Akkaya, 2013: 42) MDD'yi savunan grup içinden doğan ve 70'lerden günümüze Türkiye'de radikal sol çizginin genel çerçevesini belirleyen temel örgütler (THKO, THKP-C, TKP/ML) de bu dönemde kuruldu. Küba'dan Vietnam'a, Laos'tan Angola'ya, Mozambik'e, Gine'ye, Cezayir ve Filistin'e dünyanın başka bölgelerinde yürütülen silahlı mücadeleden de esinlenen Türkiye solunun bu radikal kesimi, kısa sürede giriştiği şiddet eylemleri ile politika alanını etkiledi. Bu grupların içinde bireysel olarak çok sayıda Kürt öğrenci-genç yer alırken, Kürt aydınları, TİP içindeki 'Doğulular' grubu ve DDKO, MDD tezlerini savunan bu gruplara fazla yakınlık duymadı (Maraşlı, 2010). O dönem DDKO'larda temsilini bulan özerk Kürt siyaseti açısından temel sorun Kemalizme yaklaşımdı (Rızgarî, 1978: 21) ve bu açıdan da özellikle MDD'yi savunan grupların değişik derecelerde Kemalizme tarihî veya güncel olarak olumlu rol atfetmeleri temel bir ayrılık noktası oldu.[19]

Öte yandan gerek dayandığı lider figürü gerekse 1970'lerin Kürt siyasal hareketini etkilemesi açısından önem taşıyan bir başka oluşum olan T-KDP (Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi veya Şıvancılar) de aynı dönemde ortaya çıktı.[20] T-KDP, genellikle TKDP ile birlikte ve çoğunlukla da onun sol kanadı olarak değerlendirilen bir örgüt olagelmiştir (STMA, 1988: 2320). Ancak konuya ilişkin, özellikle de son yıllarda yayınlanan araştırma ve anı kitaplarındaki bilgiler temelinde T-KDP'yi, esas olarak kurucusu Dr. Sait Kırmızıtoprak'ın (Dr. Şıvan) kişisel girişimleri ile temellenen ve TKDP ile hem yakın ilişkide hem de rekabet içinde olan ayrı bir örgüt olarak tanımlamak çok daha doğru olacaktır. TKDP'nin geleneksel, muhafazakâr çizgisine karşı, Dr. Şıvan hareketi (T-KDP) dönemin radikal sol hareketlerinden çok daha fazla etkilenen bir temelde ortaya çıkmıştır. Öte yandan Kürt hareketinin beslendiği iki temel kaynaktan biri olan

---

19 MDD tezlerini esas almalarına rağmen bu radikal örgütler, bu tezin bazı temel yönlerini (orduyu esas alma, sosyalizmin bir darbeyle gerçekleşebileceğine olan inanç gibi) reddederek başlıca destekleyici gücü köylüler oluşturmak üzere proleterya öncülüğünde devrim anlayışını vurguladılar (Çayan, 2008; THKO, 1972). THKO ve THKP-C Kemalist hareketin 1919-24 dönemini ilerici saymakla birlikte milliyetçiliği reddetti. Buna karşın TKP-ML, başından itibaren Kemalizm karşısında son derece eleştirel bir durum sergileyerek bunun "komprador burjuvazi ile feodal toprak ağalığını temsil eden bir faşizm' olduğu görüşünü savundu (STMA, 1988: 2194).

20 T-KDP lideri Dr. Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şıvan) 49'lar olayında yer alan, daha sonra da dönemin Yön, Dicle-Fırat gibi önemli sol ve Kürt dergilerindeki çeşitli yazıları ile tanınan önemli bir Kürt aktivisti idi (Arık, 2011; Miroğlu, 2009).

Güney Kürdistan'daki Barzani hareketi ile de sonu oldukça trajik biten yakın bir ilişki içinde oldu.[21] Daha sonraki Kürt örgütlerinden çok daha önce sorunu 'dahili milli iç çelişki' diyerek siyasal temelde tanımlaması, parti örgütlülüğünü esas alıp silahlı mücadeleyi öngören bir anlayış içinde olması itibari ile bu hareket, dönemi açısından oldukça radikal olarak nitelenebilir. Bütün bu özelliklerinin yanı sıra Kürt hareketinin beslendiği iki temel kaynakla da –sol düşünce ve Güney Kürdistan'daki milliyetçi hareket– belli bir rezonans içinde olma ve güçlü bir lider figürü etrafında ortaya çıkması, Dr. Şıvan hareketinin 1968-1971 arasında oldukça kısa süren hayatına rağmen 70'lerde de Kürt hareketinin aktığı kanallardan biri olmasına yol açmıştır.

1971 darbesi ve sonrası: Hazırlık süreci

Sonuçta, Kürt hareketi de, Türkiye sosyalist hareketi de, tüm sol ve Kürt örgütler ile yayınları yasaklayan, kadrolarını tutuklayıp devrimci hareketin liderlerini öldüren Mart 1971 darbesinin şiddetinden kaçamadı. Ancak bu darbe ve arkasından gelen devlet şiddeti, bu hareketler açısından bir son anlamına gelmekten çok yeni bir sürecin başlangıcı olarak görülebilir. Bunda temel etkenlerden biri, 12 Mart darbesinin niteliği idi. Samim'in ifadesi ile "1971 darbesinin amacı sınırlı idi. Mevcut kapitalist sistemin yerini almak veya kendi diktatörlüğünü yerleştirmekten çok, Ordu, acımasızca etkili bir kontra-gerilla kampanyasını yürütmekle yetindi" (1981: 72).

Devlet şiddeti ilk özerk Kürt örgütlenmesine zaten darbeden önce yönelmişti. Ankara ve İstanbul DDKO merkezleri Ekim 1970'de polis tarafından basıldı ve bazı üyeler tutuklandı. Darbeden sonra da DDKO'nun tüm çalışmaları durduruldu ve sıkıyönetim mahkemesinde dava açıldı. Aynı şekilde TKDP için de dava açılırken, DDKO davasında yapılan savunmalar hem o dönem itibari ile hem de 1970'lerde gelişecek Kürt hareketi açısından önemli bir dönemeci oluşturdu.[22] Toplu savunmaların ağırlıklı kısmı askerî savcılığın 'Kürtçe bir dil değildir, Türkçe'den ve başka dillerden toplanmış kelimeler yığınıdır' tarzındaki iddialarına karşı Kürt halkının dili ve kültürü ile ayrı bir halk olarak varlığını savunmaya adanmıştı. Hem savunmaların genel konumu hem de duruşmalarda alınan tavır (toplu savunma yapmak, askerî mahkemenin zorladığı bazı uy-

21 Hâlâ yoğun tartışmalara neden olan Dr. Şıvan ve iki arkadaşının, TKDP lideri Sait Elçi ve iki arkadaşını öldürdüğü gerekçesi ile Barzani liderliğindeki IKDP tarafından öldürülmesi (Arık, 2011:465-505; Aydoğmuş, 2005: Büyükkaya, 2008).

22 Türkiye'de mahkemelerde Kürt hareketinin siyasi savunma yapma geleneği açısından bkz. Gündoğan, 2007. Özel olarak DDKO savunmaları için bkz. Devrimci Doğu Kültür Ocakları Dava dosyası 1, 1975 ve Gündoğan, 2007: 181-207. DDKO davasında mahkemenin çeşitli aşamalarında birden çok toplu savunma farklı tutuklu grupları tarafından yapıldı. Daha sonraki (1970'ler) politik gruplaşmalar açısından da önemli olan bu farklı savunmaların en çok öne çıkanı daha sonra Rizgarî grubunu oluşturacak 'Ocak Komünü' ile Özgürlük Yolu (PSK) ve Kawa gibi değişik hareketler içinde yer alacak grubun yaptıkları savunmalardı.

gulamalara karşı direnmek vs) DDKO'nun Kürt hareketinin daha sonraki süreçlerindeki esin kaynaklarından biri olma iddiasına güç kattı.[23] Daha da önemlisi Kürt hareketinin özerkleşme momenti olarak oluşması, aktiviteleri ve savunma metni ile DDKO, Kürt sorununun 'bölgesel azgelişmişlik' değil de, 'ulusal sorun' olarak tanımlanmasına geçişte önemli bir konum kazanmış oldu.[24]

Genel olarak 1971-74 süreci, T-KDP'nin Güney Kürdistan'da üslenerek oluşum süreci yaşaması (her ne kadar akamete uğrasa da), Diyarbakır'daki DDKO yargılaması ve savunmalar ile 12 Mart darbesi ardından tutuklamalardan kurtulanların Ortadoğu ve Avrupa'ya çıkışları temelinde daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak Kürt hareketinin gelişim hatlarını belirledi.[25] Nitekim Kürt hareketi açısından bu süreçte netleşen bazı temel hususlar daha sonraki gelişmelerin de zemini oldu. Bunlar, 'Kürdistan sömürge' tezi ve buna dayalı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi yürütülmesi gerektiği perspektifi ile ayrı (bağımsız) ve esas olarak da illegal örgütlenme anlayışı idi. PSK, DDKO kökenli örgütler ve PKK gibi Kürt hareketinin daha sonra ana omurgası olarak nitelenebilecek hareketlerin hepsinin de bu süreçte bu iki temel konuda netleştikleri söylenebilir. Örneğin PSK lideri Kemal Burkay anılarında, ilk kez ayrı ve illegal bir örgüt kurma fikrini TİP içindeyken bir grup arkadaşı ile 12 Mart öncesi tartıştıklarını (2001: 284), daha sonra aynı tartışmayı darbe ardından tutuklu olduğu Diyarbakır cezaevinde de yinelediklerini (329) ve son olarak 1973 yılında Avrupa'da iken bu görüşlerinin netleştiğini (385) belirtmektedir. Benzer şekilde PKK lideri Öcalan da, 1972-3 döneminde cezaevinde iken örgütlenme konusunda netleştiğini '73 baharı ile birlikte Kürdistan temeline dayalı bir gruplaşmanın oldukça rol oynayacağını kestirdim' diyerek ifade etmektedir (Sayın, 1997: 73).

Düşünce ve söylemde netleşmelerden öte kamusal alanda görülebilir etkili politik örgütlenmeler ve aktiviteler açısından ise bu süreç sessiz bir hazırlık dönemi olarak değerlendirilebilir: 1974 Temmuz ayındaki genel af ve sonrasına kadar, DDKO davasından yargılananlar cezaevindedir; Güney Kürdistan'da Dr. Şıvan hareketine katılanlar dağılmış, bir kısmı Türkiye'ye dönerken aralarında daha sonra Kürt hareketinde önemli konumlar işgal edecek olan Necmettin Büyükkaya gibi kimi isimler ile TİP içinden Kemal Burkay, önce Suriye-Lübnan ardından da Avrupa'ya çıkmışlardır; bu isimlere göre daha yeni kuşaktan gelen Öcalan ise kısa süreli cezaevi süreci ardından Ankara'da üniversite gençliği içinde gruplaşma çalışmaları yürütmektedir. Kürt politikacıların Güney Kürdis-

---

23 '.....[DDKO] daha sonra Rızgarî, Özgürlük Yolu, Kawa gibi birçok Kürt hareketine kadro sağlamıştır' (Gündoğan, 2012: 117-8).

24 Bu arada TİP yetkililerinin özellikle de 4.Kongre'de Kürt sorununa ilişkin aldığı karara yönelik Anayasa Mahkemesi'nde yaptığı savunma Kürt çevrelerinde ciddi bir hayal kırıklığına yol açacaktı (Rızgarî, 1976: 21).

25 Gündoğan, bunu 1974'ten sonra Kürt hareketi açısından belirleyici olacak radikal diskurun Güney Kürdistan, Avrupa ve Diyarbakır olmak üzere üç alanda üretilmesi süreci olarak ifade ediyor (2007: 197).

tan ve Suriye-Lübnan'a çıkışları aynı zamanda kendilerinden önceki kuşaklardan burada kalan Kürt politikacıları (Cigerxwin, Ekrem Cemilpaşa, Hesen Hişyar vb) ile tanışma, Avrupa'ya çıkışları ise henüz çok cılız da olsa Kürt diasporası ile buluşma anlamına gelecektir. Bu alanlar Türkiye'deki Kürt hareketi açısından 1970'lerin sonu ve 1980'ler itibari ile çok daha önemli roller oynayacaktır.

Türk solunun da bir bütün olarak kamusal alanın dışında ağırlıklı olarak küçük çevreler ve yerel bağlar içinde kendini koruma çalıştığı bu 12 Mart darbesi sonrası dönemden çıkış, 1973 Ekim ayında yapılan genel seçimlerde politik tablonun değişmesi ve ardından 1974 yazında tüm siyasal tutukluların serbest bırakıldığı genel af ilanı ile başladı. Serbest kalan Kürt ve Türk sosyalistleri özellikle gençlik arasında canlı bir kitlesel zemin buldular (Samim, 1981: 73). Böylece 1975 yılından itibaren birbirinden örgütsel olarak bağımsız gelişen Kürt ve Türk sol hareketleri dönemi başlamış oldu.

1975 sonrası Kürt hareketinin sahneye çıkışı

Kürt hareketi 1975 yılından itibaren çok parçalı bir yapı olarak sahneye çıktı. Bu sahneye çıkış, 1971-74 sürecinde ortaya çıkan iki temel eksende ('Kürdistan sömürgedir tezi' ile 'Türk solundan ayrı örgütlenilmesi kararı') gerçekleşti. Bu konudaki saptamalar 1975 yılından itibaren yayına başlayan çeşitli dergilerde yazılar ve Türk solu ile yapılan tartışmalarla derinleştirildi. Özellikle 'Kürdistan sömürgedir' tezine Türk solunun hemen hemen tümü[26] 'sömürgecilik, emperyalizmin belirli bir tarihsel aşamasında ortaya çıkan bir olgudur ve Türkiye'nin kendisi (yarı/yeni) sömürge durumunda olduğundan aynı zamanda emperyalist bir ülke olamaz' argümanı ile karşı çıktı (Jongerden ve Akkaya, 2013: 50). Türk solunun birbirinden farklı çevreleri tarafından paylaşılan bu görüşler daha da ileri götürülerek 'sömürgecilik tezi, ayrılıkçı burjuvazinin pazara egemen olma tezidir' (Ürün Sosyalist Dergi, 'Ulusal Baskı ve Ayrıcalık, sayı 36, 1977, akt. STMA: 2308) noktasına vardı. Bu tartışmaların mantıki sonucu da ayrı örgütlenmenin olamayacağı idi.

Öte yandan Kürt örgütleri açısından, 'Kürdistan sömürgedir' tezinin patent sahipliği konusunda 1970'lerden itibaren süren, zaman zaman bugüne de yansıyan, bir tartışma vardır. Bu tezin Kürtler arasında ilk kez hangi tarihte ileri sürüldüğünü tespit edemediğini belirten Bozarslan, Zinar Silopi'nin (K.Cemil Paşa) 1969'da yayınlanan anılarında bu kavramı kullandığını kaydetmektedir (2007a: 1204). TKDP kurucularından Şakir Epözdemir de, 1969 yılındaki savunmasında 'Kürdistan, 46 yıldır Türkiye'nin sömürgesidir' demiştir (2005:

26 Bu açıdan istisnai durum THKP-C kökenli hareketlerden Kurtuluş idi. Kürdistan'ın sömürge olduğu saptamasını yapan aynı adlı derginin Temmuz 1976 tarihli ikinci sayısından son sayısına (Aralık 1979, 35. Sayı) kadar birçok sayısında ulusal soruna ilişkin yazılara yer verildi. Sömürge tezini savunmasına karşılık birlikte örgütlenmeyi öngören Kurtuluş, daha sonra Türkiye ve Kuzey-Kürdistan Kurtuluş Örgütü (TKKKÖ) adını aldı.

39). Fakat sömürgeciliğin her iki kaynakta da bahsedildiği biçimi ile 1970'lerde geliştirilen teorik veya ideolojik nitelikte tez olmaktan çok bir isimlendirme olduğu kaydedilmelidir. Temel bir ideolojik tez ve bu temelde örgütlenme, mücadele çerçevesi olarak 'Kürdistan sömürgedir' saptamasına, esas olarak Dr. Şıvan'ın 1969-71 arası yazılarında rastlamaktayız. Daha sistematik olarak ve Marksist literatür temelinde 'Kürdistan sömürgedir' tezinin gelişim çizgisini ise Kemal Burkay'ın Avrupa'da sürgünde iken 1973 yılında Hıdır Murat takma adı ile yazdığı *Türkiye Şartlarında Kürt Halkı'nın Kurtuluş Mücadelesi* adlı kitaptan başlayarak, 1975 yılından itibaren *Özgürlük Yolu*, *Rızgari* ve *Kawa* gibi legal dergilerdeki yazılar ile PKK'nin 1977 yılından sonra illegal yayınladığı broşür ve kitapçıklarda bulmak mümkündür. Bu noktada, akademik alanda çalışmaları ile İsmail Beşikçi'nin de bu tezin oluşumunda katkıları göz ardı edilemez: "... Beşikçi'nin Kemalizmi hedef alan Bilim Yöntemi dizisinin [Komal Yayınevi tarafından 1976-78 arasında yayınlanan, bn.] ilk üç kitabı Kürt hareketinin yeni bir tarih yazımına sahip olmasını sağlamış, bu tarih yazımı ise Kemalizmin ötesinde Türkiye'nin meşruiyetinin sorgulanmasını beraberinde getirmişti" (Bozarslan, 2007a: 1181). Maraşlı da, 1975 yılından itibaren, Komal yayınevi ve *Rızgarî* dergisi yayınlarında savunulan 'Türkiye'nin sömürgeci bir devlet ve Kürdistan'ın da ayrı bir tarihsel, sosyolojik bütünlük taşıyan sömürge bir ülke olduğu tezinin kurulmasında... önceleri Rızgarî yazı kolektifinde yer alıp daha sonra düşünsel üretimini bu çerçevede ama bağımsız olarak yürüt(en)' Beşikçi'nin önemli katkıları olduğunu belirtmiştir (2010).

Sonuçta bütün Kürt örgütleri, bu çerçevede 1970'lerin ortalarından itibaren, Kürt hareketinin kurucu tezi olarak ortaya çıkan sömürge tezi temelinde, bir yandan Türk solu ile tartışmalar yürütürken, diğer yandan da başka ülkelerden örnekler bularak kendi tezlerinin doğruluğunu savunmaya çalıştılar. Bu çerçevede örneğin bir başka yarı (veya yeni) sömürge ülke durumundaki Etiyopya'nın sömürgesi olarak Eritre veya Portekiz ile Angola arasındaki ilişkiler en çok verilen örnekler oluyordu (Jongerden ve Akkaya, 2013: 51). Bütün bu tartışmalar sonucu kendi tezlerini güçlendiren Kürt örgütlerinin (ilk başlarda TKDP hariç) büyük çoğunluğu, hedeflerini Ulusal Demokratik Devrim Mücadelesi verip bunu daha sonra sosyalist devrimle tamamlamak olarak tanımladılar. Bu ortak paydanın yanı sıra Kürt hareketinin hem oluşum sürecini etkileyen hem de kendi içinde farklılaşmasına zemin olan iki husus daha vardır.

Birincisi Güney Kürdistan'da 1961 yılından itibaren Kürtlerle merkezî Irak hükümeti arasında –ateşkes ve görüşmeler şeklinde kesintilerle de olsa– süregiden mücadele. Daha önce belirttiğimiz gibi Güney Kürdistan'daki bu gelişmeler 1960'lardan itibaren Kürt hareketinin sosyalizmin yanı sıra ikinci kaynağı olagelmiştir. TKDP'nin oluşumu, T-KDP'nin ortaya çıkışı ve her iki hareketin liderlerinin ölümü ile akamete uğramaları da buradaki gelişmelerle yakından bağlantılıdır. 1975 yılında Barzani hareketinin trajik yenilgisinin, Kürt hareketi-

nin önemli bir kısmı üzerindeki etkisi ise daha sarsıcı olmuştur. Kürt hareketini etkileyen bir diğer husus da dünya sosyalizm hareketinde yaşanan Moskova-Pekin merkezli ayrışmanın yansıması olmuştur. Türk soluna etkisi kadar büyük olmasa da, bu ayrışma Kürt hareketinin kendi içindeki farklılaşmasının önemli zeminlerinden biri olmuştur.

Sonuçta iki ortaklaşılan, iki de ayrışma zemini sayılabilecek husus temelinde 1975 yılından itibaren en az 7 ana yapıdan (TKDP-KUK, DDKD-KİP, Rızgarî, PSK, PKK, Kawa, Têkoşîn) oluşan bir Kürt hareketinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu örgütleri değişik kriterlere göre farklı farklı sınıflayabiliriz.[27]

Kökenleri itibari ile bu hareketler üç ana grupta toplanabilir. Geleneksel Kürt milliyetçiliğinin temsilcisi olan TKDP kökenli TKDP-KUK; Kürt hareketinin özerkleşmesinin temsilcisi DDKO kökenli Rızgarî, Kawa ve kısmen DDKD-KİP[28] ve Türk sosyalist hareketinden kaynaklı olarak PSK, PKK ve Têkoşîn. Dönemin Türk sol hareketinin sınıflamasında kullanılan 'Sovyetik, Maoist ve bağımsız' (Samim, 1981) kriterleri açısından bakılırsa da, Sovyetik çizgide olan PSK ve DDKD-KİP ile Maoist kanatta yer alan Kawa kutuplaşması arasına diğer hareketleri yerleştirebiliriz.

Yine dönem açısından önemli bir tartışma olan silahlı mücadele konusunda ise öncelikle vurgulanması gereken husus, Kürt örgütlerinin hiçbirinin teorik olarak silahlı mücadeleye kategorik bir karşıtlık göstermediğidir.[29] Örneğin bu konuda silahlı mücadeleye en uzak olarak sunulan ve esas olarak politik mücadeleyi temel aldığını belirten PSK'nin lideri Kemal Burkay, yaklaşımlarını şöyle özetlemektedir: "PSKT silahlı mücadelenin ancak yığınsal eylemin belli bir aşamasında ve onun bir parçası olarak gündeme geleceği görüşündedir. Bu aynı zamanda bir dizi iç ve dış koşulun uygun düşmesine bağlıdır. Koşulların ne olup olmadığına bakmaksızın, her durum ve şartta silahlı mücadele öneren ve bunu temel alan görüşler yanlıştır" (STMA, 1988: 2319). PKK dışındaki örgütlerin büyük kısmının silahlı mücadeleye yönelik tavrı, 'önce ideolojik-siyasi bilinçlenme ve örgütlenme' şeklinde özetlenebilir.[30] PKK ise şiddete iliş-

27 1970'lerdeki Kürt hareketinin genel analizi için bkz. Ercan, 2010. Ercan, yüksek lisans tezinde çatışmalı politikalar (contentious politics) literatürü çerçevesinde Kürt hareketinin 1970'ler sürecindeki siyasi-toplumsal dönüşümlerini incelerken, C. Gündoğan da makalesinde aynı dönemin Kürt hareketini geleneksel-modern karşıtlığı temelinde tartışıyor (2012).

28 Bu hareket bir yandan Dr. Şıvan'ın T-KDP'sinin, öte yandan da DDKO'nun mirasına dayanmaktadır.

29 Silahlı mücadeleye yönelik kategorik bir reddin olmayışı, bunu sadece yoksul gençlik dayatması olarak ve bu temelde de bazı örgütlerle sınırlı gören yaklaşımın (Bozarslan, 2007) yeterli açıklayıcı olmadığını gösteriyor. Dönemin genel sosyalizm ve özellikle de Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri'nden beslenen yaklaşımı bu açıdan önemli oranda belirleyici olmuştur. Ayrıca cumhuriyetin ilk 15 yılında yaşanan isyan deneyimleri ile Güney Kürdistan'da 1961'dan itibaren süren mücadelenin etkileri de göz önüne alınmalıdır.

30 O dönem PKK dışındaki Kürt örgütlerinin büyük çoğunluğunun 'silahlı mücadelenin zamanı henüz gelmedi' şeklinde özetlenebilecek tavırları, uzun yıllar süren silah mücadele sonucunda PKK'nin tek hegemonik aktör olduğu dönemde de devam etmiştir (Ballı, 1991).

kin yaklaşımını 1978'de yazılan Kuruluş Bildirisi'nde şu temelde belirler: "PKK, Kürdistan halkı için siyasal, kültürel, sosyal alanda gelişmenin ancak savaş içinde mümkün olacağına inanır... barışçıl bir ortam içinde her gün ulus olarak eriyip yok olmaktansa, savaşla ve savaş içinde dirilmeyi bir ilke olarak kabul eder. PKK halkımız için öngördüğü düzenin, ancak hayatın her alanında uzun vadeli, basit biçimlerden karmaşık biçimlere doğru verilecek bir savaştan sonra kurulabileceğine inanır. Ama bu, devrim süreci içinde mücadelenin yan ürünleri olarak ortaya çıkan reformlardan yararlanmamayı ve toptan reddetmeyi gerektirmez" (PKK, 1984: 58). Bu temelde, her zaman esinlendiğini vurguladığı Türk solunun radikal kanadının silahlı mücadeleye yüklediği anlama –özellikle de Mahir Çayan'ın Politikleşmiş Askeri Savaş Stratejisi'ne– benzer şekilde, bilinçlenme ve örgütlenmenin ancak silahlı mücadele aracılığıyla mümkün olacağı görüşünü savunan PKK, 1977'den sonra yer yer silahlı mücadeleyi örgütlemeye girişecekti.

Bu genel çerçevede, Kürt örgütlerinin 1971-74 arası düşünsel hazırlık sürecinin ardından 1975 yılından itibaren sahneye çıktığını belirtebiliriz. Teorik çerçevesini Lenin ve daha ağırlıklı olarak da Stalin'in 'ulusal sorun'a ilişkin görüşlerini esas alan 'Kürdistan sömürgedir' tezi oluşturan, pratik yönelimini belirlemede ise Güney Kürdistan'daki Barzani hareketinin 1975 yenilgisinden ders çıkarma kadar Vietnam'dan Angola, Mozambik, Cezayir ve Filistin'e kadar dünyanın başka bölgelerindeki ulusal kurtuluş mücadelelerinden esinlenen bu yeni dalganın temel bileşenlerinin ana faaliyet alanlarını şöyle sıralayabiliriz: illegal örgüt yapısı oluşturma, yasal yayın ve kitle örgütleri faaaliyeti, kitlesel mobilizasyon ve Türkiye'de yükselişe geçen aşırı sağ/faşist hareketle ile yer yer silahlı çatışmaya da varan mücadeleye girişme.

Kürt örgütlerinin soyağacı

Kendisini esas olarak 'Kürt ulusal demokratik hareketi için ideolojik-siyasal zemin oluşturma' iddiası ile tanımlayan (Maraşlı, 2010) ve 12 Eylül sürecindeki mahkemelerde de 'bir örgüt değil, dergi çevresiyiz' şeklinde savunma geliştiren Rızgarî hariç, diğer Kürt örgütlerinin hepsi 1975 yılından başlayarak illegal örgüt formunda komiteler, merkez organlar ve kongreler temelinde oluşmuş ve/veya faaliyet göstermiştir.[31] Bu açıdan ilk olarak TİP içindeki Doğululer grubunun önde gelen isimlerinden Kemal Burkay liderliğindeki PSKT (Partiya Sosyalista Kurdistan a Tırkiye – Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi[32]) 1974 yılının son gününde kurulmuştur (PSK, 2004: 11). İllegal olarak kurulan parti 1. Kongresi'ni 1980 yılında yaparken, faaliyetlerini ağırlıklı olarak aylık *Özgür-*

31 Gündoğan, Rızgarî'nin de şeklen diğer örgütler gibi olmasa bile gerçek yaşamda benzer organ, mekanizma vb. yoluyla faaliyet yürüttüğünü belirtmektedir (2007:220)

32 1992 yılındaki 3. Kongre'de aldığı bir kararla ismindeki Türkiye sözcüğünü çıkardı.

lûk Yolu ve 15 günlûk *Roja Welat* adlı yasal yayın organları ve çeşitli demokratik kitle örgütleri üzerinden yürütmüş, Devrimci Halk Kültür Derneği (DHKD) adıyla yasal gençlik derneği kurmuştur. İllegal olması, kuruluşunu ve adını da kamuoyuna uzun süre duyurmamasından dolayı genelde çıkardığı derginin adı ile kısaca ÖY olarak tanınmıştır (Burkay, 1988: 2318). Bağımsız adaylar yoluyla, 1977 yerel seçimlerinde Diyarbakır'da Mehdi Zana ve daha sonra da Ağrı'da Urfan Alpaslan ile belediye başkanlıklarını kazanan PSK, –diğer örgütlerin çoğu gibi– 1978 yılından itibaren iki grubun ayrılması ile bölünme yaşasa da, bunlar etkisiz kalmıştır. Dünya sosyalist hareketindeki ayrışmada Sovyet yanlısı tutum alan parti, silahlı mücadeleye ise zamansız olduğu gerekçesi ile karşı çıkmıştır.

İlk sayısı Haziran 1975'te yayınlanan *Özgürlük Yolu*, 1970'lerde en istikrarlı yayınlanan Kürt dergisi idi. Ocak 1979'ya kadar 44 sayı yayınlanabilen derginin 10 bin tiraja sahip olduğu belirtiliyor (aktaran Burkay, Ballı, 1991: 382). Dergide yayınlanan ve bir kısmı da daha sonra kitap olarak derlenen teorik yazılar (Aladağ, 1976; Burkay, 1978)[33] temeli Kemal Burkay'ın Avrupa'da sürgünde iken Hıdır Murat takma adı ile yazdığı *Türkiye Şartlarında Kürt Halkı'nın Kurtuluş Mücadelesi* adlı kitapta konulan çizgiyi geliştirmiştir (Murat, 1973). Bunların yanı sıra Maoculuğun eleştirisi ile çeşitli Türk ve Kürt gruplarla (Devrimci Yol, Ürün ve Rızgarî) girişilen polemikler dikkat çeken konular olmaktadır. ÖY dergisi Güney Kürdistan'da Barzani hareketinin 1975'teki yenilgisi sonrası KDP'ye yönelik oldukça eleştirel tutum alarak 'burjuva, feodal-aşiretçi yapıyı' eleştirmiştir. Esas olarak kendi kitle örgütünün (DHKD) yanı sıra TÖB-DER gibi meslek kuruluşları ile çeşitli sendikalarda aktif olan PSK'nin politik faaliyetleri için en genelde 'verili koşullarda silahlı mücadeleye başlama anının gelmediği belirlemesinden hareketle... ideolojisinin propagandasını yapmayla sınırladı' (STMA, 2315) saptaması yapılabilir.

Sovyetik çizgide yer alan bir diğer örgüt ise esas olarak 1974 yılında bir kitle örgütü olarak kurulan Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri (DDKD) adı ile tanınan DDKD/KİP olmuştur. 12 Mart'ta kapatılan DDKO'nun devamı niteliğindeki bu örgüt kısa süreli yaşamına rağmen, aralarında DDKD/KİP'in de bulunduğu bir dizi illegal Kürt oluşumuna kaynaklık etmiştir. Dr. Şıvan'ın T-KDP'sinden bazı kadrolar ile DDKD'de yer alan aktivistler tarafından 20-25 Nisan 1975'te Van'da gerçekleştirilen bir kongre ile kurulan örgüt, önce Şivancılar/DDKD diye anılmış, daha sonra da 1977 yılında Kürdistan İşçi Partisi (KİP) adını almıştır (Ballı, 1991; Gündoğan, 2007). Ağırlıklı olarak 'kasaba esnafı, zanaatkârlar, öğrenciler ve geleneksel yurtsever taban üzerinde' (Maraşlı, 2010) etkili olan bu örgüt, *Devrimci Demokratik Gençlik*, *Jina Nû* ve *Tirej* gibi yasal dergiler yayınlamış, DDKAD adı ile kadın derneği kurmuştur. Çeşitli demokratik kitle örgütleri ile sendikalarda etkili olan DDKD/KİP, 1977 yerel seçim-

33 Bu iki kitap Kemal Burkay'ın 1975-77 yılları arasında *Özgürlük Yolu* dergisinin çeşitli sayılarında C.Aladağ ismi ile yazdığı yazıların derlemesidir.

lerinde Diyarbakır'da PSKT'nin adayının karşısına kendi desteklediği bağımsız adayla çıkıp ciddi oy almasına rağmen kazanamadı. İç bölünmelerden kurtulamayan bu örgüt, Güney Kürdistan'da 1975'ten sonra Barzaniler öncülüğündeki KDP ile Celal Talabani liderliğindeki YNK arasındaki çatışmada ikinciden yana tutum almış, özellikle 1978'de Hakkâri bölgesinde yaşanan silahlı çatışmada[34] YNK'den yana –en azından kimi önemli yönetici ve kadroları aracılığıyla– aktif rol oynamıştır. Bu olay ve sonrası örgüt içi ayrışma ve kopuşları daha da derinleştirmiştir.

DDKO (ve daha sonra DDKD) kökenli bir diğer örgüt/çevre de Rızgarî'dir DDKO'nun (ve DDKD) Ankara merkezli yönetici ve kadroları tarafından çıkarılan *Rızgarî* (Kürtçe Kurtuluş) dergisi ile anılan bu çevre, faaliyetlerine 1974 sonunda kurulan Komal yayınevi ile başlamıştır. Kürt tarihinin yanı sıra 'Kürdistan sömürge' tezine ilişkin bir dizi önemli kitap yayınlayan Komal yayınevinin yanı sıra, 1976 yılında yayınına başlayan *Rızgarî* dergisi de, diğer Kürt yayınları gibi bir dizi engelleme ile boğuşarak düzensiz de olsa 1979 yılına kadar 9 sayı çıkabildi. Yayın faaliyetinin yanı sıra Rızgarî çevresi, Anti-Sömürgeci Demokratik Kültür Dernekleri (ASDKD) ile faaliyette bulundu. 1978 yılında Hakkari olayına yönelik tutum farklılaşmasının da tetiklediği, örgütlenme ve mücadele biçimleri konusundaki ayrılıklar, Ala Rızgarî (Kurtuluş Bayrağı) adı altında ciddi bir kopuşa yol açtı. Sonuçta Rızgarî, Kürt hareketi içinde, 'teorik ve ideolojik mücadeledeki radikalizme rağmen bunu siyasal bir güç ve örgütsel formlara dönüştüremeyişi' ile bilinen bir yapı olarak kaldı (Maraşlı, 2010).

Kürt hareketlerinin en gelenekseli ve sol dışında şekilleneni olan TKDP ise lideri Said Elçi'nin öldürülmesinin ardından 12 Mart sonrası ciddi bir liderlik krizi ile tekrar sahneye çıktı. 1973 ve 75'te iki kongre yapan, üst üste genel sekreter değiştiren TKDP, bir parçası olarak hareket ettiği IKDP'nin bu dönem yaşadığı gelişmelerin de yoğun etkisi ile diğer Kürt hareketleri ile benzer bir hatta buluşmasına yol açan bir sol/sosyalist çizgiye kayma süreci geçirdi. 1977'den itibaren Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK) adıyla hareket edip örgüt yönetimini ele geçiren sol kanat kendisini TKDP/KUK olarak adlandırırken, geleneksel kanat eski ad TKDP ile faaliyetlerini sürdürünce fiilen ikiye bölünmüş bir yapı ortaya çıktı (Gündoğan, 2007: 33). 1979 yılından itibaren PKK ile yaşadıkları çatışmalarda karşılıklı kayıplar veren TKDP/KUK, diğer yandan pratikte sonuçsuz kalsa da, PSKT ve DDKD/KİP ile –Türkiye'deki Sovyetik partilerin kurduğu Ulusal Demokratik Cephe'ye benzer biçimde– Kürdistan'da UDG (Ulusal Demokratik Güç Birliği) oluşturdu. TKDP/KUK'un tarihsel bağlantılarından da kaynaklı olarak özellikle Irak Kürdistanı ile sınır olan Mardin, Şırnak gibi bölgelerde köylülük içinde belli bir tabanı vardı.

34 1978 yılı Mayıs ayından itibaren yüzlerce YNK savaşçısından oluşan üç büyük grup, Hakkâri kırsal alanından Türkiye sınırına girerek Hakkâri-Şırnak arasındaki bölgede üslenen KDP'lilerle çatıştı. Bölgedeki kimi aşiretlerin de desteğini alan KDP'liler tuzağa düşürdüğü bu gruplardaki savaşçı kadroların yüzlercesini öldürdü ve kalanları da esir aldı (Jongerden ve Akkaya, 2013: 73).

Kürt hareketi içinde Maocu tek örgüt olan Kawa da, DDKD'nin Ankara ve İstanbul şubelerinde yer alan ve uluslararası sosyalist hareketteki bölünmede Çin ve Arnavutluk'un tezlerini sahiplenen kadrolar tarafından 1976 sonbaharında kuruldu (Gündoğan, 2007: 20-21). Kawa adlı bir yayınevi kuran ve aynı adla yasal dergi çıkaran örgüt, dönemin Kürt hareketleri içinde en yoğun bölünme yaşayan yapı idi. Kuruluşundan 1 yıl sonra, 1977 sonbaharında, Maocu Üç Dünya Teorisi'ne ilişkin tartışmalar temelinde ikiye bölünen Kawa, daha sonraki 2 yıl içinde her iki kanadın da kendi içinde tekrar bölünmelerine tanık oldu.[35] Bütün bu bölünmelerde Kawa'nın çıkış zemini olan Maoculuk eksenli tartışmalar (önce Sovyetler-Çin, ardından da Çin ve Arnavutluk arasındaki ayrışma) önemli oranda belirleyici olmuştur. Kawa'ya ilişkin yapılan kimi saptamalar aralarındaki ideolojik farklılığa rağmen PKK ile bazı benzer özelliklere sahip bir hareket olduğu yorumunu mümkün kılmaktadır. Örneğin kendisi de Kawa'nın yöneticilerinden olan C. Gündoğan, 'PKK'nin daha radikal ve kararlı biçimde olmak üzere' her iki örgütün de 'kurulu düzenle olan köprülerini atmada en ileri noktaya varan profesyonel kadrolar örgütü' olduğunu vurgulamaktadır (2007: 25).

Dönemin Kürt hareketleri arasında hem o dönem, hem de daha sonraki sürece yansıması itibari ile etkisi en sınırlı olanı, Türk solundan örgütsel olarak organik anlamda kopuşa dayanarak kurulan Têkoşîn (Mücadele) örgütüdür. Türk solu içinde sömürgecilik tezini benimseyen tek temel örgüt olan Kurtuluş'tan kopan Têkoşîn, aynı adla 4 sayı yayınlanan bir dergi çıkardı. Ağırlıklı olarak Dersim ve Antep yöresinde faaliyet yürüten bu örgütün, diğer örgütlere göre geç sayılabilecek bir dönemde (1978 ortalarında) ortaya çıkması etkinliğinin sınırlı kalmasının nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Têkoşîn'nin tersine, PKK[36] ise hem 1970'lerde diğer Kürt örgütlerinden ciddi farklılıkları ile birlikte belirli bir etkinliği olan, hem de 1980'lerden itibaren Kürt hareketi içinde hegemonik güç haline gelen bir örgüttür. Têkoşîn ve PSK gibi Türk solu kökenli olan PKK'nin bir diğer özelliği ise başından beri lider eksenli örgüt olmasıdır: "Siyaset sahnesine ilkin UKO (Ulusal Kurtuluş Ordusu) ve 'Apocular' olarak giren bu grubun en önemli özelliği, kendi dışındaki örgütlenmelerden farklı olarak lideri Abdullah Öcalan'ın (Apo) karizmatik kişiliği çevresinde yoğunlaşarak gelişmesiydi" (Maraşlı, 2010). Diğer Kürt örgütleri ile aynı dönemde (1971-74) fikri temelleri Öcalan tarafından atılan PKK, bu süreci farklı olarak Türk sol hareketinin değişik kesimleri ile birlikte 12 Mart sonrası kurulan ilk öğrenci kuruluşlarından olan Ankara Demokratik Yüksek Öğretim Derneği (ADYÖD) çevresinde yaşamıştır. Bu temelde 1974 sonuna kadar Türk

35 Başta Kawacılar olmak üzere dönemin Kürt örgütlerinin doğuş ve bölünme sürecine ilişkin bkz. Gündoğan, 2007: 19-45.

36 PKK'nin 1972'den 1980'e kadarki oluşum ve gelişim sürecinin farklı boyutları için bkz. Jongerden ve Akkaya, 2013: 9-81.

sol hareketi ile fiziki bir ortaklık içinde olan PKK, ayrıca düşünsel olarak özellikle THKP-C'nin devrimci mücadelenin ancak siyasal bir partinin yol göstericiliğinde yürütülen silahlı mücadeleyle sağlanabileceği düşüncesinden etkilenmiştir. Bu temelde ağırlıklı olarak Ankara'da gerçekleştirilen grup oluşumundan sonra, 1975 yılından itibaren adım adım Kürdistan'a taşınan hareket 1977 sonbaharına kadar bire bir ilişkiler temelinde örgütlenme ağını genişletmiştir. 1977 sonbaharından itibaren bir program taslağı çerçevesinde hareket eden grup, 26-27 Kasım 1978 tarihinde Diyarbakır'ın Lice ilçesi Fis köyünde 22 delegenin katılımı ile yapılan kongrede partileşme kararı almıştır.

1978 yılından sonra PKK parti inşası ve silahlı mücadelenin geliştirilmesine odaklanan bir döneme girdi. Parti inşası ile silahlı mücadele PKK'nin tarihinde iç içe geçmiştir. Kurucularından Haki Karer'in öldürüldüğü 1977 yılına kadar PKK silahlı mücadeleyi ideolojik anlamda savunmuş, ancak silahlı mücadelenin örgütlenmesinde ciddi bir girişimde bulunmamıştı. 1977'den sonra silahlı mücadelenin örgütlenmesi öz savunma ve ayrıca 'engellerin' aşılması bakımından önem kazandı. 'Engeller' arasında, halk ve bölge üzerinde egemen yerel feodal aşiretler de bulunuyordu. Urfa ilinde 1978 yılında Hilvan'da, 1979 yılında da Siverek'te verilen mücadeleler bu bağlamda önemlidir. Özellikle Siverek'te Bucak aşiretine karşı verilen mücadele bir yandan PKK'nin kuruluşunun ilanı anlamını taşırken, diğer yandan da gerilla savaşına hazırlık dönemi olarak değerlendiriliyordu. Ancak gerilla savaşının örgütlenmesine yönelik asıl ciddi hazırlıklar Türkiye'deki askerî darbeden yaklaşık bir yıl önce, 1979'un sonlarından itibaren bir grup militanının (40-50 kişi) Lübnan'daki Filistin kamplarında eğitim görmesi ile başladı. Bu eğitilmiş militanların Kürdistan bölgesinde silahlı mücadeleyi geliştirmek üzere Türkiye'ye gönderilmesi amacı –kısmi denemelere rağmen– 12 Eylül darbesi nedeni ile o dönemde gerçekleştirilemedi.

PKK'nin o dönem itibari ile genel olarak dört noktada diğer Kürt parti ve gruplardan ayrıştığını belirtebiliriz. Birincisi, tarihsel kökeni TKDP veya DDKO gibi diğer Kürt örgütlerine dayanmamaktadır. Bu nedenle de örneğin TKDP/KUK, DDKD/KİP ve Rızgarî gibi Güney Kürdistan'daki olumsuz gelişmelerden etkilenmemiştir. İkincisi, Sovyet-Çin ayrışmasının dışında kalarak kendi ideolojik söylemini geliştirmeyi esas almış, enerjisini esas olarak örgütlenme ve pratik mücadeleye sevk etmiştir. Dolayısıyla 1970'lerde solcu partilerde bunca bölünmeye ve parçalanmaya yol açan, gerçek sosyalizmi kimin temsil ettiğine (Sovyetler Birliği, Çin, Arnavutluk, Küba vb.) ilişkin tartışmalardan uzak durabilmiştir. Üçüncüsü, diğer Kürt örgütlerinden farklı yaklaşımı ile silahlı mücadeleye çok daha erkenden hazırlık yapmış ve daha önemlisi de bunun örgütlenmesi ve pratiğine girişebilmiştir. Diğer Kürt örgütlerinin bir kısmının en erken 1979'dan, ağırlıklı olarak da 12 Eylül darbesinden sonra silahlı mücadele hazırlıklarına giriştiği göz önüne alınırsa, PKK'nin avantajlı konumu daha net anlaşılabilir. Dördüncüsü, PKK 'profesyonel, kendini davaya adamış militan kadrola-

ra' dayanan illegal bir örgüt yapısı kurmayı başarabilmiş, 1980'lere kadar ciddi bir bölünme yaşamadan, hatta ciddi oranda yönetici kadrosunu koruyabilen bir çizgi tutturabilmiştir. Bu temelde 12 Eylül öncesi ve sonrası devletin saldırılarından önemli oranda zarar görmesine rağmen, elinde 1980 sonrası silahlı mücadele atılımı yapmaya uygun, denenmiş bir kadro yapısı tutabilmiştir.

Sonuç itibarıyla, ikinci yarısından başlamak üzere 1970'lerin değişik aktörlerin kendini örgütlediği çoklu bir yapı temelinde ayrı bir Kürt politik alanının ortaya çıktığı dönem olduğunu belirtebiliriz. Yukarıda özetlemeye çalışılan örgütlerin ideolojik ve politik mücadeleleri esasında, bu alanın temelini veya Ercan'ın daha doğru ifadelendirmesiyle mobilizasyon ve kolektif eylem çerçevesini (master frame) sömürgecilik tezi oluşturuyordu (2013). Ayrıca bu tez, 1960'ların sonunda başlayan Türk solundan özerkleşme sürecinin de ayrı/bağımsız örgütsel yapıya kavuşma anlamında tamamlayıcısı oldu. Türk solunun ise bu süreçte, neredeyse bir bütün olarak Kürt sorununu ulusal sorun olarak tanımladığını ve Leninist Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı (UKKTH) ilkesini –en azından teoride– kabul ettiğini vurgulamak gerekiyor (Yeğen, 2006: 174). Ancak bu, Türk solu ile tartışma hatta yer yer çatışmayı da kapsayan ideolojik-politik mücadelenin sona ermesi anlamına gelmedi. Hatta Kürt/Kürdistan sorununun o döneme kadar olmadığı yoğunlukta tartışma konusu olduğu söylenebilir. Şimdi bu çerçevede, 1970'ler boyunca, başta Türk ve Kürt solu arasında olmak üzere yasal yayın organları aracılığıyla bu temelde yürütülen tartışmalara bakalım.

Ayrı örgütlenme ve bitmeyen tartışmalar

Bu dönemki Kürt/Kürdistan meselesi eksenli tartışmalar, birincisi ve en temeli Kürt ve Türk sol örgütleri arasında, ikinci ve üçüncüsü Kürt ve Türk örgütlerinin kendi içlerinde yürüttükleri olmak üzere üç düzlemde ele alınabilir. Yapılan bütün tartışmaları bir makale kapsamında ele almak mümkün olmadığından, gerek konular ve gerekse katılımcılar açısından dönemin siyasal atmosferini yansıtabilecek şekilde özetlemek gerekmektedir. Temel tartışma hususları Kürdistan'ın statüsü, buna bağlı olarak örgütlenme ve ittifaklar sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Örnekleri özellikle *Özgürlük Yolu* dergisi sayılarında bolca bulunabilecek dönemin Maoculuk gibi temel ideolojik sorunlarına veya seçimler, sendikal ve demokratik kitle mücadelesine ilişkin tartışmalar da dikkati çekmektedir. Türk ve Kürt örgütleri arasında yürütülen tartışmaları *Özgürlük Yolu* ve *Rızgarî* ile *Ürün* ve *Devrimci Yol* dergileri arasındaki tartışmalarda; Kürt örgütlerinin birbirleri ile tartışmalarını *Özgürlük Yolu* ve *Rızgarî* üzerinden, Türk solunun tartışmalarını ise *Kurtuluş Sosyalist Dergi* (*KSD*) ekseninde ele alacağım. Ayrıca o dönem kendisi yasal yayın çıkarmamış olan PKK'ye ilişkin olarak Kürt ve Türk sol örgütlerinin tartışması da *Jina Nû* ve *KSD* üzerinden aktarılacak. Hem söz konusu tartışmaların niteliği, hem de yürüten güçle-

rin temsiliyet kabiliyeti, o dönemin genel Türk ve Kürt sol siyasal atmosferini yeterli düzeyde yansıtmaktadır.

1975 yılından itibaren gerek yasal yayın, gerekse illegal örgütsel yapılar üzerinden politik alana çıkan Kürt örgütleri ile Türk solu arasındaki tartışmalar 1977 yılı ortalarında dönemin yasal dergilerine yansıyarak kamusal nitelik kazandı. Özellikle Kürt hareketi açısından, bu sürecin, 'Kürdistan sömürgedir' ve 'ayrı örgütlenme' tezlerine dayanan temel ideolojik ve örgütsel formasyonun ortaya çıkıp politik etkinlik aşamasına geçişe denk düştüğü açıktır. Tartışmaları tetikleyen ise TKP'nin yasal yayını niteliğinde olan *Ürün* dergisinin 36. sayısında (Haziran 1977) yer alan bir yazı oldu. Bu yazıya karşı önce *Özgürlük Yolu*'nun 26. sayısı (1977a Temmuz), daha sonra da *Rızgarî*'nin bu yazıya ayrılan özel eki (Ağustos 1977) ve *KSD*'nin 17. sayısında (Ekim 1977) cevaplar verildi. *Ürün*'de çıkan 'Ulusal Baskı ve Ayrıcalık' başlıklı yazıya yönelik *Özgürlük Yolu* ve *Rızgarî* 'nin eleştirilerinde oldukça fazla ortak husus göze çarpmaktadır. Her iki dergide de, *Ürün*'ün ancak 36 sayı sonra ulusal sorunu hatırladığı ve Leninizmin emperyalizm ve sömürgeciliğe ilişkin tespitlerini 'kavramadığı' ya da 'çarpıttığı' ileri sürülmektedir. *Ürün*'ün Kürdistan'ın sömürge olmadığına dair şu tespiti tartışmaların eksenini oluşturmuştur: "Ayrılıkçı burjuvazi, kitleleri çevresinde toplamak, değişik uluslardan proleterlerin birliğini bozmak için sömürge tezini bir silah olarak kullanmaktadır.... Sömürgecilik tezi burjuvazinin pazara egemen olma tezidir... Sömürge denince akla en başta ayrı bir ekonomik birim gelir. Bu her şeyden önce bir iç pazar gerektirir. Bugün böyle bir durum var mıdır? Eğer Bask ülkesi, Alsas-Loren sömürge ise bu tez de doğrudur! (...) İleri sürülen tezlerde hep Angola, Cezayir vb. örnekler yer almaktadır. Angola ile Portekiz arasında dünya kadar mesafe var. Cezayir ile Fransa ilişkisi de buna benzer" (akt. *Özgürlük Yolu*, s. 26-30).

Bu alıntı üzerine *Özgürlük Yolu* ve *Rızgarî*, *Ürün*'ün emperyalizm çağında, özellikle de Ekim devrimi sonrasında, ulusal sorunun aldığı niteliği kavramadığına, sadece emperyalizm öncesi burjuvazinin önderliğinde yürütülen mücadeleye saplanıp kaldığına vurgu yapıyorlar. 'Günümüzde ulusal hareket burjuvazinin tekelinde değildir' diyen Özgürlük Yolu, şöyle devam etmektedir: "İşçi sınıfı ve diğer emekçi halk kesimleri de kendi çıkarları açısından ulusal soruna sahip çıkmakta, onu yönlendirmektedirler. Ekim devriminden bu yana ulusal kurtuluş hareketleri emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı verdikleri mücadele ile onu gerileterek uluslararası düzeyde işçi sınıfı hareketinin güçlü bir müttefiki olmuşlardır" (*Özgürlük Yolu*, S. 26: 18).

'Ayrı ekonomik birim oluşturma', 'iç pazar' hususlarında ise her iki dergi, emperyalist dönemde hiçbir ülkenin pazarının diğerlerinden soyutlanmış veya bağımsız olamayacağını vurgulayarak 'hiçbir kapitalist ülke, sömürge ya da bağımlı olsun, bağımsız bir ekonomiye sahip değildir ' (*Rızgarî*, 1977, özel sayı 2: 26) diye cevap vermekteler. *Ürün*'ü klasik ve emperyalist sömürgecilik arasındaki farkı bilmemekle eleştiren *Rızgarî*, 'Günümüzde ulusal sorun sadece ulusal bas-

kıdan kurtulma sorunu değildir. Aynı zamanda sömürgeler sorunu olarak, emperyalizmden, sömürgecilikten ve sömürüden kurtulma eylemidir' (1977, 11) tespitiyle genel çerçevedeki farklılıklarını vurgulamaktadır.

Özgürlük Yolu ve *Rızgarî* açısından, *Ürün*'ün Kürdistan'ın sömürge statüsünü kabul etmemesi esas olarak UKKTH ve örgütlenme konularındaki yaklaşımı ile daha vahim bir hal almaktadır. 'UKKTH, ayrılma, bağımsız devlet kurma hakkı ve siyasal bağımsızlığa kavuşma demektir' diyen *Rızgarî* (14), 'Ayrılma hakkının mutlak, ayrılmanın ise mutlak olmadığını, siyasi bağımsızlığın sadece bağımsız bir devletten geçmediğini' vurgulamaktadır (15). 'Demokratik ve sosyalist federatif bir devlette de bu hak gerçekleştirilir' diyen *Rızgarî*, *Ürün*'ü ise dayatmacı bir yaklaşımla Kürt halkının elinden bu hakkı almak istemekle suçlamaktadır. *Ürün*'ün 'örgütsel birlik' düşüncesi ise her iki Kürt örgüt tarafından şiddetle reddedilmektedir. *Rızgarî*, bu reddini 'Kürdistan'ın ayrı bir ülke ve uluslararası sömürge olması' hususlarına dayandırırken, *Özgürlük Yolu* ayrı örgütlenme hakkına vurgu yaparak bunun ortak mücadeleyi engellemeyeceğine dikkat çekmektedir.

Her iki derginin *Ürün*'e eleştirilerinde dikkat çeken bir diğer husus ise, *Rızgarî*'nin eleştirilerini sosyal-şovenizm başlığı altında toplaması, *Özgürlük Yolu*'nun ise böyle bir adlandırmaya gitmemesidir. Bunun da en temel nedeni olarak *Özgürlük Yolu* ve *Ürün*'ün sosyalist solun genel bölünmesinde aynı gruba (Sovyetik) dâhil olması ileri sürülebilir. Daha sonraki sayılarında *Özgürlük Yolu*, *Ürün*'ün bu eleştirilere verdiği cevap üzerine tekrar bu konuyu ele aldı. 'Ulusal Sorun ve TKP' başlıklı iki yazıda (29 ve 30. sayılar) esas olarak TKP'nin cumhuriyet tarihi boyunca Kürt sorunu karşısında aldığı tavırlar eleştirildi. *Rızgarî* ise, Haziran 1978'de yayınlanan 'Kürt halkının anti-sömürgeci mücadelesine sosyal-şoven taarruz hareketi' başlıklı 6. sayısını Türk solunun diğer örgütlerinin eleştirisine ayırdı.

Yarı-sömürgenin sömürgesi

Bu açıdan öne çıkan bir diğer tartışma, Türk solunun o dönem en kitlesel örgütü olan Devrimci Yol (Dev-Yol) ile yürütüldü. İlk kez Mayıs 1977'de yayınlanan derginin adıyla anılan Devrimci Yol Kürt sorununa ilişkin kayda değer dört makale yayınladı (Jongerden ve Akkaya, 2013: 49-50). Bunlar *Türkiye'de Kürt Meselesi ve Devrimci Hareketin Görevleri I ve II* (*Devrimci Yol* 1977a ve *Devrimci Yol* 1977b) ve *'Sömürgecilik' Tartışmaları Üzerine I ve II* (*Devrimci Yol*, 1978a ve 1978b) olmak üzere iki çift metinden oluşmaktaydı. Dev-Yol bu metinlerde, Türk ve Kürt ulusları arasındaki ilişkiyi ezen ve ezilen terimleriyle tanımlamaktadır. Sömürgecilik tartışması ise temelde Kürdistan'ın bağımlı bir ülke olma statüsünden hareketle geliştirilmişti. Ancak, sömürge olma durumu, bağımlı olma durumundan hareketle ileri sürülemezdi; bunun için ezen ülkenin durumunun analiz edilmesi gerekiyordu. Sömürgecilik, emperyalizmin belirli bir tarih-

sel aşamasında ortaya çıkan bir olguydu ve Türkiye'nin kendisi (yarı) sömürge durumunda olduğundan aynı zamanda emperyalist bir ülke olamazdı: "Marksist sömürgecilik teorisi, tarihsel olarak, iç dinamikleriyle gelişmiş bir kapitalizme sahip olmayan, emperyalizme bağımlı ve çarpık kapitalizme sahip olan bir ülkenin (örneğin Türkiye'nin!) 'emperyalist dönemde sömürgeci ilişkiler kurmasının' mümkün olmadığını öğretir. Günümüzde sömürgecilik tartışması ancak emperyalizm tartışması çerçevesinde anlam taşır" (*Devrimci Yol*, 1978a).

Dev-Yol'a göre sömürgecilik iki ülke arasındaki ilişkilerin özel bir biçimiydi ve Türkiye ile Kürdistan arasındaki ilişkiler buna uymuyordu. Kürdistan'ın sömürge olduğu görüşü Marksist kuram ile çelişiyordu. Ayrıca asıl siyasal mücadele kapitalizme ve emperyalizme karşı verileceğinden, Kürtlerin mücadelesi de kapitalizme karşı ortak (Türk-Kürt) mücadele bağlamına yerleşmeliydi: "Objektif olarak, iç savaş koşullarını yaşayan Türkiye'de, ayrının ulus esasına göre değil sınıf esasına göredir: bir yanda oligarşi ve öte yanda geniş emekçi yığınları" (*Dev-Yol*, 1977b). "Türk proletaryasının karşısında yer alan bir Türk burjuvazisi ve Kürt proletaryasının karşısında yer alan ayrı bir Kürt burjuvazisi şeklinde bir ayrının saçmadır. Türkiye proletaryasının karşısında bir Türkiye burjuvazisi vardır. Bu devlet sınırları içinde bütün ezilen sınıflar ulus ayırımı gözetmeksizin bu devletin sahibi olan egemen sınıflara karşı mücadele vermek durumundadır" (*Dev-Yol*, 1977a).

Dev-Yol'un bu görüşlerini eleştiren *Özgürlük Yolu* (s. 39-40, Ağustos-Eylül 1978; S. 42, Kasım 1978) ve *Rızgarî* (s. 6, Haziran 1978) tartışmalarını 'yarı(yeni) sömürgenin sömürgesi olur' noktasında yürüttüler. Portekiz-Angola, Etopya-Eritre gibi benzer örneklerden yola çıkarak argümanlarını geliştiren *Özgürlük Yolu* ve *Rızgarî*, *Devrimci Yol* dergisinde dile getirilen 'sömürge tespitinin ezen ülkenin durumu analiz edilmeden yapılıyor' eleştirisine karşı da Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısının tartışılmasına geniş yer ayırıyorlar. Kürt dergileri, Türkiye'nin 'sömürge ve bağımlı ülkelerden farklı orta derecede gelişmiş bir kapitalist ülke' olduğunu belirtiyorlar. Bu açıdan da karşı karşıya olunan sürecin *Devrimci Yol*'un öne sürdüğü gibi emperyalizme karşı mücadeleyi temel alan sömürgesel devrim olmadığı görüşünü dile getiriyorlar: "Orta derecede gelişmiş bir kapitalist ülke olan Türkiye'de devrim sorunu, sömürge ülkelerden çok, ileri kapitalist ülkelere yaklaşıyor... Kürt halkı açısından devrim, tarihsel olarak ulusal demokratik bir devrimdir: bir yanıyla emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı, ulusal boyunduruğu kırmak için; diğer yanıyla feodal yapıyı kırmak için. İttifaklar farklıdır" (*Özgürlük Yolu*, 1978b: 44 ve 49).

Devrimci Yol'un 'Türkiye'ye özgü milli demokratik devrim ideolojisinden kaynaklanan Marksizm dışı bir ideolojik yaklaşıma' sahip olduğu görüşünde olan Rızgarî de (1978: 20-24), bütün bu tartışmaların sonunda örgütlenme konusunda kilitlendiğini vurguluyor: "DY (Devrimci Yol) Bildirge'de ortak örgütlenmeyi de, ayrı örgütlenmeyi de mutlaklaştırmaya karşıyız diyordu. Vardı-

ğı noktada ortak örgütlenmeyi mutlaklaştırmış, bunun gerekçesi olarak da ayrı örgütlenmenin a- Bundçuluk, Frakicilik olduğunu ve b- sömürge teorisinin ayrı örgütlenmenin kılıfı olduğunu belirtmiştir" (*Rızgarî*, 1978: 22). Hâlbuki *Rızgarî* (ve diğer Kürt örgütleri açısından) durum nettir, çünkü "ayrı örgütlenme maddi bir olgudur" (23) ve bu eleştirilerin yer aldığı 6. sayının başlığı da Kürt hareketi açısından durumun nasıl kavranıldığının açık örneğidir: 'Kürt Halkının Anti-Sömürgeci Mücadelesine Sosyal Şoven Taarruz Harekatı'. Zaten bu sayıda *Devrimci Yol* dışında, *Aydınlık*, *Emeğin Birliği*, *Partinin Yolu* gibi değişik örgüt yayınlarında yer alan ulusal soruna ilişkin yazılar da eleştiri konusu yapılmıştır. Bütün bu yazıları 'sosyal-şovenizmin göstergeleri' olarak niteleyen *Rızgarî*, yaşanan çatışmanın teorik değil ideolojik olduğu ve kökeninde de sömürge Kürdistan tespiti etrafında yaşanan gelişmeler olduğu görüşündedir: "Kürdistan'da devrimciler, 'Kürdistan sömürge midir, değil midir?' tartışmasını yapmıyorlar... Devrimciler Kürdistan'da proletaryanın evrensel mücadelesinin bir parçası olan ulusal kurtuluş savaşlarının perspektifi içinde, Marksizmin genel ilkeleri ve temel teorik muhtevası çerçevesinde, Kürdistan'da siyasal, ideolojik, örgütsel mücadelenin harcını karmaktadırlar" (1978: 7). Bunun karşısında 'eleştiriciler' adını verdiği Türk solunun bu örgütlerinin konumu ise *Rızgarî* açısından nettir: "Somut olarak bu saldırı bir noktada düğümlenmektedir: 'eleştiriciler', Kürt ulusunun kendi kaderini tayin hakkını, bu ulusun elinden alarak, hareketimiz dedikleri, ve nerede ayrıldıkları pek belli olmayan ve fakat gene de ayrı olan kendi tekkelerinin emrine sunmak!" (14).

Ulusal soruna ilişkin Türk solu ile 'taarruz ve savunma' niteliği kazanan tartışmalar, Kürt örgütleri arasında da ayrı bir düzlemde sürdü. Bunlardan en dikkat çekeni, *Özgürlük Yolu* ile *Rızgarî* arasında, 1977 seçimlerinde izlenmesi gereken politika üzerine başlayan tartışma oldu. *Özgürlük Yolu*'nun 26. sayısında yayınlanan 'Seçimler Üzerine' başlıklı yazıda seçimlere yönelik tavrının eleştirilmesi üzerine, *Rızgarî* hemen aynı ay içinde 'Özgürlük Yolu Oportünizmine İstediği Bir Cevap' başlığı ile özel ek yayınlayarak cevap verdi. Ağırlıklı olarak eleştiri yöntemi üzerinde durulan bu sayıda *Rızgarî*, *Özgürlük Yolu*'nu "Türkiye'de icazetli solun kokuşmuş oportünizmini Kürdistan'a taşıma görevini gönüllü olarak üstlenen 'doğulu sosyalistler' ekolü" olarak tanımladı.

Bu özel sayıya karşı *Özgürlük Yolu* da iki sayıda "Rızgarî Dergisi'nin 'siyaseti' üzerine I-II" (Ağustos ve Eylül 1977) başlıklı yazılar yayınladı. *Özgürlük Yolu*'nun 1977 genel seçimlerinde CHP'nin desteklenmesi yönündeki görüşü ve buna karşı *Rızgarî*'nin eleştirileri, esas olarak yayıncılık alanında en dikkati çeken iki Kürt örgütünün kimliklerine yönelik tartışmaya dönüştü. *Rızgarî*'yi 'temel toplumsal sınıf güçlerini göz önüne almama, kavramama' ile suçlayan *Özgürlük Yolu*, bunun temelini ise 'iktidarın –ve elbette devletin– sahibini asker-sivil zümre olarak gören MDD tezini savunma' olarak açıkladı. *Özgürlük Yolu*, eleştirilerini *Rızgarî*'nin 'hem sömürgeciliğe hem de feodal yapıya karşı olması

gereken ulusal demokratik devrimin yalnızca birinci yönünü gördüğü, anti-feodal mücadelenin sözünü bile etmediği' noktasında derinleştirdi (1977c: 11). Buna bağlı olarak *Rızgarî*'nin Kürt hâkim sınıflarına karşı açık tavır almadığını belirten Özgürlük Yolu, bu tutumun Irak'taki Kürt ulusal hareketine yaklaşımda da tekrarlandığını vurguladı.

Rizgarî ise Kasım 1978'de 'Sağ Oportunizm ve Özgürlük Yolu'nun eleştirisi' başlığıyla yayınlanan 7. sayısının tamamını bu eleştirileri cevaplamaya ayırdı. *Özgürlük Yolu*'nun anlayışını 'ekâbir sosyalizm' olarak niteleyen dergi, eleştirilerini 1960'larda gelişen 'Doğulu Sosyalistler Ekolü'ne kadar götürdü. Bu ekolün sağ oportunizmi temsil ettiğini belirten *Rızgarî*, *Özgürlük Yolu*'nu ise 'metropol solunun temsilcisi' olarak eleştirmeye devam etti. *Rızgarî* ile *Özgürlük Yolu* arasındaki tartışmanın en dikkat çekici yönlerinden biri de, iki yayının Kürdistan'daki hâkim üretim biçimi konusundaki görüşlerinin farklılığıdır. *Özgürlük Yolu* 'feodal üretim biçimi hâkimdir' derken; *Rızgarî* 'feodalite, üst-yapı kurumlarında etkinliğini sürdürmektedir ama kapitalistleşmenin hızla geliştiğini' belirtmektedir. *Rızgarî* 'faşizmle mücadele, CHP'ye yaklaşım' gibi konular üzerinde de *Özgürlük Yolu*'nu eleştirmiştir. Önceleri Kürt feodal sınıflarını devrim önünde 'hedef değil engel' olarak tanımlayan *Rızgarî*, bunun –*Özgürlük Yolu*'nun eleştirilerinde olduğu gibi– anti-feodal ilkeden sapma olduğu eleştirileri üzerine özel bir sayı ile özeleştiri verip 'feodal sınıf ve tabakaların hedef olduğu' tespitini yapmıştır (Maraşlı, 2010).

Ulusal sorun ve Kürt hareketi eksenli tartışmaların üçüncü düzlemi ise Türk sol örgütlerinin kendi aralarında yürüttükleri tartışmalardır.[37] Bu konuyu ise, Türk solunda 'Kürdistan sömürgedir' tezini savunan tek grup olan *Kurtuluş Sosyalist Dergi* ekseninde tartışacağız. Temmuz 1976 tarihli 2. sayısından başlarak Aralık 1979 tarihli 35. sayısına kadar *Kurtuluş* (2, 3, 6, 14, 17, 23, 24, 31 ve 35. sayılar), ulusal sorun ve Kürt hareketine ilişkin çeşitli yazılara yer verdi. 2. sayıdaki 'Türkiye'de Ulusal Sorun' başlıklı yazıdan başlayarak teorik düzeyde ulusal soruna ve bu çerçevede Kürdistan'ın sömürge durumuna değinen *Kurtuluş*, daha sonraki sayılarında bir yandan bu teorik çabalarını "Türkiye yarı-sömürge bir ülkedir, Kürdistan da onun sömürgesi. Ve yarı-sömürge bir ülkenin sömürgesi olamaz diye bir zorunluluk da yoktur" (1976, 6:103) görüşü çerçevesinde netleştirirken, diğer yandan da çeşitli Türk sol örgütleri (1977, s. 17 ve 1978, s. 23 ve s. 24) ve Kürt örgütleri ile de tartışmasını sürdürdü (1979, s. 31 ve s. 35). Kürdistan'ın uluslararası sömürge olduğunu da vurgulayan ancak ortak örgütlenmeyi öngören dergi, bu statüden hareketle ayrı örgütlenmeyi savunmayı yanlış politika olarak nitelemektedir (1977, 14: 22). Birlikte örgütlenmeye elverişli temel oluşturan faktörler olarak, 'coğrafi koşulların kopuk olmaması, iç sömürge[38] ko-

37 Türk solunun Kürt sorununa yaklaşımı için bkz. Yeğen, 2006: 145-196.

38 Dönemin Kürt ve Türk örgütlerinin ulusal sorun tartışmasının genel teorik çerçevesi Lenin ve Stalin'in çalışmaları ile sınırlıdır. Bu açıdan, *Kurtuluş*'un, 1970'lerin ortasında Harold Wolpe ve

şullarının yaşanması, tarihi beraberlik ve Türkiye ve Kürdistan'daki kurtuluş hareketlerinin ulaştığı düzey, kitleler arasındaki etkinlikleri, taşıdığı potansiyelleri' (1979a, s. 31: 90-98) sıralayan Kurtuluş'un, ayrı örgütlenmeye de kapıları tamamen kapatmaması dikkat çekiyor. "Bugün objektif ve subjektif birçok faktör, bizi birlikte örgütlenmeye zorluyorsa da, faktörlerin bir kısmı da bizleri bu sorunda ortaya çıkabilecek muhtemel gelişmelere karşı uyarmaktadır. Kurtuluş'un bu sorunda birlikte örgütlenmeyi mutlaklaştırmaması ve ayrı örgütlenme üzerinde durmasının nedeni de, işte bu faktörlerdir" (1979a, s. 31: 98). Kurtuluş bu faktörleri, 'Kürdistan'ın dört parçaya bölünmüş olması ve bunlardan birbirlerini etkilemesi; Kürtlerin ulusal özelliklerinin, tarihinin –örneğin geçmiş Kürt direnişleri gibi– getirdiği ayrı örgütlenme geleneği, birlikte örgütlenme aynı zamanda bir güven sorunu olduğundan, sömürgeci ülkelerdeki devrimci hareketlerin, bu konuda güven vermesi gereği' olarak sıralamaktadır (98-100).

Üç temel düzeyde ele aldığımız ulusal sorun ve Kürt hareketi eksenli dönemin tartışmalarına bir ek olarak, daha sonraki sürecin hegemon aktörü olacak PKK'ye yönelik az sayıdaki eleştiri yazısına da kısaca değinmekte fayda var. O dönem hiç yasal yayın çıkarmamış olan PKK'nin ilk illegal nitelikli broşürü ise 1978 tarihini taşıyor.[39] Yasal yayınlarının olmamasının yanı sıra kimi eleştirilerden anlaşıldığı kadarı ile diğer Kürt örgütleri tarafından belli bir küçümseme ile yaklaşılmasının, (örgüt bildirileri dışında) sınırlı sayıda yazıya konu edilmesi ile ilgisi olabilir. Bunlardan en kapsamlısı DDKD/KİP'in yayın organı niteliğindeki *Jina Nû* dergisinin 1979 Aralık tarihli 2., 1980 Ocak-Şubat tarihli 3-4 ve Nisan 1980 tarihli 5. sayısında yayınlanan 'Sol Maceracılık Yenilgiye Götürür' başlıklı üç yazıda yer aldı. 'Apoculuğun metropollerde Kürt gençlerinin örgütlendikleri ilk DDKD'lere bir tepki olarak geliştiğini' ileri süren *Jina Nû* (1979: 59), bir tür Ludizm (makine kırıcılığı, bn.) olarak tarif etmektedir: "Apoculara göre günümüzde Kürdistan'da yaşanan süreç Kürt halkının yok oluş sürecidir. Onlara göre bu sürece müdahale etmek ve kapitalizmin Kürdistan'da gelişmesinin önüne geçebilmek için üretici güçleri tahrip etmek gerekir. Yani tarımda makineleşmeyi, traktörleşmeyi önlemek, fabrikaları, her türlü üretim araçlarının Kürdistan'a girişini engellemek, var olanları tahrip etmek, petrol kuyularını, rafinerileri havaya uçurmak gerekir" (60). 'Apocu'ların sınıf temelinin küçük burjuva ol-

---

Michael Hechter tarafından geliştirilmeye başlanan 'iç sömürgecilik' kavramını, her ne kadar derinliğine olmasa da, kullanması ilginç. Daha önce Sait Kırmızıtoprak'ın çalışmalarında geçen 'dahili milli çelişki' ise iç sömürgecilik literatüründen çok Türk solunun emperyalizm ile olan çelişkiyi baş çelişki görmesine yönelik eleştiriyi ifade eden bir kullanıma haiz.

39 PKK'nin ulaşılabilen en eski yazılı metinleri 1978 tarihini taşıyor. O dönem bilinen adı ile 'Kürdistan Devrimcileri' imzasını taşıyan Mayıs 1978 tarihli *Proleter ve Enternasyonalist Devrimci Haki Karer Anısına* başlıklı broşür ile yine aynı yıl çıkarılan *Doğru Yolu Kavrayalım* ve *Urfa Yöresinde Devrimci Mücadele Yükseliyor* başlıklı iki broşürün en eski yazılı metinler olduğu tahmin ediliyor. Ardından 1978 yılındaki Kuruluş Kongresi'nde kabul edilen ancak 1979 yılında dağıtılan *Kürdistan Devriminin Yolu (Manifesto)* ile yayın organı Serxwebûn'ın 1. Özel sayısı olarak çıkarılan *Haki Karer ve Halil Çavgun'un Anısı Ölümsüzdür* ve Maraş Katliamı'na ilişkin broşürler yayınlanmıştır.

duğu, silahlı mücadele ve şiddeti mutlaklaştırdıklarını' vurgulayan *Jina Nû*, sonuç olarak hareketi 'karşı devrimci' olarak nitelemektedir: 'O herhangi bir ajan provokatör örgütten çok daha farklıdır. Sol gösterip sağ vuran bir pozisyondadır... Günümüzde Apoculuğa karşı mücadele, sömürgeciliğe karşı mücadeleyle sıkı sıkıya bağlıdır' (1980, s. 5: 164).

Yayınlanan son sayısında (1979b Aralık, S. 35) 'KD ve Kürdistan Devrimcileri' başlıklı bir yazı ile PKK'yi değerlendiren *Kurtuluş* ise, *Jina Nû*'nun tersine, bu grubu Apocular olarak değil bildirilerinde kullandıkları imza ile Kürdistan Devrimcileri (KD) olarak tanımlamanın doğru olacağını belirtmektedir. 'Sömürgecilerin Apoculuğu büyük tehlike olarak sunmasının Kürt ulusal hareketini hedef alma' olduğunu kaydeden dergi, PKK'nin Kuruluş Bildirisi üzerinden görüşlerini eleştirmiştir. En temel eleştirileri, 'Kürdistan'da köylülüğün rolünü azımsayarak aydın gençliğe büyük rol biçme, örgütlenme konusunun genel düzeyde ele alınması, kendi dışındaki tüm gruplara karşı çatışmacı yaklaşımı ve şiddet uygulaması' gibi hususlar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Sonuç olarak ancak sınırlı bir kısmını yansıtabildiğimiz bu tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, 1970'lerin özellikle ikinci yarısından itibaren, Türk ve Kürt sol örgütleri arasında ulusal sorun ve Kürt hareketi eksenli yoğun bir tartışma-mücadele yaşanmıştır. 'Kürdistan sömürge' tezi, 'ayrı örgütlenme' ve bunlara bağlı olarak 'ittifaklar sorunu' temelinde gelişen bu tartışmada, ayrıca Türkiye ve Kürdistan tarihine ilişkin ayrı okumalar da öne çıkmıştır. Tartışmaların zamanı ve genel niteliği göz önüne alınınca, iki rakip gücün (Türk ve Kürt solu) birbirlerine karşı ideolojik-politik mücadele yürüttükleri çok açıktır. Mesele Kürt sorunu konusunda doğru bakış açısına sahip olma, Kürdistan gerçekliğinin kabulü vs. hususlarını çoktan aşıp örgütler arası mücadeleye dönüşmüştür. Örneğin Kaypakkaya'nın takipçisi gruplarla yürütülen tartışmalarda bu husus net olarak görülmektedir. Kaypakkaya'nın Kürt sorununa yaklaşımının Türk solundaki istisnai konumunun farkında olan Kürt solu, takipçisi grupları ise Kürt halkının kendi kaderini tayin hakkını elinden alarak dar örgütsel yapılarına hapsettiği eleştirisini Kaypakkaya'nın görüşleri üzerinden yapmaktadır (*Rızgarî*, 1978: 34-35). Ayrıca Kürt dergilerinin, yürütülen tartışmaları, Kürdistan'da ayrı örgütlenme ve mücadelenin yükselmesi karşısında Türk solunun sosyal-şovenizmle saldırıya geçmesi olarak yorumlaması da (*Rızgarî*, 1978: 47) karşı karşıya gelmenin kapsamı hakkında bilgi verebilir.

Tartışma sadece Kürt ve Türk örgütlerinin birbirlerine karşı cepheden tartışması şeklinde değil, daha karmaşık bir matrikste gelişmiştir. Örneğin *Devrimci Yol*, ulusal soruna ilişkin görüşlerini *Özgürlük Yolu*'nun yanı sıra *Kurtuluş*'un bu konudaki tezlerini eleştirerek yaparken; *Rızgarî*, *Devrimci Yol*'un bu yazılarının eleştirisine 'Niye Özgürlük Yolu hedef tahtası seçildi' konusu üzerinden kendisi ile *Özgürlük Yolu* arasındaki tartışmaya atıfla girişmiştir. Tartışmaların hepsinde ortak olan husus ise, dönemin sosyalizm jargonunun belirlediği oldukça pole-

mikçi bir dil ile yürütülmesidir. Yine bu jargona uygun şekilde, aşağı yukarı her tartışmada, en doğru (devrimci, proleter, bilimsel vs) görüşün kendilerine ait olduğu, muarızlarının ise Marksizm-Leninizm'in esasını kavramadığı, dogmatik yaklaşımla alıntılar üzerinden görüş geliştirdiği ileri sürülmüştür.

Sonuç

Kürt meselesi, 1984'ten beri süren silahlı mücadele-çatışma sürecinin belirleyiciliği ile adım adım Türkiye gündeminin temel belirleyeni olurken, Kürt hareketinin tarihi de daha çok bu süreçle, özellikle de Diyarbakır cezaevindeki uygulamaları örneğinde somutlaştırılan 1980 darbesinin baskıcı-inkârcı politikaları ve buna karşı direniş ile başlatılır oldu. Bu yaklaşım, genel olarak Kürt hareketinin, özel olarak da Kürt hareketinde 80'lerden itibaren tek hegemonik güç olan PKK'nin geçmişi açısından ciddi bir yanılgıya işaret etmektedir. 1970'lerin başında 'Kürdistan sömürgedir' tezi ve bu temelde örgütlenme-mücadele etme ile başlayan süreç esas itibari ile 80'ler boyunca aynı çizgide devam etmiştir. Kürt hareketinin tarihinde programatik açıdan bir dönüm noktası saptamak gerekirse bu ne 1980 askerî darbesi ne de 1984'te başlayan silahlı mücadele sürecidir. Bu yazının konusu olmamakla birlikte, böylesi bir dönüm noktası olarak ancak SSCB'nin çöküşü ardından 90'ların başı belirtilebilir. 1970'ler ve 80'ler Kürt hareketinin programatik yaklaşımı ve bu temeldeki mücadelesi açısından birbirinin devamı olan süreçler olarak anlaşılmalıdır.

Bu çerçevede Kürt hareketi açısından 1970'leri üç ana dönem olarak ele alabiliriz. 1971-74 süreci, düşünsel hazırlık dönemi; 1975-77 sahneye çıkış ve 1978-80 radikalleşme dönemi. 12 Mart darbesi ve ardından (1971-74) Kürt hareketinin aktörleri iki temel hususta; ('Kürdistan sömürgedir' tezi ve buna dayanarak Türk solundan ayrı/bağımsız olarak örgütlenme gereği) netleşmişlerdir. Bütün Kürt örgütleri tarafından paylaşılan bu iki husus Türk sol hareketi ile temel ayrılık ekseni olurken, Kürt hareketini dönemin Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri retoriği ve pratiği ile de aynı hat üzerinde yakınlaştırdı. Bu düşünsel hazırlığa dayanarak 1975 yılı başından itibaren çoklu yapıya sahip bir Kürt hareketi ortaya çıktı. Kürt örgütleri bu dönemde esas olarak örgütlenme ve yayın faaliyeti üzerinde yoğunlaşırken; politik etkinlikleri arasında da köylere komanda baskınları, sınır ticareti yapan köylülerin öldürülmesi gibi devlet baskılarına yönelik protesto ile Lice depremi nedeniyle yardım kampanyaları düzenleme vb. kitlesel kampanyalar ve Türkiye'de yükselen aşırı sağ ile yer yer silahlı çatışmaya dönüşen mücadele öne çıktı.[40] 1977 yılının sonlarına gelindiğinde ise çeşitli dergi ve kitaplar aracılığıyla düşüncelerinin propagandasını yapan, Kürdistan'ın

40 MHP'nin öncülüğündeki aşırı sağ ile mücadelenin sembolik olarak en önemli örneklerinden biri, Haziran 1975'te Alparslan Türkeş'in Diyarbakır'da yapacağı mitingin kitlesel olarak engellenmesi idi. İki kişinin öldüğü bu olaya ilişkin bkz. Özgürlük Yolu, s. 3, Ağustos 1975: 83-86 ve Zana, 1991: 176-183.

önemli il ve ilçelerinde belli bir kitle desteğine sahip bir Kürt örgütler yelpazesi vardı. Kamusal alanda bu mobilizasyonun en önemli göstergelerinden biri, Aralık 1977 yerel seçimlerini Diyarbakır merkezinde ve ilçesi Lice'de bağımsız Kürt adayların kazanması oldu.

1978 yılından 12 Eylül darbesine kadarki süreçte ise bir yandan Kürt örgütlerinin mücadele biçimlerinin daha radikalleşmesine, diğer yandan ise darbenin ayak sesleri olarak yorumlanabilecek artan devlet baskısına paralel örgütsel krize girilmesine tanık olundu. Bu açıdan PKK'nin 'devletin işbirlikçisi' olarak tanımladığı bazı aşiret ve feodal çevrelerle ve daha sonra da bazı Kürt örgütleri ile silahlı mücadeleye girişmesi, 1978 Aralık ayında gerçekleşen Maraş katliamı ardından çoğunluğu Kürt nüfusun yoğunlukta olduğu 18 ilde sıkıyönetim ilan edilmesi, radikalleşmenin temel çerçevesini oluşturdu. İran'da yaşanan İslâm devrimi ve Güney Kürdistan'da 1975'te yenilgiye uğrayan silahlı mücadelenin tekrar başlaması da Türkiye'deki Kürt örgütleri açısından yeni imkânlar ortaya çıkardı. Bu dönem Kürt hareketinin Suriye-Lübnan üzeri Filistin hareketi ile ilişkilenmesi de giderek bölge çapında hareket imkânı anlamına geliyordu. Ancak bu kanalların çok daha etkin bir şekilde devreye girmesi asıl olarak 12 Eylül darbesi sonrası olacaktır. Kürt hareketi bu süreçte de kitlesel gücünü gösterme çabalarını Ağrı ve Batman'da belediye başkanlıklarını bağımsız adaylarla kazanarak sürdürdü. Özellikle 1979'da Batman Belediye Başkanlığını PKK'nin desteklediği bağımsız aday Edip Solmaz'ın kazanması, yasal alana ilişkin çalışmalara (yasal dergi çıkarmak veya yasal dernek kurmak gibi) o zamana kadar en uzak duran Kürt örgütünün bile silahlı mücadele ile kitlesel mobilizasyonu beraber yürütme çabası açısından dikkat çekicidir.

Ancak 1979 yılının ortalarından itibaren sıkıyönetim uygulamasının da verdiği imkânlarla devletin Kürt örgütleri üzerindeki baskılarının her zamankinden daha fazla yoğun olduğu, örgütlerin de mücadelelerinde sıçrama yapma yerine giderek tıkanma ile karşılaştıkları açıktır. Sonuçta 1978 yılından itibaren aşağı yukarı tüm örgütlerin bölünme yaşaması bunun en açık göstergesidir (Gündoğan, 2007: 33-36). Bu noktada tüm örgütler arasında, sadece PKK'nin –bir kısım Antep merkezli kadrosunun yeni kurulan Têkoşîn hareketine geçmesi dışında– örgütlü bir bölünme yaşamaması, silahlı mücadeleye çok daha yoğun ve erken girişmesi, 1979 ortalarından itibaren bazı yöneticilerinin de aralarında bulunduğu kadro ve taraftarlarının tutuklanmasına rağmen başta lideri olmak üzere yönetim ve kadro yapısının bir kısmını Suriye ve Lübnan'a çıkarması, daha sonra darbe ile çok daha sertleşen koşullarda ayakta kalmasına imkân sağladı. PKK, bu şekilde 1980'lerde, ideolojik ve programatik temelleri 70'lerde atılan çerçevede, örgütlü silahlı mücadele geliştirebilen ve giderek de temel güç haline gelen tek Kürt örgütü olabildi.

Sonuçta, 1970'ler Kürt hareketi açısından, bir yandan daha sonraki on yıllardaki tek örgüt hegemonyasındaki monolitik yapının tersine çok parçalılığa te-

kabûl etmektedir, öte yandan da ideolojik ve programatik açıdan 1990'ların başına kadarki sûreci belirleyen çizginin oluşum dönemidir. Bu açıdan bir bütün olarak 1970'ler 'gerçek' anlamda Kûrt siyasal hareketinin ortaya çıktığı dönem olarak anlaşılmalıdır. Özellikle 1978'e kadarki çok parçalı yapı da bu bağlamda bir anomali veya fragmantasyon olarak nitelendirilmekten öte, 'sosyalizm ve ulusal kurtuluş mûcadeleleri' olarak adlandırılan dönemin genel ideolojik çizgisi ve politik kûltûrû ile açıklanabilir. 1978 sonrası bölünmeler ise bu fragmantasyon tanımına daha uygun düşmektedir. Ancak 20. yûzyılın başından bugüne kadar Kûrt meselesinin ulaştığı mevcut durum da göz önüne alınırsa, 1970'lerin 'gerçek' anlamda Kûrt siyasal hareketinin ortaya çıktığı dönem olarak adlandırılması abartı sayılmaz.

KAYNAKÇA

Ahmad, F. (1977) *Turkish Experiment in Democracy:1950-1975*, Londra: C.Hurst and Co. (Publishers) Lmtd.

Ahmad, F. (1993) *The Making of Modern Turkey*, Londra & New York: Routledge.

Aktûrk, Ş. (2012) *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey*, New York: Cambridge University Press.

Aladağ, C. (1981) *Milli Mesele ve Kürdistan'da feodalite–aşiret*, Frankfurt: Komkar, 2. baskı (1. Baskı 1976).

Alış, A. (2009) *The Process Of The Politicization Of The Kurdish Identity in Turkey: The Kurds And The Turkish Labor Party (1961-1971)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatûrk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitûsû.

Arik, S.A. (2011) *Dr. Şıvan, Sait Elçi-Süleyman Muini ve Kürt Trajedisi (1960-75)*, İstanbul: Peri.

Aydoğmuş, S. (2005) Yakın Tarihimizde 'İki Sait Olayı', http://www.rizgari.com/ebook/s_aydogmus_Saitler_olayi.pdf (Erişim: 11 Nisan 2013).

Ballı, R. (1991) *Kürt Dosyası* (2 b.), İstanbul: Cem Yayınları.

Beşikçi, İ. (1992) *Doğu Mitinglerinin Analizi (1967)*, Ankara: Yurt.

Bîr (2007a) *Bîr: Kovara Lêgerîn ü Lêkolîn*, 5.

Bîr (2007b) *Bîr: Kovara Lêgerîn ü Lêkolîn*, 6.

Bozarslan H. (2003) "Some Remarks on Kurdish Histographical Discourse in Turkey (1919-1980)". Vali, A. (der.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde, s. 14-39, Costa Mesa: Mazda Publishers Inc.

Bozarslan, H. (2007a) "Türkiye'de Kûrt Sol Hareketi", Gûltekingil, M. (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol* (Cilt 8, s. 1169-1207), İstanbul: İletişim Yay.

Bozarslan, H. (2007b) "İbrahim Kaypakkaya", Gûltekingil, M. (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol* (Cilt 8, s. 517-523), İstanbul: İletişim Yay.

Bozarslan, H. (2008) "Kûrd Milliyetçiliği ve Kûrd Hareketi (1898-2000)", Bora, T. (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* (Cilt 4, 3. baskı, s. 841-870), İstanbul: İletişim.

Bruinessen, M.V. (2002) *Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-building States*, İstanbul: The Isis Press.

Burkay, K. (1986) *Kürdistan'ın Sömürgeleştirilmesi ve Kürt Ulusal Hareketleri*, Özgürlük Yolu Yayınları, 2. baskı (1. baskı 1978).

Burkay, K. (1988) "Kûrt Solu ve Ulusal Hareketi içinde PSKT (Özgürlük Yolu)", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c.7, 2318-2319.

Burkay, K. (2001) *Anılar, Belgeler*, c.1, Stokholm: Roja Nû.

Büyûkkaya, N. (2008) *Kalemimden Sayfalar*, İstanbul: Vate.

Çamlıbel, Y. (2007) *49'lar Davası: Bir Ülkenin İdamlık Kürtleri*, Ankara: Algı Yay.

Çayan, M. (2008) *Toplu Yazılar*, Istanbul: Su Yay.

Çolak, M. (1997) *Yeni Türkiye Partisi 1961-1973*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Devrimci Yol (1977a) *Türkiye'de kürt meselesi ve devrimci hareketin görevleri I. Http://www.devrimciyol.org/devrimci%20yol/kitaplar/kitap2_a9.htm* (Erişim: 25 Nisan 2013)

Devrimci Yol (1977b) *Türkiye'de kürt meselesi ve devrimci hareketin görevleri II. Http://www.devrimciyol.org/devrimci%20yol/kitaplar/kitap2_a10.htm* (Erişim: 25 Nisan 2013)

Devrimci Yol (1978a) *Sömürgecilik tartışmaları üzerine I.* Http://www.devrimciyol.org/devrimci%20yol/kitaplar/kitap2_a19.htm (Erişim: 25 Nisan 2013)

Devrimci Yol (1978b) *Sömürgecilik tartışmaları üzerine II*. Http://www.devrimciyol.org/devrimci%20yol/kitaplar/kitap2_a20.htm (Erişim: 25 Nisan 2013)

Devrimci Doğu Kültür Ocakları Dava dosyası 1 (1975) Ankara: Komal.

Ekinci, T.Z. (2012) *Lice'den Paris'e Anılarım*, Istanbul: İletişim.

Epözdemir, Ş. (2005) *Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi: 1968/235 Antalya Davası Savunması*, Istanbul: Peri Yay.

Ercan, H. (2010) *Dynamics of Mobilization and Radicalization of the Kurdish Movement in the 1970s in Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi: İstanbul.

Ercan, H. (2013) "Sömürgecilik Tezi'nden Sömürgecilik Söylemine: Türkiye'de Kürt Hareketi ve Kolektif Eylem Çerçevesinin Dönüşümü", *Dipnot Dergisi*, S. 10.

Gunter, M. (1989) "Political Instability in Turkey: During the 1970s", *Conflict Quartely*, 9(1): 63-77.

Gülalp, H. (2009) "Kimlikler, Toplum ve İktidar", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (40):133-143.

Gündoğan, A. Z. (2005) *The Kurdish Political Mobilization in the 1960s: The Case of the "Eastern Meetings"*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara: Türkiye.

Gündoğan, C. (2002) *From Traditionalism to Modernism: The Transformation of the Kurdish Nationalist Movement in Turkey, In the Case of Democratic Party of Turkish Kurdistan*, Yayınlanmamış Lisans Tezi. Stockholm: Stockholm Universitesi, Sosyal Antropoloji Bölümü.

Gündoğan, C. (2007) *Kawa Davası Savunması ve Kürtlerde Siyasi Savunma Geleneği*. İstanbul: Vate Yay.

Gündoğan, C. (2012) "Geleneğin Değersizleşmesi: Kürt Hareketinin 1970'lerde Gelenekselle İlişkisi Üzerine", Ersanlı, B., Özdoğan, G.G. ve Uçarlar, N. (der.), *Türkiye Siyasetinde Kürtler: Direniş, Hak Arayışı, Katılım* içinde, s. 93-150, Istanbul: İletişim Yay.

Gunes, C. (2012) *The Kurdish National Movement in Turkey: from Protest to Resistance*. Oxon: Routledge.

Hardt, M. ve Negri, A. (2009) *Commonwealth*, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

Jina Nü (1979 Aralik) 'Sol Maceracılık Yenilgiye Götürür', 2: 55-75.

Jina Nü (1980 Ocak-Şubat) 'Sol Maceracılık Yenilgiye Götürür-2', 3-4: 32-62.

Jina Nü (1980 Nisan) 'Apoculuk gerçek hedefi karartır', 5: 154-164.

Jongerden, J. ve Akkaya, A.H. (2013) *PKK Üzerine Yazılar*, Istanbul: Vate.

Karpat, K. H. (2004) *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Leiden - Boston: Brill.

Kendal (1993) "Kurdistan in Turkey", Chaliand, G. (der.), *A People Without a Country* içinde, s. 38-94, Londra: Zed Books Ltd.

Keyder, Ç. (1979) "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review*, 115: 3-44.

Kurtuluş Sosyalist Dergi (1976) "Türkiye'de Ulusal Sorun", 2: 24-62.

Kurtuluş Sosyalist Dergi (1979a Temmuz) "Enternasyonalizm ve örgütlenme açısından Kürdistan'daki mücadelenin bazı sorunları üzerine", 31: 85-107.

Kurtuluş Sosyalist Dergi (1979b Aralık) "KD ve Kürdistan Devrimcileri", 35: 128-151.

Kutlay, N. (1994) *49'lar Dosyası*, Istanbul: Fırat.

Landau, J. M. (1974) *Radical Politics in Turkey*, Leiden: Brill.

Maraşlı, R. (2010) "Rızgarî'nin Sosyalist Hareket ve Kürdistan Ulusal Kurtuluş Mücadelesindeki Yeri Üzerine Bir Deneme – 1", *Mesafe*, 68-93. http://gelawej.net/pdf/Rizgarinin-Sosyalist-Hareket-ve-Kurdistan-Ulusal-Demokratik-Mucadelesindeki-Yeri-1--Recep-Marasli.pdf (Erişim: 14 Mart 2013)

McDowall, D. (1997) *A Modern History of the Kurds*, Londra: I.B. Tauris.

Milliyet, 12 Nisan 1959, s. 2.

Milliyet, 25 Ekim 1960, s. 5.

Miroğlu, O. (2009) "Sait Kırmızıtoprak", Laçiner, Ö. (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* (Cilt 9, s. 585-605), İstanbul: İletişim.

Murat, H. (1977) *Türkiye Şartlarında Kürt Halkının Kurtuluş Mücadelesi*, Zürih: Ronahi Yayınları, 2. Baskı (1. baskı 1973).

Özgürlük Yolu (1977a Temmuz) "Ürün'ün bir yazısı üzerine", C.Aladağ, 26: 11-34.

Özgürlük Yolu (1977b Ağustos) "Rizgari Dergisinin 'siyaset'i üzerine", 27: 6-29.

Özgürlük Yolu (1977c Eylül) "Rizgari Dergisinin 'siyaset'i üzerine – 2", 28: 10-38.

Özgürlük Yolu (1978a, Ağustos-Eylül) "Devrimci Yol Dergisine Cevap / 1", 39-40: 7-29.

Özgürlük Yolu (1978b, Kasım) "Devrimci Yol Dergisine Cevap / 2", 42: 21-57.

PKK (1984) *Partiya Karkerên Kurdistan (PKK) Kuruluş Bildirisi* (3 b.), Köln: Serxwebûn.

PSK (2004) *İlkeli, Kararlı, Direngen ve Onurlu Bir Mücadele: PSK 30 Yaşında*, Köln: PSK Yayınları.

Rızgarî (1976) "Rızgarî neden toplatıldı: Ezen Ulus Milliyetçiliğinin Irkçı Şoven Gerici Karakteri Üzerine – II", 2: 2-32.

Rızgarî (1977) "Ürün'ün Soyal-Şoven milliyetçi ideolojisinin teşhiri üzerine", Özel Sayı 2.

Rızgarî (1977, Ocak) "Demokratik Kitle Örgütleri Siyaseti", 3: 3-84.

Rızgarî (1978, Haziran) "Kürt halkının anti-sömürgeci mücadelesine sosyal-şoven taarruz hareketi", 6: 3-70.

Samim, A. (1981) "The Tragedy of Turkish Left", *New Left Review*, 126: 60-85.

Sayarı, S. (2010) "Political Violence and Terrorism in Turkey, 1976-80: A Retrospective Analysis", *Terrorism and Political Violence*, 22 (2): 198-215.

Sayın, M. (1997) *Erkeği Öldürmek: Abdullah Öcalan Ne Diyor?*, Basel: Toprak Yay.

STMA (1988) Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, Ertuğrul Kürkçü (ed.), c. 7, İstanbul: İletişim Yayınları.

THKO (1972) Türkiye Devriminin Yolu (kitapçık, yayın yeri belirtilmemiş).

Watts, N. F. (2007) "Silence and Voice: Turkish Policies and Kurdish Resistance in the Mid-20th Century", Ahmed, M.M. ve Gunter, M. (der.), *The Evolution of Kurdish Nationalism* içinde, s. 52-77, Costa Mesa, California: Mazda Publishers Inc.

Watts, N. (2010) *Activists in Office: Kurdish Politics and Protest in Turkey*, Seattle: University of Washington Press.

Yeğen, M. (2006) *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*, Istanbul: İletişim Yay.

Yeleser, S. (2011) *A Turning Point in the Formation of the Kurdish Left in Turkey: The Revolutionary Cultural Eastern Hearths (1969-1971)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi: İstanbul.

Yıldız, K. (2009) "Kürt Ulusal Hareketinin Üç Tarz-ı Siyaseti: Kemalizm, İslamcılık ve Sol", Laçiner, Ö. (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* (Cilt 9, s. 545-558). İstanbul: İletişim.

Yılmaz, N. (2008) *Yakın Tarihin Tanığıyım*, Veng Yayınları.

Zana, M. (1991) *Bekle Diyarbakır*, İstanbul: Doz Yay.

Zürcher, E. J. (2005) *Turkey: A Modern History* (5 b.), Londra-New York: I.B.Tauris.

12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de sendikalar

*Can Şafak**

Özet: Türkiye'de sendika hareketi, tarihinin en hızlı ve büyük yükselişini 70'lerde yaşamıştır. Bu yıllar, sosyalist solun işçi sınıfıyla güçlü bağlar kurduğu, işçi ve sendika hareketi üzerinde en etkili olduğu yıllardır. Bu yükseliş, 60'ların başlarından 12 Mart 1971 askerî darbesine kadar olan kısacık dönemde yaratılan ve sendika hareketinin geleceğini şekillendiren birikime dayanır. 27 Mayıs 1960 darbesini izleyen birkaç yıl içinde değişen sosyal politika tercihlerine bağlı olarak uzun yıllar süren grev yasağı kaldırılmış ve toplu pazarlık hakkı kurallara bağlanmıştır. Türkiye İşçi Partisi (TİP) kurulmuş, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) bölünerek, Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) doğmuştur. Ve 68 baharı, büyük bir siyasi, sosyal değişim yaratmıştır.

70'ler, 12 Mart darbesiyle susturulmaya, bastırılmaya çalışılan bu toplumsal çıkışın, kısa sürede çok daha güçlü bir ivmeyle hayatın bütün alanlarını ve toplumun bütün kesimlerini de içine alarak bir toplumsal depreme dönüşmesinin öyküsüdür. 1973 seçimlerinin ardından sol toparlanmaya, yeniden şekillenmeye başlar. Uzun bir tarihsel birikimden olağanüstü bir siyasi çeşitlilik/bölünmüşlük ortaya çıkar. Türkiye Komünist Partisi (TKP), Partizan ve Genç Sosyalistler Birliği'nin (GSB) katılımıyla Türkiye topraklarında güçlü bağlar oluşturur ve kısa zamanda DİSK'in ve sendika hareketinin kaderini şekillendirecek bir büyük çekim merkezi haline gelir. Sendika hareketi büyük ölçekli grevler, eylemler örgütlemekte, sol hayatın bütün alanlarını derinden sarsmaktadır. Türkiye 1980 yılına son derece ağır siyasi baskı, belirsizlik ve ekonomik çöküş koşullarında, 24 Ocak kararları ve ekonomi politikasında bir büyük dönüşümün hazırlıkları içinde girer. Toplu pazarlık süreci tıkanmış, on binlerce işçi grevdedir. 70'ler, 12 Eylül askerî darbesiyle noktalanır.

Bu çalışmanın amacı, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 askerî darbeleri arasındaki dönemi, emek tarihi açısından ele almak, dönemin sola ve işçi/sendika hareketine damgasını vuran dinamiklerini tartışmaktır.

Anahtar sözcükler: Sendikacılık, DİSK, Türk-İş, TİP, TKP, sol siyaset

Türkiye'de emek tarihi açısından 70'ler, 12 Mart 1971 askerî darbesinin ardından solun işçi sınıfıyla, sendikalarla güçlü bağlar kurmaya başladığı 1973 seçimlerinden sonraki toparlanma, yükselme ve parçalanma dönemidir.

(*) Sendika uzmanı.

Zaman/tarih kesintisiz bir akıştır. Ama tarihin, dönüştürücü ve şekillendirici toplumsal olaylara işaret konularak dönemlere –ve alt dönemlere– ayrılması bu dönemlerin, bu dönemler arasındaki geçişlerin ve bir bütün olarak da tarihin anlaşılabilmesi bakımından kolaylaştırıcı olmaktadır. Tarih dönemlerini kronolojik olarak değil de siyasal, sosyal aktörleri, olayları, düşünce, duygu yapıları ve değerleriyle ayırarak ele almak tercih edildiğinde emek tarihi açısından 60'lar ve 70'ler arasındaki geçiş, 12 Mart dönemidir. Bu bağlamda, 1970'te örgütlenen tarihsel 15-16 Haziran direnişi, 60'lar içinde görülmelidir. 60'ların başından 12 Mart 1971'e kadar olan bu dönemin karakterini şekillendiren önemli değişkenlerden biri de birbirini izleyen işçi eylemleri, grevlerdir. 31 Aralık 1961 günü yapılan tarihsel Saraçhane mitingi, 1963 Kavel grevi, 1965 Kozlu olayları, 1966 Paşabahçe grevi, 1968 Derby işgali, 1970 Sungurlar direnişi... 1970, 15-16 Haziran direnişi de bu zincirin en önemli halkalarından biridir. Bunun gibi 1980'de yürütülen ve 1977'den başlayarak örgütlenen kesintisiz bir sürecin ayrılmaz parçası olan kitle grevleri de 70'ler içindedir. 70'ler, 12 Eylül 1980 askerî darbesiyle kapanır.

Genel görünüm

İki askerî darbe arasındaki bu yıllar işçi sınıfı ve sosyalist solun olağanüstü hareketli olduğu yıllardır. Eylemler, işyeri işgalleri, direnişler, grevler... Sol ve sendika hareketi, tarihinin en büyük yükselişini bu yıllarda yaşar. Bu yükselişin önemli bir taşıyıcısı, hiç kuşku yok ki Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) olur. Ama bu, süreklilik gösteren bir yükseliş olmaz. 70'lerin ortalarına doğru ivme kazanır ve zirve olarak görebileceğimiz 1976 DGM direnişi ve Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası'na (MESS) karşı yürütülen Büyük Grev süreciyle birlikte kırılır. Sonraki birkaç yıl içinde sendika hareketi kendi içine bükülür; hızlı bir ayrışma ve parçalanma sürecine girer. DİSK'in, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'ndan (Türk-İş) koptuğu 1967 Şubat'ından başlayarak iki konfederasyon arasında süregelen sendika rekabeti 70'lerde, DİSK'in kendi bünyesindeki çatışmaları da içine alarak derinleşir.

Bu yıllarda Türkiye ekonomisi, esas olarak korumacı ve iç pazarın sürüklediği ithal ikameci bir sanayileşme süreci içindedir. Daha 60'lardan başlayarak, başlangıçta esas olarak montaja dayalı olan sanayi, Boratav'ın ifadesiyle; zamanla çevresinde yaratıp beslediği yan sanayi kollarıyla "modern sanayi görüntüleri" kazanır. Böylece "iç pazarın genişliği ve canlılığı üzerine" inşa edilen ithal ikamesi modelinde "ücretler bireysel kapitalist için bir maliyet unsuru olmakla birlikte, bir bütün olarak sermaye için yeniden üretim sürecini sürükleyen bir talep unsurudur" (Boratav, 1988: 96-100).

Bu tespitler 60'lardan başlayan ve 70'lerde zayıflayarak da olsa etkisini sürdüren sosyal politika tercihlerinin anlaşılabilmesi bakımından önemli ipuçları ver-

mektedir. 27 Mayıs 1960 askerî darbesini izleyen birkaç yıl siyasi, ekonomik ve sosyal sonuçlarıyla Türkiye'nin yakın tarihindeki önemli dönüşümlerden birine sahne olur. Sendika ve toplu pazarlık haklarının yasal çerçevesinin "sosyal devlet" vizyonuyla yeniden oluşturulduğu bu yıllar, sendika hareketinin izleyen 20 yılını da derinden etkiler. 12 Mart 1971'de demokrasinin bir kez daha kesintiye uğramasına rağmen toplu pazarlık 1963-1980 dönemi boyunca aynı yasal zeminde 1963 sendika yasalarının çizdiği kurallara bağlı olarak yürütülür. 1963 sendika yasalarının yürürlüğe girmesiyle birlikte "toplulukla iş uyuşmazlığı" ve "zorunlu tahkim" dönemi –grev yasağı dönemi– kapanmış, grev hakkını da içeren klasik, kurallara bağlı toplu pazarlık dönemi başlamıştır. Toplu pazarlık süreci sayıları hızla büyüyen sendikalı işçilerin ücretlerinin belirlenmesinde asıl faktör olmuş, işçi sınıfının reel gelirleri düzenli ve süreklilik/istikrar kazanan bir artış trendine girmiştir.

Bu süreç 70'lerde de etkilidir. 1974 büyük petrol krizinin etkileri, artan siyasi istikrarsızlığın, gerilimin ve genel seçim koşullarının baskısıyla bir süre daha uygulanan zorlama popülist politikalarla büyük ölçüde 1977 yılına ertelenmiştir. Ancak 70'lerin sonunda dünyada yaşanan ikinci büyük petrol krizi, Türkiye ekonomisindeki bunalımı derinleştirmiştir. Ve Türkiye 70'lerin sonlarına ekonomik çöküş, ağır siyasi baskı ve belirsizlik koşullarında girecektir. Birbiri ardına hükümetler değişmekte, pek çok ilde sıkıyönetim uygulanmaktadır. 1977'de kontrgerilla tarafından kana bulanan 1 Mayıs'ın ardından ve özellikle de 1978 yılı Mart ayından başlayarak terör hızla tırmandırılmaktadır. Bu birkaç yıl içinde siyasi nedenlerle öldürülenlerin sayısı 5 binin üzerindedir.[1] Artık Türkiye, yakın tarihinin en büyük ekonomik dönüşümüne hazırlanmaktadır.

12 Mart'tan çıkış

1971 yılının 12 Mart günü askerin hükümete verdiği muhtırayla başlayan ve 14 Ekim 1973 seçimleriyle kapanan ara dönem, 12 Mart dönemi olarak Türkiye'nin siyasi tarihinde yerini aldı. Dönemin başbakanı Nihat Erim'in ifadesiyle "özgürlüklere bir şal örtülmesi gereği"yle çok partili siyaset fiilen askıya alındı, kısa bir süre sonra da –26 Nisan günü– ülkenin büyük bölümünde sıkıyönetim ilan edildi. 12 Mart sola ama özellikle 60'larla birlikte hızla gelişen öğrenci gençlik hareketine ağır bir darbe vurdu. Demokratik hak ve özgürlükler, dernek ve sendika hakları sınırlandırıldı. Memurların sendika kurmaları yasaklandı. 60'larda kurulmuş memur sendikaları kapatıldı. 12 Mart yıllarının baskısı ve yarattığı siyasi gerilim –aynı ağırlıkta olmasa da– işçi ve sendika hareketi üzerinde de hissedildi. 1971 ve 1972 yıllarında önemli grevler ertelendi, durduruldu. Sıkıyönetim komutanlıkları toplu pazarlık müzakerelerini kontrol altında tuttu, kimilerine müdahil oldu.

1 44. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Programı, 21 Eylül 1980.

Ne hazindir ki, Türk-İş ve DİSK yayınladıkları bildirilerle 12 Mart muhtırasını desteklediklerini açıkladılar (Akalın, 1995: 76-77). DİSK'in "Türk Silahlı Kuvvetlerinin yanında olduğunu belirtmekten kıvanç duyduğunu" açıklayarak darbeye verdiği destek 70'lerin başında DİSK'e egemen olan siyasi bilincin anlaşılabilmesi bakımından dikkat çekicidir. Öte yandan 9 Mart darbe girişimine adı karışan *Devrim* gazetesi ve Milli Demokratik Devrim (MDD) çevresi "ulusçu-devrimci" ilkeler doğrultusunda zaten, parlamento dışı muhalefetten yanadır ve amacı "asker-sivil-aydın zümreye" dayanan bir "sol" darbe yapmaktır. Aralarında Devrimci Gençlik (Dev-Genç), Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) ve DİSK'in de bulunduğu Devrimci Güç Birliği'nin (Dev Güç) 12 Mart akşamı yaptığı toplantıya katılanlar arasında talepleri bakımından "ilerici" olduğunu düşündükleri muhtıradan yana olanların sayısı az değildir. Aynı gün kaleme alınan ortak açıklama 14 Mart günü gazetelerde, "Devrimci kuruluşlar, tutumu destekliyor" başlığıyla yayınlanır.[2] 12 Mart muhtırası sol içinde de bir kargaşa yaratmıştır.

Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) ve Dev-Genç çizgisinden gelen öğrenci gençlik, 1970'lerin başlarında yeni arayışlara yönelir. Önce Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) ve Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKP-C) örgütlenir. Sonra, çoğu bu yapılardan gelen pek çok siyasi çizgi/hareket doğar. 1973 seçimlerinin ardından sol toparlanmaya, yeniden şekillenmeye başlar. Uzun bir tarihsel birikimden bir siyasi çeşitlilik/bölünmüşlük ortaya çıkar. 1974'te Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), 1975'te Türkiye İşçi Partisi (TİP) kurulur. Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) hareketi içinden gelen Kürt solu, kendi içinde de bölünür.

70'ler, Türkiye'de sosyalist solun işçi sınıfı içinde en yaygın ve en derin bağlar kurduğu, işçi ve sendika hareketi üzerinde en etkili olduğu dönem olacaktır.

Elbette sosyalist solun işçi sınıfıyla bağları çok daha gerilere, Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın sonlarında kurulan ilk işçi birliklerine ve bu yıllarda örgütlenen grevlere, eylemlere kadar uzanır. Ama gerek makro düzeydeki ekonomi politikası ve sosyal politika tercihleri ve gerekse sendika hareketinin tabi olduğu hukuki zemin bakımından bir bütünlük gösteren 1960-1980 dönemi perspektifiyle bakıldığında, 60'ların başında bir grup sendikacı tarafından TİP'in kurulması emek tarihi açısından olduğu kadar Türkiye'nin siyasi tarihi açısından da önemlidir. 60'larda Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) ülke içinde ve işçi sınıfı arasında dikkate değer bir örgütlülüğü/etkisi yoktur ama TİP kadrolarının bir bölümü 1951 komünist tevkifatının ardından partiyle bağları kopmuş ya da gevşemiş eski TKP'lilerdir. TİP işçilerin sosyalist fikirlerle tanışmasında önemli bir etken olur. 60'ların ikinci yarısında öğrenci gençlik arasında başlayan sol, sosyalist eğilimler, "68 ruhu", Türkiye'nin siyasi iklimini etkileyen önemli bir diğer faktördür.

2 Örneğin, *Cumhuriyet*, 14 Mart 1971.

70'lere doğru sınıf hareketinin sol üzerindeki etkileri de belirginleşmeye başlamıştır. Tarihsel 15-16 Haziran direnişi, sendika rekabetinden ve devletin bu noktadaki müdahalesinden[3] çıkmış olsa da sonuçlarıyla bunu da aşan, sendika hareketine yön veren ve hatta genel olarak solun şekillenmesinde de etkili olan bir sınıf tavrı, parlamentoyu etkilemeye yönelik bir siyasi genel grev olarak emek tarihinde derin izler bırakmıştır. 15-16 Haziran, DİSK tarafından örgütlenmiş, DİSK'in öncülüğünde başlamış ancak, DİSK'i aşmıştır. Etkileri sendika hareketiyle sınırlı olmamıştır. Direnişin sol üzerindeki etkisi, dönemin öğrenci gençliği liderlerinin sonraki yıllarda kaleme aldıkları otobiyografi/anı belgelerine yansımıştır. Dev-Genç, İstanbul Bölge Yürütme Kurulu Saymanı Mustafa Zülkadiroğlu direnişi, 68'den gelen gençlik hareketinin bitiş yeri olarak görmektedir (Feyizoğlu, 2002: 70). Direnişin etkisi, MDD tezleri üzerinde çok belirgindir. MDD çevresinde yürütülen "işçi sınıfının rolünün ideolojik/politik önderlik mi yoksa fiilî önderlik mi olduğu" tartışmalarını önemli ölçüde kesmiş, işçi sınıfının "öncü rolü" hâkim bir kavrayış/kabul olarak "teoriyi" yeniden şekillendirmiştir. Oğuzhan Müftüoğlu, işçi hareketinin öylesine büyük bir özveriyle kendisini ortaya koyuşunun burjuvaziyi paniğe sürüklediği gibi, solun kendisini de ciddi olarak sarsarak yeni arayışlara götürdüğünü tespit etmektedir (Müftüoğlu, 2011: 57). 70'lerde Halkın Sesi/Aydınlık çizgisinin ikinci adamı Gün Zileli, işçi sınıfının, "devrimci gençlik mücadelesinin durulmaya başladığı 1970 yılında, 15-15 Haziran direnişini ortaya koyarak" dostu düşmanı şaşırttığını yazmaktadır (Zileli, 2010: 461).

Türkiye 12 Mart'tan çıkmaya çalışmaktadır ve aynı dönemde ülke dışında, kısa zamanda DİSK'in çehresini değiştirecek ve sendika hareketinin geleceği, politikaları üzerinde silinmez izler bırakacak olan bir başka süreç yaşanmaktadır: TKP *1973 Atılımı*. Parti organizasyonu ve örgüt yapısı açısından derinlikten, gerçek anlamda bir merkezî otoriteden, yukarıdan aşağı bir örgütlenme politikasından, bir kadro politikasından yoksun olsa da *Atılım* süreci, TKP geleneğinin ve gizli örgüt yapısının çekiciliğiyle sendika hareketi –ve demokratik kitle örgütleri– üzerinde olağanüstü bir etki alanı yaratacaktır (Erdal, 1983: 6-7).

DİSK'te TKP yılları

Türkiye'de solun, 12 Mart'ın karanlığı içinden yeni örgüt yapılarıyla çıkmaya hazırlandığı 70'lerin bu ilk yıllarında DİSK ve Maden-İş, CHP çizgisinde, konut ve tüketim kooperatifleri gibi "sosyal projeler" peşindedir. Kemal Türkler'in kafasında sosyal projeler, esasen daha 50'lerde vardır ve Türkler, 60'ların sonla-

3 Direnişin nedeni, Sendikalar Kanunu'nda Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin işbirliğiyle yapılan ve işçilerin sendika seçme özgürlüğünü ciddi biçimde kısıtlayan, DİSK'i ortadan kaldırmayı amaçlayan değişikliktir. Değişiklik, 11 Haziran 1970'te Cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. TİP yapılan bu yasal düzenlemeyi Anayasa Mahkemesi'ne götürerek, iptal edilmesini sağlamıştır.

rına doğru bunları hayata geçirmeye başlamıştır. Bazısı TİP [1961-1971] üyesi olan genç sendikacılar, daha 1971'deki Maden-İş'in 20. Genel Kurulu'nda sendikanın faaliyet alanında görmedikleri bu projelere karşı çıkarlar. Onlar, Kemal Sülker'in ifadesiyle "Maden-İş'i tavşan üreten, peynir kuran, konfeksiyon hazırlayan daha doğrusu kapitalist üretim ilişkilerini pekiştiren bir örgüt olmaktan kurtarma kararı" vermişlerdir.[4] Ne var ki bu karşı çıkış, o dönem için etkili olmaz. Değişim 1974'te toplanan 21. Genel Kurul'da Kemal Türkler'e rağmen gerçekleşecektir.

Emek tarihi yazınındaki ciddi bir yanılgı, Maden-İş'in 1974 Genel Kurulu'nun bir "TKP operasyonu" olduğudur. Oysa 1974'te Maden-İş'teki sendikacılar ve uzmanlar arasında henüz hiçbir TKP üyesi olmadığı gibi gerek hazırlanışı ve gerekse sonuçları bakımından genel kurulda TKP'nin izlerine rastlamak da mümkün değildir. Bu durum, 1974 Genel Kurulu'na katılan Maden-İş kadroları ve uzmanlarıyla gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih çalışmalarıyla hiçbir tartışmaya yer vermeyecek kadar açık biçimde ortaya çıkarılmıştır. Maden-İş'in kimi yürütme kurulu üyeleri ve uzmanları ancak 1975'te ya da daha sonra TKP'ye katılırlar. Maden-İş'in 1974'te toplanan 21. Genel Kurulu sendikayı sola açan bir gençleşme, yenilenme hareketidir. Türkler'e rağmen belirleyici olan sol muhalefetinin en önemli isimlerinden ve daha sonra TİP'in [1975-1987][5] kurucusu ve üyesi olan Selim Mahmutoğlu, 21. Genel Kurul'u şu satırlarla anlatıyor:

> [Sendikanın] büyüme sürecinde 1974 Genel Kurulu yapıldı. Bir grup arkadaş mevcut Yürütme Kurulu'nun bu büyümeyi doğru ve sağlıklı yönetemeyeceğini varsayarak bir tür kulis çalışması yaptık. Kongrede Kemal Türkler'in karşı çıkmasına rağmen istediğimiz arkadaşların bir kısmını Yürütme Kurulu'na sokmayı başardık. Çok mutlu ve umutluyduk, büyüyorduk, daha da büyüyecektik (Şafak, 2012: 335)...

21. Genel Kurul'un siyasi yanına ilişkin dikkat çekici bir nokta da Mahmutoğlu'nun, Türkler tarafından gösterildiği Genel Yönetim Kurulu adaylığından, 1975'te TKP'ye katılacak olan Memet Ertürk ve Özer Er lehine çekilmesi ve bunu kürsüden açıklamasıdır.

TKP sendika hareketi üzerindeki etkinliğini Maden-İş değil, DİSK genel merkezi üzerinden geliştirir. TKP'nin DİSK'teki ve sendikalardaki serüveni, DİSK'in 1975'te toplanan 5. Genel Kurulu'nun ardından başlar. Nasıl Maden-İş'in 1974 Genel Kurulu sendikayı sola açan güçlü bir değişim yarattıysa, DİSK'in 5. Genel Kurulu ve İbrahim Güzelce'nin Genel Sekreter olması da DİSK'te benzer koşulları ortaya çıkarır. Genel kurulun hemen ardından TKP *Politbüro* üyesi Aydın Meriç'in DİSK'te Genel Sekreter Yardımcısı olarak göreve başlaması, DİSK'te

---

4 *Vatan*, 11 Ekim 1977.

5 TİP 12 Eylül'ün ardından kapatılmış, ancak örgütsel ilişkilerini ve ideolojik bütünlüğünü korumuştur. TİP 1987'de TKP ile birleşerek Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nin (TBKP) kurucularından biri olmuştur.

1975-1977 döneminde yaşanan TKP egemenliğinin ilk adımı olacaktır. DİSK Ajansı'ndaki, şu satırlar, bu atamanın DİSK'in kaderi üzerinde ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır:

> ... Yürütme Kurulu kararı uyarınca Aydın Meriç DİSK Genel Sekreter yardımcılığına getirilmiştir. (...) Basın-Yayın, Eğitim, Örgütlenme, Toplu Sözleşme, Araştırma ve Ekonomik Politika ve Hukuk Daire Müdürlükleri Genel Sekreter Yardımcısı Aydın Meriç'e bağlı olarak çalışacaklardır.[6]

Gerek Güzelce ve gerekse Meriç DİSK'e TKP dışından önerilmişlerdir. O yıllarda hem DİSK'in hem de Maden-İş'in hukuk dairelerinin başında olan Av. Müşür Kaya Canpolat, Güzelce'nin DİSK'le buluşmasında etkili olan ve TKP'li Aydın Meriç'i de DİSK'e öneren isimdir. DİSK'e bir genel sekreter yardımcısı bulmasını Canpolat'tan, İbrahim Güzelce istemiştir. Canpolat, 29 Haziran 2011 günü yaptığımız sözlü tarih çalışmasında bu süreci şu sözlerle anlatmıştır ki bu tanıklık emek tarihi açısından eşsiz değerdedir:

> Bana Aydın'ı getirdiler, Toygunlar [Toygun Erarslan]. (...) Ben de Aydın'ı hiç tanımıyorum. (...) Ben Hilmi Bey'e, Hilmi Güner'e sordum, "Tanıyor musun?" dedim. "Tanıyorum," dedi, ama ona söylemedim, önereceğim diye söylemedim. Ben (...) daha yakından tanıyayım diye o sırada Galatasaray'da bir bürosu varmış, kalktım o büroya da gittim. Biraz konuşayım, sohbet edeyim diye. Ve orada bana şunu söyledi, dedi ki, "Ben Emek Grubu'na bağlıyım." Ve, "Sadun [Aren] Hoca'yı tanıyorum lider olarak" dedi. Böyle bir çıkış yaptı. Bunun üzerine ben kalktım Ankara'ya gittim. Sadun Hoca'nın evine... Dedim, "Hocam, DİSK'e bir aydın önereceğim ama bu çok önemli bir görev. (...) O yüzden ben sizden bir teyit almadan önermedim, onun için size soruyorum", dedim. Sadun Bey de "Olabilir", dedi ama çok fazla da olsun ısrarında bulunmadı. İlla da olsun demedi. "Tamam, olabilir" dedi. Onun üzerine ben Aydın'ı önerdim, İbrahim Güzelce'ye. İbrahim Güzelce çağırdı, ön görüşme yaptılar, arkasından Aydın göreve başladı (Şafak, 2012: 340).

Meriç'le birlikte TKP'li Zülal Kılıç ve Dr. Hikmet Kıvılcımlı çevresinden Hüsnü Dilli katılır DİSK'e. Ve onları yeni kadrolar izler ki bu uzmanlar TKP'li ya da TKP sempatizanıdır. Ve 22-24 Eylül 1977 Gönen Toplantısına kadar TKP, DİSK ve DİSK politikaları üzerinde hâkimiyet kurar. Bu, fiilî ve ideolojik bir hâkimiyettir ancak DİSK Yürütme Kurulu üyelerinin siyasi duruşlarını/çizgilerini de gerçekte yansıtmaz.

DİSK, TSİP ve TİP'in [1975-1987] kuruluş sürecine uzak durdu. TİP'i kuran Behice Boran ve arkadaşları ile DİSK yöneticilerinin TİP'in [1961-1971] ilk döneminden gelen küskünlükleri vardı. TKP dışındaki sosyalist sol da 1975'teki 5. Genel Kurul'un hemen ardından başlayarak DİSK yönetimini karşısına aldı.[7]

---

6 *DİSK Ajansı*, 29 Temmuz 1975.

7 *Yürüyüş*, 3 Haziran 1975; *Kitle*, 3 Haziran 1975; *Emekçi*, "DİSK Genel Kurulu", Haziran-Temmuz

DİSK'e bağlı kimi sendikaların yöneticileri –Kimya-İş Başkanı Dinçer Doğu, Turizm-İş Başkanı Turgut Gökdere ve Sosyal-İş Başkanı Özcan Kesgeç– TİP'e katıldılar. 1975 yılında kurulan Yeraltı Maden-İş, DİSK'e katıldı, Devrimci Yol, DİSK içinde bir etki alanı yarattı. Böylece sosyalist soldaki bölünme, DİSK içine taşındı. DİSK yönetiminde ve Maden-İş içinde hâkimiyet kuran TKP bu hâkimiyetini, DİSK'e bağlı kimi sendikalarda kendi dışındaki sola karşı ama özellikle de TİP'e ve Devrimci Yol'a karşı aldığı etkili "tedbirlerle" pekiştirmeye yöneldi. TİP'in, Devrimci Yol'un hâkim olduğu sendikaların karşısına yeni sendikalar kurdurulduğu, kimi sendikalar birleştirilerek yönetim yapısı değiştirildi. Bu sosyalist solun, –DİSK içinde TİP, Devrimci Yol ve daha sınırlı da olsa TSİP'in– TKP ile olan çatışmasını derinleştirdi. Ve nihayet Maden-İş'in 1977 yılının 6-9 Eylül günlerinde toplanan 22. Genel Kurulu'nda TKP tarafından gerçekleştirilen büyük tasfiye, sendikanın 1974 yılındaki gençleşme hareketiyle yakaladığı göz kamaştırıcı gelişim trendini geri çevirdi. Örgütün kitle tabanını daralttı. Bunun hemen ardından 1977 yılı biterken toplanan sancılı DİSK 5. Genel Kurulu'ndaki CHP-TKP hesaplaşmasında solun diğer kesimlerini de karşısında bulan Türkler ve TKP'liler DİSK yönetiminden tasfiye edilecek, 1979 başlarında da Maden-İş, Bank-Sen, Baysen ve Yeraltı Maden-İş Onur Kurulu kararıyla DİSK'ten geçici olarak ihraç edileceklerdi. TKP çizgisindeki diğer sendikalardan farklı olarak Yeraltı Maden-İş'in ihraç gerekçesi, üyelerinin DİSK Temsilciler Meclisi'nde "Tek Yol Devrim" sloganı atmalarıydı. Yeraltı Maden-İş'e göre bu kararın özü, "reformizm ile revizyonizmin hesaplaşması" içinde devrimci sendikal harekete de gözdağı verilmeye çalışılmasıydı. Yeraltı Maden-İş, DİSK Onur Kurulu kararı karşısında, DİSK'in önceki yönetimine hâkim olan "revizyonist" çizgiyi de –TKP çizgisini– karşısına almakta, DİSK içinde "düşülen durumun sorumlusu" saymaktaydı (Yeraltı Maden-İş, 1979: 127). Böylece 1977 Eylülü'yle başlayan ve 1980 Eylülü'yle noktalanan üç yıl, Maden-İş'in –ve TKP çizgisindeki sendikaların– kendi içine büküldüğü, yalnızlaştığı, giderek daha fazla siyasetin/partinin kontrolüne giren büyük ölçekli kitle grevleri içinde kaybolmaya başladığı bir dönem olacaktı.

Sendikalar ve siyaset

DİSK ve bağlı sendikalarda solun kendi içinde yaşadığı bu çatışmaların yanında bir büyük rekabet de Türk-İş ile DİSK arasındadır. Bu yıllarda Türk-İş'e bağlı bazı önemli sendikalar –ki bunlar arasındaki 100 binin üzerinde üyeye sahip olan Genel-İş, DİSK'in kaderini değiştirecektir– DİSK'e katılmışlardır. 70'lerin başlarından itibaren yetkili sendikanın tespiti için işyerlerinde önce "referandum" daha sonra da "durum tespiti" adı altında gerçekleştirilen seçimlerin çok büyük bir bölümünü DİSK'e bağlı sendikalar kazanmıştır. Solun yükselmesi Türk-İş tabanını da etkilemiştir.

1975, sayfa 66-70.

70'lerin sonlarına doğru DİSK'in ve Türk-İş'in tabanında, sendika şubelerinde, sayıları yüzlerle ifade edilen yerel sendikalarda solun bütün renkleri sendika yönetimleriyle ve birbirleriyle çatışma içindedir. Bu, sol siyasetin ve sendika hareketinin belini kıran bir parçalanmışlıktır. Ama bir yandan da hayata olağanüstü bir çeşitlilik getirmekte, her tez/eylem farklı açılardan ve çok sıkı, amansız bir eleştiri süzgecinden geçirilmektedir. Ve bu yıllar sendika hareketinin politika arayışları bakımından verimli ve yaratıcı yıllarıdır. Birbirinden farklı *Cephe* politikaları bir yanıyla da bu ideolojik çeşitliliğe yaslanır. Sendikalarda solun kendi içindeki sendikal birlik-eylem birliği tartışmaları içinden yeni mücadele biçimleri çıkar. Sendika binaları, grev yerleri, birbiriyle kıyasıya çatışan sosyalist gazeteler, dergiler işçi sınıfının ve solun tartışma alanları, çatışmanın olduğu kadar çözüm/politika arayışlarının da yoğunlaştığı yerlerdir. Her politik hareket, işçi/sendika eylemine kendi tarzını katar. Pek çok örgütlenme ve eylem perspektifi ortaya çıkar. Metropollerde sanayide örgütlü işkolu sendikaları grevlerde, direnişlerde, işçi kitleleriyle halk kesimleri arasındaki dayanışmayı sağlayan etkili kanallar yaratırlar, grevlerle uluslararası dayanışma bu yıllarda denenir. İşyerlerinde yasal temsilcilik organları dışında işyeri komiteleri, konseyleri kurulur. Fabrikalarda toplu sözleşme komiteleri, grev komiteleri kurularak toplu pazarlık süreci, demokratik ve geniş bir tabana dayandırılarak yönetilmeye çalışılır. 70'lerin sonlarında solun farklı kesimleri tarafından –İlerici Gençler Derneği (İGD) Sanat Kolu, özellikle zikredilmelidir– örgütlenen sokak tiyatroları, büyük sanayi merkezlerinde, grev yerlerinde kendi yazdıkları oyunları sergilerler. Öte yandan, sıra dışı bir sendika/eylem çizgisi izleyen Yeraltı Maden-İş'in 1976 Mayıs'ında başlattığı Yeni Çeltek grevi, 23 gün sürer ve grev sırasında maden işçileri ile işletmede hissesi bulunan Pancar Üreticileri Kooperatifi üyesi köylüler arasında sıkı bir dayanışma örgütlenir. Metropollerden uzaktaki işçi/köylü kitleleri içinde çalışmak, komiteler kurarak halkın farklı kesimleri arasındaki dayanışmayı kotarmak, Fatsa'da Terzi Fikri (Fikri Sönmez) olayında da görüleceği gibi, asıl kitle tabanı öğrenci gençlik olan Devrimci Yol'un yatkın olduğu bir örgütlenme tarzıdır. Ve sürekliliği/istikrarı olmayan işkollarındaki –özellikle yapı işkolundaki– toplumun en altında ezilen "amele" hareketinin aktığı bir diğer damar, saman alevi gibi parlayan, kısa süreli ama olağanüstü sertleşebilen işçi eylemlerini, gözünü budaktan sakınmayan kitle önderlerini yaratır. Sendika hareketinin kendi içindeki rekabetinin en etkili olduğu alan toplu pazarlıktır ve karşılaştırmalı hukuk açısından –ülkelerarası planda– anılmaya değer bir tespit, bu yıllarda toplu pazarlık sürecinde olağanüstü zengin bir içeriğin ortaya çıkmış olmasıdır.

Esasen işçi/sendika hareketinin kendi içindeki bu sert rekabetinin maddi temeli, Türk-İş'in kurulduğu 1952 yılının da öncesine uzanır. 1947'den başlayarak, önce CHP'nin, 1950 seçimlerinin ardından da iktidara gelen DP'nin kurdurup kontrolü altında tuttukları sendika ve sendika birlikleri üzerinde siyasetin

gölgesi esas olarak siyasi iktidarların etki alanında olan kamu kesiminde hissedilmiş, bu, kamuda sendikaların temel niteliklerinin oluşmasında da belirleyici olmuştur (Şafak, 2008: 32-41). Kuruluşundan beri Türk-İş'in başında olanlar da kamu işletmelerinden gelen, 1947 kuşağı sendikacılarıdır. Türk-İş iktidar olmaya yakın partilere karşı esnek, pragmatik ve dengeci –tarafsız görünen– bir yaklaşım içinde olmuş, hükümetlerle müzakere yoluyla sorunların çözümünü amaçlayan, lobicilik faaliyetlerine dayanan bir tarz, konfederasyona ve kamuda örgütlü üye sendikalara hâkim olmuştur. Bunun esasen kamu kesiminin doğasıyla da uyumlu bir yönelme olduğunu kabul etmek gerekir. Popülist ücret politikaları, kamu işletmelerinde ücret taleplerine karşı gevşek davranma eğilimi toplu pazarlık sürecini –özel sektöre kıyasla büyük ölçüde– kolaylaştırmakta, sendikaların hükümetle ve siyasi partilerle ilişkilerini de şekillendirmektedir.[8] "Benzeri bir gözlem KİT'lerin 'gevşek' (ve örneğin milletvekillerinin veya parti il başkanlarının kartvizitleri sayesinde işe alınma sonucunu doğuran) istihdam politikaları için de yapılabilir" (Boratav, 1988: 100).

"Partiler üstü politika" olarak adlandırılan bu sendikacılık anlayışı 27 Ocak-3 Şubat 1964'te Bursa'da toplanan 5. Genel Kurul'da karar altına da alınarak Türk-İş'in resmî politikası haline gelmiş ve 70'ler boyunca da hâkim olmuştur. Seyfi Demirsoy ve Halil Tunç ikilisi 27 Mayıs'ın ardından toplanan Türk-İş Genel Kurulundan 1973'te Demirsoy'un ölümüne kadar konfederasyonun başında kalmış, CHP'lilerle DP'liler arasındaki uzlaşmayı temsil etmiştir. "Demirsoy-Tunç ikilisinin 'mutedil' ve AP ile CHP'nin egemen görüşünün desteğini alan bu mihveri karşısında TİP muhalefeti de, 1970'lerin başındaki sosyal demokrat muhalefet de başarılı olamamıştır" (Çelik, 2010: 487). 1973'ten sonra ise Tunç, 1979 yılında kendi isteğiyle çekilinceye kadar Türk-İş başkanıdır. Tunç bu yıllarda CHP'ye ve Bülent Ecevit'e yakınlığını korumuştur. Türk-İş bir "baskı grubu" işlevi yüklenmiş ve bu çerçevede Anglosakson ülkelerine ve ABD sendikacılığına özgü bir politika izlemiştir. Türk-İş kendisini siyasetin dışında tanımlamamakta ve "bir baskı grubu olarak" zaman zaman ülke siyasetine tepki vermektedir. Buna karşılık Tunç'un ifadesiyle, "işçilere sınıf şuuru değil, milli şuur ikame etmeyi" zaruri gören Türk-İş, kendisini sınıf mücadelesinin dışında ve karşısında görmektedir. Türk-İş'e göre dünyada iki ayrı sendikacılık anlayışı vardır. Biri, iktisadi sistemi ihtilalci metotlarla değiştirip, kapitalizmi tamamen ortadan

8 Sendikaların kamuda ya da özel sektörde örgütlü olmalarının onların yönelimleri üzerinde ne derece etkili olduğu toplu pazarlık sürecinde de görülebilmektedir. 1963 yasalarının ardından kamuda birbiri ardına bağıtlanan ilk işkolu sözleşmeleri de esasen Türk-İş'e bağlı sendikaların daha kuruluş yıllarından başlayarak popülist idareyle yürüttükleri müzakerelerle az çok etkileyebildikleri iç yönetmeliklerinin devamı niteliğindedirler. Bu iç yönetmeliklerinde sosyal yardımlar da yer almaktadır. Buna karşılık özel sektörde sendikalar doğrudan doğruya patronlarla karşı karşıyadırlar. Kimi büyük fabrikalarda düzenlenmiş olan iç yönetmelikler üzerinde sendikaların etkisi yok denecek ölçüde zayıftır ve sosyal yardımlar sendikalar tarafından –sendika tüzüklerine bağlı olarak– üyelerine yapılan sınırlı ödemelerden ibarettir. 1963 sonrasında özel sektörde sendikalar, mücadeleler sonucu toplu sözleşmelerle bu yükü işverenlere aktarmayı başarmışlardır.

kaldırmayı amaçlayan sendikacılık; diğeri ise demokratik düzenin koruyucusu kuvvetler arasında yer alan, sosyal ve iktisadi hayatla yakından ilgilenerek sosyal adaleti gerçekleştirmeye çalışan sendikacılıktır. Türk-İş ikinci yolu seçmiştir (Türk-İş, 1965: 9-10). Türk-İş, mutedil/uzlaşmacı politikaları ve 1960'larla birlikte sertleşen işçi eylemlerini ve önemli grevleri karşısına alan tavrıyla ağırlıklı olarak özel sektörde örgütlü olan ve 50'lerden gelen bir mücadele geleneğine dayanan sendikaları kendisinden adım adım uzaklaştıracaktır.

Öte yandan DİSK 1975 Mayıs'ında toplanan 5. Genel Kurulu'nun ardından sendika-siyaset, sendika-parti ilişkileri açısından yeni bir döneme girer. Jargonu değişir. TKP'nin dili ve politikaları DİSK ve Maden-İş üzerinden, sendika hareketine hâkim olmaya başlar. Meriç'le birlikte DİSK'e katılan ve Basın Yayın Dairesi Müdürü olarak görevlendirilen Hüsnü Dilli'nin ardından Nejat Firuz Kuhi de DİSK'te Eğitim Dairesi Müdürü olarak çalışmaya başlar. Hüsnü Dilli ve Nejat Firuz Kuhi, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın telkiniyle gittikleri Fransa'da Fransız Komünist Partisi (FKP) ve Fransız Genel İş Federasyonu (Confédération Générale du Travail – CGT) içinde faaliyet göstermişlerdir. FKP'nin ilk Türkiye yayın organını çıkarmışlar, CGT yayın organında çalışmışlar, FKP'nin ve CGT'nin Türkiyeliler arasındaki örgütlenmesini yürütmüşlerdir. Kuhi ve Dilli'nin Fransa'da oldukları yıllarda CGT ve FKP çevrelerinde "sınıf ve kitle sendikacılığı" (Syndicalisme de classe et de masse) kavramı baskın sendika politikasıdır. İki arkadaş bu süreç içinde tanıştıkları bu kavramı DİSK'e taşırlar ve DİSK'e girmelerinin hemen ardından da TKP'ye katılırlar. CGT lideri Henri Krasucki tarafından kullanılan/geliştirilen, "sınıf ve kitle sendikacılığı" kavramı (Krasucki, 1977: 61-64), ilk kez DİSK dergisinin 1975 Ekim sayısında temel bir politika olarak ortaya konur ve solun hemen bütün kesimlerince benimsenir, kabul görür.

Buna göre sendikalar kitle örgütleri olmalarının yanında, yalnızca işçi sınıfını bağrında barındırmaları ve "kapitalist sömürünün temeline yönelmeleri" ile aynı zamanda sınıfsal bir nitelik gösterirler. Ve "işçi sınıfının ekonomik, politik ve ideolojik mücadelesinin bütünlüğü içinde yer alırlar." DİSK, bu bütünlük içinde sendikaların, bir yandan "dünya görüşü, siyasi düşüncesi, dinsel inancı, dili, cinsiyeti, ırkı, derisinin rengi ne olursa olsun" bütün işçilerin "kitle örgütü" olduklarını tespit ederken diğer yandan da "sınıf mücadelesi içinde üzerlerine düşen görevleri işçi sınıfının bilimi [sosyalizm] rehberliğinde yerine getirmeleri gereğini ortaya koymaktadır. "Sendikalar işçi sınıfının politik mücadelesi doğrultusunda mücadele vermek, işçi sınıfı bilimine ters tüm eğilimlere karşı sendikal düzeyde ideolojik mücadeleyi sürdürmek zorundadırlar" (DİSK, 1979: 14). İşçi sınıfının politik mücadelesinde "demokratik bir örgüt olan" sendikanın rolü ve "sendika-parti" ilişkisi, sınıf ve kitle sendikacılığının en çetrefil meselesidir. Sınıf ve kitle sendikacılığının 1975-1980 pratiğinde, sol içindeki çatışmalar, tasfiyeci tutum, sendika içi demokrasi ilkesi açısından kabul edilebilir değildir. Sendika-parti ekseninde ise Maden-İş'in 1978 ve 1980 MESS grevlerin-

de TKP'nin sendika üzerinde kurduğu katı hâkimiyet, sendikanın ve hatta partinin kendisinin sürüklendiği çözülme/gerileme sürecinin başlıca nedenlerinden biri olur. 3 Mayıs 2010 günü TÜSTAV'da Maden-İş ve TKP kadrolarıyla yaptığımız sözlü tarih toplantısının kayıtlarındaki Toygun Erarslan'ın şu sözleri grevler üzerinde partinin rolünü, kararların ne kadar dar ve tepe noktalarda alınıp uygulandığını çok vurucu biçimde ortaya koymaktadır:

> [Halit Erdem, o dönem] Yürütme'deydi, hatta bizim dairenin başkanı mıydı? Neyse... Bana diyor ki, [o zaman] 'Bu ikinci grevler siyasi miydi?' diyor. Dedim ki, 'Bana ne soruyorsun?' Bana siyasi miydi diye soruyor. (Gülüşmeler...) Ben niye sorduğunu da biliyorum. Yani şu: Onun bile haberi yok (Şafak, 2012: 365)...

Birbirinden böylesine farklı anlayışlara sahip olan Türk-İş ve DİSK'in ülke siyaseti üzerinde söyleyecek sözleri her zaman olmuştur. 70'ler her iki örgütün de bir siyasi aktör olarak etkili oldukları bir dönemdir. Genel seçimlerde siyasi tercihlerini açıklayarak bu rollerini yerine getiren konfederasyonlar, siyasi iktidarı etkilemeye yönelik kitlesel eylemler de örgütlemişlerdir.

Türk-İş'in 16 Haziran 1975 günü İzmir'de yaptığı "Emeğe Saygı Direnişi" önemli bir bölgesel genel grevdir. Türk-İş başkanı Halil Tunç'un İzmir kentine elektrik veren ESHOT'ta şalteri indirmesiyle başlayan, Türk-İş'e bağlı 24 yerel sendika ve şubenin katıldığı direniş yaklaşık 8 saat süreyle İzmir'de hayatı etkilemiştir. Direniş siyasi sonuçları bakımından da önem taşır. Direnişin ardından İzmir Valisi görevinden alınmış, İzmir Emniyet Müdürü görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.[9] Buna karşılık Halil Tunç'un 1977 Temmuz-Ağustos aylarında 2. MC hükümetinin ilk işaretlerinin ortaya çıkması üzerine gündemde tuttuğu genel grev tehdidi, sonuçsuz kalmıştır. Tunç, MC hükümeti kurulur ve güvenoyu alırsa başlatacağı genel grevin MC yıkılıncaya kadar süreceğini açıklamıştır.[10] Ne var ki 2. MC'nin güvenoyu almasının ardından genel grev gündemden düşecek, Türk-İş bir orta yol bularak, "üçlü koalisyon hükümetine" bazı işçi isteklerinin yerine getirilmesini öngören bir "muhtıra" verilmesine, bu isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda da genel grev dâhil çeşitli eylem biçimlerinin uygulanmasına karar verecektir. Türk-İş Eylül sonlarına kadar ayak sürüyecek, nihayet hükümete vermeyi kararlaştırdığı muhtırayı, "muhtıra" sözcüğünü de sert bularak "öneriler paketi" olarak sadece hükümete değil, bütün siyasi partilere gönderme yolunu seçecekti.[11]

Öte yandan DİSK, bu yıllarda eylemleriyle, sendika hareketine büyük bir

9 Direnişin nedeni kıdem tazminatı konusundaki gelişmeler, memurlaştırma çabaları ve kimi işyerlerindeki saldırı lokavtlarıydı. Elektriğin kesilmesiyle birlikte kent susuz ve elektriksiz kaldı. İzmir radyosu yayınına ara verdi. Belediye otobüsleri, vapurlar ve banliyö trenleri durdu. Türk Hava Yolları'nın kimi seferleri iptal edildi. Hastaneler acil vakalar dışında çalışmadı. Fabrikalarda üretim büyük ölçüde durdu.

10 *Milliyet*, 13 Temmuz 1977; *Vatan*, 13 Temmuz 1977.

11 *Vatan*, 15 Eylül 1977 ve 23 Eylül 1977.

canlılık getirir. DİSK, 6 Eylül 1975'te İzmir'de 15 bine, 20 Eylül 1975'te İstanbul'da 50 bine yakın emekçinin katıldığı Demokratik Hak ve Özgürlükler İçin Mücadele Mitingleri düzenler.[12] 1976, 1 Mayıs'ı çok uzun bir aradan sonra ilk kez yığınsal bir biçimde DİSK tarafından kutlanır. 1976 DGM direnişi ve Genel Yas Eylemi örgütlenir.[13] Grevler yaygınlaşır. Madenlerde uzun süreli direnişler, işyeri işgalleri yaşanır. 1977'de 1 Mayıs'ın üzerinden daha bir ay geçmeden Maden-İş, MESS'e karşı toplu grev çıkışıyla Büyük Grev'i örgütler. Maden-İş'in gövdesini oluşturan binlerce sanayi işçisi, metal sanayiinde Türkiye'nin en önemli işverenlerini bünyesinde toplayan MESS'e karşı büyük bir "savaşım" başlatır. Birbirini izleyen eylemlerle DİSK siyasi gündemi etkiler.

DİSK 1973'te olduğu gibi 1977 genel seçimlerinde de CHP'yi desteklediğini açıklar. Bu katıksız bir siyasi tavırdır. DİSK'in, 1977 genel seçimleri öncesinde işaret ettiği en acil hedef, "Tekelci sermayenin demokrasi ve halk düşmanı, gerici-faşist stratejisini bozguna uğratmak, faşizm tehlikesini yok etmek üzere" MC'yi demokratik yoldan düşürmektir.[14] CHP'nin desteklenmesinin gerekçesi de bu hedef doğrultusunda "iktidara en güçlü aday durumundaki tek ilerici ve demokrasiden yana örgüt" olarak görülmesidir. CHP 40'lı yıllardaki, çok partili demokrasi döneminde de koruduğu "devletçi, aristokrat, eşraf partisi" görünümünü, 60'larda siyaset sahnesini güçlü biçimde yeniden şekillendiren, demokratikleşme ve sivilleşme yönünde önemli bir tercih olan "ortanın solu" politikasıyla değiştirmiştir. 70'lerde ise solun, sosyalist solun yükselişini arkasına alan "Karaoğlan" rüzgârı, "Toprak işleyenin, su kullananın" sloganıyla partiyi daha da sola taşımış, sosyal demokrasi değerlerine, emekçi sınıflara yakınlaştırmıştır. CHP sola en açık ve yakın olduğu bu dönemde, genel seçimlerden en büyük parti olarak çıkacaktır.

Bu dönemde DİSK'in bir önemli çıkışı da Türkler'in, DİSK içindeki tarihsel hesaplaşmanın fitilini ateşleyecek ve Türkiye'nin siyasi tarihi üzerinde de izler bırakacak olan Ulusal Demokratik Cephe (UDC) çağrısıdır. UDC çağrısı, DİSK Yürütme Kurulu'nun 25 Temmuz 1977 tarihinde aldığı "bir demokrasi cephesinin" oluşturulması kararının ardından Türkler tarafından 28 Temmuz 1977 günü yapıldı. UDC bir savunma cephesi değil, savaşım cephesiydi. Programı, cephe hareketi içinde örgütsel ve ideolojik bağımsızlıklarını koruyarak yer alacak

12 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.*

13 1976 Eylülü'nde örgütlenen Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) direnişi DİSK'in en etkili siyasi karşı çıkışlarından biridir. Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilen DGM Yasasının MC hükümeti tarafından yeniden çıkarılmak istenmesi üzerine DİSK, "sıkıyönetimsiz sıkıyönetim" olarak nitelediği DGM'leri önlemek üzere tüm demokratik mücadele yöntemlerini kullanmak gerektiğini açıkladı. Ve 16 Eylül'de bir günlük "Genel Yas" eylemi yaptı. Binlerce işçi iş bıraktı. DİSK yeni bir eylem tarzı uygulayarak, yüzlerce araçlık bir konvoyla İstanbul caddelerinde trafiği felç etti. Genel Yas eylemine katılan pek çok öncü işçi işten çıkarıldı ve işveren örgütleri tarafından kara listeler hazırlandı. Genel Yas eylemi solda tartışmalara, eleştirilere neden oldu. DGM direnişi nedeniyle işten çıkarılan işçilerin yeniden işlerine iadesi, Maden-İş tarafından MESS'e karşı başlatılan Büyük Grev'in de başlıca hedeflerinden biri haline gelecekti.

14 *DİSK*, Mart 1977.

güçlerin ortak talep ve hedeflerinden oluşacaktı. Cephe hareketinin başarısının en önemli etkeni işçi sınıfının birliğiydi ve bir cephe içinde öncülük ancak savaşımla ve pratikte sağlanabilecekti. Türkler, Türk-İş'i de UDC içinde yer almaya çağırdı ve DİSK ile Türk-İş arasında ortak noktalar etrafında oluşturulacak bir işbirliğinin bu yönde önemli bir adım olacağını önemle vurguladı.[15] Buna karşılık Halil Tunç, Türk-İş'in de geçmişten beri aldığı eylem kararlarını kendi başına sürdürdüğünü, milleti bölmek yerine birleştirmek düşüncesi taşıdıkları için UDC kavramına da karşı çıktıklarını belirtti.[16]

UDC esasen TKP politikasıdır ve bu yüzdendir ki, solun diğer kesimlerinden, CHP'den ve Türk-İş'ten destek görmez. İlk anda DİSK'e bağlı hemen bütün sendikalar –ki aralarında Genel-İş de vardır– destek açıklasalar da, çark ederler.

UDC, farklı kavramlarla daha 60'ların başlarından itibaren TKP tarafından savunulmuştur. Yakub Demir (Zeki Baştımar) 1963 yılında, "Milli-demokratik cephe" ve "Demokratik Milli Cephe" kavramlarıyla bu politikayı ortaya koymaktadır (Demir, 1964: 15-22). Yakub Demir ve Ahmet Akıncı imzasıyla *Yeni Çağ*'da 1965 yılında yayınlanan yazıda da "Milli Demokratik Cephe" kavramı altında cephe politikası savunulmaktadır (Demir ve Akıncı, 1965: 478-487). İ. Bilen de (Laz İsmail) 1965'te S. Üstüngel imzasıyla *Yeni Çağ*'da yayınlanan yazısında "Demokratik Milli Cephe" kavramını kullanmaktadır (Üstüngel, 1965: 260-274). Leipzig Grubunun 1964 yılı çalışmalarıyla ilgili, yıllık komite raporunda, Ahmet Akıncı tarafından kaleme alınan yazıda da cephe politikası desteklenmektedir (Akıncı, 1965: 160-182; Akbulut, 2003). TKP 70'lerde yayınladığı bildirilerde cephe çağrısını yinelemektedir. 1975 yılında toplanan DİSK'in 5. Kongresini değerlendiren TKP, şu açıklamayı yapmaktadır: "TKP, ortak düşmana karşı Ulusal Demokratik Cephenin kurulması savaşında işçi sınıfının, sendikaların bölünmezliğini ve bağımsızlığını savunuyor" (Atılım, Haziran 1975). Ve TKP'nin 1977'de yapılan Parti Konferansında UDC Parti Programına da alınmıştır:

> TKP'nin yakın amacı olan bu ileri demokratik devrim düzeyine ana devrimci güç olan işçi sınıfının öncülüğünde köy emekçilerinin, geniş orta tabakaların, devrimci aydın ve gençliğin savaş ve eylem birliği ile ulaşılacaktır. Bütün bu güçlerin ulusal demokratik cephe birliği, bu amaca ulaşmada tarihsel bir rol oynayacaktır (TKP, 1978).

Nihayet, 70'lerin en önemli sosyal politika belgelerinden biri de 20 Temmuz 1978 günü Ecevit hükümetiyle Türk-İş arasında imzalanan Toplumsal Anlaşmadır. Toplumsal Anlaşma 2. Dünya Savaşı'nın ardından Batı'da gelişen "ulusal ölçekte sosyal diyalog" uygulamalarını çağrıştıran bir denemedir. Ulusal ölçekte sosyal diyalog dar anlamda, işçi ve işveren sendikalarının çatı örgütleri ve devlet arasında endüstri ilişkileri ve ekonomi politikaları konusunda, bazen da-

---

15 *DİSK Ajansı*, 28 Temmuz 1977; DİSK Yürütme Kurulu Kararı, 26 Eylül 1977; T.C. Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Savcılığı, 25 Haziran 1981, sayfa 337 ve 447.

16 *Milliyet*, 10 Ağustos 1977.

nışma niteliğinde, bazen de az ya da çok bağlayıcı nitelikte anlaşmaları içeren işbirliği girişimleri olarak tanımlanır (Dereli, 1998: 81). Kavram her türlü bilgi paylaşımı, danışma, müzakere ve birlikte alınan kararları kapsamaktadır (ILO, 2005). Toplumsal Anlaşma, ekonomi politikası alanındaki köklü sorunlar ve çözüm yolları konusunda ortak tespitler içermekte; çalışma yasalarında gerçekleştirilecek kimi değişikliklere işaret etmekte; ama ağırlıklı olarak kamuda yaklaşan toplu pazarlık sürecinde izlenecek ortak politikanın ilkelerini ortaya koymaktaydı. Toplumsal Anlaşmanın, "gerçek ücretlerin 1976 yılındaki düzeyinde bir süre dondurulması" kuralı, toplu pazarlık sürecinde hükümetin hayata geçirmeye çalıştığı öncelikli bir gelirler politikasıydı.

Toplumsal Anlaşma CHP dışındaki siyasi partiler tarafından benimsenmedi.[17] Sosyalist solun bütün kesimleri, –siyasi partiler, demokratik kitle örgütleri, gençlik ve kadın örgütleri– Toplumsal Anlaşmaya karşı çıktılar.[18] DİSK, Toplumsal Anlaşmayı IMF programının bir parçası olarak niteledi, hükümetin bu yolla işçi ücretlerini dondurmayı, bunalımın yükünü işçi ve emekçilere yıkmayı amaçladığını vurguladı.[19] Toplumsal Anlaşmaya Türk-İş içinden de karşı çıkışlar oldu.[20] Gene de Toplumsal Anlaşma kamuda yürütülen toplu pazarlık süreci üzerinde bir ölçüde etkili oldu ve müzakere edilmekte olan 600 bin civarındaki kamu işçisini kapsayan 16 işkolunda 38 toplu sözleşme, Toplumsal Anlaşma'nın henüz mürekkebi kurumadan sonuçlandırıldı. Ancak Toplumsal Anlaşma ile öngörülen diğer projeler uygulama alanı bulamadı. Ve giderek güçlenen tepkiler üzerine Türk-İş 1979 Eylülü'nde Rize'de gerçekleştirdiği toplantıda Toplumsal Anlaşmayı askıya aldı. Türk-İş, Ecevit hükümetinin 12 Kasım 1979'da görevden çekilmesinin ardından da, Toplumsal Anlaşmanın artık kendilerini bağlamadığını açıklayacaktı.[21]

Batı'daki benzer uygulamaları çağrıştırsa da Toplumsal Anlaşma, "ulusal ölçekte sosyal diyalog" kavramı açısından "eksik" bir belgedir. Tarafları, gerek işçileri gerekse işverenleri ülke düzeyinde temsil edebilmiş değildir ve özel sektör anlaşmanın kapsamı dışındadır. Toplumsal Anlaşma Türk-İş'in, kamuda dinamik bir emek/sermaye ilişkisinden çok karşılıklı siyasal uzlaşmalara dayanan çizgisine uymaktadır. Ama bu anlaşmanın, Batı'daki çerçeve anlaşmalarıyla aynı köklerden geldiğini öne sürmek zordur (Gevgilili, 1979). Batı'da ulusal ölçekte sosyal diyalog, toplu pazarlığın merkezileşmesi sürecinde, bu sürecin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Bu sürece Türkiye önemli bir gecikmeyle, ancak 60'larla birlikte girecektir.

---

17 *Milliyet*, 14 Ağustos 1978.

18 *Atılım*, 1 Eylül 1978; İlke, Ağustos 1978; *Milliyet*, 22 Temmuz 1978, 23 Temmuz 1978, 9 Ağustos 1978 ve 18 Eylül 1978.

19 *DİSK*, 1980, sayfa 157-158; *DİSK*, Ağustos 1978; *DİSK*, Eylül 1978.

20 *Milliyet*, 22 Temmuz 1978 ve 23 Temmuz 1978.

21 *Milliyet*, 2 Ocak 1980.

Toplu pazarlık sürecinin merkezileşmesi

Toplu pazarlığın merkezileşmesi, kapsamının birden çok işyerini/işvereni içerecek şekilde genişlemesi ve böylece tek tek işyerlerinden uzaklaşarak sektörlere/işkollarına doğru yayılmaya başlaması sürecini ifade eder. Böylece ortaya çıkan merkezileşmiş, birleştirilmiş toplu pazarlık birimleri unsurlarına göre bölgesel toplu pazarlık, endüstri düzeyinde toplu pazarlık, sektörel toplu pazarlık, işkolu düzeyinde toplu pazarlık ya da çok işverenli toplu pazarlık kavramlarıyla ifade edilir (Reynolds, 1964: 162).

Türkiye'de toplu pazarlık sürecinin merkezileşmesi, 1963 sendika yasalarının yürürlüğe girmesiyle başlayan hızlı, etkili bir süreçtir. 1963-1980 dönemi-nin toplu pazarlık süreci açısından önemli bir karakteristiği, iki düzeyli –işyeri/işyerleri ve işkolu düzeyinde– toplu pazarlığa imkân vermiş olmasıydı. Tek tek işyerlerinde ya da bir grup işyerinde çoğunluğu sağlayan sendikalar işyeri/işyerleri düzeyinde toplu sözleşme yapabilmekte, "bir işkolunda çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden" işçi federasyonu veya işkolu sendikası da o işkolundaki işyerlerini kapsayan toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkili sayılmaktaydı. İşkolu düzeyindeki bir toplu iş sözleşmesinin kapsamındaki işyerlerinde ayrı ayrı işyeri düzeyinde toplu sözleşmelerin de yapılabileceği, 1966 Paşabahçe grevi sürecinde Yargıtay tarafından kabul edilmiş, sonraki yıllarda Hukuk Genel Kurulu tarafından da onaylanmıştı.[22]

1963-1966 yılları arasında bağıtlanan ilk büyük ölçekli sözleşmelerin bir bölümü, işçi sendikalarının işkolu yetkisine dayanılarak imzalanmıştır. İlk işkolu sözleşmeleri cam, dokumacılık, gıda, demiryolu taşımacılığı, kâğıt, milli savunma, liman tahliye, gıda ve kara taşımacılığı işkollarında bağıtlanmıştır. İşkolu yetkisine dayanılarak yürütülen toplu pazarlık sonraki yıllarda diğer sektörleri de içine alacak şekilde giderek genişlemiş ama asıl geliştiği alan kamu sektörü olmuştur. Bununla birlikte özel sektörde 60'ların başlarında öncelikle cam, deniz taşımacılığı, dokumacılık, milli savunma işkollarında ortaya çıkan işkolu sözleşmeleri, 70'lerde deri, çimento, petrol, lastik işkollarına da yaygınlaşmıştır. Ne var ki, işkolu yetkisi kısa zamanda dejenere olmuş, işyeri düzeyinde toplu pazarlık prosedürünü kolaylaştıran bir araç haline dönüşmüştür. Sendikalar işkolu yetkisine dayanarak sadece bir işyerini kapsayan toplu iş sözleşmeleri imzalamışlardır. Uygulamada aynı işyeri için imzalanmış, "muhtevası aynı, aynı hüküm ve neticeleri doğuran, fonksiyonları tamamen birbirine benzeyen, fakat sadece tarafların ehliyet ve yetkisi ile inikadı esnasında başvurulacak merciler bakımından birbirinden farklı olan" iki toplu sözleşme ortaya çıkmıştır (Işık, 1977: 59; Kutal, 1979: 92). İşkolu sözleşmesi sürecini dejenere eden çok yaygın bir uygulama da sözleşme metninin işkolu ve işyeri sözleşmesi olarak ayrı ayrı imzalandığı ya da sözleşme metninde sözleşmenin hem işkolu hem de işyeri sözleşmesi olarak kabul edildiğinin belirtil-

22 Yargıtay, 9. Hukuk Dairesi, 1 Ekim 1965; Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 14 Mart 1973.

diği "ikiz sözleşmeler" olmuştur. Özellikle kamuda rastlanan bir uygulama da tanımlayıcı/formel hükümler dışında bir içeriğe sahip olmayan –ilave hak getirmeyen– işkolu ya da işyeri sözleşmeleridir. Bunlar, sendika rekabetine bağlı olarak karşı sendikaya alan bırakmamak amacıyla geliştirilen uygulamalardır.

Öte yandan özel sektörde toplu pazarlığın merkezileşmesi esas olarak grup sözleşmeleri yoluyla gerçekleşmiştir. Türkiye'de toplu pazarlığın merkezileşmesi sürecinde ortaya çıkan grup toplu pazarlığı, gerek gelişim özellikleri ve gerekse karakteristiği yönünden ABD ve İngiltere'deki "çok işverenli toplu pazarlık" (multiemployer bargaining) modeline benzemektedir. Türkiye'de 1950'lerin başlarından itibaren birden çok işvereni kapsayan kolektif mukavelelere rastlamaktayız. Ancak şeklen, "çok işverenli" sözleşmeler (grup sözleşmeleri) olsalar da grev yasağı döneminde bağıtlanan bu mukavelelerin oluşum sürecini, "özgür toplu pazarlık" olarak nitelemek kolay değildir (Şafak, 2008: 54-55). Toplu pazarlık sürecinde grev hakkına yer veren 1963 sonrası dönemde ilk grup sözleşmeleri dokuma, deri, cam ve basın işkollarında imzalanmıştır. Bu döneme ilişkin olarak ulaşabildiğimiz ilk grup sözleşmesi dokuma işkolunda, 1963 Ağustos'unda Adana'da, Adana Çırçır Fabrikaları İşverenler Sendikası ile Teksif Adana Şubesi arasında bağıtlanan sözleşmedir. 56 çırçır işyerini ve 1800 çırçır işçisini kapsadığı kaydedilen ve muhtemelen 01.08.1963 tarihinde imzalanmış olan bu grup sözleşmesinin yürürlük tarihlerine ulaşılamamıştır (Teksif, 1967: 5; Türk-İş, Ağustos 1963: 22). Ama grup pazarlığının en etkili olduğu işkolu metal işkoludur. 70'lerin başlarında MESS tarafından ortaya atılan "tek tip toplu sözleşme politikası" grup pazarlığının sermaye tarafından sistemli olarak savunulmasının da ilk adımıdır. Tek tip sözleşme politikası ilk kez 1973 yılında Bursa'da uygulanmıştır. Bursa'da MESS ile Metal-İş Federasyonu'na bağlı Bursa Metal-İş Sendikası'nın, 25 Ağustos 1973 günü sekiz işyeri için sözleşmelerin bitiş tarihlerini birleştirerek imzaladıkları sözleşme metal işkolundaki "ilk grup sözleşmesi" olmuştur (MESS, 1999: 409-411). Bu dönemde Bursa'da Maden-İş tarafından da grup sözleşmesi imzalanmıştır. Bununla birlikte metal işkolunda grup pazarlığının asıl ivme kazanması 1976 yılından sonradır. Grup toplu pazarlığı metal sektörünün dışında da özel sektörde 70'lerin başlarından itibaren yaygınlaşmaya başlamış, çimento, deri, dokuma, gıda, cam, lastik işkollarında kimileri bölgesel nitelikte yeni grup sözleşmeleri bağıtlanmaya başlanmıştır.

Grup pazarlığı süreci 70'lerin sonlarında sert sınıf çatışmalarına, siyasi nitelik taşıyan ve zaman zaman ülke gündemini belirleyebilen kitle grevlerine sahne olacaktır.

Kitle grevleri (1977-1980)

70'ler grev eğiliminin yüksek olduğu yıllardır. 1974-1980 yıllarında greve katılan işçi ve grevde geçen işgünü sayılarında, daha önceki yıllara göre çok belir-

gin bir artış vardır. Asıl büyük sıçrama 1979 ve 1980 yıllarındadır (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2004). Bu yıllarda grevler kitleselleşecek, siyasi nitelik kazanacaktır.

1979-1980 yıllarında metal, tekstil ve cam sektörlerinde grup pazarlığı içinde örgütlenen kitle grevlerinin öncüsü, Maden-İş'in 1977 Mayısı'nın sonundaki toplu grev çıkışı –Büyük Grev süreci– olmuştur. "Büyük Grev, Maden-İş ile MESS arasında, ilk kıvılcımı 1975 Kasım ayının ilk günlerinde küçük bir fabrikada ateşlenen, 1976 yılı içinde tek tek, 1977 Mayısı'nın sonunda toplu grevlerle, aynı yılın Ekimi'nde uygulanan toplu lokavtlarla süren ve 1978 Şubatı'nın ilk günlerinde anlaşma tutanağının imzalanmasıyla sona eren bir büyük mücadelenin öyküsüdür" (Şafak, 2012: 9). 20 bine yakın işçi greve katılmış ya da lokavta maruz kalmış, grev sürecinde kapanan, kopan fabrikalar dışında grev 63 işyerini kapsamına almıştır.

MESS'in grup sözleşmesi ısrarı, Büyük Grev'in "stratejik" nedenlerinden biri, belki de en önemlisiydi. DİSK ve Maden-İş'e göre MESS'in esas amacı, Maden-İş'i zayıflatarak DİSK'i geriletmek ve "böylece demokrasi savaşımını, sınıf sendikacılığının gelişimini" frenlemekti (DİSK, Mayıs-Haziran 1977: 214). DİSK grup sözleşmesinin, işyeri sözleşmelerinden öteden beri karşı çıktığı işkolu sözleşmelerine geçiş için bir basamak olduğu tespitini yapmaktaydı. DİSK'in karşı çıktığı bir nokta da grup sözleşmesinin tekellerin politikası olmasıydı. DİSK, ortak ve tek bir ücret zammı uygulamasının tekelci sermayenin yükünü azaltırken küçük ve orta sermaye gruplarının, tekelci kapitalizm koşullarında kaldıramayacağı bir yükün altına gireceğini öne sürmekteydi. DİSK ve Maden-İş'in tezi; tekelci sermayenin bu yolla bir yandan "küçük ve orta sermayeyi iflasa sürükleyip, onların sermaye ve pazarlarına el koyarken" bir yandan da "fiilî olarak ücret artışlarını frenleyeceği" ve greve zorladıkları sendikaların zayıflamasını sağlayacağı yönündedir (DİSK, Ağustos 1976: 2-3). Maden-İş'in grup sözleşmesine karşı çıkışının çok önemli stratejik nedenleri de vardı. Maden-İş tekellere karşı yeterli hazırlıklara sahip değildi, bu çerçevede "uzun süreli toplu grev deneyimi" yoktu ve mali olanakları kısıtlıydı (MAHA, 1978: 3). Maden-İş, üyelerine şu satırlarla sesleniyordu:

Bizi tek tek işyerlerinde değil, grup içindeki tüm işyerlerinde greve zorlamak istiyorlardı. Binlerce işçiyle uzun süreli greve dayanmak mümkün olmadığı için sendikanın önünde iki yol kalacaktı: Ya düşük ücretlere 'evet' demek, işçi çıkarlarını korumamak, ya da uzun süreli toplu greve dayanamayıp parçalanmak, dağılıp gitmek.[23]

Büyük Grev sürecinde Maden-İş içinde bu politika tartışıldı, farklı yaklaşımlar ortaya çıktı. Ve grevler grup sözleşmesinin bağıtlanmasıyla bitirildi. Yeni durumu Maden-İş, kendisine holdingleri kuşatan bir grev stratejisi uygulama olanağı veren çok stratejik bir değişim olarak sundu. Maden-İş Büyük Grevle "tekelci serma-

23 *Maden-İş*, 15 Şubat 1978.

yenin, MESS'in, sınıf sendikalarını durdurmak ve yıkmak için kullanmaya kalktığı toplu grev silahını, tekellerin elinden almayı başarmış" ve onlara karşı başarıyla uygulamıştı.[24] Maden-İş'in yeni yaklaşımları DİSK'in CHP çizgisindeki yeni yönetiminde yankı bulmadı. DİSK yönetimi grup ve işkolu sözleşmesine karşı tavrını 1980 Eylülü'ne kadar çok katı biçimde sürdürdü (DİSK, 1980: 375).

Büyük Grev ve sonuçları, solun bütün kesimlerinden ağır eleştiriler aldı.[25] Sendika ve toplu pazarlık politikaları açısından bakıldığında bu eleştirilerin katkı sayılabilecek, özgün bir yanı yoktur. Eleştirilerin dayandığı temel politika grup sözleşmesinin reddi olmuştur ve bu da aslında Maden-İş orijinlidir. Solun yaptığı, Maden-İş'in bu politikaya karşı başlangıçta geliştirdiği argümanların tekrarıdır. Büyük Grev, büyük mizah ustası Aziz Nesin'in aynı adı taşıyan masal öyküsüyle de hatırlanır. Grevin yedinci ayında *Vatan* gazetesinde yayınlanan *Büyük Grev* sol içinde ve grev yerlerinde büyük gürültü koparmış, TKP ve Maden-İş, Nesin'i ağır bir dille suçlamıştı. Aziz Nesin'in Büyük Grev'e yönelttiği suçlamaların temel bir dayanağı, "artı üretim" ve fabrikalardaki aşırı stoklardır. Nesin'e göre sermaye bu stokları eritebilmek için sendikayı greve itmiştir. Ama bu iddia istatistik verilere dayanmıyordu, sezgiseldi. Maden-İş uzmanlarıyla yaptığımız sözlü tarih çalışmalarında, farklı politik eğilimlere sahip uzmanların hepsinin –ve MESS hukuk danışmanının– ortak tespiti, grev öncesinde Nesin'in iddia ettiği gibi fabrikalarda "artı üretim" ve stok sorunu olmadığı yönündedir (Şafak, 2012: 391-394).

Aslında solun Büyük Grev'e yaklaşımı ve eleştirileri ağırlıklı olarak siyasi kaygılara dayanır. Büyük Grev'in TKP tarafından örgütlenip yürütüldüğü algısı güçlüdür. Büyük Grev TKP için önemli bir örgütlenme fırsatı ve ajitasyon alanıdır. 1975-1977 yıllarında TKP'nin DİSK içinde yarattığı fiilî hâkimiyet, TKP ve TKP çizgisindeki demokratik gençlik ve kadın örgütlerinin Büyük Grev'i sahiplenmesi, bu algının daha da güçlenmesine neden olmuştur. TKP grevin altıncı ayında şunları söylemektedir:

Eğer Maden-İş üyelerinin bilinçliliği, kararlılığı, sendikanın örgütsel sağlamlığı, ulusal ve uluslararası dayanışmanın etkinliği ve TKP'nin kesin tutumu olmasaydı en dişli holdinglere karşı yürütülen bu grev değil 6 ay, 6 gün bile dayanamazdı.[26]

Bu görüntü, TKP dışındaki solun Büyük Grev'e bakışını derinden etkilemiştir. Oysa Büyük Grev'de TKP'nin çok sınırlı ve dolaylı etkisi ancak grevin sonlarına doğru, Maden-İş'in 22. Genel Kurulu'nun ardından hissedilir hale gelecektir. Maden-İş ve TKP kadrolarıyla yürüttüğümüz sözlü tarih çalışmaları, Büyük Grev'in "pür sendika grevi" olarak başlatılıp sendika kadroları tarafından yürütüldüğünü ortaya koymuştur (Şafak, 2012).

---

24 *Maden-İş*, 15 Şubat 1978, sayfa 2; 15 Ağustos 1978.

25 *Yürüyüş*, 21 Şubat 1978; *Kitle*, 4 Nisan 1977; *Kurtuluş Sosyalist Dergi*, Temmuz 1977.

26 *Atılım*, 1 Ocak 1978.

Büyük Grev'in ardından MESS'e karşı örgütlenen ikinci ve üçüncü dalga grevler, tekstil ve cam işkollarında 1980'de başlatılan kitle grevleriyle birleşti. Başlangıçta, "faşist tehlikeyi bertaraf etmenin yolu" olarak "tüm demokrasi güçlerinin" katılımını öngören siyasi bir mücadele yöntemi olarak sosyalist sol içinde tartışılan "eylem birliği" tezi, 1979-1980 yıllarında "kafa ve kasa birliği" sloganıyla ve bu kitle grevleriyle, toplu pazarlık sürecine uyarlandı. Eylem birliği sürecinde, Büyük Grev'in vurgu yaptığı "toplu mücadele", "toplu grev" kavramları önemli ölçüde etkili oldu. Türk-İş'e, DİSK'e bağlı ya da bağımsız sendikalar aynı sermaye grubuna karşı birçok işyerini kapsayan dev ölçekli grevleri güçlerini birleştirerek yürütmeye başladılar. Özellikle, farklı jargonla da olsa daha 1971 grevleri döneminden gelen cam patronlarına karşı birlikte mücadele geleneğine sahip olan Türk-İş'e bağlı Kristal-İş ile DİSK'e bağlı Hürcam-İş arasındaki eylem birliği, Türkiye'de sendika hareketi tarihi içindeki en etkili eylem birliği pratiği oldu.

Sosyalist solun kontrolündeki kitle grevlerinin, işçi sınıfı tarihi içinde özgün yanları vardır. 1979-1980 kitle grevleri, birleştirilmiş toplu pazarlık (grup pazarlığı) süreci içinde örgütlenmiş ve siyasi mesajlar taşımışlardır. Bu grevler bir sektörün çok önemli bir bölümünü, bazen tamamını ve çok büyük bir işçi kitlesini kapsamışlar ama kendi sektörel sınırlarını da aşarak ülke çapında etkili olmuşlardır. Kitle grevleriyle birlikte grev, hâkim sınıflara çevrilen siyasi bir silaha dönüşmüş, toplu pazarlık sürecinde emek-sermaye ilişkisini uzlaşmaz bir noktaya götürmüş, grevler siyasi mücadelenin, sınıf mücadelesinin bir parçasına dönüşmüştür. Kitle grevleri, 70'lerin sonlarında ülkenin genel siyasi iklimiyle; hâkim sınıflarca sürdürülen ekonomi-politikaya bağlı olarak sermaye örgütlerinin sosyal politika ilke ve hedefleriyle ve DİSK'in, özellikle de Maden-İş'in siyaseten üstlendiği misyonla öncelikle ve doğrudan ilişkilidir. 1979-1980 grev dalgası konjonktüreldir ve kaçınılmazdır. Bu yanlarıyla 1978-1980 kitle grevleri kendisinden önceki –ve sonraki– grevlerden bütünüyle farklıdır.

Kitle grevleri, 1977-1980 döneminde yükselen siyasi işçi eylemleriyle iç içe girdi. 1978 yılı başlarında Aşkale Linyit İşletmesi'nde Yeraltı Maden-İş üyesi işçilerin başlattıkları grev ve izleyen işyeri işgali yedi aydan fazla sürdü. Gene Yeraltı Maden-İş'in örgütlediği Hekimhan işçilerinin grevi tam 16 ay sürdü. DİSK, faşistlerin 16 Mart 1978'de İstanbul Üniversitesi'nden çıkan öğrencilere bombalı saldırısına karşı 20 Mart'ta "Faşizme İhtar Eylemi" örgütledi, bir saatlik iş bırakma eylemine binlerce işçi katıldı. 1978 Maraş katliamını eylemle kınadı. DİSK üyeleri faşist kadrolaşma ve saldırılara karşı 1980 Ocak ayında, Tariş direnişini gerçekleştirdiler.

70'ler bir askerî darbeyle, kışlasından çıkan ordu birliklerinin "sokağa hâkim olduğu" 12 Eylül 1980 sabahının ilk ışıklarıyla birlikte kapanır. 12 Eylül sabahı metal, tekstil ve cam sektörlerinde kitle grevleri sürmektedir ve irili ufaklı 200'den fazla işyerinde binlerce işçi grevdedir. Grevler silah zoruyla durduru-

lacak, sendikacılar tutuklanacak, işçi temsilcileri gözaltına alınacak, DİSK'in ve bağlı sendikaların faaliyetleri durdurulacaktır. Türkiye yeni ve karanlık bir ara dönemin eşiğindedir.

Son söz

Türkiye'de 1980 sonrasında yaşanan dönüşüm, işçi ve sendika hareketinin bütün dinamikleri üzerinde etkili oldu. Sendika hakları esaslı şekilde kısıtlandı. 1984 yılından başlayarak özelleştirme, şirketlerin "verimliliğini artırmanın bir aracı" olarak uygulamaya koyuldu ki bunun sonuçlarından biri de kamuda merkezî toplu pazarlık alanlarının/birimlerinin daralmasıydı. Özel sektörde ise kimi işkollarında işveren sendikalarının "grup sözleşmesi" yönünde izledikleri politikalar, 80'lerin ortalarından sonra hız kesecek ve giderek daralan grup pazarlığı 90'lardan başlayarak çözülme sürecine girecekti. Bunlar AB ülkeleriyle de az çok eşzamanlı olarak Türkiye'de toplu pazarlık sürecinin yakın dönemine damgasını vuran âdemi merkezileşme eğiliminin ilk göstergeleri olacaktı.

1980 Eylülü'nden bugüne kitle üretiminde, işçi sınıfının profilinde, sendika hareketinin örgütlülük yapısında/özelliklerinde, siyasi çizgisinde birbirine bağlı ve göz ardı edilemeyecek önemde değişiklikler oldu. Yeni bir kuşak geldi. Sendika hareketi 70'lerin birikimini bugüne taşırken, 1983 sendika yasalarının yürürlüğe girmesinin ardından yaşanan ve kısa süren yükseliş yıllarını geride bıraktı. 1989 Kasımı'nda Berlin duvarının yıkılışıyla simgelenen reel sosyalizmin çöküşünün ardından sosyalist sol hızlı bir marjinalleşme sürecine girdi. Ve sendikalar ironik –ve dramatik– biçimde giderek solun ilgi alanı dışına çıktı. Sendika hareketi uzunca bir süredir yakın tarihinin en büyük çözülme, gerileme dönemini yaşıyor.

Bütün bunlara rağmen 70'lerin dinamizmi, sonraki yılları da etkiledi. 1989 Bahar Eylemleri, 1991 Büyük Madenci Yürüyüşü, 1991 ve 2002 Paşabahçe, 1997 ve 2005 Seka direnişleri, 2009 Tekel direnişi, 2012 yılı biterken örgütlenen ve 14 gün süren Topkapı şişe işçilerinin direnişi, 70'leri de içine alan uzun ve zengin bir tarihsel birikim üzerinden geldi. Sendika hareketinin ve solun tarihini oluşturan, emekçi sınıfların kolektif bilinçaltında çok derin izleri olan bu birikim, yarını da bağrında taşıyor.

KAYNAKÇA

Sözlü tarih çalışmaları

TÜSTAV'da toplantı (Memet Ertürk, Halit Erdem, Toygun Erarslan, Alpay Biber, Can Şafak), 3 Mayıs 2010,

Ali Eşref Turan, 20 Temmuz 2011,

Alpay Biber, 18 Mayıs 2011,

Cengiz Turhan, 25 Mayıs 2011,

Erkan Aslan, 5 Ekim 2011,

Faruk Türkoğlu, 13 Temmuz 2011,

Halit Erdem, 10 Haziran 2011,

Hanefi Öztürk, 8 Temmuz 2011,

Memet Ertürk, 13 Haziran 2011 telefon konuşması notları, e-posta yazışmaları, 8 Mayıs 2011, 30 Mayıs, 31 Mayıs 2011, 14 Eylül 2011, 20 Eylül 2011 ve 25 Eylül 2011,

Müşür Kaya Canpolat, 29 Haziran 2011,

Selim Mahmutoğlu, e-posta yazışmaları, 26 Temmuz 2011, 28 Temmuz 2011 ve 3 Ağustos 2011,

Toygun Erarslan, 30 Mayıs 2011.

Süreli yayınlar

Atılım

Cumhuriyet

DİSK

Emekçi

İlke

Kitle

Kurtuluş Sosyalist Dergi

Maden-İş

Milliyet

Türk-İş Aylık Dergi

Yeni Çağ: Komünist ve İşçi Partilerinin Teori ve Enformasyon Dergisi

Yürüyüş

44. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Programı. http://www.tbmm.gov.tr/

Akalın, İ. (1995) *DİSK Kısa Tarih (1960-1980)*, Öteki Yayınevi, İstanbul.

Akbulut, E. (2003) *1963-1965 TKP Belgelerinde İşçi-Demokrasi Hareketi ve TİP*, TÜSTAV Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, İstanbul.

Akıncı, A. (1965) "Kapitalist Olmayan Gelişme Yolu ve Türkiye Gerçeği (Türk basınında uzun zamandır tartışılan problemler üstüne)", *Yeni Çağ*, sayı 2.

Boratav, K. (1988) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2004), Çalışma Hayatı İstatistikleri 2003, Ankara.

Çelik, A. (2010) *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Demir, Y. (1964) "Türkiye gericiliğin kıskacında", *Yeni Çağ, Komünist ve İşçi Partilerinin Teori ve Enformasyon Dergisi*, sayı 1-2.

Demir, Y. - Akıncı, A. (1965) "Türkiye: Gelişme yolları", *Yeni Çağ, Komünist ve İşçi Partilerinin Teori ve Enformasyon Dergisi*, 1965 Haziran, sayı 6.

DİE (1996) Çalışma İstatistikleri 1995, Ankara.

DİSK (1976) "Başyazı, Tekelci Sermaye ve MC'ye Karşı Demokrasi Güçlerinin Birliği", sayı 26.

DİSK (1979) *Demokratik Sınıf ve Kitle Sendikacılığının Temel İlkeleri*, DİSK Yayınları, İstanbul.

DİSK (1980) *7. Genel Kurulu Çalışma Raporu, 25-30 Haziran 1980*, İstanbul.

Feyizoğlu, T. (2002) *15-16 Haziran Türkiye'yi Sarsan İşçi Direnişi*, Çıngı Basın Yayın Dağıtım, İstanbul.

Gevgilili, A. (1979) "Türk-İş'in Sancısı ve Düzen", *Milliyet*, 14 Eylül.

H. Erdal (Aydın Meriç) (1983) *TKP'mizi* Yükseltelim, İşçinin Sesi Yayınları, İstanbul.

International Labour Organisation (ILO) (2005); Dialogue, Labour Law and Labour Administration Department (DIALOGUE); http://www.ilo.org, [Erişim tarihi: Ocak 2009].

Işık, Rüçhan (1977) *Ehliyet ve Yetki*, Doruk Yayınları, İstanbul.

İlke, "Bir Yorum 'Toplumsal Anlaşma'nın Düşündürdükleri", Ağustos 1978, Cilt 10, Sayı 56.

Karakışla, Y. S. (1998) "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu", Quataert, D. ve Zürcher, E. J. (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kitle, 3 Haziran 1975.

Kitle, "MESS, DİSK'e Saldırıyor", 4 Nisan 1977, sayı 154.

Krasucki, H. (1977) *Sendikalar ve Sınıf Savaşımı*, Sorun Yayınları, İstanbul.

Kurtuluş Sosyalist Dergi (1977) "Mess Direnişi", Temmuz 1977, 14.

Kutal, Metin (1979) "Toplumsal Anlaşma Birinci Yılını Doldururken", İktisat ve Maliye, Cilt XXVI, sayı 4, Temmuz.

MESS (1999) *Gelenek ve Gelecek*, Birinci Cilt, s. 409-411.

MAHA Ajansı (1978) "Maden-İş Yürütme Kurulunun Açıklaması", 4 Şubat, sayı 978/1.

Maden-İş (1978) "Deneyimlerimiz Toplu Savaşımı Gerektiriyor", 15 Şubat, sayı 97.

Müftüoğlu, O. (2011) *Bitmeyen Yolculuk: Oğuzhan Müftüoğlu Kitabı*, söyleşi: Adnan Bostancıoğlu, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, İstanbul.

Petrol-İş (1992) *Petrol-İş 1991 Yıllık*, İstanbul.

Reynolds, L. G. (1964) *Labor Economics And Labor Relations*, Prentice Hall, Inc., New Jersey.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (1988) İletişim Yayınları, İstanbul.

Sülker, K. (1977) "DİSK Genel Sekreteri Hakkı Öztürk'le sohbet. DİSK'teki olayın gerçek nedenleri, I" *Vatan*, 11 Ekim.

Şafak, C. (2008) "Türkiye'de Grup Toplu Pazarlığı", Çalışma ve Toplum, sayı 4.

Şafak, C. (2008) "Paşabahçe'de İlk Sendika (1947)", *Toplumsal Tarih*, sayı 197.

Şafak, C. (2012) *Büyük Grev 1977*, TÜSTAV Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul.

Teksif (1967) *Genel Kurul Çalışma Raporu 19-22 Mayıs 1968*, Ankara.

TKP (1978) *Program*, Ürün Yayınları, İstanbul.

Tunçay, M. (2009) *1923 Amele Birliği*, TÜSTAV, Sosyal Tarih Yayınları, Belge-Araştırma Dizisi 8, İstanbul.

Türk-İş Aylık Dergi (1965) "TİP İşçi Hareketini Nereye Götürmek İstiyor?", sayı 26.

Üstüngel, S. (1965) "Demokratik Milli Cephe", *Yeni Çağ, Komünist ve İşçi Partilerinin Teori ve Enformasyon Dergisi*, sayı 3. (*Vatan*, 13 Temmuz 1977, 15 Eylül 1977, 23 Eylül 1977)

Yeraltı Maden-İş (1979) *4 Yıl, 2. Genel Kurul 76/79 Çalışma Raporu*, Ankara.

Yürüyüş (1978) "MESS sözleşmesi geri bir sözleşmedir", 21 Şubat, sayı 150.

Zileli, G. (2010) *Yarılma (1954-1972)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bütün zamanların en çok satan mizah dergisi, 70'li yıllarda *Gırgır*

Levent Gönenç - Levent Cantek***

Özet: Cumhuriyet tarihinin en çok satan mizah dergisi *Gırgır* beğenildiği kadar eleştirilen de bir yayın olmuştur. Bu makale, hakkında çok şey söylenebilecek olan *Gırgır*'a dair giriş niteliğinde değerlendirmeler içermektedir. *Gırgır*'ın arkasındaki isim olan Oğuz Aral dergiyi çok dar bir kadroyla çıkarmaya başlamış, zaman içerisinde derginin okuyucuları arasından devşirdiği yazar ve çizerlerle kadrosunu genişleterek yoluna devam etmiştir. *Gırgır*'ın çıkmaya başladığı dönemdeki uygun sosyal, siyasal ve teknik koşullar derginin başarısına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Çeşitli kaynaklardan beslenen *Gırgır* dergisi, başlangıçta cinsellik ağırlıklı iken zaman içerisinde siyasal konulara daha fazla ağırlık vermiş ve siyasal tavrını netleştirmiştir. Sonuç olarak *Gırgır*'a yapılan eleştirilerin bir kısmında haklılık payı olmakla birlikte Türkiye'de genel olarak mizaha ve özel olarak karikatüre katkıları nedeniyle bugünden geçmişe bakarak *Gırgır*'ın hakkını teslim etmemiz gerekir.

Anahtar sözcükler: *Gırgır* mizah dergisi, mizah, karikatür, mizah dergileri, Oğuz Aral, *Akbaba*

Gırgır, Cumhuriyet tarihinin en çok satan dergilerinden biridir.[1] Toplumsal hafızada yer tutan, ismen bilinen, nostaljisiyle hatırlanan, bir başarı hikâyesi olarak anlatılan, halen tarz olarak taklit edilen bir mizah dergisidir. Popüler olduğu dönemlerin üzerinden uzun yıllar geçtiği için bugün pek konuşulup hatırlanmasa da her zaman beğenilen ve eleştirilen bir yayın olmuştur *Gırgır*. Kuşkusuz *Gırgır* üzerine çok şey söylenebilir ancak biz bu makalenin sınırları içerisinde 1970'li yılların deyim yerindeyse "alamet-i farika"larından biri sayılabilecek

Sağladığı arşiv ile çalışmamızı kolaylaştıran Gökhan Demirkol'a teşekkür ederiz.

(*) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

(**) Araştırmacı-yazar.

1 Derginin tirajı Oğuz Aral'ın kendi beyanıyla yıllar içinde şu şekildedir: "1972'de ilk tirajı: 40.000; 1973 sonu: 100.000; 1976: 200.000; 1978: 300.000; 1981'den itibaren: 400.000; 1981 Temmuzu kapatıldıktan sonra: 500.000; 1983-1984: 390.000-360.000 arası" (Koloğlu, 2005: 342).

Gırgır dergisine dair konuya giriş niteliğinde notlar düşmek istiyoruz. *Gırgır*'ın en etkili olduğu dönem, kabaca 1975-85 yılları arasıdır, bu dönem satılarak el değiştirme tarihi olan 1989'a kadar uzatılabilir. Dergi, 70'li yılların ortasından itibaren siyaseten anlamlı bir muhalefete yönelmiş, başlangıçtaki erotik magazin sayılabilecek içeriğinden uzaklaşmıştır. 70'li yılların olağan siyasal atmosferinde *Gırgır*, sanıldığı kadar sert bir muhalif değildir ama aynı içerikle 12 Eylül sonrasına geçtiğinde, değişen koşullar ve apolitik sayılabilecek toplumsal aura nedeniyle daha iddialı görünmüştür. Hemen belirtelim: *Gırgır*'ı yaşadığı dönemin koşulları içerisinde irdelerken 70'li yılların siyasallaşması önemli bir etken olmakla birlikte siyasal tarih ve mevcut kültürel iklimi dışarıda tutarak derginin hikâyesine yoğunlaşmayı tercih ettik. Temel nedenimiz *Gırgır*'ın sadece kapak ve 3. sayfada aktüel siyasete yakınlaşması, bunun dışında bütün çok satar dergilerde olduğu gibi kendisini siyasal olarak niteleyebilecek çelişkili meselelerden uzak durmasıdır. Öte yandan *Gırgır*'ın hikâyesi buna rağmen politiktir; kamusal alanın hâkim değerlerini pekiştiren bir eşik bekçisidir ve yüksek satışlı bir dergi olması sebebiyle tipik bir rant kavgası içermektedir.

Gırgır'ın hikâyesi

Gırgır'ın hikâyesini anlatabilmek için herhalde öncelikle *Gırgır*'ın fikir babası, kurucusu, yöneticisi, yazarı, çizeri, hemen her şeyi olan Oğuz Aral'ın hikâyesini anlatmak gerekir. Oğuz Aral'ın *Gırgır* öncesi basın ve çizgi dünyasındaki yolculuğuna baktığımızda inişli-çıkışlı bir kariyere tanık oluruz. 1936 doğumludur, çocuk denecek yaşta gazetelerde çalışmaya başlar. Aral, başlangıçta "1950 Kuşağı" olarak bilinen karikatürcüler grubu içerisinde yer alır. Özellikle *Tef* ve *Dolmuş* dergileri etrafında toplanan bu genç çizerler arasında Turhan Selçuk, Ferruh Doğan, Altan Erbulak, Bedri Koraman ve Ali Ulvi Ersoy gibi karikatürcüler vardır. Siyasal karikatürler, 1950 Kuşağı'nın çıkardığı ve çalıştığı mizah dergilerinde önemli bir yer tutar. Demokrat Parti'yi sert bir biçimde eleştiren karikatürler bu kuşağın "özgün" sayılabilecek işleridir. Bu işler dışında 1950 Kuşağı karikatürcüleri yabancı dergilerde (özellikle Fransız dergilerinde) ne görüyorlarsa onları yeniden ve yeniden üretirler; bir yanda (özellikle arka ve ön kapaklarda) güzel kadın figürleriyle süslenmiş kadın-erkek ilişkilerine dair "fantezi" karikatürler,[2] diğer yanda (Amerika'da Saul Steinberg, Fransa'da Chaval ve Bosc gibi çizerlerin geliştirdiği) sembollere yaslanan yazısız karikatürler vardır. Bu erken dönemde Oğuz Aral'ın "kuşakdaş"larından farklı bir çizginin peşine düştüğünü söylemek güçtür; o da fantezi ve yazısız karikatür arasında gidip gelir.

---

2 Erotizm, mizah dergilerinde sık rastlanılan bir unsurdur. Dergilerin görünen yüzleri olan ön ve arka kapakları çoğunlukla erotizme ayrılmıştır. Uzun yıllar fotoğraf, mevcut matbaa teknikleri nedeniyle yeterince kullanılamadığı için, çizerler ve dolayısıyla onların üretimlerinden oluşan mizah dergileri erotizmin taşıyıcısı olmuşlardır. Mizah dergilerinin erkek berberlerinde bulundurulması, örneğin *Akbaba*'nın "berber dergisi" olarak adlandırılması bu bakımdan tesadüf değildir.

Zamanla 1950 Kuşağı içinde Turhan Selçuk'un başını çektiği bir grup karikatürcü (o yılların tartışmalarında nitelendirildiği biçimiyle "sanatsal" ve "evrensel") karikatür anlayışına[3] ağırlık verir. Bu çizerler karikatürlerinden yazıyı çıkartır, çizgilerini sadeleştirir ve görselliğin grafik unsurlar üzerine inşa edildiği bir anlatım biçiminin peşine düşerler. Bu noktadan sonra Oğuz Aral ile 1950 Kuşağı içinde "grafik mizah" anlayışını benimseyen karikatürcülerin yolları yavaşça ayrılır. Aral farklılaşan mizah anlayışını şu şekilde açıklar: "Bizde resim geleneği olmadığı için, hatta yasak olduğu için karikatür Avrupa'dan bakarak, görerek geldi. Yalnız çizgiyi değil onların konularını, tiplerini de aldık. Mesela uzun zaman Türk karikatürcüleri çöpçüyü Fransız çöpçüsü gibi çiziyordu. Bir hırsız çizildi. Gözü Kızıl Maske gibi maskeli, üzerinde enine siyah beyaz çizgili bir kazak, elinde ipe geçirilmiş anahtarlar ve sırtında çuvalı. Yoo, bizim hırsızlarımız öyle değil ki... İşte *Gırgır*'ın önemli yanlarından biri de bu şablonları kullanmamasıydı. Biz gördüğümüzü çizdik; yani kendi çevremizi çizdik" (Aral, 2001: 61). Gerçekten de Oğuz Aral'ın işaret ettiği öykünme ya da örnek alma öyle boyutlara varmıştır ki, yerli karikatürcüler rahip karikatürleri bile çizmişlerdir.[4] Aral, *Gırgır* yıllarında (özellikle *Gırgır*'da genç karikatürcülere öğüt verirken) bir yandan Batı karikatürünün simge, görsel metafor ve espri kalıplarını olduğu gibi kabul eden mizah anlayışını, diğer yandan bu anlayış çerçevesinde üretilen yazısız karikatürleri gereğinden fazla "modern" oldukları gerekçesiyle sık sık eleştirmiştir.

1950 Kuşağı çizerleri 1969 yılında Karikatürcüler Derneği çatısı altında bir araya gelirler. Aral da derneğin üyeleri arasındadır. Zaman içerisinde özellikle "grafik mizah" ekolünü benimseyen Turhan Selçuk, Ferruh Doğan, Ali Ulvi gibi çizerler ile Oğuz Aral'ın yolları tamamen ayrılır. Hatta 1970'lerin ikinci yarısından itibaren bu ayrımın tarafları "Dernekçiler" ve "*Gırgır*cılar" olarak anılmaya başlanır. Yukarıda değindiğimiz gibi bu iki anlayış arasındaki temel farklılık ya da uzlaşmazlık "yerellik-evrensellik" ekseninde somutlaşmaktadır; Dernekçiler ne kadar evrensel işler üretme iddiasında ve arzusunda iseler, *Gırgır*cılar o kadar yerel olmayı tercih ederler.

Oğuz Aral, *Gırgır* serüvenine atılmadan önce bir süre animasyonla ilgilenir. 1965 yılında Ferruh Doğan ve Niko Kanelli ile birlikte "Canlı Karikatür Stüdyosu"nu kurar. Kalabalık bir çizer kadrosuyla birlikte Aral çok sayıda reklam filmine ve kısa metrajlı konulu animasyona imza atar. Aral animasyon işinden geçinebilmekle birlikte aklında hep Babıali'ye dönmek vardır. Eşi Tolga Tigin'in ifadesiyle "Babıali kaşıntıları" başlamıştır (Atay ve Akşit, 2008: 147). Aslında Aral animasyon işini sürdürürken bir yandan da karikatür çizmektedir.

3 *Dolmuş* dergisinin 15 Mart 1956 tarihli 11. sayısında "İzahlı Karikatür" köşesinde andığımız karikatürcülerin bu tercihi şu şekilde açıklanır: "...yetmiş iki milleti ilgilendiren karikatür çizmek hiç de imkânsız değil... Bunu yapabildiğimiz gün çizgilerimize Türkiye sınırlarını aşacak pasaportu temin etmiş sayılırız" (s. 22).

4 Bu konuda bkz. Gönenç, 2009.

1967 yılında yayımlanmaya başlayan ve dönemin sol-muhalif dergilerinden biri olan *Ant* dergisi[5] için "Bir Haftalık Öfke" başlıklı bir köşe hazırlar. 1969 yılından itibaren ise Babıali'ye yeni bir gazetecilik anlayışı getiren *Günaydın*'da günlük karikatürleri yayımlanır olur. Bir süre sonra animasyon işini tamamen bırakan Oğuz Aral, 1970 yılından itibaren *Günaydın* gazetesinde "*Gırgır*" isimli bir mizah köşesi yapmaya başlar. Köşe zamanla ilgi görerek tutulunca Aral gazetede günlük karikatür çizmeyi bırakır. Gazetenin sahibi Haldun Simavi, *Günaydın*'ın başarısından güç alarak daha az siyaset, daha çok magazin içeren yeni bir bulvar gazetesi çıkarmaya karar vermiştir. Aral, *Gırgır* köşesini genişleterek arkalı-önlü günlük mizah ekine dönüştürür ve *Gün* ismiyle çıkmaya başlayan bu yeni gazeteye taşır.

Bir parantez açalım: 1950 Kuşağı'nın kurucu isimleriyle kıyaslandığında Oğuz Aral çok daha gençtir. Örneğin Turhan Selçuk'la aralarında 14 yaş vardır. Günlük gazetelerdeki çalışma tecrübesi ve devamlılığı bakımından dirayetli bir çizer değildir. *Gırgır*'a kadar çalıştığı pek çok işten sıkılmış, yarım bırakmış, vazgeçmiş ya da kendini varedebileceği başka alanlara yönelmiştir. Bu sebatsızlığı veya yeni alanlara yönelme arzusu nasıl yorumlanabilir? 34 yaşına kadar sürekli iş değiştiren Aral sonraki yirmi yılda neden hep aynı işi yapmıştır? *Gırgır* öncesinde güçlü bir narsist olan sanatçı kişiliğini tatmin edemediği anlaşılmaktadır. Üstelik 60'lı yılların ortasına kadar çizgiyle ve dergi yöneticiliği yaparak geçinmek-iyi hayat şartlarına ulaşmak pek mümkün değildir. Matbaa teknolojisinin ve dağıtım ağlarının yetersizliği nedeniyle mizah dergileri 10-15 bin satmaktadır. Kıyaslama yapmak gerekirse 70'li yılların sonunda 40-50 bin satan mizah dergileri az sattığı için kapatılmaktadır. Oğuz Aral, 60'lı yıllarda Türkiye'nin en büyük yayın grubuna dahil olmuş, Veb-ofset'in, Haldun Simavi'nin milyonları aşan günlük gazetelerinde çalışmaya başlamıştır. *Gırgır*'ın sahibi olacak olan Haldun Simavi, kitle gazeteciliğinin iyi örneklerini sunmakta, az yazılı bol resimli, kolay anlaşılır ve basit mesajlar içeren magazin yayıncılığı yapmaktadır. 50'li yılların en çok satan gazeteleri *Hürriyet*, *Akşam* ve *Yeni Sabah* 100 bin civarında satarken, bu rakam 60'lı yıllarda, özellikle 1964 sonrasında beş-altı misli artmış, *Hürriyet*'ten ayrılan Haldun Simavi yeni çıkardığı gazetesi *Günaydın*'la milyona yakın bir baskı sayısına ulaşmıştır ki bu ortalama 80'li yılların sonuna kadar sürecektir. Satış patlamasının ve söz konusu büyümenin gazete çizerleri-karikatüristler açısından önemi şudur: eski teknolojinin sonucu olarak fotoğrafa ikame edilen çizgicilikleri nedeniyle Babıali'nin iyi kazanan çalışanlarıdırlar ama gazeteler çok satmadığı için genellikle tek bir çizer bu imkândan

5 *Ant*, 60'lı yıllarda *Yön*'den sonra çıkan, hatta geniş okur ilgisiyle karşılaştığı için ondan daha önemli olan bir dergidir. Doğan Özgüden, Fethi Naci ve Yaşar Kemal'in birlikte kurdukları *Ant*, TİP (Türkiye İşçi Partisi) çizgisinde bir dergi olmakla birlikte gelişen gençlik hareketine kayıtsız kalamamış, daha radikal bir yayına dönüşmüştür (Tunalı, 2009: 840). Özgüden'in dergi hakkında yazdığı bir yazı için bkz. 2007: 668-678. Çalıştığı dergi ve gazeteler bakımından Aral için *Ant*, yer aldığı en radikal yayın olmuştur denebilir.

faydalanmaktadır. Bir başka ifadeyle her gazetenin iyi bir çizeri vardır, ikinci veya üçüncü çizerler o ölçüde kazanamamaktadır. Oğuz Aral, çalıştığı gazetelerin ikinci ya da üçüncü çizeridir. İş devamlılığı gösterememesinin en temel nedeni zaten budur. Hem iyi bir maddi geliri yoktur hem de o denli itibar görmemektedir. *Gırgır*, bu bakımdan onun için bir şans olur. Daha önce göstermediği ölçüde inat ve sabırla işine sarılır.

Gırgır, 26 Ağustos 1972[6] tarihinden itibaren artık bağımsız bir dergi olarak yayımlanmaya başlar. Derginin ilk sayısı *Gün* gazetesiyle birlikte verilen mizah eklerinin yedi tanesinin bir araya getirilmesiyle oluşturulur. Kısa bir süre sonra dergiye yeni ve özgün işler de girecektir. 44. sayıdan itibaren "Gün Gazetesi'nin Mizah İlavesinden Seçmeler" ibaresi derginin logosunun altından kaldırılır ve *Gırgır* özgün işlerle yoluna devam eder.[7]

Oğuz Aral, *Gırgır* için yola neredeyse tek başına çıkmıştır. Karikatür ve mizah anlayışları zaman içerisinde belirgin biçimde farklılaşan "kuşakdaşları" *Gırgır*'a el vermez. Aral bir söyleşisinde şöyle der: "Ancak bizim kuşaktan hiç kimse *Gırgır*'a katılmadı. Onlardan yaşça küçük oluşum mu benim yönetimim altına girmek istemelerine yol açtı, yoksa kavgacı yaratılışımın kısa sürede her şeyi bozacağından mı çekindiler, bilemiyorum? Gerçek olan bir şey varsa, beni yalnız bıraktıklarıdır. Reklamcılık[8] yapmayı yeğlediler, gene de gelmediler" (Alsaç, 1998: 29). Oldukça dürüst bir yorumdur bu ama Aral'ın yanına hiç kimse gelmemiş değildir. 50'li yıllarda birlikte çalıştığı, tarz olarak kendisine benzeyen Altan Erbulak, Suavi Süalp ve Ferit Öngören[9] *Gırgır*'da çalışmışlardır. Belki

---

6 *Gırgır*'ın dergi olarak yayımlanmaya başladığı tarih kaynaklarda farklı verilmektedir. Başlangıçta *Gün* gazetesi eklerinin tıpkı basımı yapıldığı için sayfalarda bu eklerin tarihleri mevcuttur. Bununla birlikte derginin ilk sayısı 7 Ağustos-13 Ağustos 1972 haftasını kapsadığına ve dergi bu derlemeyi içerecek şekilde daha sonraki bir tarihte yayımlanmış olacağına göre bir çok kaynakta zikredilen ve *Gırgır*'ın kurucu kadrosunda yer alan Ferit Öngören'in verdiği 26 Ağustos 1972 tarihini derginin yayın hayatına başladığı tarih olarak kabul etmek uygun olur (Öngören, 1993: 1455).

7 Oğuz Aral ve *Gırgır* konusundaki temel kaynaklardan biri sayılabilecek "Mizahın Abisi Oğuz Aral" isimli biyografi çalışmasında (Atay ve Akşit, 2008: 161-162) Abdülcanbaz'ın *Gırgır*'ın 46. sayısından itibaren yayımlanmaya başladığı ve bu sayıyla birlikte logonun altında yer alan "Gün Gazetesi'nin Mizah İlavesinden Seçmeler" ibaresinin kaldırıldığı ifade edilmektedir. Oysa söz konusu ibare 44. sayıda kaldırılmış ve Abdülcanbaz 45. sayıdan itibaren yayımlanmaya başlamıştır.

8 60'lı yıllarda gazeteler Türkiye'nin her yerinde eş zamanlı olarak alınıp satılmaya başladığı için reklam piyasası büyür. Çizerler, maddi getirisi nedeniyle reklam ajanslarına yönelirler ve bir kısmı Babıali'ye dönmeyerek ajans sahibi olur. Aral, bu sözleriyle karikatürden uzaklaşanları kastederek eleştiriyor.

9 Altan Erbulak (1929-1988), oyuncu, gazeteci ve karikatürist olan çok yönlü bir sanatçıdır. Gazetelerde birinci sayfadan siyasetle ilgili karikatürler çizse de esasen eğlendirmeye yönelik bir eğilimi olmuştur. "Ferruh Doğan'ın deyimiyle onun mizahı sitemdir. Belki de bu yüzden hakkında hiçbir karikatür davası açılmamıştır" (Çeviker, 1997: 126). Suavi Süalp (1926-1981) ise absürd mizahın ülkemizdeki öncülerindendir, siyasal meselelerle hiçbir zaman ilgilenmemiştir. *Gırgır*'ın başlangıçtaki erotik magazin haline benzeyen *Salata* adlı bir dergi çıkarmış, daha sonra *Gırgır*'a transfer olmuş ama devamlılık göstermemiş, senaryo ve oyun yazarlığına yönelmiş, Erol Simavi'nin yayıncı olduğu *Çarşaf* dergisine geçmiştir. Ferit Öngören (1932-2010) ise çizgilerinden çok espri bulan, derginin sahne arkasındaki isimlerinden biri olmayı tercih etmiş, Si-

de mesele kişilik çatışması veya hiyerarşiden çok bu hikâye anlatma biçiminden kaynaklanmaktadır. 1950 Kuşağı, karikatüre yakındır, *Gırgır* popüler ve çok satmak zorunda olan bir dergi olduğu için farklı bir karikatür anlayışına sahiptir ve çizgi roman ağırlıklıdır. Turhan Selçuk'un Abdülcanbaz'ı da *Gırgır*'da yayınlanmıştır belki ama bu hem yayınlanmış serüvenlerin tekrarıdır hem de dergiyle çok uyumlu olmamıştır. İkisi de 50'li yıllarda üretildikleri için karşılaştıralım: Abdülcanbaz, pedagojik niteliklidir, onun ciddiyetine ve gülmez yüzüne karşın Oğuz Aral'ın Utanmaz Adam'ı güleç ve güvenilmez bir anti kahramandır. *Gırgır*'ın sembollerinden olduğu için Aral'ın karakter ve hikâye tercihlerini hatırda tutmamız gerekiyor. Abdülcanbaz, ilk yaratıcısı Aziz Nesin'in elinde dolandırıcı bir emprezaryo iken Selçuk onu ideal bir muktedir kahramana dönüştürmüştür ki bu da bir tercihtir. *Gırgır*'da Abdülcanbaz benzeri her şeyi başaran bir kahraman hikâyesi hiç yayınlanmamıştır. *Gırgır*, kusurları olan, orta-alt sınıftan sıradan insanları kahraman seçer kendine. Aral, ister yalnız bırakılmış olsun ister kendi kuşağıyla uyuşamamış olsun *Gırgır* okurları arasından yeni bir kadro devşirmeye girişir. Aral bir başka söyleşisinde bu noktayı açıkça ifade eder: "...derginin yazar ve çizer kadrosunu, derginin okurları içinden yaratmaya karar verdim" (Çakır, 2001: 91).

Derginin 1. sayısında çizer olarak Oğuz Aral dışında Mim Uykusuz, Nuri Kurtcebe ve Aydın Aliustaoğlu'nun imzaları vardır [Resim 1]. Derginin ilk sayısında ismi geçen tek yazar Aziz Nesin'dir, "Usulen" isimli bir mizah öyküsü tefrika edilmektedir. Dergideki diğer fıkra ya da spot yazılar imzasız yayımlanır. İlk dönemde *Gırgır* sayfalarında (Yalçın Didman, Savaş Dinçel, Suat Yalaz, Süavi Süalp, Mesut Ekener, Mıstık [Mustafa Eremektar] gibi) farklı isimlere rastlansa da bu isimlerin hiçbiri derginin sonraki çekirdek kadrosunda yer almaz. Bu isimlerin büyükçe bir çoğunluğu çeşitli gazetelerde çizgi roman ve karikatür çizmeyi sürdürürler, kendilerine özgü bir çizgiye ve hikâye anlatma üslubuna sahiptirler. Aral'ın editöryal tercihleri-

Resim 1: Gırgır'ın 26 Ağustos 1972 tarihinde dergi formatında yayımlanan ilk sayısının kapağı.

mavilerin 1983 yılında çıkardığı erotik bulvar gazetesi *Tan* için esprili asparagas haber metinleri dahi yazmıştır. Öngören bu çalışma biçimine karşın, ülke karikatürü hakkında ilk önemli kuramsal metinleri yazmıştır.

ne uyum sağlamadıkları veya beğenilmedikleri için devamlılık gösteremedikleri, *Gırgır* kendi üreticilerini yetiştirene kadar ikame edildikleri söylenebilir. *Gırgır*'ın 70'li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan altın çağlarında 1. sayıdan Oğuz Aral dışında sadece Nuri Kurtcebe ve okurların portrelerini çizen Aydın Aliustaoğlu kalır. Bunun dışındaki çizerler ekseriyeti okurların arasından gelen genç çizerlerdir. 70'lerin ortalarında istikrar kazanan gençlerle takviye edilmiş çekirdek kadro dergiyi uzun yıllar sürükler. Oğuz Aral, *Gırgır*'ın 3. yaşı dolayısıyla yazdığı yazıda derginin kadrosunu şöyle tanıtır: "Ferit Öngören, İsmet Çelik, Lütfü Acun, Süavi Sualp, Oğuz Alplaçin, Cengiz Alpman, Aziz Nesin, *Gırgır*'ın devamlı yazıcıları olarak çalakalem kahkaha imal ettiler. Tekin Aral, Mim Uykusuz, Mehmet Polat, Ahmet Yozgat, Turhan Selçuk, Nuri Kurtcebe, Mıstık, Engin Ergönültaş, Suat Yalaz, Eflatun Nuri, İbrahim Tapa, Oğuz Aral, İlban Ertem, Yalçın Didman *Gırgır*'ın devamlı karikatürcüleri olarak kilometrelerce çizgi ürettiler" (S. 104, 4 Ağustos 1974).

İlk kez *Gırgır*'ın 12 Ocak 1975 tarihli[10] 127. sayısında yayımlanan "Çiçeği Burnunda Karikatürcüler" köşesi amatör çizerler için bir "okul" olur. Aral, uzaktan eğitim yoluyla gençlere "mesleğin incelikleri"ni öğretir. Müstakbel *Gırgır* çizerleri zamanla sayıları yüzleri bulan amatör çizerler arasında öne çıkanlardır. Aslında Oğuz Aral okurlar arasındaki bu büyük potansiyeli çok önceden fark etmiştir; *Gırgır*'ın ilk sayılarında yayımlanmaya başlayan ve öğrencilerin yolladıkları espri ve karikatürlere yer veren "Amatör Öğrenci *Gırgır*ları" Çiçeği Burnunda Karikatürcüler köşesinin nüvesi sayılabilir. Aral, bu köşe aracılığıyla hem kendi karikatür anlayışını genç kuşaklara aktarır hem de *Gırgır*'ın kadrolarını yeniler ve genişletir. Öyle ki onun rahle-i tedrisinden geçmeyen bir çizerin *Gırgır*'da çizebilmesi mümkün değildir artık. Bu durum doğal olarak *Gırgır*'da bir tektipleşmenin ortaya çıkmasına neden olur. Elbette tektipleşmenin bir avantajı da vardır: seri üretimi mümkün kılar. Bu seri ve kesintisiz üretim *Gırgır*'ı daha da çok sattıracaktır.

Gırgır'da seri üretim farklı biçimlerde uygulanır. Örneğin portre çizimlerinde "bileği güçlü" yetenekli-kıdemli bir çizer bir siyasetçinin, futbolcunun ya da sahne sanatçısının portresini çizdikten sonra diğer çizerler neredeyse kopya kağıdı koyup üzerinden geçerek bu portreleri yeniden üretirler. Hatta *Gırgır* küllliyatındaki portre çizimleri toplu olarak incelendiğinde ve yan yana koyulduğunda bazen bir portrenin hangi çizer tarafından çizildiğini anlamak bile güçtür.

Dergide çalışan hemen bütün çizerler Oğuz Aral'ın çizgi üslubuna aşinadır; öyle ki rahatlıkla onun gibi çizebilmekte, onun yarattığı tipleri kusursuz bir biçimde taklit edebilmektedirler. 102. sayıda Mehmet Polat imzasıyla yayımlanan Avanak Avni karikatürü buna örnek olarak verilebilir. Sonraki yıllarda özellikle Oğuz Aral'ın iş yükü arttıkça (veya yoruldukça) kadrodaki diğer çizerler çizgi roman veya bant karikatürlerin kurşun kalemle çizimi ya da mürekkeplenmesi aşa-

10 127. sayının tarihi, bir baskı hatası sonucu olarak 12 Ocak 1974 yazılmıştır.

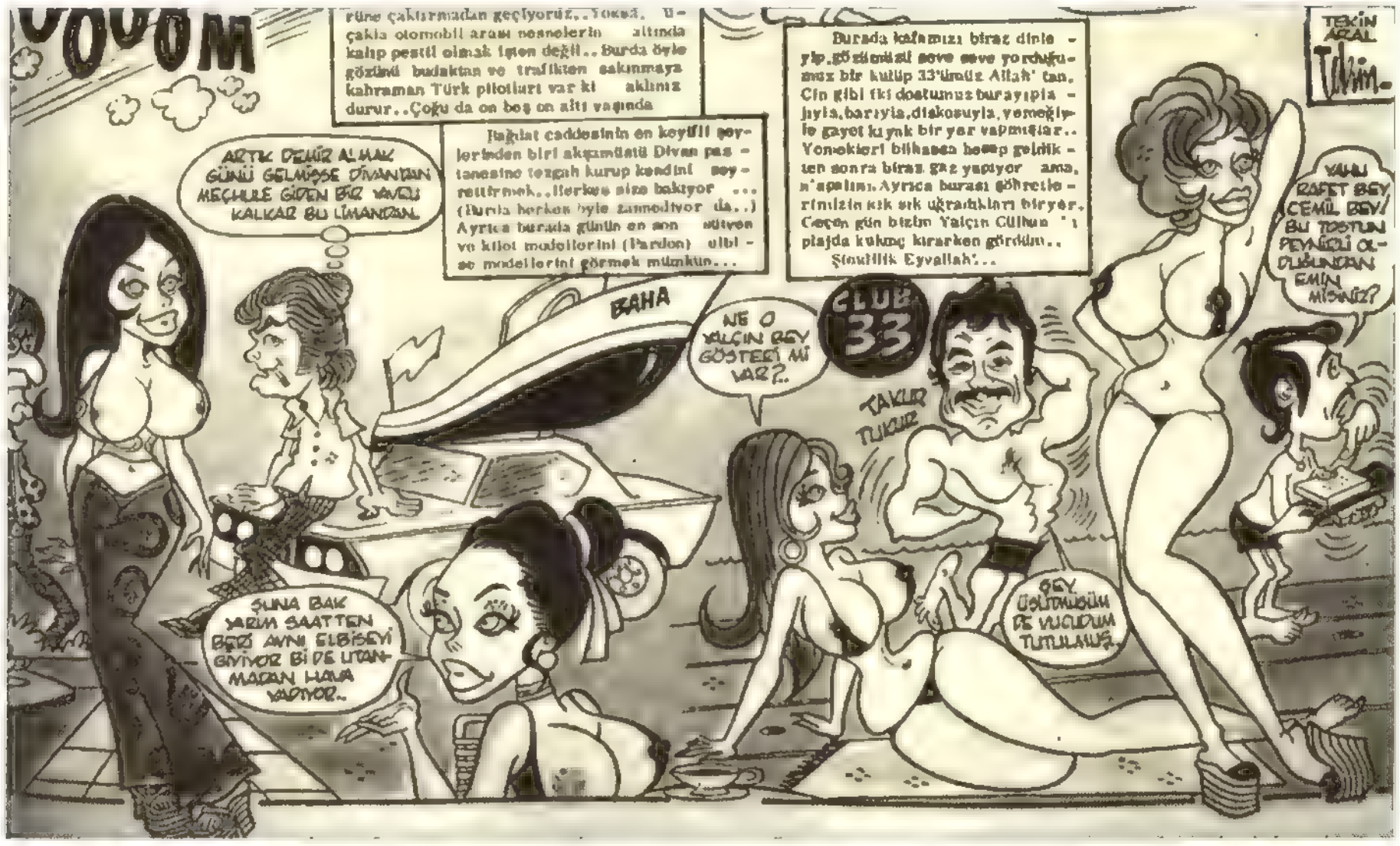

Resim 2: Gırgır, *sayı 148, 8 Haziran 1975.*

masında Aral'a yardım ederler. Örneğin Nuri Kurtcebe bir söyleşisinde Utanmaz Adam'ın esas mürekkeplerini[11] İlban Ertem'in yaptığını söyler (Ceylan, 2004: 4).

Tektipleşme yukarıda açıkladığımız anlamda dergiye işlevsel bir katkı sağlamakla birlikte aynı zamanda *Gırgır*'ın en çok eleştirilen unsurlarından biri olmuştur. *Gırgır*'daki seri üretim genç karikatürcülerin kendilerinin geliştirmelerini ve özgün çizgi dünyalarını oluşturmalarını engellemektedir (Tunç, 2001: 248).[12] Öte yandan *Gırgır* sanki tek bir çizerin elinden çıkıyor gibidir. Hemen tüm tipler aynı şablondan üretildiği için aslında birbirine benzemektedir; bu da ister istemez bir monotonluğu beraberinde getirir. Örneğin derginin görsel repertuvarında önemli bir yeri olan "Pakize" stereotipi Oğuz Aral'ın gençlik yıllarından beri geliştirdiği genç ve güzel kadın şablonu üzerine inşa edilmiştir. Kapakta ve iç sayfalarda Oğuz Aral ve diğer çizerler tarafından küçük farklılıklarla yeniden ve yeniden çizilen bu kadın tiplemesi okurun karşısına muhtemelen yüzlerce kez çıkmıştır. Hatta Tekin Aral bir sayıda neredeyse karbon kopya aynı olan kadın tipini sadece saç biçimlerini değiştirerek aynı sayfada dahi kullanabilmiştir [Resim 2].

---

11 Çizgi roman ya da karikatür çiziminde basit bir çalışma ilkesi vardır. Önce karakalemle çizilir sonra baskıda daha iyi gözükmesi için bu çizgiler koyulaştırılır, çini mürekkebiyle karakalemin üzerinden geçilir. Endüstriyel üretim arttıkça bu işleri ayrı ayrı yapan sanatçılar olacak, iş dağılımına göre uzmanlaşacaklardır. Aral için yapılan imzasız, kimin ne/nasıl yaptığı aşikârlaştırılmamış bir katkıdır.

12 Necdet Şen'e göre: "...bu sınırlar, Abi'nin [Oğuz Aral'ın] şart koştuğu patates burun, kocaman el-ayak-baş, her kıvrımı sıkı sıkıya belirlenmiş "koşan adam, şaşıran adam, hınzır adam" şablonlarını mecburiyet zoruna ezberlemiş genç çizerlerin kendilerini yeterince yaratıcı ve özgür hissetmelerine olanak verecek derecede olmadı" (Şen, 2004: 55).

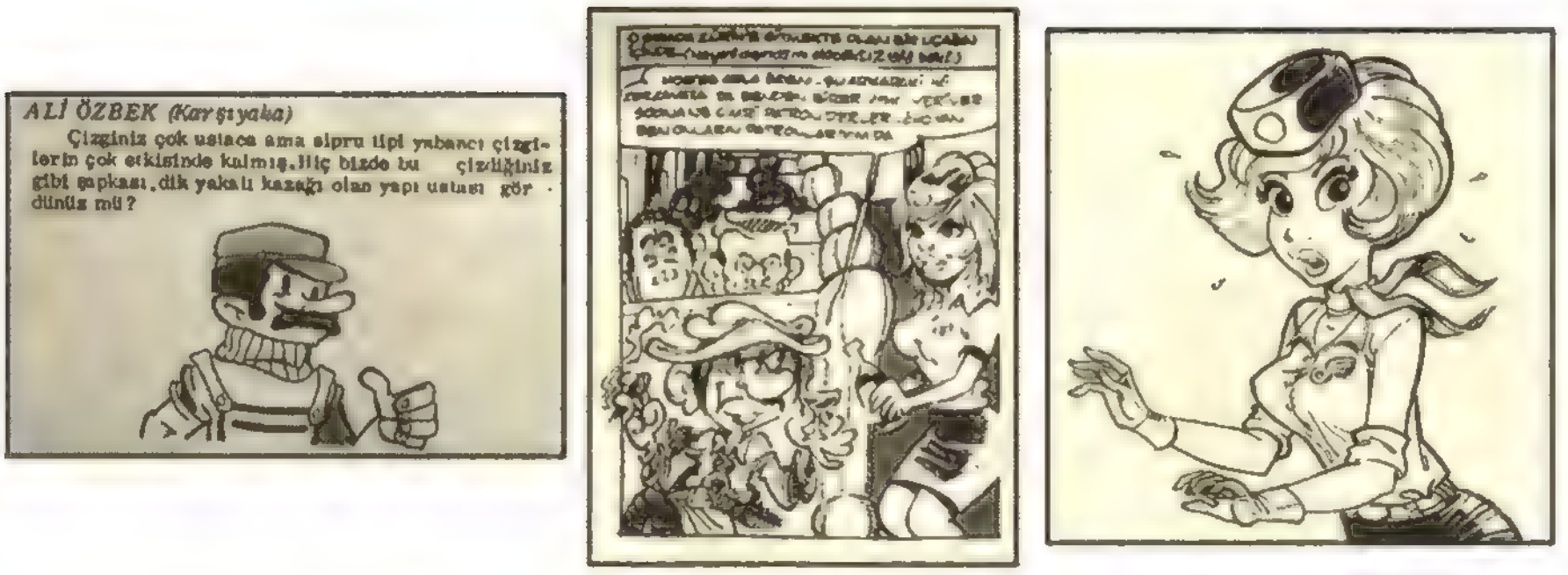

Resim 3: 29 Gırgır*'ın Haziran 1975 tarihli 151. sayıda yayımlanan çizimler ve Belçikalı çizer F. Walthéry'nin Natacha tiplemesi.*

Gırgır'ın yüklü bir içerikle her hafta hazırlanma zorunluluğu çizgide seri üretim yanında kimi zaman makul ölçüleri aşan etkilenmeleri, hatta birebir yabancı dergilerden bakarak yapılan karikatürlerin ve çizgi romanların oluşturulması pratiğini de beraberinde getirir.[13] *Gırgır* çizerlerinin çoğu *Mad* dergisinden etkilenir. Bunun dışında *Pilote* gibi Fransız çizgi roman dergilerini de izledikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda oldukça ilginç bir örnek 1975 yılından verilebilir. Derginin 29 Haziran 1975 tarihli 151. sayısında Oğuz Aral Çiçeği Burnunda Karikatürcüler köşesinde genç bir çizerin işleri için şunları yazar: "Çizginiz çok ustaca ama Sipru tip yabancı çizgilerin çok etkisinde kalmış. Hiç bizde bu çizdiğiniz gibi şapkası, dik yakalı kazağı olan yapı ustası gördünüz mü?" İlginçtir, derginin aynı sayısında yayımlanan İlban Ertem'in çizdiği Küçük Adam çizgi romanının Zürih'e gitmekte olan bir uçağın tasvir edildiği bir karesinde Fransız *Siprou* dergisinde yıllarca yayımlanan *Natascha* isimli hostes tipine şaşırtıcı derecede benzeyen bir tip karşımıza çıkar [Resim 3].

Gırgır'ın başarısını hazırlayan koşullar

Gırgır (veya benzer bir dergi) neden daha önce, örneğin 1960'lı yıllarda değil de 1970'li yıllarda yayımlanmaya başladı? Bir başka ifadeyle, o yıllarda hangi özgün koşullar veya ortam *Gırgır*'ın ortaya çıkmasını kolaylaştırdı ve daha da önemlisi ona bugüne kadar hiçbir mizah dergisine nasip olmayan bir başarı kazandırdı? *Gırgır* üzerine yazıp çizilenlere baktığımızda ve bizzat dergide çalışanların söylediklerini bir araya getirdiğimizde bu başarı öyküsünü hazırlayan nedenler şu şekilde sıralanabilir:[14]

---

13 Bu kopyalama geleneği Babıali'de 70'li yıllarda yaygın olarak uygulanmaktadır. Kapalı bir toplum olmamızdan dolayı yurt dışında yayınlanan dergilerle karşılaşmanın kolay olmayacağını (yakalanmayacaklarını) düşünen yayıncı ve çizerler, pek çok hikâye ve sahneyi birebir alarak kopyalamışlardır. *Gırgır*, özellikle ilk yıllarında yüksek sabıkası olan bir yayın değildir ama kopyalamak normal karşılandığından olmalı, bu uygulamaya bütünüyle uzak da değildir.

14 Bu konuda bkz. Öngören, 1998: 115-123; Arık, 1998: 28-29; Sipahioğlu, 1999: 180-182.

Toplumun değişen mizah ihtiyacı

Öncelikle *Gırgır*'ın (eğer toplumun o dönemde belli bir mizah ihtiyacı varsa) bu ihtiyacı karşıladığı söylenebilir. 1970'li yıllara girilirken Cumhuriyet birikiminden mizah dergiciliği adına elde kalan tek önemli yayın *Akbaba*'dır. Hal bu olunca *Gırgır*'ın hikâyesini anlatırken *Akbaba*'dan söz etmemek ve onunla bir karşılaştırma yapmamak olmaz. Yusuf Ziya Ortaç'ın sahibi olduğu ve yönettiği dergi Cumhuriyet ile yaşıttır. *Akbaba*, siyasal iktidarla kurduğu yakın ilişkiler sayesinde (bazen örtülü ödenekten maddi destek, bazen resmî ilan ve abonelik yardımı almış) uzun yıllar ayakta kalmayı başarmıştır. Devamlılığı nedeniyle Semih Balcıoğlu'nun deyişiyle ne kadar yazar ve çizer varsa mutlaka *Akbaba*'da çalışmış, bütün önemli mizahçılara sayfalarında yer vermiştir (2004: 32). *Akbaba*'nın mizah dergiciliğinin omurgasını oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Bununla birlikte *Akbaba*'nın yüzlerce sayılık arşivine bakıp (özellikle son zamanlarında) halk tarafından çok sevilen, çok tutulan bir dergi olduğu sonucuna varmak yanlış olur. *Akbaba* (esas olarak memur-bürokrat) kentli bir kitleye hitap eden, para verip dergiyi alan okuyucularının dahi belki baştan sona okumadığı veya (hep söylendiği gibi) berber salonlarında şöyle bir bakılıp geçilen, okuyucusuyla ilişkisi bir tramvay veya vapur yolculuğu süresiyle sınırlı olan bir dergidir. Derginin uzun yaşaması Yusuf Ziya Ortaç'ın bir yandan mahirane siyasal manevralarına, diğer yandan (yazarların ve çizerlerin telif ücretlerini düşük tutmak,[15] hatta hiç ödememek gibi uygulamalar dâhil) düşük maliyetli işletmecilik anlayışına bağlanabilir. Sonuç olarak *Akbaba* 1970'li yıllara girerken varlığını sürdürmektedir ama değişmekte olan Türkiye toplumunun mizah ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Kendini yenileyememiş, hele ki Ortaç'ın 1967 yılındaki ölümünden sonra bütünüyle enerjisini yitirmiştir. Dergi, içeriğinden çok marka olan ismi nedeniyle satmaktadır. Bu noktada *Akbaba*'nın özellikle 1960 sonrası sahiciliğini ve samimiyetini yitirmiş bir dergi olduğunu da not etmemiz gerekir. 50'li yıllarda Demokrat Parti ve Başbakan Adnan Menderes'e övgüler düzen –sonradan anlaşıldığı üzre partiden maddi destek alan– derginin 27 Mayıs sonrasında taban tabana zıt bir tavır sergilemesi okuyucu nezdinde büyük yara almasına neden olmuştur. *Akbaba*'nın miadını doldurduğunun hemen bütün mizah üreticileri farkındadır ama ona meydan okuyacak düzeyde sermayesi olan bir yapı oluşturamamaktadırlar.[16] Üstelik, mizah dergiciliği çok da yüksek satışlara –60'lı yılların yüzbinlerle ifade edilen dergicilik örnekleriyle kıyas-

15 Aziz Nesin, 1953 yılında yazdığı hikâye başına (stopajı kesildikten sonra) 850 kuruş aldığını anlatıyor (Oral, 1982). Orhan Enez, aynı yıl karikatür başına 250 kuruş aldığını söylüyor (Cantek, 2011:50). O tarihte çıkan Akbaba'nın satış fiyatı 50 kuruştur.

16 Çizerler o denli sermayesizlerdir ki bazen yerel gazete dağıtımcıları bile onlara dergi çıkarmaları için borç para vermeyi önermektedir. Turhan Selçuk, 1956 yılında çıkardıkları *Dolmuş* dergisine maddi destekte bulunan dağıtımcı Fazıl Ünverdi'yi şöyle anlatıyor: "...zaman zaman bir mizah dergisi çıkarmamızı önerir, teşvik ederdi. Mali kaynak ise onun sağlayacağı borç para olacaktı elbette" (Selçuk, 1998: 54).

lanırsa– ulaşabilmiş değildir.[17] *Akbaba*'ya alternatif olacak yayınlar da yine *Akbaba*'yı modellemektedir. Tuhaf bir kısır döngüdür bu. Mizah dergileri, görsel ağırlıklı değildir ve "*Akbaba* bitti" derken önerdikleri daha eleştirel olan yazıya-mizah hikâyesine ve aktüele dayalı bir magazindir. Yukarıda *Akbaba*'nın uzun yıllara dayalı sürekliliğinin ister istemez mizah yazınının ana gövdesini oluşturduğunu söylemiş ve Yusuf Ziya Ortaç'tan söz etmiştik. Bu süreklilik dergide uzun süreli olarak yer alan bazı isimlerin de tarzını, çizgisini veya hikâyeciliğini pekiştirmiş, başatlaştırmıştır. 50'li yılların sonunda mizah hikâyeciliğimiz ile ilgili bir değerlendirmesinde Ferit Öngören şöyle der: "Gençlerin üzerinde özellikle Aziz Nesin'in yaygın etkisi var. Gerek hikâye örgüsü, gerek mizah anlayışı bakımından bu etki gün gibi ortada. Bunu yalnız gençlere bağlamakla kalmayalım; bütün boşluklarına, eskiliğine, üstelik kuruluğuna rağmen bugün mizahımızda bir Aziz Nesin dönemi yaşadığımızı saptayabiliriz" (1959: 167). Öngören'in *Gırgır*'ın kadrosunda yeraldığını tekrar hatırlatalım. Nesin, *Akbaba*'dan ayrıldığı her dönemde mizah dergisi çıkartmaya çalışmış, yıllar önce yayınladığı *Markopaşa* türünden bir siyasal mizah dergisinin başarılı olacağına inanmış ama eleştirel tutumu hariç *Akbaba*'dan çok da farklı olan bir dergi sunamamıştır. 1962 yılında çıkardığı *Zübük* ve önce Günaydın gazetesinin ilavesi sonradan dergi olan 1969 tarihli *Ustura* bunlara örnek olarak verilebilir. Aziz Nesin, hemen tüm mizahçıları etkilemiş biridir ama *Ustura*'yı çıkarırken 54 yaşındadır, Aral'dan 21 yaş büyüktür. Mizah dergiciliği için artık yaşlanmıştır. Genç Oğuz Aral ve zaman içerisinde gittikçe genişleyen, yaptığı işin inceliklerini ve deyim yerindeyse sonuç veren formüllerini keşfeden daha da genç kadrosu önemli bir boşluğu doldurur.[18] Gerek *Akbaba*'dan gerekse *Akbaba*'ya alternatif olarak denenen mizah dergileri örneklerinden Oğuz Aral muhtemelen ders çıkarmış ve *Gırgır*'ı bu anlamda okuyucusuyla daha samimi ilişkiler kuran, daha "tutarlı" ve "sıcak" bir dergi yapmayı başarmıştır.

Sokağın mizahı

1970'li yıllar, özellikle karayollarının gelişimiyle iletişimin hızlandığı, büyük şehir nüfusunun hızla arttığı yıllardır. 1960'lı yıllarda yurtiçinden yurtdışına doğru yaşanan göç, 1970'li yıllarda kırsal kesimden şehre doğru yaşanır. Türkiye'de değişen ekonomi politikalarının etkisiyle köylerden kentlere göçen kitleler, şehri çevreleyen gecekondularda ve varoşlarda kendilerine özgü bir ya-

17 *Tef*, 1960 yılında ikinci kez çıkarken, gazete ilanlarına bakılırsa 40 bin satışa ulaşmıştır: "Mizah Dünyamızda Rekor" (http://derinhakikatler.blogspot.com/2012/09/40000.html). Dergi bir yıl içerinde kapandığına göre bir devamlılığı olmamıştır. O yıllara kadar mizah dergilerinin 10 ile 20 bin arasında sattığı anlaşılmaktadır.

18 1982 yılında *Gırgır*'la ilgili yapılan bir araştırmaya bakılırsa dergi okurlarının %72,9'u 14-25 yaş arasındalar ve bunların % 44,1'ini öğrenciler oluşturuyor (Şaylan, 1983: 8). Genç kadronun genç okuru daha kolay yakaladığı mizah dergilerinin bilinen kurallarındandır.

şam tarzı geliştirmeye başlarlar. Bu yıllar, kitlelerin sokağa taştığı yıllardır. Daha doğru bir ifadeyle, kapalı ev yaşamından ağırlıklı olarak ev dışı yaşama geçiş yıllarıdır. Şehrin yeni sakinleri yaşamlarını sürdürebilmek için kadın-erkek, çoluk-çocuk demeden ucuz işgücüyle dönen sektörlerde çalışmaktadırlar. Kentlerde siyasal kamplaşmanın etkisiyle sosyal hareketlilik o güne değin olmadığı kadar yüksektir; işçiler ve öğrenciler sokaktadır. Politizasyon ve siyasal angajman günbegün artmaktadır. Marksizm, meşru yollarla siyasal litaratüre dâhil olmuş, yerlici insiyaklarla tarihi, "bugünü ve yarını" nitelemeye başlamıştır.

Gırgır canlanan, gece gündüz boş kalmayan, rengârenk sokaklara sayfalarını açar. Ferit Öngören'in ifade ettiği gibi *Gırgır* (bir salon dergisi olan *Akbaba*'nın tersine) bir "sokak dergisi"dir (Barın ve Çelik, 2004: 19). *Gırgır*'da kullanılan dilden yaratılan karakterlere kadar sokağa, sokaktaki insana ağırlık verilir. Doğal olarak (kenar) mahalle kavramı da öne çıkar. Özellikle 1970'li yılların ortalarına denk düşen sayılar incelendiğinde karikatürlerdeki mekân çizimlerinde dahi sokağın ve mahallenin standart bir biçimde sembolleştirildiği ve *Gırgır*'ın görsel repertuvarının ayrılmaz bir parçası haline geldiği görülür. Oğuz Aral, ilk çalışmalarından itibaren yoksullara ilgi göstermiş, sınıf atlama ve sosyeteyle karşılaşma motifini sıkça kullanmıştır. Uyanık bir kenar mahalle çocuğu, ekseriyetle şans eseri şöhret ve büyük paralar kazanacak, sosyetenin ve tüm ülkenin ilgi odağı olacak, sonunda da yaşadığı yere geri dönerek elindeki avucundakini yitirecektir. İstanbul Nişantaşı'ndaki Teneke mahallesinden ilhamla "Tenekesi Mahallesi Lehimsiz Sokakta" yaşayan kahramanlarının kader döngüsü böyledir. *Gırgır*'da bu "slum tarzı" hikâyeler bir ölçü daha derinleşir. Çünkü üreticiler şehrin kenarlarından çıkar olmuş, yaşayıp gördükleri ve iyi bildikleri bir ortamı anlatmaya girişmişlerdir. Aral'ın, Altan Erbulak'ın kenar mahallesi ya da 50'li yıllardan itibaren popüler gazete bantlarının yoksul kahramanları, orta sınıf ölçütleriyle daha evcildirler. Kullanılan argo ve dilde "küfür" yoktur, gülmeye dayalı kafiyeli bir laf cambazlığı vardır. Oysa *Gırgır*, hem küfüre yakınlaşarak sahicilik ve gerçeklik vehmini güçlendirecek hem de sonraki yıllarda ortaya çıkacak mizah (dergisi) anlayışlarına yataklık edecektir. Sonuçta yeni üreticiler, 1950 Kuşağı'na göre ekonomik olarak alt sınıflardan gelmektedir.

Televizyon

1970'lerin toplumsal panoramasında dikkat çeken bir başka unsur da televizyondur. Yukarıda insanların yaşamlarının büyük bir kısmını ev dışında geçirmeye başladıklarına işaret etmiştik. Evde geçirilen zamanı da orta sınıf meskenlerinde kendine gün geçtikçe daha fazla yer bulan televizyon işgal eder. Sadece akşamları siyah-beyaz yayın yapan televizyon neredeyse yegâne eğlence aracı haline gelir. Aslında o dönemlerde TRT pek de eğlenceli değildir, daha doğrusu eğlenceden ziyade pedagojik hassasiyetlerle kendini konumlandırmıştır; "Devlet Tele-

vizyonu" olmanın gereklerine uygun olarak, sıkı sıkıya kurallara bağlı yayınlar yapar. *Gırgır* beyaz ekranda görünenleri her hafta parodileştirerek bir anlamda "Devlet Televizyonu"nun "ölçülü" ve adaplı" tavrından kaynaklanan sıkıcılığını telafi eder. Bu yolla *Gırgır* televizyondan ve televizyonun popülaritesinden uzun yıllar ustalıklı bir şekilde faydalanır. Birkaç gün önce, hatta bir önceki akşam televizyonda izledikleri dizileri ya da programları *Gırgır*'ın sarı-siyah-beyaz sayfalarında komik biçimleriyle görmek insanlara çok eğlenceli gelir. *Gırgır* sayfalarında Türkiye toplumuna ve geleneklerine adapte edilmiş dizi film karakterleri "bizden biri" gibi davranırlar; hatta Türkçe küfür edip televizyonda hiçbir zaman kuramayacakları cümleleri kurarlar. Bu başlı başına "komik" bir durumdur.

Sadece televizyon değil, futbol ve sinema ve (o zamanki ismiyle) gazino dünyası da *Gırgır*'a malzeme sağlar. Bu dünyanın "celebrity"leri *Gırgır*'ın sayfalarında boy gösterir. Bu bağlamda kapakta ve iç sayfalarda okuyucunun tüm bu tanıdık simaları zihninde bir kez daha ancak komik versiyonlarıyla canlandırmasını mümkün kılan ustalıklı portre çizimleri *Gırgır*'ın popüler mizah anlayışının önemli yapı taşlarından birini oluşturur. *Gırgır*'ın televizyon ve popüler ikonlara yönelik mizahı, Amerikan *Mad* dergisinin bütününe hâkim olan bir tarzdır. *Akbaba*, benzer bir mizah ve eleştirelliği köşe yazarlarına, gazetelere ve İstanbul hayatına yönelik geliştirdiği için bir tür Babıali magazini ve dedikodusu yapmıştır. Gazete fıkracılığı denilen üç beş satırla aktüel bir meseleyi, söz ya da eğilimi komikleştirerek hicveden anlayışın bir benzeridir yapılan. Oysa *Gırgır*, aynı aktüelliği üç açıdan farklı kullanır. Birincisi, yazıyla değil görsellikle-karikatürlerle bunu yapmaktadır. İkincisi, popülerlik çerçevesini geliştirir, bürokratlar ya da gazetecilerden önemli ölçüde uzaklaşarak popüler kültür kişiliklerine ağırlık verir. Üçüncüsü, komikleştirmesini bir ahlâki yozlaşma tadında, siyaseten romantik bir havada yapmamaktadır. Bir TV dizisi kahramanı, bir futbolcu ya da gazino şarkıcısı erotik dokusu olan bir fantezi hikâye içerisinde anlatılır. Şaşırtmak, ters yüz etmek, beklenmedik bir olay ya da dil içinde anlatmak bu bakımdan daha önemlidir. *Mad* tarzı şaşırtıcı hikâye sonu (*snap ending*) belirginleştirilmektedir.

Ofset tekniği

Simavi'lerin matbaalarında kullandıkları ofset tekniği *Gırgır*'ın başarısına iki noktada katkıda bulunur: Birincisi, derginin günceli yakalamasına imkân verir; ikincisi ise çizgi ağırlıklı bir dergi olmasını sağlar. Klişe ile çalışan *Gırgır* öncesi dergiler, klişe hazırlamak zahmetli ve uzun süren bir iş olduğu için karikatürlerinde günceli yakalamakta güçlük çekerler. Ofset tekniği Aral ve ekibini bu sınırlılıktan kurtararak (mevcut ve potansiyel) diğer dergilerin bir adım önüne geçirir. Hatta *Akbaba*'nın kapanma sebeplerinden biri baskı tekniğindeki bu gelişmelere ayak uyduramamasıdır bile denebilir.

Gırgır'ın çizgi ağırlıklı bir dergi olmasına gelince: *Gırgır*'a gelene kadar Tür-

kiye'de hâkim mizah dergisi formatı Avrupa'da uzun süre geçerli olan ve Fransız *Le Rire* gibi popüler mizah dergilerinin kullandığı yazı ağırlıklı ve alt yazılı karikatürlere yer veren bir formattır. Cemal Nadir Güler ve Ramiz Gökçe gibi çizdikleri dönemde oldukça popüler karikatürcüler tarafından çıkarılan mizah dergileri bile çizgi değil yazı ağırlıklıdır. Esas olarak *Akbaba* tarafından benimsenen ve Türkiye'ye adapte edilen bu format 1970'li yıllara kadar mizah dergiciliğinde neredeyse şablon olarak kullanılır.

Oğuz Aral başlangıçta çizgi ağırlıklı bir dergi yapacak kadar geniş bir çizer kadrosuna sahip değildir. İlk dönemlerde (özellikle dergi gazete eki olarak verilirken) yazıya ve çizgiye hemen hemen yarı yarıya bir oranda yer verilir. Hatta bazen yazıların daha ağırlıklı olduğu bile görülür. Zaman içerisinde çizer kadrosu genişledikçe ve gazete eki olmaktan çıkıp bağımsız bir yayın haline gelince Aral çizgi ağırlıklı dergi projesini tam anlamıyla yürürlüğe sokar; karikatürler ve çizgi romanlar çoğalırken yazı ikinci plana düşer. Bu gelişmede müstakbel *Gırgır* kadrosu içerisinde yazardan çok çizerin yetişmesinin etkisinin olduğu düşünülebilir ancak *Gırgır*'ın çizgi ağırlıklı bir dergi olmasında ofset tekniğinin de payı büyüktür. Bir başka ifadeyle: "Ofset tekniği olmasaydı, dergide istihdam edebileceği büyük bir çizer potansiyeli olmuş olsa da Aral'ın çizgiyi bu kadar ağırlıklı kullanması mümkün olmayacaktı" denebilir.

Simavi sermayesi desteği

Gırgır, büyük gazete-dergi dağıtım ağını elinde tutan Simaviler tarafından çıkartıldığı için daha ilk sayıdan çok satar bir yayın olmuştur. Dergi bir biçimde bunu başaramamış olsaydı hemen kapatılırdı. Simaviler, 60'lı yıllardan itibaren onlarca çok satar dergi çıkarmış, satışı düşen her dergiyi çekinmeden kapatmıştır. *Gırgır*'ın 1989 yılındaki satışı da bu ticari alışkanlığın parçasıdır. Kârı düşen dergi-gazete kapatılır, kârlı olacaksa her yayın satılıp devredilebilir. *Gırgır* sonraki dönemlerinde yarım milyona yakın bir satış rakamıyla hatırlanmakla birlikte daha ilk sayılarında ulaştığı rakam yüksektir. Çıkar çıkmaz 50 bin satması ve bunu sürdürebilmesi o güne değin hemen hiçbir mizah dergisinin başarabildiği şey değildir. *Gırgır*'ın başarısının nedeni derginin içeriği değildir, sadece o değildir. Herhangi bir yayının popüler olması –piyasa ölçülerinde çok satması– içerikten çok dağıtım ağları içinde varolabilmesiyle ilgilidir. Yoksa popüler bir içeriği olan bir dergi yine de satmayabilir. *Gırgır*, Oğuz Aral'dan çok Simavilerin dergisi olduğu için çok satmıştır. Oğuz Aral'ın varlığı, sanatçı kişiliği ve editöryal başarısı bu ticari yapının genellikle hatırlanmamasına neden olmuştur. *Gırgır* çok satarken veya değeri ölçüsünde bir başka yayıncıya satılarak devredilirken, o büyük satış rakamlarının getirisi akla gelmemiş, dergi hemen her zaman romantik ifadelerle nitelenmiştir. Halen pek çok çizer ve dergi çalışanı, *Gırgır*'ın bir muhalefet mahfili olduğu için satılarak susturulduğuna inanmaktadır. Aral,

dergi satılırken kendisine önerilmemesine içerlediğini, *Gırgır*'ı satın alabilecek maddi güce sahip olduğunu pek çok kez belirtmiştir. *Gırgır*'ın hiçbir mizah dergisiyle kıyaslanmayacak ölçüde çok satması ve bu satışı uzun yıllar devam ettirebilmesi çalışanlarına benzeri olmayan bir telif ödeme imkânı getirmiştir. Türkiye'de mizah dergileri her zaman çok satmışlardır. *Eşek*, *Aydede*, *Markopaşa*, *Dolmuş* ve aralıklarla *Akbaba* hep çok satmıştır ama bu rakamlar dönemsel ve geçici olagelmiş, dergiler (gazeteler) dar kadrolarla yaşamak durumunda kalmıştır. *Gırgır* ise hemen her sayıda kadrosunu genişletmiş, artan telif ödemeleriyle bu genişlemeyi her zaman sürdürmüştür. Oğuz Aral'ın en önemli başarısı gençleri çizerlik mesleğine kazandırması, yüksek telifler ödeyerek teşvik etmesidir. Aral mesleğe ilk başladığı yıllarda, *Akbaba*'nın yeniden çıkışına denk gelmiş, derginin sahibi ve başyazarı olan Yusuf Ziya Ortaç'tan ilk teliflerini kazanmıştır. Gerçi bu telifler geçim sağlayabilecek türden değildir, hemen her çizer bu yüzden gazetelerde çalışmaktadır. Türk basın tarihi bu türden düşük veya ödenmeyen teliflerle ilgili anekdotlarla doludur. Hemen her yayın çok az insandan oluşan kadrolarla çıkartılmaktadır. Aral, Simavilerin sağladığı refahla hareket etmiş, çizgi ve espri kalitesini cazip telifler ödeyerek artırabilmiştir.

Gırgır mizahının kaynakları

Oğuz Aral'ı ve tabii dolayısıyla *Gırgır* ekolünü besleyen çeşitli kaynaklardan söz edilebilir. Oğuz Aral'ın belki çizgi anlayışını değil ama genel olarak mizah anlayışını şekillendiren isimlerin başında *Cemal Nadir Güler* gelir. Cemal Nadir ölüm yıldönümünde *Gırgır*'da şu sözlerle hatırlanır: "...Osmanlı devrinde bir aydın zümre sanatı olan karikatürü genç Cumhuriyet Türkiye'sinde halkın sanatı haline getiren Cemal Nadir, ardında binlerce gazete, dergi karikatürü, 12 albüm ve Amcabey, Dalkavuk, Ak ile Kara gibi unutulmaz tipler bırakmıştır. Ayrıca birçok genç karikatürcüye hocalık edip olanak hazırlayarak kendinden sonra zengin bir karikatürcü kuşağı yetişmesine yardımcı olmuştur..." (S. 134, 2 Mart 1975). Alıntıyla ilgili bir parantez açalım: Osmanlı-Cumhuriyet Türkiyesi karşılaştırması epeyce abartılı bir yorumdur. Karikatür hiçbir zaman aydın zümreye ait bir sanat olmamış, popüler dergilerde soluk alıp vermiştir. Osmanlı ile Cumhuriyet arasında böylesi bir belirgin kopmadan söz etmek de mümkün değildir.[19] Cemal Nadir'in de benzer bir iddiası olmamıştır aslında. Bu yorum,

19 1950 Kuşağını tanımlayan kurucu isimlerden biri olan Ali Ulvi de benzer sayılabilecek bir yorum yaparak, kuşağını ve kendilerinden önceki karikatür anlayışını azımsar: "Türkiye'de karikatür daha evvel, yani bizim kuşaktan evvel daha bireyci idi. Bizim kuşakla –şimdi burada bir övünç payı çıkaracağım– toplumsallaşmaya başladı. Yani 1950 Kuşağı...Önceleri bireysel eleştiriler, bildiğiniz gelin-kaynana ilişkisi; yahut şehir sorunları idi karikatürcünün konusu. İşporta, biraz hayat pahalılığı vb idi. Toplumsal konular 1950 Kuşağı ile girdi" (akt. Çeviker, 1986:67). Bu tür ayrımlar, elbette ki doğru değildir. 1923-46 arası Tek Parti dönemidir, eleştiriler ister istemez sınırlıdır, örneğin Cumhuriyet öncesinin usta karikatüristi Cem'in çizmesi veya dergi çıkarması – rivayet odur ki– istenmemiştir (Ural, 1972: 9; Balcıoğlu, 1987: B). 1946 öncesi, mizah dergileri-

esasen Oğuz Aral'a aittir ve "karikatürü halka indirme" ve "genç karikatürcü yetiştirme" misyonlarını Cemal Nadir'den devraldığını göstermeye çalışan bir yönü vardır. Özellikle genç kuşakları yetiştirme hususunda bir benzerlik kurulabilir[20] ama önemli olan Aral'ın Nadir'e duyduğu yakınlık ve eşleştirme arzusudur.

Oğuz Aral'ın karikatür ve mizah anlayışını şekillendiren kaynaklardan bir diğeri Anglo-Amerikan mizahı ve özellikle *Mad* dergisidir. Oğuz Aral yukarıda sözünü ettiğimiz Fransız tipi mizah dergisi formatına aşina olmasına ve bu formatta çıkarılan mizah dergilerinde çalışmasına karşın zaman içerisinde farklı bir mizah ve çizgi anlayışına yönelir. Bu yönelişte Amerikan *Mad* dergisi belirleyicidir. *Mad* dergisindeki kıvrak ve sevimli çizgi üslubu, panorama biçimindeki kalabalık karikatürler, TV dizileri ve sinema filmlerinden yapılan parodi uyarlamalar, portre karikatürünün ağırlığı ve özellikle "comics" tarzında çizilen kısa hikâyeler Oğuz Aral'ı *Gırgır*'ı biçimlendirirken büyük ölçüde etkilemiş olmalıdır. Hatta daha önce Türkiye'de mizah dergilerinde var olan ama kurumsallaşmamış bir uygulama, yani karikatürlerde "espri veren" ve "çizer" olmak üzere iki imzaya yer verilmesi açısından dahi *Gırgır* ile *Mad* arasında benzerlikler bulunabilir. *Gırgır*'da aralıklarla *Mad* dergisinden kaynak göstermeden yapılan alıntılar derginin Oğuz Aral ve *Gırgır* kadrosu tarafından düzenli bir biçimde takip edildiği izlenimini güçlendirmektedir.

Oğuz Aral'ın bir format olarak Fransız mizah dergiciliğinden uzaklaşıp Amerikan mizah dergiciliğine yaklaşması *Gırgır*'ın çizgi üslubu açısından çok önemli bir farklılaşmayı da beraberinde getirir. Aral yazıyı karikatürün altından kaldırıp balonlara yerleştirir. Balon, özellikle Avrupa karikatüründe, karikatüre değil çizgi romana ait bir unsurdur. Aral ve ekibinin karikatürlerde (büyük ihtimalle *Mad* etkisiyle) balonu kullanması birkaç noktada *Gırgır* mizahı açısından belirleyici olur: Birincisi balon okuyucunun ilgisini yazıya çeker. Balonlar genellikle panelin[21] üst kısmında yer alır ve okur ister istemez öncelikle yazıların beyaz bir boşluk üzerine yerleştirildiği bu alanı okumaya yönelir. Dolayısıyla balon yazıyı okutmak ve okurun ilgisini paneldeki yazıya yöneltmek için uygun bir araçtır. Esprilerin çoğunlukla karikatürlerdeki yazıya yüklendiği *Gırgır*'da balon bu bağlamda çoğu zaman karikatürlerin ağırlık merkezini oluşturur. İkincisi, balon panele dâhildir; dolayısıyla balon panelde çizerin çizerek doldurması gereken toplam alanı azaltır. Bu, seri üretim yapan *Gırgır* gibi bir dergi açısından önemli

---

ne yönelik toplatma ve kapatma davalarının ekseriyeti iç politikadan ziyade dış ilişkilere yönelik eleştirilerle ilgili nedenlerden dolayı açılmıştır. O tarihten –iki partili bir demokrasi sürecine girildikten– sonra aktüel siyaset ve taraf olma hakkı-eğilimi başgöstermiştir. 1950 Kuşağını etkileyen bir toplumsal arka plan vardır. Yoksa Ali Ulvi'nin bireyci saydığı meselelerin konu olarak işlenmesi azalmakla birlikte kaybolmuş değildir. Ulvi ya da Aral'ın yorumlarını birer idealleştirme saymamız gerekiyor.

20 Böylesi bir benzerlik başka isimlerce de kurulmuştur: "Genç karikatürcüleri özendirmesi, onları yetiştirmeye çalışması büyük ustayı [Cemal Nadir] anımsatan başka bir yanı" (Alsaç, 1986: 64).

21 Tek bir parça resimdir. Çizgi romanda hikâye anlatımı ardıl panellere dayanır. Ancak sayfada tek panelden oluşan çizgi romanlar da mevcuttur. Türkçede çoğunlukla "kare" olarak ifade edilir.

bir tasarruftur. Üçüncü unsur daha çok psikolojik bir etkiyle açıklanabilir; *Gırgır* balonu kullanarak kendisini alt yazı formatıyla karakterize edilen önceki yazılı karikatür anlayışlarından ayırır. Bir başka ifadeyle, *Gırgır*'da çizilen karikatürler başka öğeler yanında ilk bakışta kendinden önceki yazılı karikatürlerden ayrılabilecek bir görsel farklılık içerir. Kuşkusuz bu görsel tercih "biz öncekilerden farklıyız" demeyi kolaylaştırır.

Son olarak *Gırgır* üslubu açısından Oğuz Aral'ın animasyon sanatıyla ilgisi üzerinde de durmamız gerekir. Aral, 1960'lı yıllarda büyük ölçüde para kazanmak amacıyla arkadaşlarıyla birlikte reklam (çizgi) filmleri yapmaya başlar. Bu filmler kısa sürede üretilmek zorunda olduğu için çizgiler ekonomik olmalı ve mesajını doğrudan vermelidir. Bunun dışında arka plan çizimlerinin olabildiğince sembolik unsurlarla oluşturulması, karakterlerin arka plan çizimlerinin önüne geçmesi işin doğası gereğidir. Aral bu öğeleri animasyon tekniğinden karikatüre aktarır. O dönemde özellikle reklam animasyonlarında geçerli olan UPA (*United Productions of America*) ve benzeri üsluplar Aral'ın çizgi dünyasına çok şey katmış görünmektedir. Bunun yanında daha çok Walt Disney ve onu izleyen çizerlerin geliştirdiği şablonlara dayanan ve (yeniden ve yeniden) kolaylıkla üretilebilen karakter tasarımları ve kalıplara dayanan çizim teknikleri özellikle her hafta seri üretimin yapıldığı *Gırgır* için biçilmiş kaftandır.

Gırgır'ın içeriği

Gırgır ilk zamanlarında çoğunlukla (farklı yayınlardan iktibas edilen) toplama veya doldurma bir dergi olduğu izlenimini uyandırır. Dergiyi kotarmak için her türlü malzeme kullanılır. Küçük bir örnek: 28. sayıda karakteristik deseninden Oğuz Aral'ın olduğu tahmin edilebilecek bir karikatür yayımlanır. Karikatür ünlü Meksika kökenli Amerikalı çizer Sergio Aragones'in bir karikatürünün yeniden çizilmiş ya da daha doğru bir ifadeyle yorumlanmış halidir; espri ve kurgu orijinal karikatürle aynıdır ancak çizgiler farklıdır. İşin daha da ilginç yanı, karikatürde yer alan imza "S. Aragon" şeklindedir [Resim 4]. İlk bakışta telif sorununu aşmak için böyle bir karikatür çizildiği düşünülebilir ancak bir sonraki sayı incelendiğinde bunun bir telif sorunu olmadığı anlaşılmaktadır. 29. sayıda Sergio Aragones'in bu kez orijinal işlerine "makaslama" yöntemiyle yer verilir. Hatta Aragones'in aynı sayıda yayımlanan bir başka karikatürü tahrif edilmiş bir şekilde basılır. Nihayetinde, belki de bu örnekten çıkarılabilecek sonuç nefes nefese hazırlanan bu haftalık dergide kimi zaman "Ne koysak gider..." anlayışının ağır bastığı gerçeğidir.

Büyük ölçüde çekirdek kadronun darlığı yüzünde Oğuz Aral *Gırgır*'da eski işlerine de yer verir. Özellikle *Gırgır*'ın ilk zamanlarında sayfaları dolduran "Utanmaz Adam", "Hafiyesi Mahmut", "Mahallenin Hüsnü'sü (Köstebek Hüsnü)", "Vites Mahmut" gibi çizgi romanlar Aral ve dar kadrosunu büyük ölçüde rahatlatır. Zaman içerisinde, sıkıştıkça, Aral ve diğer *Gırgır* çizerleri eski işlerini

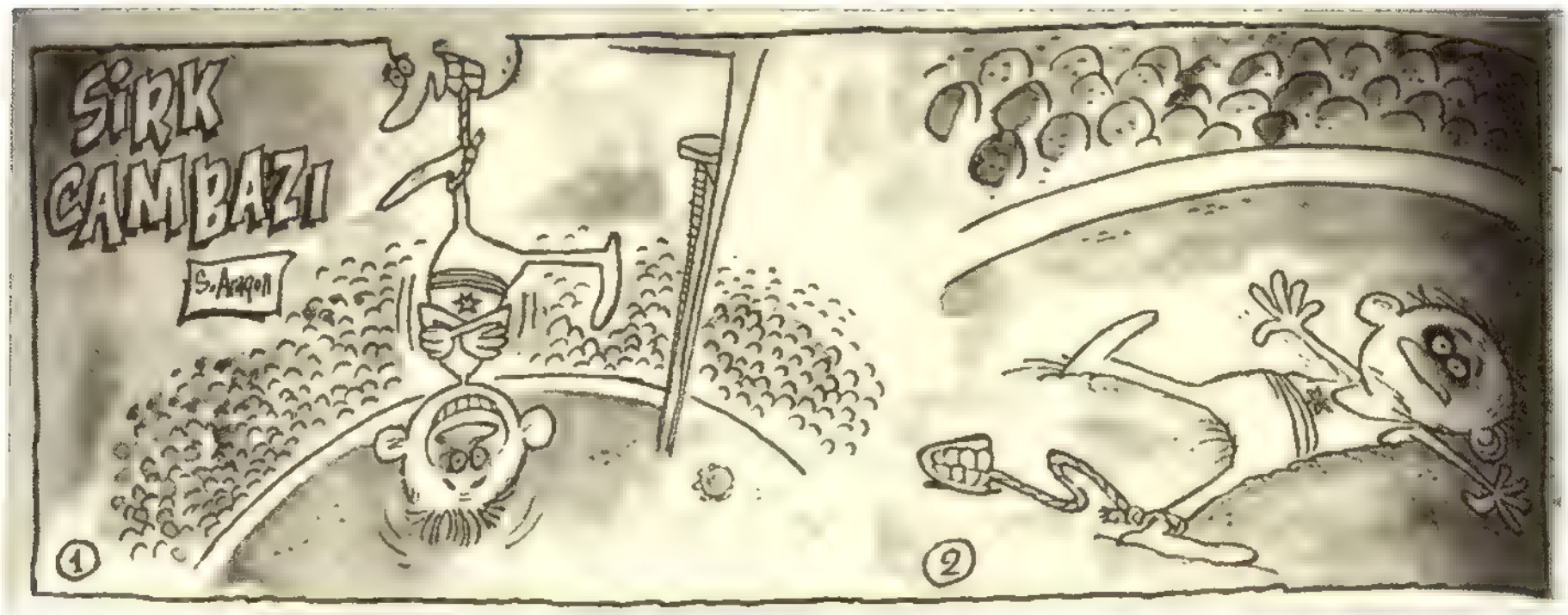

Resim 4: S. 28, 17 Şubat 1973.

Resim 5: Tef, C. 1, S. 14, 1960; Gırgır, S. 26, 1973.

kullanmakta bir sakınca görmezler. Örneğin Oğuz Aral 1950'li yıllarda *Tef* dergisinde çizdiği bazı karikatürleri [Resim 5] esprisine dokunmadan yeniden çizer ve yayımlar. Bazen yeniden çizme gereği duymadan dahi *Gırgır*'ı gençlik dönemi portfolyosundan besler. Eldeki eski ve yeni işler yetmediğinde ise yabancı dergilerden kaynak ve isim gösterilmeden alınan karikatürlere yer verilir. Bazen çizgi romanlar bile bu şekilde aktarılır.[22] Aslında bu Türkiye'de mizah dergici-

22 Örneğin bkz. 26. sayıdaki "Gangsterler Kralı Maki" ve "Maskeli Süvari" ve 27. sayıdaki Kahraman Şerif Şerafettin çizgi romanları.

liğinde alışılmadık bir durum değildir. Geçmişte yayımlanan mizah dergilerinde de bu tür "makaslama" işlere-kullanımlara rastlanmaktadır. Belki *Gırgır* açısından ilginç olan, sonraki yıllarda *Gırgır*'ın kadrosunu oluşturacak genç çizerler için telif konusunda gösterilen hassasiyetin büyük ihtimalle izinsiz kullanılan bu karikatürler için gösterilmemiş olmasıdır.[23]

Dergi tutuldukça ve tirajı yükseldikçe doldurma ve toplama niteliği de değişmeye başlar. Büyük ihtimalle yaptıkları işten iyi para kazanmaya başlayan Oğuz Aral ve arkadaşları bu motivasyonla yeni işler üretmeye girişirler. Örneğin, 53. sayıdan itibaren Utanmaz Adam sadece *Gırgır* için hazırlanmış, "yepisyeni" macerasıyla okurun karşısına çıkar.

Gırgır'da çizgi romanlar

Gırgır çizgi romana başından itibaren özel bir önem verir. Hatta karikatür ve mizah ağırlığına rağmen bir çizgi roman dergisi olarak nitelendirilebilir. Çizgi roman bir dönem derginin dörtte üçünü oluşturur. Derginin bu tercihi sonraları eleştirilir, çizgi roman sanattan çok ticaret sayılarak küçümsenir. Bu eleştirilerde haklılık payı olup olmadığı bir yana çizgi roman tiplemeleri *Gırgır*'ın geniş kitlelerce kabul görmesini, sevilmesini ve yaygınlaşmasını sağlar (Cantek, 2012: 215). Dergide çizgi romanın ağırlıklı olarak yer almasının birkaç nedeni olduğu düşünülebilir. Birincisi, Oğuz Aral'ın çizgi roman türüne sevgisi ve yatkınlığıdır.[24] Aral kariyerinin erken dönemlerinden itibaren çizgi roman türünde eserler vermeyi tercih eder. İkincisi, haftalık olarak yayımlanan bir derginin her sayfasını münferit yazı ve çizgilerle doldurmanın güçlüğü ortadadır; her hafta üç-dört yarım ya da tam sayfa hazırlanan çizgi romanlar *Gırgır*'da 16 sayfayı dolduracak malzeme üretme sıkıntısını büyük ölçüde hafifletir. Üçüncüsü, 25-30 haftaya yayılan tefrika hikâyeler okuyucunun ilgi ve merakını taze tutar; "Acaba şu ya da bu çizgi romanda bundan sonra ne olacak?" sorusu birçok okuyucunun dergiyi düzenli takip etmesinin nedenlerinden biri olarak düşünülebilir.

Gırgır'da Oğuz Aral'ın ürettiği çizgi bant ve romanların yanında 70'li yıllarda başka işlere de rastlanır. Örneğin erken dönemde, 13. ve 14. sayılarda Mim Uykusuz, Aziz Nesin'in "Kimine Talih Kimine Kör Salih" ve "Damda Deli Var" hikâyelerini çizgi romana uyarlar. 22. sayıdan itibaren iki yeni çizgi roman baş-

---

23 Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla *Gırgır*'da telif karşılığı yayımlanan tek yabancı üretim 68. sayıdan itibaren okurla buluşan Mort Walker'ın yazıp çizdiği "Hasbi Tembeler"dir.

24 Gerçi Aral, yaptığı çizgi roman çalışmalarını farklı ve kendine özgü sayarak onları "karikatür roman" biçiminde adlandırmıştır. Muhtemelen azımsadığı için çizgi roman nitelemesinden ayrıştırmak istemiştir. Oğuz Aral dışında bunu kullanan olmamıştır, zaten doğru bir adlandırma da değildir. Örneğin Utanmaz Adam karikatürize ya da komik çizgili bir çizgi romandır, İngilizcedeki karşılığıyla comics'tir. Avni, yine İngilizce üzerinden söylersek, geniş ölçekli yayınlanan bir bant karikatürdür, İngilizcedeki karşılığıyla cartoon ya da strip denebilir. Her ikisi de geniş anlamıyla çizgi romandır.

lar: Tekin Aral'ın hazırladığı Safinaz Teyze ve Suat Yalaz'ın hazırladığı Çapkın Hırsız. 30. sayıdan itibaren Mim Uykusuz'un Süpermen Sami, 32. sayıdan itibaren Süavi Süalp'in Alembeyendi Hasan ve 35. sayıdan itibaren yine Oğuz Aral'ın Duvargeçen isimli çizgi romanları yayımlanmaya başlar. Sonraları derginin çekirdek kadrosunda yer alan Nuri Kurtcebe (Gaddar Davut), Engin Ergönültaş (Zalim Şevki ve Kelek Osman) ve İlban Ertem (Küçük Adam) gibi çizerlerin yarattıkları karakterlerle *Gırgır*'ın çizgi roman repertuvarı tamamlanır.

Gırgır'ın en sevilen bant karikatür tipi herhalde Avanak Avni'dir.[25] Aral, kurnaz geçinen ancak saf ve kıt akıllı bu mahalle delikanlısının maceralarını uzun yıllar çizer. Hatta 70'li yılların ortalarında Avanak Avni, *Gırgır*'ın sembolü haline gelir. Aral bir süre sonra Avanak Avni'nin 4 yaşındaki halini çizmeye başlar. Avni'nin bu hâli daha da çok sevilir. Aslında Aral Avni'nin küçüklüğünü çizmeye başlayarak (belki bilerek, belki bilmeyerek) *Gırgır*'ın hanesine çok önemli bir artı ekler. O güne kadar genç-bekâr-erkek dergisi görünümdeki dergiye çocukluğun saflığını, temizliğini ve sevimliliğini getirir. Küçük Avni komşu teyzelerin eteğini kaldırıp bacaklarına baksa bile bu kimseyi rahatsız etmez.[26]

Gırgır'*da karikatürler*

Karikatürler yazı ağırlıklıdır. Her şey esprinin okur tarafından anlaşılması gerekliliği üzerine kurulmuştur. Zaman içinde bu kaygının Oğuz Aral ve ekibinde bir tür takıntıya dönüştüğü bile düşünülebilir. Öyle ki, temsil ettiği kişiye birebir benzeyen bir portre karikatürünün yanına o kişinin adı yazılır. Hatta orijinali yazısız olan yabancı karikatürlerin dahi altına veya balonların içine "açıklayıcı" yazılar yerleştirilir. Bu konuda örnek olarak yazısız ve hikâye anlatan karikatürleriyle tanınan *Mad* dergisi çizeri Sergio Aragones'in bir karikatürü verilebilir [Resim 6].

Oğuz Aral, karikatürü halka indirme misyonu bağlamında geliştirdiği karikatür anlayışını Çiçeği Burnunda Karikatürcüler köşesinde genç çizerlere verdiği öğütlerde ifade eder. Örneğin günümüzün tanınmış karikatürcülerinden Haslet Soyöz için yazdığı eleştiride şöyle der: "Karikatürlerinizi çok çok sevdim Haslet kardeş. Yalnız çizerken kendinize 'Ben bunları kimin için çiziyorum?' diye sık sık sormalısınız. Sanatın kaymağını yiyen beş on kişilik bir 'Entellektüel tabakası' için karikatür yapacaksanız bir diyeceğim yok. Ama hiç olmazsa gazete okuyan vatandaşımızın karikatürünüzü anlamasını istiyorsanız çizgileriniz da-

25 Avanak Avni ilk kez *Gırgır*'ın günlük ilave formatında 23 Mayıs 1973 tarihinde ve derleme formatında 42. sayısında yayımlanmıştır. Oysa, Hakan Alpin tarafından hazırlanan *Çizgi Roman Ansiklopedisi*'nde (Alpin, 2006) Avanak Avni'nin *Gırgır* dergisinin 9 Eylül 1973 tarihli 57. sayısında ilk kez boy gösterdiği bilgisi yer alıyor (s. 59).

26 Aşağıda değineceğimiz gibi, aynı şekilde Aral ileride derginin sayfalarını kadın çizerlere de açarak genç-bekâr-erkek dergisi algısını bir ölçüde kıracaktır. Tüm bu değişiklikler kuşkusuz derginin okur kitlesinin genişlemesine, belki de derginin daha önceki biçiminden rahatsız olan okurların dergiye bağlanmasına katkıda bulunur.

Resim 6: S. 29, 20 Şubat 1973.

ha az modern (!) olmalı. Okur karikatüre bulmaca çözer gibi bakmamalı" (S. 129, 26 Ocak 1975). Bir başka sefer şu noktaların altını çizer Aral: "Türk karikatürü batı çizgisi ve anlayışının 100 yıldır etkisi altındadır. Bu etki yalnız anlayışta kalmamış Avrupa'nın konularını, tiplerini, dertlerini de karikatürümüze sokmuştur. Aldatılan koca karikatürleri bize Fransa'dan ithal edilmiştir. Fransız zevkine göre bir kadının kocasını boynuzlaması komik bir olaydır. Ama bizim namus anlayışımıza göre ortada gülünecek bir şey yoktur. En azından cinayet çıkar bu durumda. Karikatürcü gördüğü, yani yaşadığı olaylardan etkilenip karikatür çizer. Bu olayları da onun çevresinde yaşayan kişiler oluşturur. Red Kit suratlı bir Türk köylüsü, İngiliz Lordu giyimli bir Türk politikacısı, düşünebiliyor musunuz? Kısaca çevremizde gördüğünüz yüzleri, kılıkları ve dekoru çizin" (s. 134, 2 Mart 1975).

Gırgır'*da cinsellik*

Gırgır'da kadın, daha doğrusu kadın cinselliği hep ön planda olmuştur. Doğrudan kadın cinselliğinin (fotoğraf, foto-montaj ve erotik espri ve çizimler yoluyla) kullanılmasının yanında anlatılan konunun niteliği ne olursa olsun bir köşeye mutlaka bir kadın figürü, *Gırgır* terminolojisiyle bir "Pakize" yerleştirilmeye özen gösterilir. Örneğin derginin 29 Eylül 1974 tarihli 112. sayısında kapakta yer alan karikatürde CHP lideri Bülent Ecevit'in o dönemdeki koalisyon arayışları konu edilir. "Ecevit'e "Hayır" Demek Moda Oldu" başlığıyla yayımlanan karikatürde telefonla konuşan bir Pakize; "Ah Kardeş... Ecevit bana da koalisyon teklif etti ama hayır dedim!!!" demektedir. Benzer şekilde bu kez Sadi Irmak başkanlığında kurulmaya çalışılan partiler-üstü hükümeti konu alan karikatür *Gırgır*'ın 120. sayısının kapağında yayımlanır. "Partiler Irmak Kabinesine de Evet Demezlerse Yeni Kabineyi Pakize Kurmak İstiyor" başlığıyla yayımlanan karikatürde yine Pakize; "Bana Hayır Diyecek Parti Lideri Var mı Acep?" sorusunu sormaktadır (24 Kasım 1974).

Yukarıda değindiğimiz gibi *Gırgır* başlangıçta neredeyse tamamen genç-

bekâr-erkek okurlar için hazırlanan bir dergidir. Bekârlık ya da eşsiz-kadınsız olma durumu özellikle vurgulanan bir durumdur. Örneğin, 5. sayıda Vites Mahmut çizgi romanında Oğuz Aral eğer uslu durursa Mahmut'a ara sıra kadın çizeceği sözünü verir. 17. sayının kapağında resmedilen "Bekâr Sabri'nin Seyyar Sobası" fotomantajla yerleştirilmiş ateşli bir hatundur. 60. sayının kapağında "Milli ve Pilli Zampirik Parti" iktidara gelirse her aileye bir Hayriye vereceği müjdelenir. Nihayet derginin 116. sayısının kapağında "İstanbul'da Bekâr Erkek Başına Üç Kız Düşüyor" başlığıyla yayımlanan karikatürde ise bekâr bir erkeğin üzerine düşen genç ve güzel bir kız resmedilir. Başlığın altında yer alan kutuda şu ifadeler bulunmaktadır: "Meteoroloji Müdürlüğünden bildirildiğine göre İstanbul'da bekâr erkek sayısı hızla azalırken genç kız sayısı da artmaktadır. Son yapılan gözlemlere göre erkek başına ortalama 55'er kilo ağırlığında üç genç kız düşmektedir..." (27 Ekim 1974). [Resim 7] Bu ve benzeri karikatürler genç-bekâr-erkek okuyucuların hoşuna gidecek, kendilerini iyi hissettirecek, hatta gururlarının okşayacak biçimde tasarlanmıştır. Dergide yayımlanan çizgi romanlarda, örneğin Utanmaz Adam'da da, benzer bir formül uygulanır. Utanmaz Adam ne yapar eder en güzel kızları tavlar, maceralar yatakta ya da banyo küvetindeki Pakizelerle sona erer.

Resim 7: S. 116, 27 Ekim 1974.

Gırgır cinsellik ağırlıklı içeriği nedeniyle sıkça eleştirilir. Hatta kimi zaman müstehcenlik dolayısıyla hakkında davalar açılır ve toplatma kararı çıkar. 1973 seçimlerinden sonra kurulan CHP-MSP Koalisyonu'nda Adalet Bakanı olarak görev yapan Şevket Kazan bu yüzden sık sık *Gırgır*'ın eleştiri oklarına hedef olur. Hatta derginin 100. sayısında logonun altında şu ibare yer alır: "Şevket Kazan'ın Toplatmadığı Zaman Çıkan Kendi Halinde Bir Mizah Dergisidir." Nihayetinde dergi 13 Ekim 1974 tarihli 114. sayısının kapağında Oğuz Aral imzalı karikatürde CHP-MSP Koalisyonu'nun dağılmasıyla birlikte görevi sona eren Adalet Bakanı Şevket Kazan'ı çıplak bir Pakize ile uğurlar [Resim 8].

Gırgır yayımlandığı döneme göre oldukça "açık-saçık" sayılabilecek çizim ve fotoğraflara yer vermekle birlikte kesinlikle (tenasül organı anlamında) cinsel organ imajı içermez. Tipik olarak kadın çıplak figürler bir ayaklarını hafifçe kaldırarak bu bölgelerini gizlerlerken, erkek çıplak figürlerin edep yerlerine çap-

Resim 8: S. 114, 13 Ekim 1974.

raz bant yapıştırılır. Daha sonra bu tavır *Gırgır*'da çalışan çizerler tarafından dergide kesinlikle uyulması gereken "Oğuz Aral Kuralları" arasında sayılacaktır.[27]

Gırgır'ın siyasal çizgisi

Başlangıçta *Gırgır*'da siyasal esprilere pek yer verilmez. Zaten *Gırgır*'ın çıkmaya başladığı dönem büyük ölçüde apolitik ya da daha anlaşılır bir ifadeyle "partiler-üstü" bir dönemdir. 12 Mart 1971'de Silahlı Kuvvetlerin siyasete müdahalesinin ardından bir geçiş dönemi yaşanmaktadır. Bu dönemde *Gırgır*'da Ferit Melen ve Naim Talu gibi geçiş döneminin siyasal aktörleriyle ilgili suya sabuna dokunmayan birkaç karikatür yayımlanır, o kadar. O dönemde kamuoyunu ve ülkedeki tüm siyasal grupları yakından ilgilendiren "af" konusu dahi tamamen apolitik biçimde ele alınır [Resim 9]. Bu ara dönemde seyrek de olsa gerçek anlamda politik mizahın örneği sayılabilecek bazı işlere de rastlanır. Örneğin yine af konusu 39. sayıda bu kez toplumsal ve siyasal bağlamına uygun bir biçimde işlenir [Resim 10].

Gırgır'ın ilk döneminde Silahlı Kuvvetlerle ilgili olumlu ya da olumsuz herhangi bir çizgi veya yazıya rastlanmaz; o dönemde siyaseti şekillendiren "asker" unsuru yokmuş gibi davranılır. Kuşkusuz dönemin koşulları bu konularda söz söylemeye ya da kalem oynatmaya izin vermez ama bu herhalde Oğuz Aral'ın işine de gelir. Bu durum; apolitik, zararsız ve eğlencelik bir mizah dergisi olarak, en azından kadrosunu güçlendirip okur kitlesini oluşturuncaya kadar derginin yaşamasına ya da daha doğru bir ifadeyle hayatta kalmasına imkân verir. 1973 Seçimleri sonrasında siyaset normalleşmeye ve deyim yerindeyse ısınmaya başlayınca *Gırgır*'daki siyasal esprilerin sayısı ve eleştiri dozu da artar. Bu değişimde Oğuz Aral'ın bu konuda yapılan eleştirilere kulak vermesinin önemli bir payı olduğu söylenebilir.[28] Bununla birlikte genellikle kapakta yer alan siyasal es-

27 *Gırgır*'ın 1980'li yıllarda yıldızı parlayan çizerlerinden Kemal Aratan'a göre: "...Bazı çevrelerde *Gırgır*, basit olmakla, ticari olmakla suçlanıyor. Ancak o satış başka türlü de nasıl gerçekleşebilir? Her şey çok netti *Gırgır*'da. Dergi, 12-13 zekâ yaşına göre yapılıyordu. Bilinçliydi bu. Herkesin anlaması isteniyordu. Birtakım 'asla'lar da vardı *Gırgır*'da. Mesela kadın ve erkek organı "asla", küfür asla... Bunlar kesinlikle kullanılmazdı çizgilerde" (Cantek, 2012: 214).

28 Tan Oral bu değişimi şöyle açıklar: "*Gırgır* başlangıçta çıplak kadın fotoğraflarının fotomontajlarıyla, tamamıyla belden aşağı esprilerle dolu, fotomontajın çok kullanıldığı bir dergiydi. Ama bir yandan siyasetin de çok yüksek olduğu dönemlerdi o günler. *Gırgır*'a Karikatürcüler Derne-

Resim 9: S. 13, 6 Kasım 1972.

prilerin çoğunda siyasal konular tutarlı, derinlikli ve bütüncül bir ideolojik bakış açısıyla ele alınmaz; siyaset daha çok dergiyi sattıracak aktüel ve popüler bir malzeme olarak kullanılır.[29] Özellikle 1970'li yılların ortalarından itibaren sağ siyasetçileri (Süleyman Demirel, Alpaslan Türkeş ve Necmettin Erbakan) hedef seçer. *Gırgır*'ın siyasal mizahında sağ siyasetçileri aşağılama ve küçük düşürme üzerine inşa edilen bir mizah üretme biçimine sık sık başvurulduğu görülmektedir. 70'li yıllarda Demirel ve Erbakan'ın kadın biçiminde çizildiği, çıplak resmedildiği onlarca karikatüre rastlanabilir.[30] Bunun dışında *Gırgır*'ın sağ karşıtlığı özellikle MHP karşıtlığı biçiminde tezahür eder. Milliyetçi-ülkücü militanları temsil eden beyinsiz, vahşi ve acımasız "komando" stereotipi aslında üzerine pek de anlam yüklenmeden bir eleştiri veya saldırı aracı olarak kullanılır. *Gırgır*'ın sağı bu biçimde eleştirmesine karşılık sola ve o yıllarda solun büyük bir kesimini temsil eden CHP'ye açık bir biçimde destek verdiğini söylemek de güçtür. Kimi zaman CHP lideri Bülent Ecevit'i onaylayan veya ürkek bir biçimde destekleyen bir söylem karşımıza çıksa da *Gırgır*'ı CHP destekçisi bir dergi olarak görmek mümkün değildir. Hatta dergide aralıklarla CHP ve Ecevit'i eleştiren işlere de rastlanır.[31] *Gırgır*'ın sınıfsal tavrına gelince; geleneksel olarak sol

ği'nden ve entelektüel çevrelerden ağır eleştiriler geliyordu. Siyasete bu kadar sırtını dönmesi ağır eleştirilere uğratıyordu onu. Bunun üzerine akıllı Oğuz'un dergide siyasetle ilgili konulara bir yönelişi başlamış oldu" (Engin, 2006: 379).

29 Tan Oral'a göre: "Siyasi konuları kullanmak başka, siyasal bir hedefi olmak çok başka. Ama bir aralık öyle bir çıkış da yaptıydı, ülkede o günlerde parçalı olan solu birleştirmek gibi bir sav" (Engin, 2006: 383).

30 Mizah dergilerimizdeki tahkir amaçlı kadınsılaştırma hakkında bkz. Cantek ve Cantek, 2009: 55-82.

31 *Gırgır*, popülerliği nedeniyle siyaseten merkezde kalmaya çalışan, kamusal alanı belirleyen değer ve eğilimlere atıfta bulunarak kendini kimliklendiren bir yayın olmuştur. Dergi hakkında-

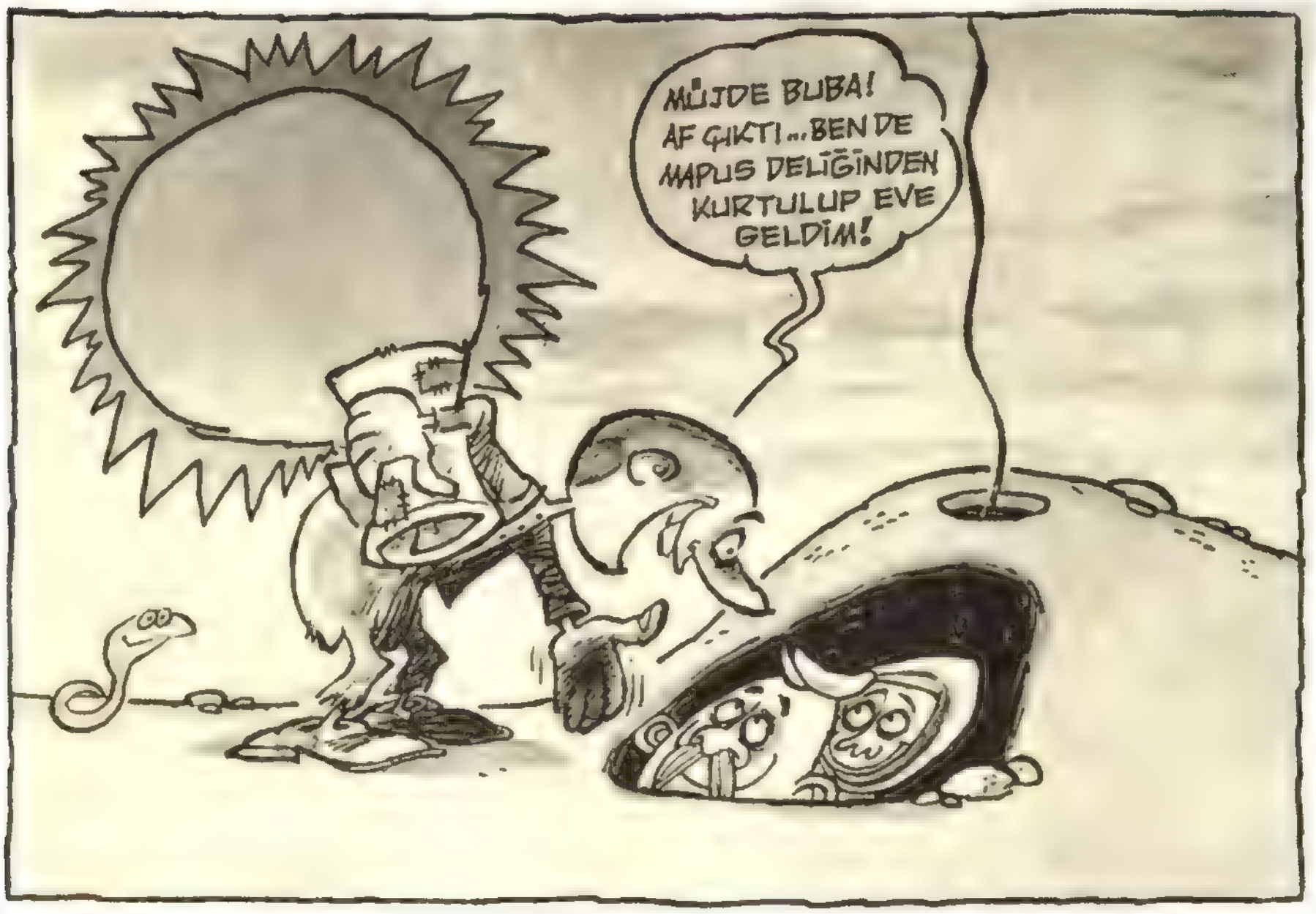

Resim 10: S. 39, 1 Mayıs 1973.

mizahın sahiplendiği işçi-patron ilişkilerine dair meseleler *Gırgır*'da klasik semboller ve stereotipler üzerinden anlatılır (sayı 19-173). Memurlar dâhil yoksul ve ezilen kesimler ise sınıfsal konumlarından çok "gariban" kimlikleriyle karşımıza çıkarlar. Sonuçta tüm bunlar *Gırgır*'ı sol saymak için yeterli değildir; *Gırgır* sol bir dergi olmaktan çok sağ-karşıtı bir dergidir.[32]

Son olarak *Gırgır*'ın siyasal çizgisinde Kemalist-Ulusalcı bir hassasiyet bulunduğuna da işaret etmemiz gerekir.[33] Birkaç örnek dışında doğrudan veya açıkça Atatürk imgesine yer vermemekle birlikte *Gırgır*'da büyük ölçüde CHP'nin yorumladığı biçimiyle Kemalist değerler sistemi satır aralarında okunabilir. Ulusalcı hassasiyetler ise özellikle dış politika konusundaki karikatür ve yazılarda gözlemlenebilir. Yunanistan ve Yunanlılarla ilgili karikatürler buna örnektir [Resim 11].

---

ki 1982 yılında yapılan araştırmada *Gırgır* okurlarının en çok okudukları gazetelerin *Milliyet*, *Cumhuriyet* ve *Hürriyet* olması da tesadüf değildir (Şaylan, 1983:8).

32 Mizah dergilerinin sol düşünceyle ilişkisini irdeleyen bir yazı için bkz. Cantek, 2007: 1246-1257.

33 Tan Oral, *Gırgır*'ın ulusalcılığı konusunda ilginç bir yorum yapar: "...mesela şarkıcı Müşerref Tezcan'ı bayraklı elbise ile gösteren bir kapaktan dolayı *Gırgır* kapatılmıştı. Bunun bir demokratik mücadele göstergesi, haksızlığa uğramışlık gibi propagandası yapıldı yıllarca. Hâlbuki dikkatli bir göz baktığı zaman, aslında ne kadar milliyetçi bir yaklaşım olduğunu çok rahat görebilir. Askeri yönetim nasıl Müşerref Tezcan'a bayrağı elbise olarak giydi diye kızıyorsa ve onu yasakladıysa, Oğuz da aynı şekilde, aynı bakış açısıyla Müşerref Tezcan'ı eleştiriyordu. Asker de, 'Sen nasıl benden daha milliyetçi olursun' diye kapatmıştır *Gırgır*'ı. Oğuz bunu yıllarca, 'İşte asker bizi de kapattı' şeklinde kullanmıştır" (Engin, 2006: 380).

Resim 11: S. 103, 28 Temmuz 1974.

Gırgır'ın siyasal duruşu (en sert olduğu zamanlarda dahi), büyük ihtimalle yakaladığı yüksek tirajları koruma kaygısıyla, hiçbir zaman örneğin *Mikrop* kadar marjinal ve köşeli bir siyasal tavır olarak netleşmemiştir.[34] *Gırgır*'ın bu görece yumuşak siyasal tavrı en popüler olduğu dönemlerde "sağcısının da solcusunun da okuduğu dergi" olarak nitelendirilmesinin en önemli nedenlerinden biridir. Oğuz Aral bu (bilinçli) tercihi şu şekilde açıklar: "70'lerin sonlarına gelindiğinde, Türkiye son derece acı günler yaşıyordu. Türk gençleri birbirini öldürüyor, öldürtülüyordu. Bu dönemde özellikle üniversite gençliği arasında çok okunmaya başlandık. Bu kan revan içindeki ortamda bir moral, bir nefes alma, gülme imkânı sağladığımız için, üniversite gençliği arasında çok tutulduk" (Çakır, 2001: 93). *Gırgır*'ın ulaştığı yüksek satış rakamları düşünüldüğünde makul görebilecek bu değerlendirme aslında sorgulanmaya muhtaçtır. Metin Üstündağ'ın yaptığı şu değerlendirme böyle bir sorgulamanın ipuçlarını içerir: "Şu an *Gırgır* dergisi o zamanın siyasi abla ve ağabeylerinin çok okuduğu bir dergi imiş gibi lanse ediliyor. Oysa hafif bir dergi olarak, kavgayı hafifleten bir yayın olarak görülürdü. Şimdi sahip çıkılmaya başlandı. Çok başka bir şey olduğunun yeni fark edilmeye başlandığını düşünüyorum" (Yücel, 2008: 33-34).

Gırgır'ı eleştirmek ve hakkını vermek

Gırgır hem yayımlandığı dönemde hem sonrasında genellikle bir "başarı öyküsü" olarak değerlendirilmiş olsa da hemen her zaman eleştirilmiştir de. *Gırgır*'ı en sert eleştirenler kuşkusuz 70'li yıllarda karikatür dünyasında geçerli olan kutuplaşmanın "Dernekçiler" tarafıdır. Yukarıda değindiğimiz gibi "*Gırgır*cılar"

34 Bu bağlamda *Gırgır-Mikrop* karşılaştırması için bkz. Gönenç, 2007.

ve "Dernekçiler" olarak ikiye ayrılan karikatürcüler farklı karikatür anlayışlarını benimsemekte ve her fırsatta birbirlerini kıyasıya eleştirmektedirler. Dernekçilerin yanı sıra sol-sosyalist kesimlerden de eleştiriler geldiğini hatırlatalım.

Gırgır'ı eleştirenlerin bir kısmı, *Gırgır*'ın sahici bir muhalefet yapmadığı görüşünde birleşirler. *Gırgır* başlangıçta neredeyse tamamen apolitik bir dergidir. Oğuz Aral ve arkadaşları, bu eleştirileri dikkate alarak veya değişen –sertleşen– dönem koşullarını hesap ederek ama yine de mutedil bir tutumla derginin içeriğinde siyaseti belirginleştirirler. Ancak bu evrilme bile *Gırgır*'ı özellikle Dernekçilerin gözünde sahici bir muhalif yapmaya yetmez; *Gırgır* meseleleri sulandırarak asıl sorunların görülmesini veya fark edilmesini engellemektedir. Oysa mizahçının ve karikatürcünün görevi mevcut sömürü düzeniyle savaşmaktır.[35]

Oğuz Aral ve kadrosundaki yazar ve çizerler bu eleştiriyi kabul etmezler.[36] Oğuz Aral ve *Gırgır*'da çalışmış olan üreticiler *Gırgır*'ın bir muhalefet odağı olduğu söylemini yıllar içinde romantik vurgularla zenginleştirerek yinelerler. Örneğin derginin çekirdek kadrosunda yer alan Nuri Kurtcebe şunları söyler: "*Gırgır* bir fenomen, Türkiye topraklarına tekrar gelmesi olanaksız bir mizah olayı, bir sevda ürünüdür. Biz *Gırgır*'a para kazanmak için gelmedik... O kadro mizah için yola çıkmıştı; fakat, aynı zamanda toplumsal bir kavgaydı... Bizden ürktüler ki, hakkımızda davalar açıldı. Ürktüler ki, devletin uzantıları olan komandolar derginin kapılarında beklediler. Ürktüler ki, Kenan Evren dergiyi toplattı ve sonra da kapattılar. Israrla, ölümüne muhalefettik. Güneş daha güzel doğsun diye *Gırgır*'daydık. Çünkü, güneş paraya satılmış bir vaziyette doğuyor.

35 Örneğin Turhan Selçuk karikatürün amacını oldukça idealist bir yaklaşımla şöyle tanımlar: "Karikatürün amacı salt güldürü değildir. Bağnazlığın, tutuculuğun, cehaletin, çıkarcılığın, bilinçsizliğin desteklediği kötülükler, ihanetlerle dolu bir dünyada; iyilikleri, güzellikleri sezebilmek, görebilmek, anımsayabilmek, savunmak, bilim alanında, sanat alanında yarınki kuşaklara kalabilecek yapıtlar, güzellikler bırakabilmek, insanı insan yapan, mutlu kılan başlıca amaçlardır" (Selçuk, 1998: 159).

36 Bu eleştiriye derginin uzun yıllar çalışanı olan (daha sonra ayrılarak *Mikrop* dergisini kuran) Engin Ergönültaş'ın verdiği yanıt oldukça ilginçtir. Ergönültaş, mizahı kitlelerle ilişki kurmak, işçi sınıfına mesaj ulaştırmak için bir araç olarak görür (Ergönültaş, 1979a:26). "Dünya Komünist ve işçi partileri 'yığınsallaşma'nın kitlelere ulaşmanın bütün olanaklarını değerlendiriyorlar (pop müziğinden, spora kadar). Komünist partilerin yayımladığı magazin, moda, çocuk dergileri bile var. Yığınları burjuvazinin etki alanında bırakmak yerine, her alanda yer alıp kitlelerle çok yanlı ilişkiler kurabilmek çok önemli bir görev" derken, bu anlayışın altını çizer (Ergönültaş, 1979b: 22). Ergönültaş, Steinberg etkilerine karşı çıkarak Gırgır'la birlikte değişen mizah anlayışını da olumlar: "Steinberg'ten Türk karikatürüne aktarılan yenilik ve sadeleşme Türk karikatüründe yaşanan hayatın çeşitli yanlarını, insan tiplerini, yüzlerdeki anlamları, hareket ve mekân çeşitliliklerini yok edecek, kendinden önceki halkın, karikatürde sevdiği bir yığın ögeyi bıçakla kesilmişçesine ayıracaktır. Oysa bu burjuva sadeleşmesi insanları tek boyutluluğa indirgemeye yarıyacaktır... Türk karikatürcüleri bu batıdan aktardıkları yansıtma yöntemlerini kullanarak da çok başarılı, etkin karikatürler oluşturdular hiç kuşkusuz. Fakat kitlelerle ilişki kurma, mesajlarını işçi sınıfına ulaştırmak isteyen karikatürcülerin, *Gırgır* dergisi ile başlayan bu olguya dikkatle eğilmeleri gerekir. Geleneğinden kopan, gülmece öğesini küçümseyip geri planlara atan, soğuk, batı burjuva kaynaklı karikatüre tepkisini gösterircesine gitgide artan bir okur yığını 'çok satışlı dergiler'e akacaktır. 'Sulu' bulup sürekli suçladıkları bu dergileri nasıl oluyor da yarım milyonu aşkın bir insan yığını almaya koşuyor her hafta? Bu, 'sömürüsüz bir dünya için' savaştığını söyleyen her karikatürcünün 'bağırıp, çağırıp, öfkelenmeden' 'tu kaka' etmeden önce sakin sakin oturup, uzun boylu düşünmeleri gereken bir soru" (Ergönültaş, 1979a: 25-26).

Güneş silah tacirlerine doğuyor. Başka türlü mizahçı ve sanatçı olunmaz. Kurulu düzenle barışık sanatçı, sanatçı değildir" (Saymaz, 2001: 21).

Gırgır'ı o günün koşulları ve kendi mantığı içerisinde değerlendirdiğimizde *Gırgır*'ın muhalifliği konusunda şunları söyleyebiliriz: *Gırgır* bir popüler kültür projesidir ve bu proje "çok satmak" üzerine kurulmuştur. Muhalif olmak ise bazı kesimlerin beğenisini ve takdirini kazanırken bazı kesimlere karşı olmak ya da onları karşısına almak anlamına gelir. Oğuz Aral derginin tek bir okurunu bile kaybetmek istememiş, aksine mevcut okur kitlesini daima genişletmeye çalışmıştır. *Gırgır*'ın mutedil muhalifliğini bu çerçevede değerlendirmek yerinde olur. Aynı mantığın bir parçası olarak *Gırgır* devletle de başını belaya sokmak istememiştir. Derginin toplatılması ya da kapatılması mali açıdan ciddi kayıplara yol açabilecek, yayıncı Simavi'yi hükümetle ve rejimle karşı karşıya getirebilecektir. Üstelik dergiyi açıkça taraf olarak gösterecek, suç ve suçlu bahsinde değerlendirilmesine yol açacaktır. *Gırgır*, ana akım dışı hiçbir şeyle anılmak istememiş, her türlü marjinalleşmeden rahatsızlık duyduğunu defaatle göstermiştir. Özellikle derginin 12 Eylül 1980 askerî müdahalesi sonrasında geliştirdiği muhalif tavır da akıllıca tasarlanmış bir stratejiyle yürütülür.[37] Mehmet Çağçağ bu stratejiyi şöyle açıklar: "...Oğuz Aral, muhalif mizah yapmanın yolunu bulmuştu. O yol şuydu: Hukukun dilini anlamak, sözcükleri ona göre sarf etmek ama eleştiriden de geri kalmamak. Hukuk buna, dolaylı yollardan, imkân veriyor. Fark ettik ki bazen direkt değil, endirekt vuruşlarla kaleye gol atmak çok daha keyifli olabiliyor. Bunu 'Cork' örneğiyle gördük. Corklar, Kenan Evren diliyle konuşuyorlardı ve kimse bunları üzerine alamıyordu. Bunlar patatese benzeyen, vücutları, cüsseleri olmayan, omuzlarındaki küçük lekelerle rütbeleri olan küçük yaratıklardı. Kuşdiline benzeyen bir dil konuşuyorlardı, böylece anlatım, eleştiri dolaylı bir şekilde sürüyordu. Mesela Kenan Evren'in 'Asmayalım da besleyelim mi?' sözünü Corklar 'Etmeyelim de betleyelım mi?' diye söylüyorlardı. Bunu çözen çok mutlu oluyordu. Hem de çok büyük bir güç erkinin kovanına çomak sokmuş oluyordunuz ve o da size hiçbir şey yapamıyordu" (Kerestecioğlu ve Kafkaslı, 2005: 31).

Gırgır'ı eleştirenlerin üzerinde durduğu bir başka nokta dergide cinsellik, argo ve küfürün ağırlıklı kullanımıdır. *Gırgır*'ı bu noktada eleştirenlere göre dergi kullandığı dil ile lümpenliği meşrulaştırmakta (Kahraman, 1982: 9), kadını ise "cinsel bir obje" olarak sömürmektedir. Örneğin Hasan Bülent Kahraman'a göre: "Hangi sayısını açarsanız açın bir süre sonra gerek *Fırt*'ta gerekse *Gırgır*'da usundan başka bir şey geçirmeyen erkekler göreceksiniz. Yatakta verilen kadın-erkek ilişkileriyle karşılaşacaksınız, kadının üstündeki erkeğin göz-

37 *Gırgır* 12 Eylül sonrasında 19 Temmuz 1981 tarihli 467. sayısında Türk bayrağına hakaret ettiği gerekçesiyle askerî yönetim tarafından bir ay süreyle kapatılır ("Darbeyle Gırgır Geçmek", *NTV Tarih*, 2010/15, s. 40) Ancak bu kapatılma meselesi de "*Gırgır* Mit"ine dahil konulardan biridir. Örneğin bir dönem dergide çalışmış olan Murat Kürüz *Gırgır*'la ilgili kitabında *Gırgır*'ın bir yıl süreyle kapatıldığını yazar (Kürüz, 2007: 108).

leri 'zevkten' kaymış dili bir karış dışarı çıkmıştır. Bütün erkekler bir 'yay' gibi gerilmiştir. Kadınsa elbette bunun karşıtı bir konumdadır. Neler olup bittiğini ayırsamamıştır. Erkeğin gelip kendisine sahip çıkmasını beklemektedir, adeta. Erkeğin gözleri kaymış, dili bir karış dışarıda çizildiği bu karikatürlerde kadının yüz ifadesi çoğu kez donuktur. Olup biten içinde 'kullanıldığını' ayrımsayamamış insanın katılığı vardır. (...) Amaç, net bir biçimde, tahrik ederek, 'yanında' görünerek, işin ticari boyutunu ayakta tutarak rant sağlamaktır. Bunun adı da toplumcu olmaktır, ilerici olmaktır. Fabrikada sömürüldüğünde karşı çıkılan, dövüldüğünde ses yükseltilen kadın yatakta sömürülebilinir" (Kahraman, 1985: 61).

Kimilerine göreyse bu siyaseten doğrudur ve nihai amaç göz önüne alındığında bu, kabul edilebilir bir tercihtir. Örneğin Kandemir Konduk kendisiyle yapılan bir röportajda, *Gırgır* için şunları söyler: "Ünlü 'ilacın üstünü şekerle kaplayıp yutturma' olayını son derece güzel başarıyorlar. Yani, belli bir oranda sululuklar, salt güldürmekten başka kaygısı olmayan espriler, karikatürler, abuk sabuk bir dille konuşmalar, falanlar, filanlar, amaaa, bunun yanı sıra da en ilerici, en yararlı, en yapıcı mesajlar... Eleştiriler... Yanlışları saptamalar, sergilemeler..." (Şensoy, 1985: 64-65). Müjdat Gezen de, Konduk'a katılır: "Okumayan, karikatürü, mizahı sevmeyen, arabesk ve seks filmine takılmış bu insanları, istediklerinden bir tutam, bizim istediğimizden de kallavi bir parçayla içimize çekebilirsek, o zaman Oğuz'un yaptığı da, bu amaçla yapılan her iş de meşrudur derim... Yani: 'Ben iki çıplak kadın basarım, tirajıma bakarım' başka bir amaçtır, 'lümpenin istediğinden bir tutam verirken, o arada asıl anlatmak istediklerimi de veririm' ayrı bir amaçtır" (Şensoy, 1985: 63).

Gırgır'ın cinsellik ağırlıklı içeriğinin oluşmasında kuşkusuz başlangıçta "hedef kitle" olarak genç-bekâr-erkek okurları seçmesi önemli bir rol oynamıştır. 70'li yıllara girerken mizah dergiciliği erkeklere yönelik erotik sayılabilecek bir içerikle çıkmaktadır. *Gırgır* bu geleneği sürdürmekle birlikte okur yaşını daha aşağı çekerek genç erkeklere yönelir. Öte yandan zaman içerisinde *Gırgır*'ın bu bağlamda bir değişim/dönüşüm geçirdiğine de işaret etmemiz gerekir. *Gırgır*'ın yazar ve çizer kadrosu genişledikçe farklı konular dergiye taşınmış ve cinselliğe dayalı espriler belirgin ağırlığını yitirmiştir. Bu değişimde/dönüşümde etkili olan önemli bir gelişme de Oğuz Aral'ın kardeşi Tekin Aral yönetiminde *Fırt* dergisinin yayımlanmaya başlamış olmasıdır.[38] *Fırt*'ın yayımlanmaya başlamasıyla birlikte *Gırgır*'daki cinselliğe dayalı içerik büyük ölçüde *Fırt*'a aktarılmış ve *Gırgır*'da açılan yer sosyal ve siyasal konuları içeren yazı ve karikatürler ve çizgi romanlarla doldurulmuştur. *Gırgır*'daki bu içerik değişimi/dönüşümü derginin genel mantığı düşünüldüğünde isabetli bir editöryal müdaheledir; "genç-bekâr-erkek" dergisi imajından büyük ölçüde sıyrılan dergi daha geniş kitlelere ulaşmayı başarmış, "aile" evlerine de girmeye başla-

38 *Fırt* dergisinin ilk sayısı 16 Mart 1976 tarihinde yayımlanmıştır.

mıştır. Ayrıca yukarıda değindiğimiz gibi, Oğuz Aral'ın Avni'nin çocukluğunu çizmeye başlaması ve dergide kadın çizerlere yer verilmesi de bu değişim/dönüşümde etkili olmuştur.

Dergiyle ilgili tartışmaları ve örneklerini verdiğimiz eleştirileri *Gırgır*'ın bir popüler kültür projesi/ürünü olduğunu aklımızda tutarak değerlendirmeliyiz.[39] *Gırgır* nihayetinde kâr amaçlı bir girişimdir. *Gırgır*'daki her değişiklik mevcut okur kitlesini elde tutma ve bu kitleyi olabildiğinde genişletme düşüncesiyle yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *Gırgır* başarıya ulaşmış bir projedir. Oğuz Aral bu projeyi hayata geçirirken, örneğin *Akbaba*'nın sahibi ve yöneticisi Yusuf Ziya Ortaç'ın yaptığı gibi dergiyi yaşatmak için her yolu mübah görmemiş, hükümetler ve siyasal partilerle organik bağlar kurmamış, çok satması istenen bir derginin mantığı ve sınırları içerisinde ilkeli davranarak doğru bildiği bir değerler sistemini de savunmuş ve sürdürmüştür. Tercih ve iddiaları tartışılabilirse de *Gırgır*'ın Türkiye'de karikatüre katkısı bu alanın kitleselleşmesini sağlamış olmasıdır. *Gırgır* geniş kitleleri karikatürle tanıştırmış, bir toplumun görsel algısında komik çizgiyi yaygınlaştırmıştır. Karikatürcülüğün bir "meslek" olarak kabul edilmesinde *Gırgır*'ın payı büyüktür.[40] Herhalde Türkiye'de hiçbir sanat alanında bu kadar sanatçının yetişmesine vesile olmuş bir başka isim yoktur (Cantek, 2004: 22). Bu bile *Gırgır*'ın hakkını teslim etmek için yeterli sayılmalıdır.

---

39 Ahmet Sipahioğlu, *Gırgır*'ın bir popüler kültür ürünü olmasıyla bağlantılı olarak şu yorumu yapar: "...Gır Gır okuyucusunun köklü ve yerleşik bir okuyucu tipi olmadığını gelip geçici bir nitelik taşıdığını belirtmiştim: Gır Gır'ın da zaten okuyucusuna ilettiği mesaj buydu: 'Sen fazla önemli değilsin, kalıcılığın yok. Düşüncelerin, heves ve eğilimlerinin tümü gelip geçici. Sen Gır Gır'a alınacak adamsın!' Okuyucunun ilgisini de çeken zaten buydu. Okuyucu çoğu zaten bizzat kendisinin dergiye yolladığı espri ve çizimlerden oluşan dergide kendisini buluyor; bilemediniz yarım saatlik kısa bir dergi okuma süresi içinde yine kendisini okuyor ve sonra tıpkı kendi yaşamında, sistemin kendisine yaptığı gibi, yalnız kendisinden oluşan gelip geçici Gır Gır'ı kaldırıp, atıyordu. Sonuçta, Gır Gır da tıpkı okuyucusu gibiydi: Önemsenecek, ciddiye alınacak bir tarafı yoktu... Gır Gır gerçek anlamda, ne okuyucusunu, ne de kendisini ciddiye almaktadır. Fakat aynı durum Gır Gır'ı var eden okuyucu için de geçerlidir: Okuyucu da, ne Gır Gır'ı, ne de Gır Gır'ın asıl mesajı olan 'kendisini' ciddiye almaktadır... Bu gelip geçicilik, Gır Gır'ın ve Oğuz Aral'ın ortak kaderidir. Belki de onun için, Milli Kütüphanelerde, Karikatür Müzesinde, sahaflarda, özel kolleksiyonlarda ve hatta Oğuz Aral'ın kendisinde bile eksiksiz bir Gır Gır dizgesi bulunmamaktadır. Belki de yine bu gelip geçicilik nedeniyle, 1989 yılında Gır Gır, Oğuz Aral'ın haberi bile olmadan bir gece içinde sahip değiştirmiş; ünlü Gır Gır karekterleri olan 'Avanak Avni' ve 'Utanmaz Adam' tipleri dahi başkaları tarafından çizilir hale gelmiştir" (Sipahioğlu, 1999: 206-207).

40 Bir dönem *Gırgır'a* rakip olarak tasarlanan *Çarşaf* dergisinin yöneticisi Semih Balcıoğlu *Gırgır* ve Oğuz Aral için şunları söyler: "...*Gırgır* ülkedeki mizah okurunu kaç kez katlamıştı. On binlerde, on beş binlerde olan mizah dergisi okuru daha doğrusu mizah okuru nereden nereye gelmişti. Bu sayı giderek 450 binlere kadar dayandı. Bu o güne kadar alışılmış ve görülmüş bir başarı değildi. Bu bir. İkincisi, çok insanın eline kalemi, fırçayı vererek onları meslek sahibi yaptı. Bilmediğimiz gençleri karikatürümüze kazandırdı. En önemlisine gelince: Kendinden önceki kuşağın bazı temsilcilerine sayfalarını açtı. Mim Uykusuz, Altan Erbulak ve Turhan Selçuk uzun süre *Gırgır*'da çalışma olanağını buldular. Altan'ı en iyi şekilde değerlendirdi. Turhan'ın kritik bir dönemiydi, ona Abdülcanbaz çizdirdi. Mim Uykusuz, her zamanki gibi işsizdi. Onu da bir ağabey gibi yanına alıverdi" (Balcıoğlu, 2003: 20-21).

KAYNAKÇA

"Bir Gün Yaşar Beni Bıçakladı!, Yaşar Kemal-Oğuz Aral Söyleşisi" (2003) *Hayvan*, sayı 1.

"Darbeyle Gırgır Geçmek" (2010) *NTV Tarih*, sayı 15, Nisan.

Alpin, Hakan (2006) *Çizgi Roman Ansiklopedisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Alsaç, Üstün (1986) "Türk Karikatürü Üstüne bir Döküm ve Eleştiri Denemesi", sayı 7, Haziran.

Aral, Oğuz (2001) "Mizah Türk Halkının Kendisinde Var Olan Bir Şey", *Hürriyet Gösteri*, sayı 232.

Atay, Korhan ve Figen Kumru Akşit (2008) *Mizahın Abisi Oğuz Aral*, Doğan Kitap, İstanbul.

Arık, M. Bilal (1998) *Değişen Toplum Değişen Karikatür*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Balcıoğlu, Semih (1987) "Cumhuriyet Döneminde Cem Neden Çizmedi?", *Tarih ve Toplum*, sayı 39, Mart.

Balcıoğlu, Semih (2003) *Memleketimden Karikatürcü Manzaraları*, Can Yayınları, İstanbul.

Balcıoğlu, Semih (2004) "*Akbaba* Birkaç Kuşak İçin Önemli Bir Okuldu", *Öküz*, Şubat.

Barın, Evren ve Aydan Çelik (2004) "Oğuz Aral ve *Gırgır*, Ferit Öngören ile Röportaj", *Toplumsal Tarih*, sayı 129, Eylül.

Cantek, Levent (2004) "*Gırgır* Efsanesine Dışarıdan Bakmak", *Toplumsal Tarih*, sayı 129, Eylül.

Cantek, Levent (2007) "Mizah Dergileri ve Sol", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol* içinde, ed. Murat Gültekingil, s. 1246-1257.

Cantek, Levent (2011) *Şehre Göçen Eşek, Popüler Kültür, Mizah ve Tarih*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cantek, Levent (2012) *Türkiye'de Çizgi Roman*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cantek, Funda-Cantek, Levent (2009) "Siyasi Muhalefetin bir Biçimi Olarak Tahkir: Erken Cumhuriyet Dönemi Politik Mizahında Kadınlık Halleri ve Kadınsı Erkekler", *Toplum ve Bilim*, sayı: 116, s. 55-82.

Ceylan, Handan Sema (2004) "Hepimizin İçinde Bir 'Utanmaz Adam' Var – Nuri Kurtcebe ile Söyleşi", *Utanmaz Adam, 1. Bölüm, Tempo Dergisinin Eki* içinde, İstanbul.

Çakır, Devrim (2001) "70'li Yılların Karikatür Dili: *Gırgır*", *Popüler Tarih*, sayı 14, Temmuz-Ağustos.

Çeviker, Turgut (1986) "Ali Ulvi: Çizgi ile Düşünen Adam", *Adam Sanat*, sayı 11, Ekim.

Engin, Aydın (2006) *Kitabın Adı Budur, "Tan Oral Kitabı"*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Ergönültaş, Engin (1979a) "Çok Satışlı Mizah Dergileri Üstüne", *Sanat Emeği*, sayı 11, Ocak.

Ergönültaş, Engin (1979b) "Orhan Gencebay'dan Ferdi Tayfur'a 'Minibüs Müziği'", *Sanat Emeği*, sayı 15, Mayıs.

Gönenç, Levent (2007) "Arka Sokakların Dergisi Mikrop", *Çizgili Kenar Notları* içinde, Derleyen: Levent Cantek, İletişim, İstanbul.

Gönenç, Levent (2009) "Türk Karikatüründe 1950 Kuşağı ve 'İthal' Simge ve Görsel Metaforlar", *11. Sosyal Bilimler Kongresi'nde Sunulan Tebliğ*, Ankara.

Kahraman, Hasan Bülent (1982) "Gülmece ve 'Meşrulaştırılan' Lumpenlik", *Oluşum*, sayı 54/96, Nisan.

Kahraman, Hasan Bülent (1985) "Gülmemece", *Sanat Olayı*, sayı 45, Aralık.

Kerestecioğlu, Filiz ve Zehra Kafkaslı (2005) "*Gırgır*'dan Leman'a Giden Yolda 'Dingildeyen Yasalar'", *Güncel Hukuk*, sayı 19, Temmuz.

Koloğlu, Orhan (2005) *Türkiye Karikatür Tarihi*, Bileşim Yayınevi, İstanbul.

Kürüz, Murat (2007) *Son Efsane Gırgır*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.

Oral, Zeynep (1982) "Aziz Nesin: Ben Mizahı Değil, Mizah Beni Seçti", *Milliyet Sanat*, Nisan.

Öngören, Ferit (1959) *Yeni Mizah Hikâyeleri Antolojisi*, Gar Yayınları, İstanbul.

Öngören, Ferit (1983) "*Gırgır* Olayı", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul.

Öngören, Ferit (1998) *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Mizah ve Hicvi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Özgüden, Doğan (2007) "Sosyalist Dergi Ant", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol* içinde, ed. Murat Gültekingil, s. 668-678.

Saymaz, İsmail (2001) "Mizah Küreselleşemez, Nuri Kurtcebe Röportajı", *Yaba Edebiyat*, Yeni Dönem, sayı 13, Kasım-Aralık.

Selçuk, Turhan (1998) *Grafik Mizah*, der. Turgut Çeviker, İris yayınları, İstanbul.

Sipahioğlu, Ahmet (1999) *Türk Grafik Mizahı, 1923-1980*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.

Şaylan, Gencay (1983) "*Gırgır* Dergisi Okuyucu Araştırması Üzerine Bazı Düşünceler: 82'nin Basın Olayı", *Bilim ve Sanat*, no: 26, Şubat.

Şen, Necdet (2004) "*Gırgır*, Bir 'Okul' muydu?", *Serüven*, sayı 1, İlkbahar.

Şensoy, Faruk (1985) "Kandemir Konduk: "İnsanlarımız Aydın Çizgisine Ulaşsalar da 'Ağır Ol Molla Desinler'i Aşamıyor" ", *Sanat Olayı*, sayı 43, Aralık.

Şensoy, Faruk (1985) "Müjdat Gezen: "Yalova Kaymakamlığı Saygın Bir Makamdır", *Sanat Olayı*, sayı 43, Aralık.

Tunalı, M. Ali (2009) "Siyasi Fikir Dergileri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler* içinde, ed. Ömer Laçiner, s. 837-843.

Tunç, Aslı (2001) "*Gırgır* as a Sociological Phenomenon in Turkey: The Transformation of a Humor Magazine", *Humor*, vol. 14, no. 3.

Ural, Orhan (1972) *Karikatür ve Mizah Yıllığı*, İstanbul.

Üstün Alsaç (1998) "Bir Karikatür Ustası: Oğuz Aral", *Mizah Kültürü*, sayı 7.

Yücel, Yonca Güneş (2008) *1972-1980 Yılları Arasında Bir Mizah Dergisi: 'Gırgır'da Yoksulluk Temsiliyetleri*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

Devlet şiddetinin biyografik sonuçları: 1970'li yılların militanlarının siyasal yol haritaları

*Ayşen Uysal**

Özet: Elinizdeki makalenin amacı, baskının siyasal aktivizm üzerindeki etkisini incelemektir. Bu amaçla, Devrimci Yol militanlarının siyasal yol haritalarının 12 Eylül askerî darbesi döneminde uygulanan devlet baskısı ve şiddetinden nasıl etkilendiğini ele almaktadır. Devlet şiddetinin etkilerini bireysel, örgütsel ve yapısal etmenlerin bileşiminden hareketle üç düzeyde tartışan makale, militanların, hangi koşullarda siyasal alanda "kalmaya", hangi koşullarda "gitmeye" karar verdiklerini inceler. Ayrıca baskının etkilerinin, baskının biçimleri kadar örgütlenme biçimlerine ve yaşam döngülerine de bağlı olduğunu göstermeyi hedefler. Araştırma verileri, yazar tarafından gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar ile başka yazarlar tarafından yayınlanmış biyografi ve söyleşilerden oluşmaktadır ki bu veriler, yapısal faktörlerin yanında, bireylerin duygularının (korku, öfke, yalnızlık, yenilmişlik, vs.) da aktivizmlerinin akıbetinde etkili olabildiğini göstermeye olanak tanır.

Anahtar sözcükler: Aktivizm, militan kariyeri, biyografik kırılma, devlet şiddeti, 12 Eylül Darbesi, Devrimci Yol

Giriş

1970'lerin militanları Türkiye'de adeta tabu konulardan. Tabulaştırmanın nedenleri oldukça çeşitli. İlk neden, militanların dönemi yüceltmelerinin ona bir tür dokunulmazlık kazandırması. Eğer militan bir dil kullanarak bu kişileri yüceltmeyecekseniz, onlar hakkında söz söylemenin bedeli oldukça ağır olabilir. Buna, özellikle illegal örgütlenme içinde yer alanlarla mülakat yapmadaki güçlükler, yapılsa bile bilgilerin paylaşımının doğuracağı sıkıntılar eklenebilir. Bu ve benzeri nedenlerle olsa gerek, uluslararası bilimsel literatürde siyasal aktivizm ve militanlar üzerine yapılan çalışmaların hızla artmasına rağmen, Türki-

(*) Dokuz Eylül Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

ye bilim dünyası henüz bu alanla tanışmış değil. Söz konusu durumla bağlantılı olarak, siyasal angajman ve aktivizmle ilgili sözcük dağarcığı da oldukça sınırlı, bilimsel bir incelemede kullanacağımız alet kutumuz neredeyse boş. Bu koşullarda, elinizdeki makale boşluğu tamamen doldurmak ya da baskının siyasal yol haritası üzerindeki tüm olası sonuçlarını tartışmaktan çok, bir ilk adım oluşturma iddiasındadır. Ayrıca, militanların yol haritalarını çizmelerinde etki eden tüm faktörleri ele aldığı iddiasında da değildir; ihmal edildiğini düşündüğü birkaç etmene dikkat çekmeyi hedefler.

Bu makale, 1970'li yılların örgütlü mücadelesi içinde yer almış bireylerden, özellikle de '78 kuşağının militanlarından yola çıkarak siyasal aktivizmi, dönüşümünü ve baskının angajman[1] üzerindeki etkisini bir dizi soru etrafında inceler. Silahlı mücadele ve şiddet repertuarını kullanan dönemin militanları, 12 Eylül 1980 darbesi gibi bir devlet baskısı ve şiddeti karşısında nasıl bir siyasal yol haritası izledi? Devlet baskısı siyasal angajmanı nasıl yeniden biçimlendirdi? Baskının siyasal aktivizm üzerindeki etkisini bilimsel olarak ölçmeye yarayacak birtakım sosyo-politik göstergeler var mı? Siyasal angajmandan, örgütlü mücadele ile bağlarını koparmaya giden yolda hangi dinamikler rol oynar? Aksi durumda, hangi koşullarda birey baskıya rağmen aktivizmini inatla sürdürür?

Çalışma, 1970'li yılların ikinci yarısında varlığını sürdürmüş, Türkiye tarihinin önemli kitlesel örgütlerinden Devrimci Yol'un militanlarının siyasal güzergâhlarının, 12 Eylül askerî darbesi döneminde uygulanan devlet şiddetinden nasıl etkilendiğine odaklanmaktadır. Böyle bir sorunsallaştırma, 1970'lerin militanlarının akıbetleri üzerine düşünmek, "dünün militanlarının bugünkü biyografilerini" (McAdam, 1999: 118) incelemek, baskı/şiddet ile siyasal aktivizm arasındaki ilişkiyi irdelemek demek. 1970'lerin militanları üzerine çalışmak, siyasal aktivizmin yüceltildiği, toplumsal düzeyde olumlandığı bir bağlamdan (*contexte*), olumsuzlandığı ve giderek belli angajman biçimlerinin (örneğin silahlı mücadele) marjinalleştirildiği bir bağlama geçiş ve böyle bir bağlam değişiminin öznel, duygusal etkileri üzerine düşünmek anlamına da gelmektedir. Bu açıdan baktığımızda, 1980 darbesini, siyasal aktivizmin biçim, tür ve yoğunluğu açısından kendisinden önceki dönemle bir kopuş süreci olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

12 Eylül darbesi ertesinde Türkiye toplumundaki örgütsüzlük, apolitiklik ve depolitizasyon süreci çokça dillendirildi ama meselenin mikro, mezo ve makro dinamikleri sistematik ve bilimsel bir analize tabi tutulmadı. Türkiye'deki yapı-

1 Bu alandaki sözcük dağarcığı, bilimsel düzeyde ilgi gösterilmemesinin bir sonucu olarak son derece kısıtlı. Var olanların bir kısmı doğrudan İngilizce (aktivist, aktivizm) ve Fransızcadan (militan, angajman) Türkçeye geçmiş. Türkçe karşılıklarını bulmak kolay değil. Örneğin angajmanın karşılığı olarak siyasal bağlanmayı kullandığımızda her zaman anlamı veremeyebiliyor. Tüm bu zorluklara bir de bazı kavramlara yüklenen olumsuz anlamlar ekleniyor. Örneğin militan kavramı bir örgüt ya da hareket için faaliyetler yürüten kişileri anlatmasına rağmen, Türkiye'de daha çok yasadışı silahlı örgüt üyelerini tanımlıyor. Bu metinde militan bu olumsuz anlamından arındırılarak, aslına uygun bir biçimde kullanılmıştır.

salcı geleneğin etkisiyle de olsa gerek, militanların duygu dünyası ve öznel algıları göz ardı edildi. Oysa bu tür araştırmalara temel oluşturabilecek biyografik yayınların sayısı hızla artmaktadır (Bostancıoğlu, 2011; Feyizoğlu, 2003; Sarıoğlu, 2004; Yazıcı, 2013). Dolayısıyla böyle bir konu üzerinde çalışmak için elimizde şimdiden hiç de azımsanmayacak bir malzeme var. Yayınlanmış bu yaşam öyküleri dışında, 2006-2010 yılları arasında yirmi kadar Devrimci Yol militanı ile yaptığım yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar da bu çalışma açısından önemli bir veritabanı oluşturmaktadır. Bu veriler, olayların ve örgütlerin "resmî" tarihine "alternatif" kaynaklar oluşturur ve öznelliklerin ve siyasal kültürün incelenmesine malzeme sağlar (Della Porta, 1992: 170). Diğer yandan, belli bir dönemin/sürecin bugünden ve aradaki yaşanmışlıklar da eklenerek anlatımı söz konusu olduğundan, mülakatların bu özelliklerinin yapılan değerlendirmelerde göz önünde bulundurulması gerekir. Mülakatlarla ilgili bir diğer kısıt da mülakat yapılan kişilerin cinsiyeti konusunda karşımıza çıkar. Saha çalışmasını gerçekleştirdiğim dönemde Devrimci Yol kadrolarından ulaşmış olduğum kadınlar farklı nedenlerle mülakat yapmayı kabul etmedi. O nedenle çalışma, aslında 12 Eylül darbesinin Devrimci Yol'un erkek militanları üzerindeki etkisini tartışmaktadır. Kadınlar üzerine yapılacak bir araştırma bu incelemeyi derinleştirmek bakımından şüphesiz önemli bir eksikliği giderecektir.

Araştırmanın sınırlarına ilişkin son bir not da örnekleme ilişkin olarak düşülebilir. Zira 1970'li yıllarda varlık göstermiş siyasal yelpazenin farklı kanatlarında konumlanan çok sayıda örgüt bulunmasına rağmen çalışma, sahasını sadece Devrimci Yol ile sınırlı tutmuştur. Bu sınırlandırma analizleri derinleştirmek için öngörülmüş olmakla birlikte, farklı örgütlerin militanlarından yola çıkarak yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların, örgüt yapılarından kaynaklanan mezo etkenleri ortaya koymaları bakımından, bu çalışmanın bulgularını bir adım öteye taşıyacağı da aşikârdır.

Siyasal aktivizm çalışmalarında kavramsal alet kutusu

Son yıllarda toplumsal hareketler çalışmaları çerçevesinde ele alınan siyasal angajman literatüründe ve kavramsal alet kutusunda görece bir zenginleşme kaydedildi. Literatüre katkı sunan çalışmalar bireyin nasıl militan faaliyetler içine girdiği, örgütlendiği, yani siyasal aktivizm içine nasıl girdiği, orada nasıl kaldığı ve aktivizmini nasıl sonlandırdığı meselelerine kafa yormaya başladı. Siyasal aktivizmin nasıl kazanıldığı, yani bir boyutuyla siyasal toplumsallaşma konusu aslında uzun yıllardır sosyal bilimcilerin ilgisini çeken bir konu. Fakat meselenin ele alınışı ve kavramları açısından son on yılda önemli gelişmeler yaşandı. Yenilenen bakış açısıyla siyasal aktivizm, zamana bağlı olup rol alma, angajmanın sürdürülmesi ve sonlandırılması safhalarını içeren bir toplumsal eylem olarak ele alınmaya başladı (Fillieule, 2009c: 85-86). Böylece, siyasal bağların bir

defa edinilmesi kadar, o bağların nasıl sürdürüldüğü de bilim insanlarının araştırma nesneleri arasında yerini aldı.

Angajmanın biçim ve seyrine ilişkin böyle bir sorunsallaştırmanın da etkisiyle, Chicago Ekolü'nün[2] etkileşimci geleneğine atıf yapan "militan kariyeri" (*carrière militante*) kavramı söz konusu çalışmalarda giderek başat konuma geldi (Agrikoliansky, 2001; Dauvin ve Siméant 2002). Kariyer kavramı, nesnel pozisyon değişimleri anlamına gelen, bir mesleğe girişte ve o mesleğin icrasında geçilen aşamaları ve buna bağlı öznel bir dizi değişikliği anlatır (Hugues, 1958'den akt. Fillieule, 2009c: 86). Kariyer kavramından esinlenerek türetilen militan kariyeri yaklaşımı, bireyin geçirdiği aşamaları, dönüşümleri, davranışlarını ve bakış açılarını yeniden inşa etmeye olanak tanır. Böylece her bir aşamaya ilişkin açıklamalar, nihai davranışın anlaşılması için bir veri oluşturur (Fillieule, 2009c: 86). Siyasal angajman çalışmalarına uyarlanmış haliyle kariyer kavramı, kişisel biyografilerin her aşamasındaki tavır ve davranışların nasıl geçmiş tavır ve davranışlarca belirlendiğini ve olası gelecek alanlarının önkoşulunu oluşturduğunu gösterir. Angajman dönemlerini yaşam döngüsü içinde düşünür ve tartışır (Fillieule, 2009c: 87). Böylece kariyer kavramı, siyasal aktivizme geçişin ön hazırlıkları, eyleme geçiş, angajmanın aldığı farklı biçimler ve zaman içinde farklılaşması, yaşam döngüsü boyunca angajmanın çoğulluğu (ayrılma, bir kolektiften diğerine geçiş, bir aktivizm türünden diğerine geçiş) ve angajmanın azalması veya artması sorunlarını birlikte ele almayı mümkün kılar (Fillieule, 2001).

Militan kariyeriyle bağlantılı olarak alet kutumuzda yer alması gerekli diğer iki anahtar kavram da *çok konumlu aktivizm* ve *aktivist dönüşüm* kavramları. Çok konumlu aktivizm, bireyin paralel bir biçimde, birden fazla örgüt ya da hareket te siyasal kariyerini sürdürmesi anlamında kullanılmaktadır. Örneğin bir sendika yöneticisinin aynı zamanda bir partinin yönetiminde yer alması ya da kadın hareketinin önde gelen isimlerinden birinin, derneksel aktivizmini sürdürürken aynı zamanda bir partide kariyer yapması çok konumlu aktivizme verilebilecek örneklerden sadece birkaçı. Buna karşılık bir birey, yeni bir siyasal angajman içine girmek için, önceki angajmanını ya da angajmanlarını sonlandırıyorsa, bu durumda aktivist bir dönüşümden söz edebiliriz. Bir gerillanın gerilla mücadelesini sonlandırıp yasal bir partide siyaset yapmaya başlaması örneğinde olduğu gibi.[3] Böyle bir aktivist dönüşüme özellikle toplumsal hareket partilerinde rastlamak mümkün. Bu açıdan baktığımızda, gerilla hareketleri ve hükümetler arasında yapılan müzakereler ve barışın inşası aynı zamanda aktivist dönü-

2 20. yüzyılın başında Chicago Üniversitesi'nde ortaya çıkan Chicago Ekolü, özellikle katılımcı gözlem yönteminin "icadı" ve bu yöntemin kent sosyolojisi ve kriminoloji çalışmalarında kullanılması ile sosyolojik düşünceye katkıda bulundu. Bu gelenek, sosyolojik çalışmalarda niteliksel yöntemlerin kullanımı konusunda temel oluşturdu.

3 Çok konumlu aktivizme ve aktivist dönüşüme ilişkin daha detaylı tartışmalar ve zengin örnekler için bkz. (Uysal ve Topak, 2010).

şüm süreçleridir. IRA bunun en tipik örneklerinden birini oluşturur. Siyasal angajman dönüşüme uğrayabileceği gibi, bir gün sonlanabilir de (*désengagement*). Angajmanın sonlandırılması, sosyal bilimlerde ihmal edilmiş meselelerden biridir (Fillieule, 2005b; Passy, 1998).

Aktivizme giriş ve çıkış konusunda altı çizilmesi gereken bir nokta da, herhangi bir toplumsal memnuniyetsizlik durumunda ya da militan kariyeri boyunca örneğin baskı ve şiddet karşısında bireyin önünde esasen "gitmek" ya da "kalmak" biçiminde iki seçeneğin var olduğu gerçeğidir. Kalma durumunda; birey aktif bir biçimde rol alarak ve mücadele ederek kalabileceği gibi, her şeyi kabullenip karşı çıkmadan, sessizlik içinde de kalabilir. Kalmak ve karşı çıkmak, açık (yasal ya da yasadışı) veya örtük biçimde (Bayat, 2006) (paralel stratejiler geliştirerek ya da iktidarı hedef alarak) karşımıza çıkabilir. Başka bir anlatımla, birey ya da gruplar, çatışmasızlık, açık çatışma ve gizli çatışma yönünde tavır alabilir (Offerlé, 2012: 200-201). Bu kategorileştirmelerin temeli, Albert O. Hirschman'ın bireyin toplumsal memnuniyetsizlik ya da uzlaşmazlık karşısındaki tepkilerini sınıflandırdığı çalışmasına dayanır. Buna göre üç tür tepkiden söz edilebilir: *exit* (çıkış), *voice* (söz alma), *loyalty* (bağlılık) (Hirschman, 1993 ve 1995). Michel Offerlé bu tepkileri "dayanıklılık kayıtları"[4] olarak adlandırmaktadır (Offerlé, 2012: 201-202). *Exit* (çıkış), sistem dışına çıkarak, siyasal faaliyetlerini sonlandırarak ya da örgütü terk ederek sessizce memnuniyetsizliğin dile getirilmesi anlamına gelir. Bir örgütten ayrılma biçiminde gerçekleşebileceği gibi, başka ülkeye iltica etme, delilik ve intihar etme biçimlerini de alabilir. Buna karşılık *voice* (söz alma), sistemi içeriden değiştirmeyi hedefleyen bireysel ya da kolektif bir protesto eylemidir. Kalmayı ve yaratıcı olmayı gerektirir, yani bedeli yüksektir (Chraibi, 2009: 229). Bunlara karşılık *loyalty* (bağlılık), siyasal sisteme ya da kuruma karşı sorumluluk ve bağlılık duygusunu anlatır. Bilinçsiz bağlılık ya da koşulsuz bağlılık biçimlerinde karşımıza çıkabilir. Bağlılık işbirliğini ve toplumsal kontrolü mümkün kılarken, çıkış, işbirliğine ve toplumsal denetime son veren kaçış biçimindeki bir tutumdur (Chraibi, 2009: 231). Çıkış her zaman gönüllü olmayabilir; örgütün kendi kendini feshi, bir toplumsal hareket döngüsünün sona ermesi, dışlama, iltica, hapsetme, vs. durumlarında zorunlu bir hal alır. Bireysel veya kolektif, sessizce ya da gürültülü, pasif veya aktif biçimlerde karşımıza çıkabilir (Fillieule, 2005b). Her ne kadar hapsedilme bu kapsamda ele alınıyorsa da, Türkiye gibi ülkelerde söz konusu aşamanın her zaman çıkış anlamına gelmediğini görüyoruz. Hem sol harekette hem Kürt siyasal hareketinde cezaevleri sıklıkla siyasal angajmanın ve aktivizmin yeniden üretildiği ve güçlendiği mekânlar olup bu süreçte genellikle örgütten ya da siyasal alandan ayrılma değil, örgütle ve siyasetle bağları güçlendirme söz konusudur.

4 Dayanıklılık kayıtları, Michel Offerlé tarafından, toplumsal aktörlerin başlarına geleni adlandırmak, ona meydan okumak ve onun üstesinden gelmek için sahip oldukları hem sonsuz hem de toplumsal ve tarihsel olarak yerleşmiş bireysel ve/veya kolektif pratik dağarcığı anlamında kullanılmaktadır (Offerlé, 2012: 201).

Türkiye örneğinde ancak aktivizmin ve örgütlülüğün biçimlendiği mekânda bir değişiklikten söz edilebilir, angajmanın sonlandırılmasından değil.

Olivier Fillieule, siyasal bağların sonlandırılmasını anlamak için birbirine bağlı biçimlenen üç farklı düzeyde düşünmeyi öneriyor: "ödüllerin" tükenmesi (işsiz kalma, aile yaşamına geçiş, vs.), ideolojik anlamın kaybolması (siyasal iklimin değişmesi, taleplerin karşılanması, hareket içindeki oydaşmanın ortadan kalkması, bölünme ve fraksiyonların ortaya çıkması, vs. nedeniyle), grup içindeki sosyal ilişkilerin dönüşümü (kuşaklar arasındaki ilişkiler, arkadaşlık ilişkilerinden dışlanma, vs.) (Fillieule, 2009b: 183-187). Bu üç etkiyi/dönüşümü devletin uyguladığı baskı politikalarıyla birlikte ele almak, 1970'lerin militanlarının siyasal kariyerlerinde 12 Eylül 1980 darbesi ile birlikte ortaya çıkan farklılaşmayı daha iyi tartışmamıza ve açıklamamıza olanak tanır.

Baskı ve şiddetin siyasal angajman üzerindeki etkisi farklı saha çalışmalarından hareketle ele alınsa da, Batı demokrasilerinde yeterince ilgi görmedi. Ancak elbette istisnalar mevcut (McAdam, 2005; Passy, 1998 ve 2005). Literatür bu etki konusunda bir görüş birliğine varmış değil. Örneğin Florence Passy, risk algısının zorunlu olarak angajmanın sonlandırılmasını beraberinde getirmediğini; arkadaşlarından birine yönelik ciddi bir baskının ardından bazı militanların aktivizmlerinde artış görüldüğünü belirtir (Passy, 1998: 140). Benzer bir biçimde Harry Eckstein ise, sürekli tekrar eden cezaların, hatta aşırı cezalandırma durumunun çatışmayı artırmaya katkıda bulunduğunu söyler (Eckstein, 2002: 183). Buna karşılık Doug McAdam, baskının kendisinin değil, militanların bunu nasıl algıladığının baskı karşısında verilecek yanıtları belirlediğini öne sürer: "Özünde, militanların nihai seçimlerinde baskının uygulanmasından çok, bireylerin bu uygulanan baskıya yükledikleri anlamlar belirleyici olur... Bazı durumlarda baskı muhalefetin faaliyetlerini azaltırken, bazı durumlarda tam tersine artırıcı etkide bulunur" (McAdam, 2005: 69-70). McAdam, geri çekilme eğilimini güçlendiren "korku" ile kitle seferberliğini güçlendiren "öfke" arasında ayrım yapar (McAdam, 2005: 70). Böylece analize duyguları ve algıları dâhil ederek sosyoekonomik ve politik bağlamın etkisinin ötesinde söz söylemeyen yapısalcı analizlerin dışına çıkmış olur. 12 Eylül'de uygulanan baskı, sindirme politikaları ile sistematik işkencenin 1970'lerin militanları üzerindeki etkisini incelerken bu çalışma da duyguları ve algıları hesaba katar. McAdam'ın öne çıkardığı korku ve öfke duygularına ek olarak, ilerleyen satırlarda görüleceği üzere, "yenilmişlik duygusu" ile "yalnızlığın" siyasal aktivizmin devamlılığına nasıl etki ettiğini de inceler.

Aşağıdaki satırlarda, Devrimci Yol militanlarının devlet şiddetine verdiği yanıtın çoğulluğunu militanların biyografilerinden yola çıkarak ve iki kategoriden hareketle göstereceğim: Aktif bir biçimde, söz alarak kalmayı tercih edenler –dolayısıyla sessizce ya da sistemi yeniden üreterek kalanlar bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır– ile gidenler ya da gitmek zorunda kalanlar. Bu-

rada "kalmak"la kastımız örgütte kalmak değil, siyasal alanda kalmaktır. Buna karşılık gitmek ise, siyasal angajmanın sona erdirilmesi anlamına gelmektedir.

Çoğul bir örgüt ile çoğul baskı ve şiddet

Devrimci Gençlik (Dev-Genç)[5] geleneğinin mirasçısı Devrimci Yol, 1 Mayıs 1977'de aynı adla yayınlanmaya başlayan sosyalist dergiden adını aldı. Anti-emperyalist mücadele zeminine konumlanan Devrimci Yol, Sovyetler Birliği yanlısı görüşlerle, sağ ideolojilerin güçlenmesine yol açtığı gerekçesiyle hesaplaşma içine girdi (*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 1988: 2256). Devrimci mücadelenin ana halkasını oluşturduğunu düşündüğü anti-faşist mücadeleyi merkezine yerleştiren hareket, bu amaçla Anadolu'da yaygın bir ilişki ağı kurdu (*Bu Tarih Bizim*, 2006: 50). Özellikle öğrenci hareketi içinden devşirdiği kadrolarını aşırı sağ hareketle çatışmaların yoğunlaştığı bölgelere kaydırdı (*Sosyalizm ve...*, 1988: 2257). Her ne kadar Devrimci Yol hareketi işçi sınıfı ve sendikalar içinde de ilişki ağlarını ördüyse de, hareket daha çok öğrenci gençlik merkezli biçimlendi. Direniş Komiteleri biçiminde örgütlenen hareketin eylem repertuarında silahlı mücadele önemli bir yere sahip oldu.[6] Hem çok sayıda sektörde (üniversitelerde, sendikalarda, gecekondularda, yerel yönetimlerde, vs.) örgütlenme çalışmaları yürütmesi hem de silahlı ve silahsız örgüt yapısını bünyesinde birlikte barındırması nedeniyle çoğul bir örgüt yapısına sahip Devrimci Yol, 12 Eylül ile birlikte ağır bir darbe aldı. 1981 yılına gelindiğinde hareketin merkezî yapısı dağılmış, liderlerinin neredeyse tümü tutuklanmıştı. Bu durum karşısında örgüt kendini feshetti, ancak bu tarihten sonra da Devrimci Yolcuların büyük bölümü ortak siyasi tutum almayı sürdürdü. Bu nedenle örgütün tamamen ortadan kalkmasından çok dönüşümünden bahsetmek daha doğru olur.

Büyük bölümü çoklu angajman içinde olan Devrimci Yolcular, 12 Eylül ile birlikte, farklı kademelerde çoğul nitelikte bir baskıya maruz kaldı. Yani, silahlı ve silahsız kanat aynı devlet şiddetine maruz kalmazken, liderler ile ara kadrolar ve taban da aynı baskı miktar ve teknikleriyle karşılaşmadı. Örneğin aynı cezalara çarptırılmadılar, gözaltı ve işkence süreleri aynı olmadı. Sektörel farklılık da uygulanan devlet şiddetinde etkili oldu.

> Askerî ve illegal kanatta örgütlü bizler için saklanmak kolaydı. Ama legal kanatta politik faaliyetler yürüten arkadaşlarımız çok darbe aldı. [...] "Ara kademe ilişkiler" olarak adlandırdığımız ve Merkez Komite ile taban arasındaki ağlarda yer alan arka-

5 Fikir Kulüpleri Federasyonu 1969 yılındaki kurultayında adını Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu olarak değiştirdi. Bu değişikliğin ardından kısaca Devrimci Gençlik olarak anılmaya başlandı. Ayrıca, 1975 yılında yayınlanmaya başlayan dergi ve bu dergi çevresi de Devrimci Gençlik adıyla anılır. Öğrenci gençlik bu ilişkiler ağının merkezinde yer alır.

6 Hamit Bozarslan, 1970'li yıllardaki silahlı mücadelelerin toplumsal kuşaklar olgusu ile yakından ilişkili olduğunu ve dönemin eylemlerinin bir grup ortaya çıkarmada etkili olduğunu belirtir (Bozarslan, 1999: 217).

> daşlar da çok darbe yedi. Bizim ilişkilerimiz en son dağıtıldı. Gelgitler yaşadık. Ancak, Merkez Komitenin direktifleri olmadan faaliyet gösteremedik (*Mülakat*, 6 Şubat 2006).

Tanıklıklardan hareketle, şiddet repertuarının kendisinin de farklılık arz ettiğini görüyoruz: fiziki şiddet, psikolojik şiddet, dolaylı şiddet, vs. Devletin Le Boncu[7] politikalarının etkisiyle fiziki şiddete en fazla Merkez Komite üyeleri maruz kaldı. Dava sonucunda 7 kişi ölüm cezasına, 36 kişi de ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. Bir kısmı, 1991 yılında Şartlı Tahliye Yasası'nın çıkarılmasına kadar cezaevinde kaldı. Hareketin tabanı, daha az darbe yediği halde, liderlerin etkisiz hale gelmesiyle dağıldı ve "yetim"[8] (Fillieule, 2005b: 19) kaldı.

Bu dönemde devletin izlediği stratejilerden biri de, birincil ilişkileri kullanarak militanların cesaretini kırmak, morallerini bozmak ve bu dolayımla angajmanlarını sonlandırmaya zorlamak biçiminde karşımıza çıkıyor.

> Benim kaçak olduğum dönemde annem ve babam sistematik olarak gözaltına alındı. Hatta bir defasında babam on gün kadar gözaltında kaldıktan sonra karakolu terk etmiyor. Komutana "eğer oğlumun gözaltına alındığına dair bana resmî bir belge vermezseniz buradan ayrılmam" diyor (*Mülakat*, 11 Ocak 2006).

Diğer bir örnek, Zeki, ailesinin komşusu olan bir astsubayla karşılaştığında astsubay ona babasının, abisinin ve amcaoğlunun gözaltında olduğunu söyler.

> "Zeki sakın kaçayım deme, baban, abin, amcanın oğlu içerde. Kaçarsan seni vurmak zorunda kalacağım. Jandarma karakoluna gidelim, ifadeni alıp seni bırakacağız" dedi. Ona, "dışarı çıkmayacağımı biliyorum, ama sırf babamın hatırı için gidiyorum" diyerek teslim oldum ve onları bıraktılar. Babam "oğlumu almadan gitmem" diye diretiyordu. Babamı "bu iş uzar. Nereye götürüleceğimi takip edin. Ver şu elini öpeyim, sana bir sarılayım" deyip gönderdim (Sarıoğlu, 2004: 260)...

Bazı durumlarda ise, erkek militan suçunu itiraf etsin diye eşi ile birlikte işkenceye tabi tutulur. Devlet, bazen de dava arkadaşları arasında ayrılıklar yaratmak için kişiler arası ilişkileri kullanır. Arkadaşlarını ele veren militanların isimlerini ifşa etmesinde olduğu gibi.

Devrimci Yol kadroları, bu koşullar altında ve aylarca işkence görerek, 5 ila 11 yıl arasında değişen sürelerle cezaevinde kaldı. Çok sayıda Devrimci Yol kad-

---

7 Gustave Le Bon'un Kalabalıklar Teorisine göre liderler kalabalıkların "beyni" gibidir. Eğer "beyni" denetim altına alırsanız, beden (kalabalıklar) başsız kalır ve hareket edemez. Böyle bir anlayışın kitle seferberlikleri için anlamı, kitlenin liderlerden soyutlanarak denetim altına alınmasıdır ki, liderlerin maruz kaldığı ağır cezalar, işkenceler bunun pratikteki yansıması olarak karşımıza çıkar (Uysal, 2012).

8 Bir hareketin sonlanması ya da bir örgütün feshedilmesi/kapatılması durumunda o hareket ya da örgütün militanlarının "barınaksız", "himayesiz" kalması anlamında kullanılmaktadır. Örgüte ve harekete bağlı kaynaklardan mahrum kalmaya da gönderme yapar.

rosunun hapsedildiği Mamak Cezaevi, işkencenin yaygınlığı ve baskının aşırılığı ile bilinir. Bu "bütüncül kurum"da[9] militanlar arasındaki ilişkiler yeniden inşa olur. Cezaevinde günlük yaşamın kurallarını belirleyen her ne kadar devlet ise de, tanıklıklar bu konuda devletin tek belirleyen olmadığını doğruluyor. Örneğin bir militan, "problemli" kişilere uygulanan özel kurallardan söz eder: gruptan dışlanma, oyunlara katılamama, ziyaretçiler karşısında "devrimci olmayan" olarak damgalanma, vs. (Sarıoğlu, 2004: 36). Böylece bazı durumlarda çifte cezalandırma mekanizması işler ki, bu da cezaevlerinde dayanışmanın yanında, hayal kırıklıklarının, bölünme ve rekabetin de ortaya çıktığına işaret eder. Örneğin, ailesi ziyarete gelemeyen bir militan, kendisinin yalnızlığı karşısında duyarsız kalan arkadaşlarının bu davranışları karşısında yaşadığı hayal kırıklığını gizlemez.

> [...] Ziyaretten yoksunluğumu mektuplarla tamamlamaya çalıştım. Arkadaşların ziyaretçilerinin yanına çıkmayı ihtiyaç hissetmedim, arkadaşlar da "hadi benim ziyaretçim var sen de gel birlikte çıkalım" demediler. Ziyaretçi yerini tek tip operasyonları sırasında direnenleri doldurduklarında gördüm. Belleğimde 'ziyaretçi', 'ziyaretçi yeri' gibi somut bir şey yok (Sarıoğlu, 2004: 43)...

Kapatılma oldukça farklı duyguları beraberinde getirir; sadece korku ve öfke değil, aynı zamanda yalnızlık, güçsüzlük ve hayal kırıklığı gibi duyguları da yeşertebilir. Baskının, bir hareket ya da angajmanın devamlılığı veya sonlandırılması üzerindeki etkisini incelemek, bu baskının çeşitliliği kadar, militanların kaynakları, yol haritası ve angajman biçimleri doğrultusunda verdiği yanıtların çeşitliğini de hesaba katmak anlamına gelir. Devrimci Yol militanlarının akıbeti üzerine yaptığımız saha çalışması, bu kişilerde iki temel tepkinin ortaya çıktığını göstermektedir. Öncelikle, örneklemimiz kapsamındaki Devrimci Yol militanlarının hiçbirinin silahlı örgütlenme biçimindeki bir angajmanı sürdürmek anlamında bir radikal tutumu benimsemediğini belirtmeliyiz. Her ne kadar geriye silahlı mücadele repertuarını kullanan bir örgüt kalmadıysa da, Devrimci Yolcular başka silahlı örgütlerde de aktivizmlerini sürdürmediler. Bunun nedenlerinden biri, örneklem dâhilindeki militanların hepsinin kapatılmış oluşudur. Ancak cezaevi yaşamları ertesinde de silahlı örgütlenmeler içinde yer almadılar.[10] Dolayısıyla Devrimci Yol örneğinde devlet baskı ve şiddetine verilen yanıt yeni bir radikalizmin üretilmesi biçiminde olmadı. Buna karşılık bazıla-

---

9 Erwing Goffman bütüncül kurumla, çok sayıda bireyin aynı koşullar altında, görece uzun bir zaman dilimi süresince, dış dünyadan soyutlandığı, yaşam biçiminin açıkça ve sıkıca kurallara bağlandığı kapatma yerini anlatır (Goffman, 1961). Bu konuda ayrıca bkz. Fırat ve Topaloğlu, 2012: 78.

10 1980 ertesinde PKK dışındaki silahlı örgütlerin başta kitlesellikleri açısından darbe öncesi silahlı örgütlerden farklılaştığını da bu değerlendirmeyi yaparken göz ardı etmemek gerekir. Dolayısıyla, kişisel bir tercihin çok ötesinde, mezo ve makro dinamiklerdeki dönüşüm radikalliğin devamını mümkün kılmamıştır.

rı, baskı karşısında ya daha geleneksel siyaset yapma biçimlerine kayarak ya da "ahlâki zorunluluk" (Lagroye, 1997: 312) çerçevesinde dernek aktivizmi içinde yer alarak "sōz alma" (*voice*) biçiminde bir tepki verdi. Bazıları ise, sosyal çevrelerinden dışlanmayı ve hatta davalarına ihanet edenler olarak damgalanmayı (Hirschman, 1995: 35) gōze alarak siyasal alandan ayrılmayı (*exit*) tercih etti. Peki, o halde 1960'lı ve 70'li yılları bir kitle seferberliği dōngüsü olarak kabul edersek, bu dōngünün "yetimlerinin" akıbeti ne oldu? Bu "yetimleri" siyasal alanda "kalmaya" ve "gitmeye" yōnelten etmenler nelerdir? Baskı karşısında "militan kariyeri" nasıl etkilendi? Bir diğer değişle, kim, neden ve hangi koşullarda, nasıl tepki verdi? İzleyen bōlümlerde bu soruları tartışacağım.

Baskı ve şiddete rağmen KALMAK

Baskı ve zaman, angajmanın nasıl bir biçim alacağını belirler. Örneğin sendikal aktivizm ya da parti aktivizmi zaman içinde dernekçi aktivizme dōnüşebilir.[11] Devrimci Yol bu tür bir dōnüşümün aynası gibi. Devrimci Yolcuların ōnemli bir bōlümü, angajmanlarını siyasal parti, dernek, meslek odaları ve vakıflar gibi başka ōrgütlenme biçimlerinde sürdürür. Tercihlerini yasal ōrgütlerde "sōz alma"dan yana yapar. Bu tür bir angajman biçimi, baskıya rağmen siyasal alanda "var olma sanatı" (Bayat, 2010: 26; Bennani-Chraibi, 2011) olarak karşımıza çıkar. Bu militanlar sıklıkla çoklu angajmana sahiptir. 1980 sonrası aktivizminin ayrıcalıklı mekânlarını siyasi partiler ile dernekler oluşturur; sol ve merkez sol partiler ile insan hakları ōrgütleri bu alanda ōne çıkar. İster parti, ister dernekte ōrgütlü olsunlar, bu angajman biçimleri yasal aktivizm yōnünde yapılmış bir tercihi ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, yasallıktan yana yapılmış bu seçimin, Türkiye ōrneğinde çeşitli riskleri içerdiği kesin. Örneklemimiz dâhilindeki üç siyasal yol haritası, diğerlerini de temsil gücüne sahip olup bu tür bir aktivist dōnüşümü resmetmektedir.

Serhat,[12] 1957 yılında Türkiye'nin güney kentlerinden birinde yoksul bir mahallede dünyaya gelir ve sefalet koşullarında büyür. 1980 öncesinde Ankara'da üniversite eğitimine başlar ama Devrimci Yol'da ōrgütlenmesinin ardından eğitimini yarıda bırakır. Örgüte silah temini için sık sık Suriye'ye gidip gelir. Aralık 1980'de Ankara'da yakalanır ve beş yıl cezaevinde yatar. 34 günlük gōzaltı süre-

11 Türkiye'de hem bilim dilinde hem de militanların pratik dilinde aktivizmin türleri arasında ayrım yapılmaz. Oysa uluslararası literatürde özellikle siyasi aktivizm ve dernek aktivizmi arasında keskin bir ayrım yapılmaktadır. Bu ayrımda Yeni Toplumsal Hareketler Yaklaşımının aktivizmin niteliğinde 1980'ler sonrası yaşanan dōnüşüme dair tezleri oldukça etkili. Türkiye'de de 1980'ler sonrası dernek sayısında patlama oldu. Bununla birlikte, 1970'lerin militanlarının darbe ertesinde faaliyet gösterdikleri dernekler de oldukça siyasallaşmış ōrgütler olduğundan, dernek aktivizmi ile siyasal aktivizm arasında keskin bir ayrım yapılmasının açıklayıcı niteliği bizce Türkiye ōrneğinde sınırlı kalmaktadır. Çoğu durumda dernek, sendikal, insan hakları, vs. aktivizmleri siyasal aktivizmin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

12 Mülakat yaptığım kişilerin kimliği anlaşılmasın diye isimlerini değiştirdiğim gibi, yer adlarını da mümkün olduğunca kullanmamaya özen gösterdim.

si boyunca işkenceye maruz kalır. İnsanlık dışı olarak gördüğü bu deneyim yaşamında derin izler bırakır:

> 21 Aralık 1980... Ankara Gölbaşı'nda yakalandıktan sonra emniyete, ünlü DAL grubuna getirilişim ve sonrasında işkence dolu 34 gün; acı ve utancı bir arada yaşadığım tam 34 gün ve gece... [...] Her yanıma elektrik verildiğinde iliklerime kadar yanardım, gözlerim yerinden çıkacak gibi olurdu, canım çok yanardı. Bu acı veren yanıydı ama buna dayanırdım. Bunların olacağını biliyordum çünkü. Göze almıştım. Uğruna mücadele ettiğim ideallerimin bir bedeli olacağını bilerek yürümüştüm. Elektrik verildiğinde şokun etkisiyle bilincin yok oluşu ve sonrasında bir et yığını olarak vücudumdan çıkan sesi duymak dayanamadığım tek şeydi. Bu benim sesim, insan sesi değildi sanki. Elektrik vermeleri biter, acı dinerdi, ama hücreme geri atıldığımda, çıkardığım sesten duyduğum utancımla baş başa kalırdım hücrede. Dayanılmaz olan buydu... Kolları arkadan bağlı ters askıya alırlar, Filistin askısı. Askıya alındıktan bir süre sonra kolların ters döner, liflerin kopar, acı dayanılmaz olur. [...] fiziki olarak en acı veren işkencedir Filistin askısı. [...] Birkaç saat sonra hücrede ayıldığımda günlük her şey bitmiş oluyordu, tabii ki tekrar başlamak üzere (*Mülakat*, Temmuz 2008)...

Serhat 1985'te cezaevinden çıktığında, ekonomik güçlüklerle karşılaşır. Öyle ki, işsiz kaldığı dönemde karnını doyurmak için banka soymayı bile aklından geçirmek zorunda kalır. Sonra bir süre ticari taksi şoförlüğü yapar. 1990'da evlenir ve izleyen yıllarda iki çocuğu dünyaya gelir. Aynı dönemde kardeşi ile birlikte kendi dershanelerini açarlar. Serhat cezaevinden çıkışından 1997 yılına kadar geçen sürede herhangi bir siyasi faaliyet yürütmez; yaşamını idame ettirme çabalarını sürdürür. 1997 yılında merkez sol bir partinin taşra yöneticisi olur ve parti içinde kariyer yapar. 2010 yılına kadar da yöneticilik görevini sürdürür.

Bir diğer siyasi yol haritası İsmail'e ait. İsmail, 1961 yılında Ege'nin küçük tarım kentlerinden birinde dünyaya gelir. Lise eğitimini tamamlar ama üniversite eğitimine devam etmez. Daha çok merkez sağ partilere oy veren esnaf bir babanın oğludur. Ortaokul yıllarının sonunda örgütlü mücadele içine giren İsmail, Mart 1981'de bir silahlı çatışma sırasında yaralı olarak yakalanır ve 1987 yılına kadar cezaevinde yatar. 90 gün süren gözaltı süresince işkence görür. Başta anne olmak üzere aile de İsmail nedeniyle işkenceye maruz kalır. En büyük şoklarından birini cezaevinden çıkınca yaşadığını belirten İsmail, kapatıldığı sürece arkadaşlarıyla "dışarıda bulunanların hareketine" katılma arzularını sık sık dile getirdiklerini, ancak 6,5 yıl sonra çıktığında dışarıda herhangi bir kitle seferberliği olmadığını gördüğünü belirtmeden edemez. İsmail de iş bulma sorunuyla yüzleşir. Esnaflık yapan babası ve kardeşiyle çalışmak istemez. Özgürlüğünü muhafaza etmek adına önce kapı kapı dolaşıp tencere satar. Daha sonra ise, bir grup doktor arkadaşı ile yaşadığı kentte kreş açar. Sosyal çevresi ve ailesinin sağladığı sermaye sayesinde, Serhat kadar zorlanmadan hayatını yeniden inşa etme şansı bulur. Serhat gibi politik yaşamına ara vermek zorunda kalmaz.

Özgür kalır kalmaz da sendikalarla ve Halkevleri ile temasa geçer ve bu çevreleri bir dergi etrafında birleştirme girişimlerinde bulunur. 1996 yılında Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) kurulduğunda da, "işkencecileriyle ve devletle hesaplaşmak" ve daha da önemlisi "başka türlü bir yaşam biçimini düşünemediği" için bu partide yerini alır (*Mülakat*, Şubat 2008). Kısa süre içinde partinin taşra teşkilatlarından birinin yöneticisi olur. ÖDP bölünüp Eşitlik ve Demokrasi Partisi (EDP) kurulduğunda, siyasal kariyerini bu yeni partide sürdürür. İsmail'e göre, 1980 öncesindeki silahlı mücadeleyi terk edip darbe ertesinde yasal sol bir partide angajmanını sürdürmesi birbiri ile uyumludur. Çünkü ona göre, 1980 öncesinde silahlı mücadele aşırı sağ militanlardan korunmak için gerekliydi. Değişen siyasal bağlamda böyle bir gereklilik ortadan kalktığından, silahla siyaset yapmak da tercih edilen bir repertuar olmaktan çıkmıştır. Özetle, İsmail'in aktivizmi yasadışı radikal örgüt aktivizminden, yasal siyasal bir parti aktivizmine doğru dönüşüm geçirmiştir.

Siyasal yol haritasını inceleyeceğimiz üçüncü militanımız Murat ise, 1956 yılında Türkiye'nin batısındaki kentlerden birinde dünyaya gelir. Mühendis bir babanın oğludur. 1974 yılında tıp eğitimi almak için Ankara'ya gider. Diğer iki örneğimizden farklı olarak Murat, Devrimci Yol'un siyasal kanadında faaliyet gösterir. Yine onlardan farklı olarak üniversite eğitimini tamamlar. Darbeyi izleyen günlerde gözaltına alınır ve işkence görür. Dört farklı dönemde cezaevine girer. Aktivizmini bir meslek örgütü ile bir vakıfta sürdürür. Murat'ın durumu çok konumlu aktivizme tipik örnek oluşturmaktadır. Her iki örgütte de işkence, mahkûm hakları gibi meselelerle ilgilenen Murat, artık bir insan hakları aktivistidir. Dernekçi aktivizm içinde yer almasına karşılık herhangi bir partiye girmez. Murat'ın angajmanı, tamamen değişen bir sosyoekonomik ve politik bağlamda siyasal aktivizmin uğradığı dönüşüme örnek teşkil eder. Yani, "insan hakları aktivistine" dönüşerek "başka türlü siyaset" yapmaktadır. "Kendini gerçekleştirmek" için siyasetle bağını yeniden düzenleyen (Siméant, 2003: 163-196) başka bir düzleme geçişi söz konusudur.

Her ne kadar benzer deneyimlerden geçseler de (tutuklanma, işkence, uzun süren cezaevi yaşamı) bu üç farklı portre, baskının siyasal yol haritası üzerindeki etkilerinin çeşitliliğine dair oldukça önemli veriler sunmaktadır. Üçünün ortak noktası, siyasi aktivizmlerini sonlandırmamaları. Bununla birlikte, içlerinden hiçbiri 1970'li yılların radikal repertuarını kullanan aktivizmlerini sürdürmemekte, her biri yasal siyasal aktivizm biçimlerini benimsemektedir. Ancak üçünün yolları ayrı ayrı: İlki, önce siyasal alandan uzaklaşıyor, sonra da bir merkez sol partiye katılıyor; ikincisi, önce dernek faaliyetleri içinde yer alıp sonra sol bir partide siyasi faaliyetlerini sürdürüyor; üçüncüsü ise, meslek örgütlerinde ve insan hakları aktivizminde siyasetle ilişkisini yeniden biçimlendiriyor. Bununla birlikte, ikinci ve üçüncü parkurun ortak bir özelliğinden de söz edilebilir, zira bu iki yol aslında hareketin geçirdiği dönüşümü de resmediyor. Bu açı-

dan bakılınca İsmail ve Murat'ın siyasal yol haritalarını Devrimci Yol'un dönüşümü ve sürekliliği biçiminde okumak da mümkün.

Bu süreklilik ve kesintileri nasıl değerlendirmek gerekir? Ele aldığımız bu örneklerden ve karşılaştığımız diğer siyasi yol haritalarından yola çıkarak, az çok ortak olan bağlamsal özellikler ile bireysel özelliklerin birlikteliğinden söz etmemiz mümkün. Sonuçta, mülakat yaptığımız her birey hapishaneden çıkınca, angajman olanaklarını sınırlayan yeni bir durumla karşı karşıya kalıyor. Her şeyden önce, darbe öncesi radikalliği, örgütlülük ve eylem biçimleri, darbe sonrasının koşullarında yaşam şansı bulamıyor. Mülakat yaptığımız militanların hemen hemen hepsi, cezaevinden çıktıktan sonra, dışarıda kalanlarla kendi aralarında oluşan farkı hissettiklerini ve artık onlarla aynı dili konuşmadıklarını gördüklerini ifade ediyor. Böyle bir durumda 1970'lerin "yetimlerinin" önünde zorunlu olarak iki seçenek belirmiştir: ya siyaseti bir kenara bırakacaklar ya da daha ılımlı ve yasal çerçevedeki yeni siyasal şekillenmeye uyum sağlayacaklar. Bu seçimin kendisi bazı kişisel değişkenlere bağlı: faaliyet ve yaşam mekânları, darbe öncesinde sahip oldukları ve cezaevinden çıkışlarında sahip olabildikleri kaynaklar (Pierru, 2010), aile yükümlülükleri, vs. Genelde siyasal aktivizm üzerine yapılan çalışmalar, aktivizm ile yaşamın diğer alanlarının nasıl eklemlendiği sorusunu göz ardı eder. Baskı ve şiddete maruz kalan militanlarla yapılan mülakatlar araştırmacılara bu gerçeği hatırlatır. Saha çalışmalarının önemini de bir kez daha gözler önüne serer. Sonuçta, bu kişilerin yüz yüze kaldıkları ilk mesele geçimlerini sağlama sıkıntısıdır. Hiç şüphesiz, eğitimlerini tamamlamış ya da aileden veya sahip olduğu sosyal ağlardan ötürü kaynaklara sahip militanlarla, toplumsal kökeni, yaşı, eğitimini yarıda bırakması gibi nedenlerle cezaevinden çıktığında güçlüklerle karşılaşmış militanların durumu birbirinden farklılaşır. O nedenle, dernek veya siyasal parti aktivizmi bazılarının karşısına hemen fırsat olarak çıkmışsa da, bazıları için maddi kaygıların gerisinde, ikinci planda kalmıştır.

Ele aldığımız üç örnek de, bağlamsal zorluklarla kişisel güzergâhların ortaya çıkardığı kaygıların nasıl eklemlendiğini açıkça gösteriyor. Örneğin İsmail, ailesinin sunduğu kaynaklar sayesinde "davasına" mümkün olduğu ölçüde sadık kalıp merkezde yer alan partilere girme ihtiyacı duymadan sol bir partide faaliyetlerini sürdürebildi, hatta aktivizm biçimlerini çoğalttı. Murat'a gelince; o da toplumsal kökeninin sunduğu görece iyi olanaklardan ve eğitimini darbe öncesi tamamlamış olmanın ortaya çıkardığı kültürel sermayesinden yararlanma olanağı buldu. Diğer iki örnekten farklı olarak, büyük bir kentte yaşamanın sunduğu olanaklara (devlet baskısı ile sosyal baskının görece hafifliği) sahip olan Murat, aktivizmini mesleki alanla sınırladı, ancak mesleki faaliyetleri ile gençlik "davası" arasında bir süreklilik inşa etmeyi başardı.

Serhat'ın durumu, cezaevine girmeden önce eğitimlerini tamamlamamış ve hiç meslek icra etmemiş Devrimci Yol kadrolarının önemli bir kısmının duru-

munu gözler önüne serdiği için özellikle önem taşıyor. Darbe onlar için gerçek bir biyografik kırılma anlamına geliyor. Bu kırılma sadece siyasal alanda değil, kişisel, mesleki ve ailevi alanda da ortaya çıkar. Bu durumdaki militanlar cezaevi çıkışında karşılaştıkları ekonomik sorunlardan ötürü, en azından ilk aşamada, siyasal alandan uzaklaşıp özel yaşamlarına odaklanabilmektedir.[13] Serhat cezaevinden çıktıktan bir süre sonra evlenip ertesinde çocuk sahibi olduğu için, ailesinin geçimini sağlamak öncelikli meselesi haline geliyor ve siyasal alana dönüşü ancak on yıl sonra mümkün olabiliyor. Merkez solda yer alan bir partide siyaset yapmaya başlayan Serhat'ın bu tercihinde, artmış olan ekonomik refahı etkili oluyor. Bir anlamda yeni siyasal angajmanı maddi koşulları ile ilişkili biçimleniyor demek yanlış olmaz (Uysal ve Topak, 2010).

Bu örnekler bize, kişinin sahip olduğu olanaklar ve önündeki engeller anlaşılmadan siyasal yol haritalarındaki süreklilik ve süreksizliklerin anlaşılamayacağını gösteriyor. Zira bazı dönemlerde, aktivizmin arzını ve bazı biçimlerini olanaksızlaştıran yapısal ve biyografik nedenler söz konusu olabilir. Darbe ertesinde şiddet repertuarını kullanan radikal aktivizm biçimlerinin yapısal koşullarının ortadan kalkması örneğinde olduğu gibi. Her bir militanın sahip olduğu kaynaklar ve bu kaynakların içinde geliştiği coğrafi bağlamlar da aktivizmin arzını ve biçimlerini etkiler. Bu yazının girişinde belirttiğimiz üzere, Doug McAdam "öfke" ve "korku"nun aktivizm üzerindeki farklı etkilerinden söz etmişti. Ele aldığımız örneklem de, baskı ve şiddetin birey üzerinde yarattığı duyguların ve bu duyguların çeşitliliğinin, hangisinin daha ağır bastığının, doğrudan içinde bulundukları duruma bağlı olduğunu gösterdi. Serhat'ın işkencecilerine öfke duyacak ve devletle hesaplaşacak zamanı olmayıp yaşamını idame ettirmeye çalışması (çaresizlik ve güçsüzlük), dolayısıyla da yaklaşık on yıl siyasal alandan uzak kalması örneğinde olduğu gibi.

Bu tespit, bir başka önemli soruyu beraberinde getirir: Devlet baskısı ve şiddetine maruz kaldıktan sonra siyasal alanı tamamıyla terk edenlerin durumunu nasıl açıklayabiliriz?

Baskı ve şiddet karşısında GİTMEK

Çıkış (*exit*), siyasal aktivizmin sonlandırılması, iltica[14] ya da delilik biçimlerinde gerçekleşebilir (Offerlé, 1998: 55). Hangi şekliyle olursa olsun, duyguların ve insan ilişkilerinin siyasal aktivizmin sonlandırılmasında önemli bir rolü

13 Aktivizmin sürdürülmesinde ve aktivizmin sonlandırılması durumlarında farklı yaşam alanlarının çakışması konusuna dair bir tartışma için bkz. Passy, 2005.

14 Örneklemimiz dâhilinde başka ülkelere giden Devrimci Yolcu bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu makalede "çıkış", yukarıda da belirttiğim gibi, angajmanın gönüllü sonlandırılması boyutuyla ele alınmaktadır. "Zorunlu çıkış" olarak kabul edilebilecek iltica meselesi kapsama dâhil değildir. Bununla birlikte, militanların ilticasını bu açıdan düşünüp değerlendirmenin literatüre önemli bir katkı sağlayacağı açıktır.

var. Her ne kadar, devlet baskı ve şiddeti ve bununla bağlantılı olarak korkunun aktivizmin sona erdirilmesinde etkisi varsa da, Devrimci Yol örneği bize, korkudan çok, kandırılmışlık, yalnızlık ve güvensizlik duygularının "sahneden ayrılma" kararında etkili olduğunu gösterdi. Erhan ve Oğuz örnekleri bu etkiyi gözler önüne seriyor. Erhan karşılaştığı baskı ertesinde siyasal alanı tamamen terk ederken, Oğuz yeniden siyasal angajman içine girer (ÖDP), fakat zamanla örgüt içinde kendisine "deli" damgası vurulur, dışlanır ve partiden ayrılmaya zorlanır (Sarıoğlu, 2004: 50-51). Aslında arkadaşları tarafından dışlanması, hareketin liderlerine yönelttiği eleştirilerden dolayı daha cezaevi yıllarında başlamıştır.

Erhan örneği de "çıkış"ın nedenlerinin incelenmesi için bir dizi veri sunar. 1958 yılında bir Karadeniz kentinde doğan Erhan oldukça genç yaşlarda siyasallaşır. Öğretmen ve solcu olan babanın sahip olduğu kütüphane erken siyasallaşmasında oldukça etkilidir. Bu kütüphanede keşfettiği André Malraux'nun *Umut* romanı sol düşünceye merakını uyandırır. On iki yaşından itibaren siyasal ilgisinin uyanmasında dönemin önemli olayları ve doğduğu kentin sol siyasal kimliği de etki eder. Babası 1970 yılında öğretmenlikten istifa ettiğinde, ailesi ile birlikte yurtdışına işçi olarak gitme kararı alır. Erhan gitmek istemez ve anneannesi ile birlikte yaşamaya başlar. 1975 yılında antropoloji okumak için Ankara'ya gider. Ancak iki yıl sonra "profesyonel devrimci" olmak için eğitimini yarıda keser. Devrimci Yol'un silahlı kanadında yer alır. 12 Eylül askerî darbesinin hemen öncesinde yakalanan Erhan o günü hiç unutmaz. Kaçarken bir yol ayrımına gelir, girdiği çıkmaz sokaktır. Duvarın önünde yakalanır. "Diğer sokağa girseydim yakalanmayacaktım, o işkenceleri görmeyecektim ve hayatım bambaşka olacaktı" düşüncesini sürekli aklından geçirir. Erhan gözaltındayken işkencede konuşmama ve bağırmama kararı alır. 21 günlük işkencenin ardından Mamak Cezaevine gönderilir. İşkencede konuşmadığı için salıverileceğini düşünmektedir. Ancak üçüncü duruşmadan birkaç gün önce bazı arkadaşları onu ele verir. Dava sonucunda idam cezasına çarptırılır. Çok ağır koşullar altında 1991 yılına kadar cezaevinde kalır. Çıktığında büyük kentlerden birine yerleşir. Eğitimi yarım kaldığından, geçimini sağlamak için ailesinin de desteği ile küçük bir kırtasiye dükkânı açar. Evlenip bir çocuk sahibi olur. Daha sonra karısı onu terk eder. Bu ayrılık kendisi için ikinci büyük travmadır. Öyle ki, Erhan mülakat sırasında sık sık karısının "ihanetini" işkence altında kendisini ele veren yoldaşlarının ihaneti ile karşılaştırıyordu. Cezaevinden çıktıktan sonra Erhan hiçbir siyasi örgütlenme içinde yer almaz. ÖDP kurulduğunda bu parti içinde yer almayı reddettiği gibi, her türlü siyasal girişim ve örgütlenmenin arkasındaki kişisel hırsı da sert bir biçimde eleştirir. Erhan Devrimci Yolcu eski arkadaşlarıyla hesabını görmeyi halen arzulamaktadır (*Mülakat*, 2 Mart 2006).

Yukarıda ele aldığımız diğer örneklerle karşılaştırıldığında, Erhan örneği, bir zamanlar yoğun bir aktivizm içinde olanların örgüt ortadan kalktıktan son-

ra hem olanaklarını hem de bilgisini başka bir örgüt ya da dava için seferber edeceğinin herhangi bir teminatı olmadığını gösteriyor. Bu siyasal yol haritasından hareketle, gerçekte çok sıkıntılı bir süreç olan "gönüllü çıkış" stratejisine bireyi yönelten farklı etmenlerden söz edilebilir. İlk sırada, işkence ve işkencenin psikolojik etkilerini düşünebiliriz. Diğer bazı militanlar gibi, Erhan da sık sık halüsinasyonlar görmektedir. Ancak bu şiddetli baskının bazı militanların aktivizmlerini sürdürmelerine engel olmadığını da gördük. Devlet baskısı ve şiddeti mağduru militanlara etki eden ikinci faktör ise, sosyoekonomik ve politik bağlamdaki değişim ve militanların uyum sağlama konusunda yaşadığı zorluktur (*ideolojik anlamın kaybolması ve sosyal ilişkilerin dönüşümü*). Erhan, 11 yıl hapishanede kaldıktan sonra çıktığında yolda yürümekte zorlandığını anlatır. Sonuçta, Türkiye'nin çok hızlı bir değişim yaşadığı dönemde, 1970'lerin militan gençliği on yıldan fazla bir süre boyunca oyun dışı bırakıldı. Serbest bırakıldıklarında da siyasetten farklı öncelikleri olan, bireyci bir gençlikle karşı karşıya kaldılar (Lüküslü, 2009). Devrimci Yol'un liderlerinden biri hapishaneden çıktıktan sonra karşılaştıkları değişiklikleri dört grupta özetler: 1. Ekonomik çıkar, para ve bireyciliğin insan ilişkilerindeki belirleyiciliği, 2. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve militanlar arasındaki artan siyasal ayrılıklar, 3. İşkence, polis ve cezaevi korkusunun insanları sindirmesi, 4. Artık Devrimci Yol'un var olmadığını kabullenme güçlüğü ve buna psikolojik olarak alışmanın olanaksızlığı (Bostancıoğlu, 2011: 292). Zaman algısında yaşanan bu fark ve uyum sorunu, bazı militanları siyasal alanı terk etmeye yöneltirken, bazılarının da yeniden militan faaliyetler yürütmesine, yeni stratejilere ve gruplara yönelmesine neden olmuştur.

Bu yapısal nedenlerin yanında, üçüncü bir kategori olarak, cezaevinden çıkan militanların bazı kaynaklara sahip olmamalarından (diploma, ailenin ekonomik desteği, vs.) beslenen birtakım özel zorlukları ele alabiliriz (*ödüllerin tükenmesi*). Bu kişiler, uzun hapishane yaşamlarının ardından günlük yaşamın acil ihtiyaçları ile yüz yüze kalıyor. Üstelik artık aktivizm için gerekli biyografik olanaklara da sahip değiller. Parasızlık, işsizlik gibi sorunlara ve hayal kırıklıklarına eklenen bir sorun da, "dışarısının" güçlüklerine karşı sığınacakları örgütlerinin olmaması. Başka bir anlatımla, "dışarısı" artık, hayatlarını vakfettikleri hemen hemen her şeyin son bulduğu, yaşama dair anlamların değiştiği bir dünya.

Siyasal aktivizmin sonlandırılmasına yol açan son bir faktörden daha söz etmek gerekir. Bu etmen doğrudan devlet baskı ve şiddetinin kendisiyle ilgili olmaktan çok, bu sürecin, militanların örgütleri ve yoldaşları ile ilişkilerini nasıl yeniden biçimlendirdiği ile ilgili. Örneğin Erhan ile yaptığımız mülakatta en çarpıcı olan, onun öfkesinin işkencecilerinden çok örgütteki arkadaşlarına yönelmiş olmasıdır. Yani öfkenin hedefi değişmiştir. Erhan'ın siyasal aktivizmini sona erdiren maruz kaldığı devlet şiddetinden çok, insan ilişkileri, kendisini ele veren arkadaşları, örgütü fesheden örgüt yöneticileri ve ideolojiler konusun-

da yaşadığı hayal kırıklıklarıdır. Oğuz örneği de Erhan ile paralellikler gösterir. Çok sayıda yaşam öyküsü, bu baskıcı dönemde devletin fiziki şiddet kadar, psikolojik şiddet de uyguladığını, siyasi aktivizmlerin son bulmasında fiziki şiddetle el ele ama ondan daha güçlü bir biçimde psikolojik şiddetin de etki ettiğini ortaya koymaktadır. Darbe bir anlamda, yoldaşların birbirlerine duydukları güveni zayıflatıcı stratejiler izleyerek, yoldaşlık ilişkilerini yeniden biçimlendirmiştir. Bir Devrimci Yol militanının anlattıkları bu tür devlet stratejilerine verilecek örneklerden sadece biridir.

> Polisler yeni taktikler geliştirmişti. İşkencede konuşan itirafçıları emniyetten çıkarıyorlardı ve başka insanları yakalamak için yem olarak kullanıyorlardı. Örneğin, gözaltına alınmasından önce tanıdığınız bir kişiyle karşılaşıyorsunuz. Yaklaşıp soruyorsunuz "sen gözaltında değil miydin" diye ve hop o an polisler seni yakalıyor. Bu taktik çok etkili. En önemlisi, artık insanlar selamlaşmaya korkuyor. Karşılarındakilere yeterince güvenmiyorlarsa artık selam vermemeye başlıyorlar (*Mülakat*, 11 Ocak 2006).

Bu örnek de bize, militanların siyasal güzergâhlarını belirleyenin sadece baskının kendisinin olmadığına işaret eder. Erhan'ın durumunda, baskı, oldukça değişen bir sosyoekonomik ve siyasal bağlam, kendine özgü kaynaklar ve kişisel tarihin etkilerinin bir araya gelmesi onun maruz kaldığı şiddete bir anlam kazandırmasına neden olmuş ve aktivizmini sonlandırmasına yol açmıştır.

İster yeniden siyasal alana girsin ister girmesin, Devrimci Yol militanlarının hemen hemen hepsinde devlet ve zaman karşısında yenilmişlik duygusu hâkim. Tutuklanma ile cezaevinden çıkmaları arasında geçen zaman farkı yeni bağlama uyum sağlamalarını zorlaştırıyor. Siyasal parti ve derneklerde yeniden örgütlenenler için bile durum bu. Eski yoldaşlarla darbe döneminin hesaplaşması henüz yapılmadığı için bu yeni dönemde asıl güçlük, yoldaşlarla ilişkilerin yeniden inşasında karşımıza çıkar. Bu durumun günümüz örgütlenmelerinin işleyişinde etkileri mevcut ki bu etkiler örgütlerin iç tartışmalarına, ayrışmalara, hatta bölünmelere kadar gider. Sıklıkla bu tartışma ve ayrışmalar güncel meselelerden çok, geçmiş hesaplaşmalardan kaynaklanmaktadır. Başka birçok nedenin yanında, eski militanlar arasındaki hesapların görülmemesi (mesela itirafçılarla yüzleşme), Türkiye'de örgüt yapılarını kırılganlaştıran etmenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. ÖDP'nin durumu ve EDP'yi kuranlarla ayrışma bu durumu iyi bir biçimde resmeder. Söz konusu ayrışma sırasında, örgüt içi iktidar mücadelelerine karışmak istemediği için siyasal aktivizmlerine son verenler de vardır (Uysal ve Topak, 2010).

Ele aldığımız yaşam öyküleri, insan ilişkilerinin aktivizmin başlamasında da bitmesinde de temel etmenlerden biri olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Yoldaşlık, dostluk, arkadaşlık gibi ilişki biçimleri kitle seferberlikleri için hem pozitif hem de negatif kaynak oluşturabilmektedir.

Bitirirken: Hem babalarının hem de dönemlerinin çocukları

Diğer tüm dönemlerin militanları gibi, 1970'lerin militanları da babalarının çocukları olduğu kadar içinde yaşadıkları dönemin de çocukları (Ihl, 2002). Dönemlerinin özelliklerini, dönüşümlerini, kırılma ve sürekliliklerini onlardan hareketle görmek mümkün. Ancak 1970'lerin militanlarının önemli bir özelliği, birbirinden çok farklı iki döneme, radikal değişimlere ve bu değişimlerin gerçekleşmesi için yapılan darbeye, onun baskı ve şiddetine acımasız bir biçimde tanıklık etmeleri. Bu nedenle 1970'lerin aktivizmi ve militanları özel bir konuma sahip. Baskının bu militanlar ve onların siyasal yol haritaları üzerindeki etkilerini incelemek de zor olduğu kadar, siyasi aktivizm sosyolojisi için çok zengin bir alan oluşturuyor.

Ele aldığımız yaşam öyküleri, devlet baskı ve şiddetinin bireysel, örgütsel, bağlamsal düzeylerde ortaya çıkan çok sayıda etkisinin olduğunu gösterdi.[15] Bireysel düzeyde darbe, bu militanlar arasında yeni bir radikal aktivizmin ortaya çıkmasını sağlamadı. Yani aktivizmi artırmadı. Oysa bazı başka durumlarda baskı radikalliği artırabilir. Kürt siyasal hareketinde olduğu gibi. Devletin militan ağları sökmesindeki "başarısı", militanların maruz kaldığı aşırı şiddet, yeni siyasal ve sosyoekonomik bağlam, 1970'lerdeki gibi bir radikalliğin yeniden ortaya çıkmasını zorlaştırdı. Bununla birlikte baskı, sadece aktivizmin kitlesel bir biçimde sonlandırılmasına da yol açmadı. Evet, bazıları uzun süreli ve kesin bir biçimde siyasal alandan uzaklaştı. Ama tanıklık ettiğimiz daha çok, yeni aktivizm biçimlerine uyum sağlama ya da sağlayamama süreci. Ama aynı zamanda, kendilerinden çok farklı gördükleri ve her zaman barışık olamadıkları sonraki kuşaklarda toplumsal ve siyasal bellek oluşturma süreci. Zira darbenin en önemli etkisi, kuşaklar arası aktarımı sekteye uğratmasında görülmektedir.

Devrimci Yol militanları üzerine yaptığımız araştırmanın bulgularını kısaca dört grupta toplamak mümkün. *İlk olarak*, militanların baskı karşısında verdiği tepkilerin, fiziksel şiddet kadar, bu şiddetin nasıl anlamlandırıldığına da bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla militanların yaşadıklarını nasıl algıladıklarını hesaba katmak önem taşır. *İkincisi*, siyasal aktivizm ile yaşam döngüleri arasında sıkı ilişkiler söz konusudur. Aile kurmada olduğu gibi, bireyin sorumluluğunun arttığı yaşam döngüleri angajman ile ilişkiyi yeniden şekillendirmektedir. *Üçüncü olarak*, bireyin sahip olduğu kaynakların siyasal yol haritasını belirlediğini görüyoruz. Bu kaynakların azalması angajmanın yoğunluğunu azaltabilir. Araştırmadan çıkarılacak *dördüncü* bir sonuç ise, baskının angajman üzerinde doğrusal bir etki yaratmadığı, fiziki şiddetin diğer etmenlerle bileşiminde farklı sonuçların ortaya çıkabileceğidir. Öyle ki, bazen benzer etmenlerin bileşimi bile birbirinden

15 Bu makale söz konusu etmenlerin hepsini ele alamadığı gibi, etmenlerin her birinden söz edememiştir bile. Zaten bu satırlar meseleye bir ilk adım atma iddiasından fazlasına da sahip değildir.

farklı sonuçlarla karşılaşmamıza neden olabilmektedir. Çünkü militanların tüm bu yaşadıklarına yükledikleri anlamlar farklılaşmaktadır.

Özetle, "gitmek" ve "kalmak" ve "kalmanın biçimleri" mikro, mezo ve makro düzeydeki çok sayıda etmenin bileşimine bağlı olarak belirlenmektedir. Bu bileşimin niteliği, 1970'li yılların militanlarının 1980 darbesi ertesindeki siyasal kariyerlerini ve dolayısıyla da bugünkü biyografilerini belirlemektedir.

KAYNAKÇA

Agrikoliansky, E. (2001) "Carrières militantes et vocation à la morale: les militants de la LDH dans les années 1980", *Revue française de science politique*, 51 (1-2): 27-46.

Bayat, A. (2010) *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*, Stanford University Press, Stanford.

Bayat, A. (2006) *Ortadoğu'da Maduniyet: Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, der. Ö. Gökmen ve S. Deren, İletişim, İstanbul.

Bennani-Chraibi, M. (2011) "Jeux de miroir de la '"politisation' politisation" : les acteurs associatifs de quartier à Casablanca", *Critique internationale*, 50, 55-71.

Bennani-Chraibi, M. (2009) "Exit, voice, loyalty", O. Fillieule, L. Mathieu, C. Péchu, *Dictionnaire des mouvements sociaux* içinde, Presses de Sciences Po, Paris, 228-235.

Bostancıoğlu, A. (2011) *Bitmeyen Yolculuk: Oğuzhan Müftüoğlu Kitabı*, Ayrıntı, İstanbul.

Bozarslan, H. (1999) "Le phénomène milicien: une composante de la violence politique en Turquie des années 1970", *Turcica*, 31: 185-244.

Bu Tarih Bizim. THKP-C ve Devrimci Yol'dan Bugüne Geçmiş Değerlendirmesi (2006), Devrim Yayınları, İstanbul.

Della Porta, D. (1992) "Life Histories in the Analysis of Social Movement Activists", Diani, M. ve Eyerman, R. (der.), *Studying Collective Action* içinde, Sage Publication, Londra, 168-193.

Diani, M. ve Eyerman, R. (1992) *Studying Collective Action*, Sage Publication, Londra.

Dauvin, P. ve Siméant, J. (2002) *Le travail humanitaire: Les acteurs des ONG, du siège au terrain*, Presses de Sciences Po, Paris.

Eckstein, H. (2002) "Violence politique. Les approches théoriques", *Les Cahiers de la sécurité intérieure*, 47: 165-193.

Ergut, F. ve Uysal, A. der. (2012) *Tarihsel Sosyoloji. Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, Dipnot, Ankara.

Feyzioğlu, T. (2003) *Fırtınalı Yılların Gençlik Liderleri Konuşuyor*, Ozan Yayıncılık, İstanbul.

Fırat, D. ve Topaloğlu, H. (2012) "Total kurum, disipliner cezaevi, kamp: Goffman, Foucault ve Agamben'in kavramlarıyla Diyarbakır Askeri Cezaevi (1980-84)", *Toplum ve Bilim*, 123: 76-92.

Fillieule, O. vd. der. (2009a), *Dictionnaire des mouvements sociaux*, Presses de Sciences Po, Paris.

Fillieule, O. (2009b) "Désengagement", O. Fillieule, vd. *Dictionnaire des mouvements sociaux* içinde, Presses de Sciences Po, Paris, 180-188.

Fillieule, O. (2009c) "Carrière militante", O. Fillieule, vd., *Dictionnaire des mouvements sociaux* içinde, Presses de Sciences Po, Paris, 85-94.

Fillieule, O. (2005a) *Le désengagement militant*, Belin, Paris.

Fillieule, O.(2005b) "Temps biographique, temps social et variabilité des rétributions", O. Fillieule, *Le désengagement militant* içinde, Belin, Paris, 17-47.

Fillieule, O. (2001) "Propositions pour une analyse processuelle de l'engagement individuel", *Revue Française de Science Politique*, 51 (1-2), 199-215.

Goffman, E. (1961) *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Doubleday, Garden City, N.Y.

Giugni, M. vd. (der.), *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis ve Londra.

Hirschman, A. O. (1995) *Défection et prise de parole*, Fayard, Paris.

Hirschman, A. O. (1993) "Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History", *World Politics*, 45 (2): 173-202.

Ihl, O. (2002) "Socialisation et événements politiques", *RFSP*, 52 (2): 125-144.

Kaktüsler Susuz da Yaşar: Kadınlar Mamak Cezaevini Anlatıyor (2011), Dipnot/Anı, Ankara.

Lagroye, J. (2003) *La politisation*, Belin, Paris.

Lagroye, J. vd. (1997) *Sociologie politique*, Presses de Sciences Po et Dalloz, 5. baskı, Paris.

McAdam, D. (2005) "Pour dépasser l'analyse structurale de l'engagement militant", O. Fillieule, *Le désengagement militant* içinde, Belin, Paris, 49-73.

McAdam, D. (1999) "The Biographical Impact of Activism", Giugni, M. vd. (der.), *How Social Movements Matter* içinde, University of Minnesota Press, Minneapolis ve Londra, 117-146.

Offerlé, M. (2012) "Kolektif Eylem Repertuvarlarına Eleştirel Bir Dönüş (18. - 21. Yüzyıl)", Ergut, F. ve Uysal, A. (der.) *Tarihsel Sosyoloji. Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar* içinde, Dipnot, Ankara, 211-249.

Offerlé, M. (1998) *Sociologie des groupes d'intéret*, Montchrestien, Paris.

Passy, F. (2005) "Interaction sociale et imbrications des sphères de vie", O. Fillieule, *Le désengagement militant* içinde, Belin, Paris, 111-130.

Passy, F. (1998) *L'action altruiste*, Librairie Droz, Cenevre/Paris.

Pierru, E. (2010) "Organisations et ressources", O. Fillieulevd. (der.), *Penser les mouvements sociaux. Conflits sociaux et contestations dans les sociétés contemporaines* içinde, La Découverte, Paris, 19-38.

Sarıoğlu, S. (2004) *Nar Taneleri: Gayriresmi Portreler*, İletişim, Istanbul.

Siméant, J. (2003) "Un humanitaire 'apolitique'? Démarcation, socialisations au politique et espaces de la réalisation de soi", Lagroye, J. (der.) *La politisation* içinde, Belin, Paris, 163-196.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (1988), 7, İletişim Yayınları, Istanbul.

Uysal, A. (2012) "Bir psikolog olarak polis. Polisin toplumsal olaylar eğitimi ya da 'kalabalık yönetimi'", *Birikim*, 273, 41-47.

Uysal, A. ve Topak, O. (2010) *Particiler: Türkiye'de Partiler ve Sosyal Ağların İnşası*, İletişim, Istanbul.

Yazıcı, M. H. (2013) *Koca Bir Sevdaydı Yaşadığımız*, Dipnot/Anı, Ankara.

Kadınlar, rüyalar, ejderhalar*[1]

*Aksu Bora***

Özet: Kadın kuşaklarının farklı bağlamlardaki politik mücadeleleri arasındaki bağlantıları görebilmek ve bu tecrübeler arasındaki sürekliliği kurmak, bir "kadın hikâyesi" anlatmak anlamına gelir. 1980 sonrasında yükselen feminist hareket, Osmanlı feministlerini keşfettiğinde, böyle bir süreklilik kurmuştu. 1970'lerin sol muhalefeti içindeki kadınların hikâyesini ortaya çıkarabilmemiz, bu hikâyeyi dinleyebilmemiz için yine feminist bir perspektif, "kadınlar" diye bir özneyi varsaymamız gerekli. Nitekim, devrimci kadınların uzun süren suskunluğunun kırılması ve kendi hikâyelerini anlatmaya başlamaları, "biz kadınlar" diye konuşmaya başlamalarıyla mümkün oldu. Böylece, devrimci mücadele içindeki kadınların deneyimlerinin izini sürebilir hale geldik. Bu hikâye, bugünün devrimci kadınları için olduğu kadar, feministler için de son derece öğretici ve güçlendirici olacaktır.

Anahtar sözcükler: Feminizm, bellek, anlatı, özgürlük

> **Latife Fegan**: "Benim anladığım, kadın severse köle oluyor ya da sevmezse bile gönüllü diye içselleştirmişse öyle oluyor. Erkekler severse öldürüyor. Kadınlar köle oluyor. Kadınların bu gönüllü köleliği, ben isteyerek yapıyorum, ben bunu yapmaktan zevk alıyorum meselesi var ya, işte o nasıl halledilecek hiçbir fikrim yok. Evet, partideki mekânlarda, toplantılardaki bedensel işlerde hemen ayrılmıştı kadın erkek rolleri ki her zaman kadınlar azınlıktaydı partide" (Akkaya, 2011).

(*) Pek az yazıyı bu kadar zor yazmışımdır. İlk taslağı okuyup bu zorlukla başa çıkmamı kolaylaştıran arkadaşlarıma, Nilgün'e, Simten'e, Elif'e, İlknur'a ve Meral'e çok teşekkür ederim. Ama galiba en çok Can'a. O "tamam" demeseydi, cesaret edemezdim.

1 Ursula Le Guin'den: "Çocuk tek boynuzlu atların gerçek olmadığını tabii ki bilir, ama öte yandan tek boynuzlu atlar üzerine yazılan bir kitabın, eğer yeterince iyiyse, hakiki bir kitap olduğunu da bilir. (...) 'Tek boynuzlu atlar gerçek değildir'. Bu gerçeğin kimseye bir yarar sağladığı da görülmemiştir. (...) Biz hayal gücü zengin insanlar, 'evvel zaman içinde bir ejderha varmış' ya da 'topraktaki delikte bir hobbit yaşarmış' gibi cümlelerle, böyle güzelim gerçek dışı şeylerle, kendi tuhaf tarzımızda hakikate ulaşabiliriz" (Le Guin, 1999: 29).

(**) Hacettepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü.

> **Sema Yiğit**: "Anlatacak ne var ki derken, gelecek nesillere miras bırakma görevimizi es geçmiş, yeni nesilleri öncesiz kılmıştık. Erkek egemen sistemin kadını yok sayan söyleminin devrimci yazında da egemen kılınmasına ortam hazırlamıştık" (Akbaş, 2011).
>
> "Tarihin izini sürmeliyiz. Birbirimizin izini sürmeliyiz. Biz varsak, birlikte varız. Aynı zincirlerle boğuluyoruz. Aynı düşlerin peşindeyiz. Kurtuluşumuzu istiyoruz" (Çakır, 2005).

Siyasal hareketleri on yıllar boyunca devam eden süreklilikler içinde kavramak ama bunu yaparken bu sürekliliklerin kırılma/sıçrama/gevşeme noktalarını da gözden kaçırmamak için, "kuşaklar" yaklaşımı uygun görünüyor: Örneğin feminist hareketin "dalgalar" biçiminde kavranması, hareketteki değişim ve sıçramaları anlamamızı kolaylaştırır.[2] Ama bütün kategorileştirmeler gibi bu da istisnaları, "fazlalık"ları, "erken" tartışmaları görmeyi engeller. "1978'liler" üzerine söylenebilecek her şey böyle bir sorunla malûl olacaktır. Bu yazıya özgü bir güçlük de 1970'lerdeki kadın mücadelesi üzerine 2013 yılında, bütün o feminist tecrübeden sonra konuşmakla ilgili. Bunun benim kişisel konumumla yakından ilişkisi var: 1970'lerin devrimci kadınlarına (özellikle bazılarına!) çok yakın olmam ama bu yakınlığın feminizmi kavrayışımı nasıl etkilediğine yeni yeni kafa yormaya başlamam. Dolayısıyla, yazıyı hatırlama çerçevesinde kurmayı tercih ettim. Hayatının büyük bölümünü feminist olarak geçirmiş orta yaşlı bir kadının kendi ilk gençliğiyle, yakınındaki kadınların gençlikleriyle, başka, bir tür "mitik" zamanla ilişkilenmesi. Böylece bu mitik zamanı yeniden tarihselleştirmeyi denemesi.

"Eğer yaşarsam, bu özlü yılların rayihasını yitireceğimi, hazinemi sessizce (içime atmak değil) reddetmek zorunda kalacağımı biliyorum." Rene Char'ın Nazi işgaline karşı dört yıl süren direniş sırasında söylediği bu sözü Hannah Arendt aktarır ve şöyle devam eder: "Onlar hazinelerini yitirdiler. Neydi bu hazine? (...) 'meydan okuyucu'lar haline gelmeleri, kendi başlarına inisiyatif almaları ve bu yüzden bilmeden, hatta dikkat bile etmeden aralarında özgürlüğün boy verebileceği bir kamu alanı yaratmaya başlamış olmalarıydı. 'Birlikte yediğimiz her yemeğe özgürlük de çağrılıdır. İskemle boş kalır ama o yer her zaman ayrılır'" (Arendt, 1996: 14-5). Arendt'in kitabını okuduğumda zihnime kazınan bir bölümdü bu. Bir tür yas duygusunu çağıran sözler. Bahsettiği şeyin ne olduğunu tam olarak bildiğimi hissetmiştim. İlk gençliğimden hatırladığım bir şey miydi, yoksa "o zamanlara" ilişkin sonradan dinlediğim şeyleri mi kendi hatırladıklarım zannediyordum? Tıpkı insanın bebekliğinden hatırladığını sandığı şeylerin ona anlatılanlar olması gibi? Dinlediğim hikâyelerden kalan tortunun içinde pırıldayan bir sözcük vardı: Cevher. Arendt'in hazine dedi-

2 Bu kavrayışa ilişkin itirazımı daha önce ifade etmiştim: "Projeler, Yeni Bir Bağlam, Eski Sorunlar" (Bora, 2011: 67-81).

ğinin işte o cevher olduğunu düşündüm; anlatılanların içinde saklı olan, pırıltısını seçebildiğimiz ama dile gelmeyen bir şey. Anlatanların ortaya serivermekten sakındıkları bir şey. Hayatları boyunca saklamayı istedikleri şey. Benim için "o zamanlar"ı mitik hale getiren, muhtemelen böyle bir cevherin varlığına dair sezgiydi. Bir tür ejderha yumurtası.

Şimdi, uçsuz bucaksız bir "şimdi" içinde yaşarken, belki de bu sebeple geçmişi hatırlamak üzerine bu kadar çok konuşurken, mitik zamanların tarihselleştirilmesinin (ya da daha doğru bir ifadeyle, mitik zamanın tarihsel olana eklemlenmesinin) o cevhere saygısızca el atmaktan fazla bir anlamının olabileceğini düşünüyorum. Sanırım, Arendt'in yukarıdakilerin devamı olan şu sözlerini ancak şimdi anlayabildiğimden: "Çünkü en önemlilerinden biri de olsa düşüncenin yalnızca bir hali olan anımsayış, önceden kurulmuş bir referans çerçevesi olmazsa aciz kalır ve insan çok nadir durumlarda başka şeylerle hiçbir bağlantısı olmayan bir şeyi aklında tutabilir. Dolayısıyla, hazinenin neye benzediğini hatırlamakta güçlük çeken ilk kişiler, ona sahip olup da ne ad vereceklerini bilemeyecek kadar garipseyenler oldu. O zamanlar bu durum canlarını sıkmamıştı; hazineyi bilmeseler bile yaptıklarının anlamını ve bu anlamın zaferin ve yenilginin ötesinde bir şey olduğunu gayet iyi biliyorlardı" (Arendt, 1996: 16).

Belki de yenilgi öyle bir geldi ki, kendisinin ötesini unutturdu. Tek seferde ve kesin bir yenilgi değil; arka arkaya, giderek güçlenen darbelerle gelen, yenilenin yenilmiş bile olsa kendisi olarak yeniden ayağa kalkmasını imkânsızlaştıracak kadar uzun bir yenilgi.

Hikâyeler, dinlenmek içindir

Carolyn G. Heilbrun o güzelim kitabı (Heilbrun, 1992) *Kadının Özyaşamını Yazarken*'de çok hüzünlü bir Penelope imgesi çizer; hikâyesini dinleyecek tek kişinin yirmi yıldır evden uzak kalan Ulysses olduğunu, Penelope'nin hayatında kendisine denk hiçbir kadının bulunmadığını söyler. Böylece, hikâyelerin sadece anlatılan değil, aynı zamanda dinlenen şeyler de olduğunu hatırlatır. "Kendisine denk" bir kadının dinlemesi halinde Penelope'nin hikâyesinin nasıl biçimleneceğini, nasıl gelişeceğini sorarız biz de: Acaba gündüzleri örüp geceleri sökerek geçen o uzun beklemenin bir sabır değil de öfke hikâyesi olması mümkün müydü?

Kadınların kendi hikâyelerini pek az anlattıklarını, daha da az yazdıklarını biliyoruz. Anlattıklarında da öyle parça parça, öyle başkalarının hikâyelerine eklenmiş oluyor ki, oradan ancak sabır çıkıyor. Sabır, metanet, direnç. Kuran, inşa eden, yapan, bozan, yeniden yapan... erkeklerin hikâyelerinin yanı sıra akan bir su gibi. Zaman zaman yer üstünde, çoğu zaman yer altında. Belki de bütün o kurma, yıkma, yeniden kurma anlarının pırıltısı bizim de gözümüzü kamaştırıyor, gölgedekinin gücünü unutuyoruz.

1970'lerde politikleşmiş kadınlar üzerine hep söylenen bir doğru var: Az konuştular. Çok sustular. Konuştuklarında hep bir sarıp sarmalama, koruma, esirgeme kaygısı ağır bastı. Ve kendini fazla öne çıkarıyor olma endişesi. "Biz" dediler en çok. Çokluğun içinde erime deneyiminin hatırası belki. "Hareketin bütününe güvenme ve kendini (bireyi) bu kolektif bütüne tabi kılarak eritme"nin (Erdoğan, 2013: 109).

Bunun kendileriyle ilgili nedenlerini biraz sezebiliriz, bazen onlar da söylüyorlar zaten neyi esirgemeye çalıştıklarını. Hoyratça el atılan, saldırılan, yağmalanan geçmişi korumanın yolunu susmakta buldular belki de.

Bazen suskunluğun nedeni, sonraki başlangıçlar olabildi – yeni bir başlangıç yapabilmek için eskinin eskide kalması gerektiğine ilişkin sezgi belki. Çoğu çok gençti; aşklar, dostluklar, arayışlar, yalpalamalar, tutunmalar, şüpheler ve inançlar, hepsi "dava"ya dahildi ve yenilmenin bir yüzü de belki böyle bir kırılma oldu onlar için: Devam edebilmek için geçmişi unutmuş gibi yapmak.

Şu da var: 1970'lerde konuşmak, hatırlamak değildi, söylemekti. Sol hareketlerin tamamının "söyleyenleri" erkeklerdi. Kadınlar hiç mi söylemedi? Kadınların hareket içindeki varlıklarının "çay yapıp bildirileri daktilo edenler"den ibaret olmadığını biliyoruz; mahalle çalışmalarında da vardılar, silahlı direniş birliklerinde de. Bu varlık kendi sesini aradı mı? Böyle bir arayış için fırsat mı bulamadı? Bugün, örneğin Direniş Komitelerinin tarihini okurken (Erdoğan, 2013) rastladığımız iç tartışma metinlerini yazan "yoldaşlar"ın içinde kadınlar yok muydu?[3] 1970'leri hatırlama konuşmalarının tamamı, 1980'lerde başladı. Yenilgi tahlillerinde. Bu iki dönemin dili birbirinden çok farklıydı.[4] 1970'lerin söyleyen dili, 1980'lerin açıklayan diline evrildi. 1970'lerin hikâyesinin kuruluşu da bu dilde oldu. Hikâyeyi anlatanlar arasında kadınlar da vardı. Ama hatırlamak gerekir ki, 1980'lerdeki bu konuşmaya hiçbir biçimde dahil olmayan kadın ve erkek, çok sayıda devrimci oldu; hayatları savrulup gittiği için, yaralarını sağaltmaya çalıştıkları için, konuşacak kimse olmadığı için. Söylemekten açıklamaya geçmeyi içlerine sindiremeyenler de oldu, biliyorum.

Kadınların büyük bölümü, 1970'lerde kamusal konuşmaya dahil olmanın yolunu aradılarsa da, 1980'lerde bu arayışlarını ve bulduklarını anlatacak fırsatları olmadı.

En önemlisi ise şu: 1970'lerin mücadelesi içindeki kadınların bir hikâyesi olduğunu keşfedebilmenin, arkeolojik bir kazıyla bu hikâyeyi gün ışığına çıkarmanın araçlarını edinebilmek için tek yol, feminizmdir. Bunun yapılabildiği bir

---

3 Bunu sorduğumda, bu kadınlardan biri, "o zaman biz 'kadın' falan değildik, 17-20 yaş arasında kızlardık. Kadınlık meselesiyle ne işimiz olurdu ki" diye cevapladı! Sanırım bunu hep aklımızda tutmak lazım: Bu kadınlar hareketin içinde büyümeye fırsat bulabilselerdi, ne olurdu?

4 Bir arkadaşım şöyle yorumladı bu farkı: "Sanki 70'ler hem anlatılmadığı, kendini anlatmakta olmadığı, hatta anlatılabileceğini hayal bile etmediği için naifmiş. Hani şu fotoğrafta nasıl çıkacağı konusunda hiçbir fikri olmayan, böyle bir şeyi aklına bile getirmeyen insanların pozlarının olduğu gibi doğalmış. 80'lerse aslında bunun anlatısıymış..."

örnek, İlerici Kadınlar Derneği'nin tarihidir ve bu tarih İKD içinde mücadeleye katılmış bir feminist kadın, Emel Akal tarafından yazılmıştır. Feminist bir perspektif olmaksızın bu hikâyelerin bir "kadın tarihi" olması sağlanamazdı.

Bu yazının tartışmaya çalıştığı temel mesele, budur: Sol muhalefetten kadınların feminizmle karşılaşmaları neden bu kadar sancılı ve geç oldu? Bugün 1970'lerin kadın mücadelesi hakkında konuşurken neden söze suskunlukla başlamak zorundayız hâlâ?

Bu suskunluğun bizimle ilgili nedenleri nelerdir? Biz, yani muhtemel dinleyiciler. Dinleyicisiz hikâye, hikâye olur mu hiç?

Hangi dünyaya kulak kesilmişse, ötekine sağır

Amargi'nin "Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri" toplantılarını yapmasının 2000'lerin başını bulması tesadüf değildi. 1980'lerin ikinci yarısında, feminist hareketin canlandığı, örgütlenmelerin başladığı zamanda temel soru önceki mücadele deneyimleriyle kurulacak ilişki değildi çünkü. Bugünden dönüp bakınca, o yılların eğiliminin kolektif tecrübeden öğrenmekten çok, yeni bir başlangıç yapmak olduğunu hatırlıyorum. Yeni bir başlangıç, yeni bir kolektiflik anlayışı, yeni bir "biz"in inşası. Anlaşılması zor bir şey değil bu. İki nedenle: Ağır bir darbe ve yenilgi sonrası olduğu için; politikanın imkânsız hale getirildiği bir yerde, imkânların zorlanması gerekir. Yeni bir alan, yeni bir dil, yeni bir örgütlülük. İkincisi, yenilmiş bir hareket bile olsa, sol hareketin muhalif iklim üzerindeki hegemonik etkisinin sürmesi sebebiyle. Bu etkiyi artıran şeylerden biri de o dönemin feministleri içinde sol mücadeleden gelen kadınların belirgin varlığıydı.

1987'de İstanbul'da düzenlenen Dayağa Karşı Yürüyüş'ün 1980 sonrası ilk yasal sokak eylemi olduğunu hatırlayalım. Darbe sonrası politik atmosfere ve muhalefetin durumuna ilişkin iyi bir fikir verir bu. Feminizmin birtakım yazarlarca "Eylülist" diye karalanmasının arkasındaki fikir de budur: "Meydanı boş buldunuz!" Sendika ve demokratik kitle örgütlerine göz açtırmayan bir darbe sonrası dönemde kadınların örgütlenebilmesi, bu örgütlenmenin "ciddi" bir politik muhalefet olarak görülmemesinden olabilir - bildik politik biçimlerden ve dilden kopmaya çalışmanın böyle bir tarafı vardı herhalde. İkincisi, bu kopma çabası elbette ki solun hegemonik etkisinin dışına çıkma isteğiyle bağlantılıydı. "Meydanı boş buldunuz" karalamasının içerdiği tehdit tonunu kaçırmamak lazım.

Bu dönemin feminist hareketinin kurucu isimlerinden biri olan Stella Ovadia, "Feminist Hareketin İlk Günleri" başlıklı konuşmasında (Çakır, 2005: 72) diyor ki, "O zamanlarda kullanılan 'Bağımsız Kadın Hareketi' nitelemesi, kendini işçi hareketine, milliyetçi harekete göre konumluyordu. İçinde pozitif bir niteleme yoktu. 'Bağımsız ne demek, kimden bağımsız?' sorusu geliyor akla bu nok-

tada. Ben egemenden bağımsız olmak istemiyorum; egemene karşıyım, egemene karşı olarak ve kadınlar için varım." Bu itiraz, feminist hareketin o dönemki yönelimine ve iç tartışmasına ilişkin önemli bir noktaya işaret ediyor: Sol muhalefetle ilişkinin nasıl kurulması gerektiğine ilişkin tartışmaya. Hem ideolojik hem örgütsel ilişkinin. Bu ilişkinin "sırttaki küfe" olarak değerlendirilmesi ve "egemen"in sol muhalefeti de içeren erkekler olarak tanımlanması, "kadınlar"ın da bu geçmişle bağlantısız, yeni bir politik özne olarak tarif edilmesi, bu tartışmanın bir yanıydı. Handan Koç, *Feminist Dergisi* deneyimi üzerine yaptığı konuşmada ideolojik bağımsızlık ısrarını şöyle anlatıyor: "Bizim anarşizmle ya da liberterlikle bir alakamız yok. Ama anlatamıyoruz; çünkü büyük bilimsel Marksist doğrular ve feminizmi, dünyanın en kötü, en bölücü akımlarından biri olarak gören bir sol gelenek var. Bununla hesaplaşmak lazım. Biz liberter olmak istemiyoruz, anarşist değiliz, saf feministlik yapmak istiyoruz; bunu başka bir şeye bulaştırmayalım diyoruz, çünkü bizi manipüle etmeye çalışırlar" (Çakır, 2005: 110)...

Diğer yanda ise bağımsızlık vurgusunu yapmakla birlikte, muhalif hareketlerle bu hareketlerin kadınları üzerinden ilişkilenmeyi önemseyen feministler vardı. Gülnur Savran, *Sosyalist Feminist Kaktüs* deneyimini anlatırken, bunu şöyle açıklıyor: "*Feminist* dergisiyle aramızdaki en derin farklardan biri, bizim öncelikli olarak sosyalist, solcu kadınlara hitap etmek istememizdi. Feminizmi oradan başlayarak yaygınlaştırmak, bize en doğru geliyordu; çünkü feminizmin politik bir güç haline gelmesi, ancak böyle mümkün olacaktı. Biz, oldukça elit sayılabilecek, entelektüel, kısmen politik, kısmen de akademisyen kökenli kadınlardık. Gerçek bir politik, toplumsal güç haline gelmenin yolu, politikayla haşır neşir olmuş, sokakta eylem yapmayı bilen, buna alışık olan kadınlarla buluşmaktan geçiyordu. Dolayısıyla, çok bilinçli bir şekilde, solcu-sosyalist kadınlarla büyümeyi, gelişmeyi, zenginleşmeyi hedefliyorduk. Zaten sosyalist feminist olduğumuzdan, sola yönelik bir derdimiz vardı; solu dönüştürmeyi, sosyalizmi dönüştürmeyi önemsiyorduk" (Çakır, 2005: 122).

1989'da İnsan Hakları Derneği'nin girişimiyle düzenlenen Kadın Kurultayı'nda[5] feministlerin ve feminist sözün her anlamda çiğnenmesi, bu tartışmanın dilini ve tartışmaya hâkim olan duyguyu belirledi diye düşünüyorum: kırgınlık, öfke, hayal kırıklığı. Sosyalist kadınlarla feministlerin bir "kurultay" formatında karşılaşması, ilişki kurmayı sağlamadı, tersine, gerçekten bir "karşılaşma" olarak cereyan etti. Belki de feministlerin 1970'lerin mücadelesi ile ilişkilenme isteğinin ve umudunun zayıflamasındaki en önemli kırılma noktalarından biriydi.

5 Kadın Kurultayı ile ilgili "içerden" bir anlatı için bkz. Banu Paker, "1989 Kadın Kurultayı" (Çakır, 2005) içinde.

Kişisel olan politiktir: "Temsil"in kişiselliği

Kurultay yahut geleneksel politikanın başka formları içindeki konuşma, asıl olarak bir "temsilî konuşma" olduğu için, orada atılan gollerin ve çalınan topların hesaplanacağı bir karşılaşma yaşanması neredeyse kaçınılmazdı. İlk oturum konuşmacılarından bazıları kişisel deneyimlerini (annelik ve militanlık gibi) anlatarak başladılar ama bu sözlerin karşılık bulacağı bir ortam yoktu aslında. Böylece o yarım hikâyeler kulağımıza yeni ulaşmışken, arkasından kadınların kurtuluşunun nerede olduğuna dair sözler uçuşmaya başladı, dinlemeye değer bulduklarımızın ilk konuşmalar olması bir şeyi değiştirmedi, ötekiler baskın çıktı.

Başka türlü olabilir miydi? Aslında feministler bu "başka türlü"nün yolunu yordamını keşfetmeye başlamışlardı çoktan. Feminist örgütlenmenin 1980'lerdeki hâkim biçiminin bilinç yükseltme grupları oluşu, bizim birbirimizle ilişkimizi temsil düzeyinden deneyim paylaşma düzeyine taşımamızı kolaylaştırmıştı. Böyle bir paylaşım içinde bir kadının politik deneyimine de yeni bir ışık altında bakmak mümkün olabiliyordu. Böylece "pozisyondan konuşmak" yerine, bu pozisyonların nasıl inşa edildiğini görebilme şansımız oldu. Bu gruplarda paylaştığımız tecrübelerin biricikliği, bir temsil kategorisine indirgenemezliği, bence feminist politikaya radikal niteliğini veren şeydi: Yeni bir dil, yeni bir bakış ve ilişkilenme biçimi kurma umudunu. Kadınlık durumunun keşfi, ancak böyle bir tecrübe paylaşımı ile mümkün olabilirdi. Bu keşif süreci, feminist kadınların sosyalist örgütlerdeki tecrübelerini ve "sosyalist bir kadın olma" pozisyonunun yükleri ve bedellerini de içeriyordu. Bu türden paylaşımı feminist olmayan sosyalist kadınlarla, "1978 kuşağı" ile gerçekleştirememiş olmamızın onların bu büyük suskunluğunun önemli bir bileşeni olduğu düşüncesindeyim.

Yani, bu "karşılaşma"nın gerçek bir karşılaşma olması için, "feministlerle sosyalistler konuşuyor" formatından çıkıp kişisel tecrübelerin biricikliğini görebileceğimiz, ifade edebileceğimiz bir biçime bürünmesini mümkün kılabilmeliydik. Tıpkı "kendi aramızda" yaptığımız gibi. Bunun için belli ki 1989 çok erken bir zamandı. Feministler açısından manipüle edilme endişesi ve feminist sözün ve örgütlenmenin henüz çok yeni, çok kırılgan oluşu nedeniyle çok erkendi. Sosyalistler açısından ise belli ki kendini bölünme endişesi olarak duyuran bir hegemonyayı yitirme durumu vardı. Sosyalist erkeklerin etkisini de unutmamak gerek: Saldırı altında ve darbe yemiş bir hareketin kadınları "içerde" ve "kontrol altında" tutma çabasını.

Bu kırılma noktası, kadın kuşaklarının politik mücadele deneyimleri arasındaki bağın zayıflığının berrak bir örneğiydi. "Gerçek konuşmalar"ın yapılamaması, kadınlar arasındaki politik rekabeti derinleştirdi ve kadın muhalif kuşaklarının birbirlerine deneyim aktarmasını güçleştirdi.

Kadın kuşakları arasındaki bağ, hem kişisel hem de politik anlamda güçlenme kaynağıdır. Bu sadece hakkını teslim etmek ya da değerini bilmek için

önemli değildir, tarihsel bir süreklilik sağlar ve kadınların kendi hikâyelerini yazmalarını mümkün kılar. Bu hikâyeler boşlukta durmazlar, hem aynı dönemin kadınları arasındaki ilişkilerden hem de önceki kuşaklardan beslenmeleri gerekir. Kadınları güçsüzleştirmenin temel araçlarından biri, onların başka kadınlarla ilişkilerini kesmektir. Ancak bu şekilde erkek odaklı düşünmeleri, kendi benliklerini erkeklerinkinin uzantısı olarak kurmaları mümkün olabilir.[6] Feminist hareketin bilinç yükseltmeyi temel biçim olarak öne sürmesinin sebebi de budur. 1980'lerin sonunda Osmanlı feministlerini keşfetmek, bu sebeple bizi o kadar heyecanlandırmıştı: İşte tarihsel bir süreklilik kurabileceğimiz bir referans noktası bulmuştuk. Şükufe Nihal'lerin, Nezihe Muhiddin'lerin mücadelesiyle bizimki arasında. Yüz yıl önce de feministler vardı, kendilerine adlı adınca feminist diyorlardı ve onların itirazları ile bizimkiler arasında bir dünya ortaklık kurabilirdik.

On yıl önce kendi kararlarını verebilmek için örgütüyle (örgüt diyorsam, öyle böyle bir örgüt değil, yılların TKP'si!) müzakereye girişen Emel Akal'la değil (Akal, 2011: 163), karakola düştüğünde az sonra başına geleceklerden değil ama babasının ne diyeceğinden korkan Pamuk Yıldız'la da (Yıldız, 2012) değil ama bu çok uzaklardaki kadınlarla.

Bunu kendimizi suçlamak için değil (yukarıda da tartıştığım gibi, çok anlaşılır sebeplerimiz vardı) ama durumun tuhaflığına dikkat çekmek için söylüyorum. Bu tuhaflıkla ilgili bir soru da herhalde "12 Eylül darbesi feminizmin yolunu açtı" saptamasını sorgulamayı gerektirir: Darbe olmasaydı bu kadınlar oldukları gibi mi kalacaklardı? "Orduya kafa tutmuş" (Akbaş, 2011) kadınlar örgütlerinin erkek yöneticilerine kafa tutmayacaklar mıydı bir noktada?

Anlattıkları ve sustukları

"1978'li" kadınların kendi hikâyelerini konuşmaya başlamalarında feminizmin ne kadar etkisi oldu bilinmez. Ama önce kendi aralarında konuşmaya başladılar. "Bizim kızlar" olarak buluşmalar, hikâyelerinin mayalandığı yerler oldu. Birlikte geçtikleri bütün o yolu hatırlamak, "o hep aklımda" (Yıldız, 2012) olsa da, o yolun hikâyesini kurmak için bu buluşmalar önemliydi. Devrimci mücadelenin içinde kadınlar neler yaşadılar? Başlarına ne geldi? Birbirlerinden ne öğrendiler?

Bu soruların yanıtlarını ilk olarak İlerici Kadınlar Derneği'nden (İKD) kadınların anlatılarında bulduk. İKD'li kadınların hikâyesini ilk okuduğumuz metin, bir edebiyat metniydi: *Gece Dersleri* (Tekin, 2012). İlk baskısı 1983 yılında yapılan bu roman, örgüt içindeki genç bir kadının, Gülfidan'ın yaşadıklarını anlatıyordu. Aile, beden, aşk, inanç gibi son derece zorlu meseleler arasında kendine bir yol bulmaya çalışan "Sekreter Rüzgar", şöyle söylüyordu: "Ah, hayatım hiç

6 Bu meseleyi başka bir yerde tartışmıştım: Bora, 2010.

benim olmadı." Bu sözün, bu iç çekişin bir kurmaca metinde karşımıza çıkması, şaşırtıcı değil. Romanın yayınlandığında kopardığı gürültü ve örneğin Yalçın Küçük'ün *Gece Dersleri*'ni "Eylülist roman" diye karalaması, bu sözü söylemenin ne kadar zor olduğuna işaret ediyor. Kurmaca bir metinde bile.

1980 darbesi öncesi sol muhalefet içindeki en büyük kadın örgütü olan İlerici Kadınlar Derneği'nin pek çok üyesi, darbe sonrası süreçte feminist hareket içinde yer almıştı. Elbette ki bu dönüşüm, onların kendi tarihlerini okuma biçimlerini etkilemiş olmalı. Emel Akal'ın kitabında da bu hareketten gelen feminist kadınların daha sonraki anlatılarında hem İKD'nin Partiyle ilişkisi hem de kadın örgütlenmesinin özgüllüğüne yaptıkları güçlü vurgu, bu etkinin sonucu olmalı. İKD'li kadınlarla yapılan sözlü tarih görüşmelerini içeren *Kızıl Feministler* (Akal, 2011) bize bu kadınların hem kişisel hem politik tecrübelerine ilişkin pek çok şey anlatıyor. Yenilerde yayınlanan İlerici Kadınlar Derneği (1975-1980) (Pervan, 2013) isimli çalışma da kadınların anlattıklarını arşiv belgeleriyle destekleyen önemli bir derleme.

Akal'ın kitabı, "büyük ölçüde subay, öğretmen ve memur çocukları" olan kadınların sosyalistleşme serüvenini anlatıyor. Bu kadınlarla ilgili yaptığı başka saptamalar da var: "ailelerinde iyi bir eğitim almaları konusunda erkek kardeşlere göre bir ayrımcılığa tabi tutulmadıkları gibi, teşvik de görmüşlerdi. (...) (B)u kadınlar, entelektüel kadınlardı, sosyalist düşüncelerden önce Kemalizm, varoluşçuluk, anarşizm veya Taoizm gibi pek çok düşünce akımına aşinaydılar" (Akal, 2011: 102).[7] Orta sınıftan gelmek ve aile içinde bir ayrımcılıkla karşılaşmamış olmak, katıldıkları ilk toplantılardan itibaren örgüt içindeki erkek egemenliğini ayırt etmelerini ve bundan rahatsızlık duymalarını kolaylaştırmış olmalı: "Bir erkek alanında sen hem kadınsın hem de hiyerarşinin altlarındasın. Pek söyleyecek sözümüz de yoktu. Orada oturmaktan bile sıkılırdım o zamanlar. Adamlar bir soru soracaklar, uzatır da uzatırlar, bir saat konuşurlar"(Akal, 2011: 110). "Adamlar"ın bu hallerine rağmen, İKD'li kadınların okudukları kitaplardan edindikleri izlenim, sosyalizmin kadınlar için de kurtuluş olacağıdır ve davaya bağlılıklarının nedenlerinden birinin de bu inanç olduğunu vurgularlar, yıllar sonra politikleşme deneyimlerini hatırladıklarında: "O zamana kadar hep kendimi eksikli bulur, bir türlü doğru davranmayı beceremediğim için acı çektiğimi düşünürdüm. Halbuki Bebel çektiğimiz acıları hak etmediğimizi söylüyordu. Kurtulacaktık sosyalizmde. Öyleyse var gücümüzle sosyalizm için çalışmalıydık. Sosyalist devrim kendimin, dolayısı ile kadınların da kurtuluşunun ilk ve en önemli adımıydı. Bu kurtuluş fikrinin benim ve diğer kadınların inanılmaz bir özveri ve adanmışlık duygusu ile devrimci olmamızda büyük etkisi vardır" (Akal, 2011: 124).

Türkiye Komünist Partisi'ne bağlı bir kadın örgütü kurulması partinin kadın

7 THKP-C geleneğinden gelen kadınların anlatıları (Akbaş, 2011; Ciliv, 2002; Çelik; 2005) farklı bir profil gösteriyor: Daha genç, alt sınıflardan gelen ve köyde doğmuş kadınları da içeren bir profil.

meselesine eğilmesinden değil, taban örgütlenmesini yaygınlaştırma ihtiyacından dandı. 1975 yılındaki örgütlenme atağının bir parçası olarak İKD kurulmuştu. Ancak derneğin kuruluş çalışmalarından başlayarak, kadınların söz sahibi oldukları anlaşılıyor: "Partiden gerçek bir yönlendirme, hiçbir yeni fikir gelmiyordu; çünkü hem kadın alanını önemsemiyorlardı, hem de bu konuda bir şey üretecek kapasiteleri yoktu" (Akal, 2011: 130). Böylece, özel olarak amaçlanmamış olsa da, kadınlar kendilerine özerk bir alan açma fırsatı bulabilmişler. Bu alanın özerkliğini koruma, genişletme ve çalışmaları derinleştirme çabasına ilişkin çok sayıda anlatı var. Bütün bunların gösterdiği şey, kurtuluşun sosyalizmde olduğu inancıyla birlikte, politik eylem alanında erkeklerden ayrı davranmak, somut koşulları analiz ederek kararlar vermek eğiliminin hep ağır bastığı. Erkeklerin fiilen içinde bulunmadıkları bir yapı, feminist bir yaklaşıma sahip olmasa da, kadınların kendi kararlarını vermeleri ve özerk örgütlülüklerini mümkün kıldığı için, bir tür "el yordamıyla feminizm" arayışını mümkün kılmış gibi görünüyor. Muhtemelen İKD'den yetişen kadınların daha sonra hızla feministleşmelerinde bu tecrübenin payı vardır.

THKP-C geleneğinden gelen hareketler içindeki kadınların tecrübeleri ise hem çok daha geç hem çok daha sınırlı bir şekilde anlatıldı. Bu hareketler içinde çok sayıda kadının olduğunu biliyoruz ama kadınların tanıklıkları devrimci muhalefetin en yüksek zamanlarına, direniş komitelerine, mahalle örgütlenmelerine ilişkin değil, cezaevi deneyimine ilişkin. Biri, Pamuk Yıldız'ın ilk kez 2007 yılında yayınlanan *O Hep Aklımda*'sı (Yıldız, 2012). İkincisi, Mukaddes Erdoğdu Çelik'in *Demir Parmaklıklar, Ortak Düşler* kitabı (Çelik, 2005). Üçüncüsü, bu kez "hareketten" olmayan, genç bir feminist kadının, Meral Akbaş'ın bu kadınların hikâyelerinin peşine düşmesiyle ortaya çıkan *Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş: Mamak Kitabı* (Akbaş, 2011). Bu kitaplarda kadınların devlet şiddetiyle emniyette ve hapishanedeki karşılaşmaları, bu şiddet karşısındaki ortak direnişleri anlatılıyor. Erkeklerin hapishane hikâyeleriyle bu anlatılar arasındaki en büyük fark, birer kahramanlık anlatısı olmamaları. Tuhaf bir biçimde, ağır işkencelerden, insanlık dışı hapishane koşullarından söz ederken bile kendilerini geride tutmaya çalışan bir dil kullanıyorlar. Bunun en bariz örneği, Meral Akbaş'ın kitabının başlığına giren sözün, "biz bir orduya kafa tuttuk arkadaş"ın görüşme sırasında Ayfer tarafından sanki o anda fark etmiş gibi söylenmesidir herhalde: "Görüşmemizde Ayfer'in bana birden ve 'azılı kadınlar'ın Mamak Askeri Cezaevi'nde neler yaşadıklarına, nasıl ayakta durduklarına –kendisi sanki anlattığı kadınlardan biri değilmişçesine!- hayret ederek söyleyiverdiği bir cümleydi bu. Hatırlıyorum! Benimle değil de kendi kendisiyle konuşuyor gibiydi Ayfer; kahramanlık hikâyeleri anlatanların o bilindik kelimelerine, sıfatlarına, vurgularına yüz vermeyen bir hikâye dinliyordum" (Akbaş, 2011: 162). Bu kadınların suskunluklarının sebeplerinden biri bu olmalı: Bu hikâyeyi anlatacak başka bir dilin olmaması. Bu kadınlardan birinin, Sema Yiğit'in yazının

başında yer verdiğim sözü, bu suskunluğu da muhtemel dinleyicileriyle ya da devrimci mücadelenin esas anlatıcıları olan erkeklerle ilgili değil de kendileriyle, kendilerinin üstlerine düşeni yeterince yapamadıklarıyla ilişkilendiren ifadesi, bu tutumun başka bir örneği: Anlatmadık, bizden sonra gelen kuşakları öncesiz kıldık! "Anlatacak ne var ki"nin öylesine doğallaştırılıverişi.

Cezaevi tanıklıkları mücadelenin öncesine, örgütlenme deneyimlerine ilişkin bilgiler içermese de nasıl bir kuşakla, nasıl bir kültürle ve en genel anlamda "dünya görüşü" ile karşı karşıya olduğumuza ilişkin güçlü bir fikir veriyor.

1978'li kadınların mücadele deneyimleriyle ilgili iki kitap ve bir de tez çalışmasından da söz etmek isterim: Biri, 1980 darbesi sonrası dönemi hem içerden hem de yaşanan karmaşayı, sorgulamayı, tereddütleri de saklamadan anlatan bir kurmaca metin: *Kuş Diline Öykünen* (Devecioğlu, 2004). Örgütlü bir kadının örgüt bağlantılarının kopması ya da çok riskli hale gelmesiyle birlikte yaşadığı yalnızlığı anlatıyor. Bunu yaparken, bu kuşağın hayallerine, umutlarına ve kırılmasına tanıklık ediyor. İkincisi, Nebahat Akkoç'un yaşam hikâyesi üzerinden darbe öncesi ve sonrası dönemde Diyarbakır'da devrimci mücadeleye tanıklık etmemizi sağlayan *Ohal'de Feminizm* (Belge, 2012). Devrimci, Kürt ve öğretmen bir kadının öğretmen örgütlenmesinde ve insan hakları mücadelesindeki deneyimini, Diyarbakır Cezaevi'nin önündeki kadınlardan biri olarak yaşadığı sorgulamaları ve feministleşmesini izlediğimiz bir anlatı. Üçüncüsü, yayınlanmamış bir tez çalışması: *Between Belonging and Opposition: Life Story Narratives of Women From the Generation of '78* (Aidiyetle Muhalefet arasında: 78 Kuşağından Kadınların Yaşam Öyküsü Anlatıları) (Ciliv, 2002). Burada dört devrimci kadının yaşam öyküsü anlatıları üzerinden 78 kuşağının deneyimine ilişkin bir değerlendirme var. Bahsettiğim son iki çalışma ve Akbaş'ınki, yazının başında değindiğim "dinleme" konusuna bizi geri götürüyor: "Anlatacak ne var ki" diyerek kendi deneyimlerini anlatmaktan imtina etmiş bir kadın kuşağına sonraki kuşaklardan genç kadınlar merakla, dinleme hevesi ve heyecanıyla soru soruyorlar (üçünün de feminist olduğunu söylememe gerek var mı?!). Böylece, dinleyicisini bulan hikâyeler, hikâye haline gelebiliyor, anlatılabiliyor. Bu üç çalışmada anlatıcılarla dinleyiciler arasındaki etkileşim, ayrı bir yazı konusu olacak kadar ilginç ve önemli görünüyor. Yine Sema Yiğit'in sözleriyle "... bize çok özel görünenin başkaları için aynı değeri taşımadığının farkındaydık. Yaşadıklarımızda bize göre bir olağanüstülük de yoktu bu anlamda. Dolayısıyla anlatacak pek bir şey de yoktu" (Akbaş, 2011, s. 11). Anlatacak şey, sorular karşısında beliriyor, canlanıyor, hatırlanıyor.

Mutluluğun cevheri

1978'li kadınların hikâyelerini neden merak ediyoruz? Bu hikâyelerde ne bulmayı umuyoruz? Yalnızca kadir bilirlik midir bu? Onlardan öğreneceğimiz bir

şey var mıdır hâlâ? Erkeklerin egemen olduğu örgütlerde, taban örgütlenmesi yaparak geçirdikleri bütün o yıllardan bizim bilmediğimiz bir şey anlatabilirler mi? Bütün o işkence, hapishane, direniş hikâyelerinin bugün bizimle bir ilgili olabilir mi?

İnsanlığın, emekçilerin ya da kadınların kurtuluşunun nerede olduğu sorusunun ötesinde, bu anlatılmamış hikâyelerde bir tür cevher var: Ancak o eyleme halinde, ancak o ortaklıkta bulunabilecek türden bir cevher. Sekreter Rüzgar'ın "Ah, hayatım hiç benim olmadı" serzenişini aklımızın bir köşesinde tutsak da, hayatın hep birlikte dokunan bir dokuma olduğunu hatırlatan türden bir cevher. Sokaklara, mahallelere, fabrikalara çıkmanın, yeni kamusallıklar yaratmanın, açılmanın ve özgürleşmenin sağlayacağı türden. "Sonradan anlarız: Sokakta geçirilen kırk sekiz saat, tıpkı alkalik çözeltide olduğu gibi, mutluluğun kristalini yaratır" (Benjamin, 1993: 52-3). Mutluluğun kristali, belki de özgürlük cevheri.

1970'lerin "mitik zamanlar" olmasında büyülü bir yan var elbette; sanki o zamanları kuranlar, mutluluğun kristalini yaratanlar bambaşka insanlarmış, güzel atlara binip gitmişler gibi. Bu büyü, o zamanların bilgisini üzerine konuşulamaz bir hale getiriyor aynı zamanda. Konuşulamaz, ancak saklanabilir. Yazının başında değindiğim mitik zamanı tarihsel zamana entegre etme hedefi, bir tür büyü bozumuna işaret ediyor. Ama aynı zamanda, büyünün tekrarlanabilir bir şey olduğuna da. Tekrarlanabilir, çoğaltılabilir, yayılabilir.

Bir zamanlar sokağa kaçmış ve özgürlük anları, özgürlük imkânları yaratmış bu kadınların "izini sürmek", hikâyelerini dinlemek, kendimizinkini anlatmak... Her zaman ortak bir hikâyede buluşulmaz ama bu bağların kurulmasının kendisi bile kadınları güçlendirecek, devam etmelerini kolaylaştıracaktır. Çünkü ancak bu hikâyelerin tekrar tekrar anlatılmasıyla, üzerlerine düşünülüp damıtılmasıyla birer anekdot yığını, kişisel bir hazine olmaktan çıkıp hikâyelere dönüşebilirler.

KAYNAKÇA

Akal, E. (2011) *Kızıl Feministler/Bir Sözlü Tarih Çalışması*, İletişim Yayınları, Istanbul.

Akbaş, M. (2011) *Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş: Mamak Kitabı*, Ayizi Yayıncılık, Ankara.

Akkaya, G. (2011) *Sanki Eşittik*, Istanbul, Kumbara Sanat Atölyesi ve Toplumsal Dayanışma Derneği.

Arendt, H. (1996) *Geçmişle Gelecek Arasında 2*, İletişim Yayınları, Istanbul.

Belge, C. (2012) *Ohal'de Feminizm: Nebahat Akkoç Anlatıyor*, Ayizi Yayınları, Ankara.

Benjamin, W. (1993) *Son Bakışta Aşk*, Metis Yayınları, Istanbul.

Bora, A. (2010) "Annesiz Kızlar: Modern Babaların Modern Kızları", *Folklor ve Edebiyat*, 61(16): 7-15.

Bora, A. (2011) "Projeler: Yeni Bir Bağlam, Eski Sorunlar", *Feminizm Kendi Arasında* içinde, Ayizi Yayınları, Ankara.

Ciliv, S. (2002) *Between Belonging and Opposition: Life Story Narratives of Women from the Generation of '78*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, Istanbul.

Çakır, D. (2005) *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri*, Amargi, Istanbul.

Çelik, M. E. (2005) *Demir Parmaklıklar, Ortak Düşler*, Ceylan Yayınları, İstanbul.

Devecioğlu, A. (2004) *Kuş Diline Öykünen*, Metis Yayınları, İstanbul.

Erdoğan, F. E. (2013) *Faşizme Karşı Demokratik Halk İktidarı Yolunda Direniş Komiteleri*, Birgün Kitap Yayıncılık, Ankara.

Heilbrun, C. G. (1992) *Kadının Özyaşamını Yazarken*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul.

Le Guin, U. (1999) *Kadınlar, Rüyalar, Ejderhalar*, Metis Yayınları, İstanbul.

Pervan, M. (2013) *İlerici Kadınlar Derneği (1975-1980)- Kırmızı Çatkılı Kadınların Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tekin, L. (2012) *Gece Dersleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yıldız, P. (2012) *O Hep Aklımda: Bir Mamak Cezaevi Tanıklığı*, Ayizi Yayınları, Ankara.

Siyasal hafıza ve ülkücülerin hatırasında 70'ler

Kaya Akyıldız - Tanıl Bora***

Özet: Bu çalışma 1970'lerin ülkücülerin siyasal hafızasında nasıl temsil edildiğini resmetmektedir. Makalede ülkücülerin 70'leri neden bir tür vatan müdafası, komünizmle mücadele olarak kodladıkları ve yöntemlerini neden meşru saydıkları açımlanmaktadır. Ülkücülerin 70'lerdeki icraatlerinin doğruluğuna ve haklılıklarına dair neden bir kuşku duymadıkları ve bu bağlamda düşman kategorisine soktukları "solcular"ı nasıl temsil ettikleri gösterilecektir. Ülkücü siyasal hafızasında "solcular"ın neden "haklı şiddet"in yöneldiği ve kötülüğün yüklendiği fail olduğu anlatılırken mağduriyet ve kurbanlık psikolojisinin kurucu rolü de tartışılacaktır. Kısacası 70'lerin ülkücü siyasal hafızada aslında sahiplenirmiş gibi görünürken reddedilen, özeleştirisi yapılamayan, suçun "solcular"a yüklenerek günahlardan arınıldığı düşünülen bir tür kayıp hafıza zamanına dönüşmesinin nedenleri gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Siyasal hafıza, bellek politikaları, geçmişle yüzleşme, 70'ler, ülkücü hareket, sol, sağ, siyasal şiddet

Bireyler, insan toplulukları, siyasal hareketler ve yapılar geçmişi nasıl hatırlar, daha doğrusu neleri hatırlamayı seçer ve neleri unutmayı tercih eder? Kısacası mazi nasıl inşa edilir? Siyasal geçmişi bireylerin, toplumların, politik yapıların hangi yollarla ve neleri seçerek hatırladıkları son yıllarda ciddi araştırmalara konu olmaktadır. 70'lerin ülkücü siyasal hafızada nasıl bir yer tuttuğu, nasıl temsil edildiği ve alımlandığı bu makalenin temel soruları olacaktır. Tezimiz ülkücü siyasal hafızada 70'lerin içeriliyor gibi görünürken aslında dışlandığı/ötelendiği, 70'lerle ve özellikle o dönemde sergilenen şiddetle gerçek bir yüzleşme yapılamadığı ve ülkücü siyasal hafızada 70'lerle yüzleşilmeye çalışıldığında apolojiden öteye gidilemediğidir. Tezimizi desteklemek için gözlemlerimizin yanı sıra esasen ülkücü cenahta son yıllarda genişleyen 70'lere ilişkin anı-değerlendir-

(*) Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.
(**) Birikim Dergisi.

me neşriyatına müracaat edeceğiz. Bu dökümün, 1970'li yılların neden özel bir *hafıza zamanı* oluşturduğunu aydınlatmaya da katkıda bulunacağını sanıyoruz.

Milliyetçi sağın, ülkücü gençlik içinde siyasallaşan kuşağın 70'leri nasıl hatırladığına geçmeden önce, başta sıraladığımız, literatürde hafıza ya da bellek siyaseti diye bilinen alanın cevabını aradığı soruları ele alacağız. Böylece, siyasal hafıza literatürünün kısa bir tartışması içinde, bu alana nasıl baktığımızı da açmış olacağız.

Siyasal hafıza, ahlâk, nesnellik

Geçmişten hangi siyasal olayların/olguların hatırlandığını ve hafızaya kaydedildiğini, hangi olayların unutulduğunu, unutulmak istendiğini gerekçeleriyle izaha çalışan alan bellek siyasetinin ya da bir başka deyişle siyasal hafıza çalışmalarının alanıdır. Bireysel ya da kolektif politik hafızanın hangi terminoloji ve söylemler aracılığıyla kurulduğu, politik hafızanın "nesnel gerçeklik"ten nasıl, ne derecede farklılaştığı ve hangi yollarla şekillendiği, hatırlananın, unutulanın veya bastırılanın neden hatırlandığı, unutulduğu ya da bastırıldığı siyasal hafıza çalışmaları alanının temel soruları olarak düşünülebilir.

Siyasal hafızanın, siyasal ve kültürel güçler tarafından biçimlendirildiğini, iktidarın ve devletin resmîi politikası kadar toplumsal değerlerin ve popüler kültürün de politik belleğin oluşumuna tesir ettiğini biliyoruz.[1] M. Foucault'nun "benlik teknolojileri" (technologies of the self) kavramlaştırmasını toplumsal bellek alanına taşırsak siyasal hafızanın inşâsının esasında bir benlik teknolojisi olduğu, bir siyasal teknoloji olduğu ileri sürülebilir.

Siyasal hafızanın sosyal/kolektif hafızadan doğduğunu, kültürel hafızadan kapsam ve paradigmatik bakışı itibarıyle farklılaştığını ilk elde söyleyebiliriz. Siyasal ya da kültürel hafızanın kapsadıklarını tartışmaktan çok hafıza ve hatırlamanın etiği üzerinde duran çalışmalar da mevcuttur.[2]

Hafıza siyasetinin kolektif hafıza diye bildiğimiz çerçeveden neşet ettiği söylenebilir. Hafızanın esasında bireysel değil, kolektif olduğunu dile getiren ilk düşünür Maurice Halbwachs'tır ve Halbwachs belleğin toplumsallığı teziyle hafızayı sosyolojinin çalışma nesnesi kılmıştır (Whitehead, 125-39; Mistzal, 50-6).

---

1 Geçmişle hesaplaşma literatürü ve siyasal deneyimleri hakkında kapsamlı bir çalışma için Mithat Sancar'ın *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne* başlıklı kitabına bakılabilir.

2 Burada Avishai Margalit'in *Hatırlama Etiği* çalışması gibi özellikle holokosttan kurtulanların deneyimi ve hatırlamanın ontolojisi üzerinden giderek etiğin alanına giren sorular sormayı kast ediyoruz: Hatırlamanın bir etiği var mıdır? Böyle bir etik bireylerin ve toplulukların etiğinden, yani mikro ve makro etikten nasıl tefrik edilebilir gibi sorular kastımız, ki benzer soruları Jeffrey Blustein'ın *Hafızanın Ahlaki Talepleri* üzerine çalışmasında da bulabiliriz (Margalit, 2002: 18-84, Blustein, 2008: 176-228). Ancak, bu soruların çalışmamızla ilgisi ihmâl edilebilir düzeyde görünüyor. Biz siyasal hafıza alanına bakan ve buradaki üretimi tartışan bir literatür taramasının araştırmamızla daha ilgili olduğunu düşündüğümüzden felsefeye ve alanın deontolojisine yönelen literatürü dışarıda bırakacağız.

Halbwachs'ın temel tezi, insan hafızasının sadece kolektif bir bağlam içinde işlev gördüğüdür. Halbwachs'a göre kolektif hafıza her zaman seçicidir ve bu seçici olma durumu yüzünden çeşitli insan grupları farklı davranış biçimleri geliştirir. Kısacası bu kolektif hatıralar kolektif bir belleğin inşâsına yol açmaktadır ve tezini kanıtlamak maksadıyla farklı çağlarda kutsal toprakları ziyaret eden Hıristiyan hacıların deneyimlerini farklı biçimlerde hikâye edişlerini, aristokrat Fransızlarla yeni zengin burjuvaların deneyimlerine dair algıları arasındaki farkları ya da işçi sınıfından kimselerin gerçeklik tasavvurlarının orta sınıflardan ne kadar ayrıksı kurulduğunu örnek gösterir (Halbwachs, 1980). Halbwachs'tan sonra hafızanın sosyolojisi çeşitli toplumsal ritüelleri, geçmişte üretilen kültürü, korunan metinleri, pratiklerin deneyimler yoluyla nasıl çoğaltıldığını araştırmıştır ve bu meyanda siyasal hafıza özellikle son yıllarda tarih, sosyoloji ve genel olarak sosyal bilimler alanında ilgi çekici çalışmalara konu olmaktadır (Olick, 2011; Zelizer, 2007).

Siyasal hafıza çalışmalarının gelecekte daha da büyüyeceğini, daha da önem kazanacağını söyleyebiliriz. Aslında siyasal hafıza çalışmalarının güçleniyor oluşu, geçmişte farklı disiplinlerin pek de ilgisini cezbeden bir alan olmamasından kaynaklanmıyor. Bu "ilgisizliğin" nedeni esasında yeni bir alan olarak ortaya çıkmasıyla alâkalıdır. Yeni ortaya çıkan siyasal hafıza çalışmaları alanı doğuşunu ve tanınmasını "bilimsel objektivite" paradigmasının ve pozitivizmle malûl sosyal bilimler telakkisinin aşınmasına borçludur. Siyaset Bilimi ve Tarih disiplinleri sosyal ve siyasal hafıza alanının verimlerini kendi disiplinlerinden "bilimsel objektivite" gerekçesini kullanarak uzak tutmuştur (Novick, 1988). Sosyoloji ve Antropoloji disiplinlerinde de durum farklı olmamış ve Emile Durkheim, Maurice Halbwachs ve Karl Mannheim gibi kuramcıların çalışmalarından türetilebilecekler ampirik ve pozitivist anaakım Amerikan sosyolojisinin galebe çalması ile görmezden gelinmiştir.

Yukarıda adları anılan kuramcıların temelde sosyal ya da kolektif hafıza ile ilgilendiklerini, özel olarak siyasal hafızaya dair bir üretimleri olmadığını hatırlatmak gerekir. Bu kuramcılar toplumsal ya da kolektif hafızanın belirli bir zamanda ve mekânda, muayyen toplumsal şartların ürünü olarak ancak belli bir bağlamda var olabileceğini ileri sürmüşlerdi. Daha sonraları örneğin Paul Connerton (1989) *Toplumlar Nasıl Hatırlar?* başlıklı kitabında hatırlamanın bireysel bir edim olmadığını, hatırlamayı tetikleyen şeylerin ve hatırlananların dış dünyadan gelen uyaranlarla devreye girdiğini ve bu uyaranların bağlamının, içeriğinin toplumsal/siyasal niyetler ve ihtiyaçlar neticesinde üretildiğini söylerken bu temel tezden hareket ediyordu. Connerton sosyal hafızaya, anısını yaşatmaya dair ritüellere ve maddi-bedensel pratiklerin hatırlamayı nasıl tetiklediğine eğilirken yine aynı fikirden esinleniyordu. Kısacası ilk ya da son kuşak bu kuramcılar en nihayetinde herhangi bir sosyal ya da kolektif hafızanın belirli bir toplumsal grup tarafından üretilen temsiller repertuarı ol-

duğunu söylüyordu. Bu tez siyasal hafıza çalışmalarının da temel tezlerinden biri, ancak alana katkılar bu kökensel kaynağın fazlasıyla geliştirilmesine dayanıyor diyebiliriz.

David Lowenthal'in (1999) *Geçmiş Bir Yabancı Ülkedir* adlı çığır açıcı çalışmasındaki tezler ise hafıza ve tarih arasındaki ilişkiyi tartışırken geçmişi yapılandıranların, hikâye edenlerin, geçmişi olduğu gibi aktarma iddiasında olanların esasında o geçmişi gayet seçmeci bir okumaya tabi tutarak yeniden inşa ettiklerini gösterir. İhtiyaçların ve beklentilerin tarihin nasıl okunacağını belirlediğini gösterir. Lowenthal'in bu radikal tezinin bir sonucu geçmişin esasında hatırlanmak istendiği gibi hatırlandığı, "nesnellik" adına gayet seçmeci, ideolojik çıkar ve kimliğe göre okuma yapıldığıdır. Olası pek çok geçmiş anlatısından bir tanesinin seçilmesi ve en makbûl geçmiş olarak temsil edilmesi, anlatılması, öğretilmesi modernlikle beraber deneyimlediğimiz şeylerdir buna göre. Lowenthal'in çalışmasında geçmişin anlatımında görsel malzemenin kullanımının önemi, kolektif hafızanın üretiminde anma törenlerinin rolü gibi başlıklara da inilir. Görsel malzemenin kullanımı ve anma törenleri gibi detayların milliyetçilik üzerine yürütülen araştırmalarda ve ulus-devletlerin resmî tarih anlatılarında işgâl ettiği yer konusundaki çalışmalarda patlama yaratması bu bakımdan tesadüfi değildir. Ulus-devletin geçmişi kamusal törenler, anıtlar, sergiler yoluyla yeniden oluşturmasına dair zengin bir literatür oluşmuştur (Spillman, 1997; Horne, 1994). 90'lardan beri milliyetçilik üzerine çalışan kimseler ulusların ritüeller, mitler ve bu ulusal mitlerin yeniden üretimi, ulusun "hayalî cemaat" olarak varlığını tahkim edecek sembolik unsurların altının çizilmesi stratejisini izlediklerini kaydetmekteler (Hobsbawm ve Ranger, 1983; Smith, 1993, 1999; Anderson, 1991). Bu noktadan hareketle ulusun kolektif ve hatta siyasal hafızası kültürel mirasının, geleneğinin bir parçası sayılmakta ve siyasal hafıza bu anlamda ulusun birlik ve beraberliği ile kültürel türdeşliğinin sağlanmasında işe koşulmaktadır (Boym, 1994). Farklı toplumlarda çeşitli tarihsel olayların ulusun siyasal hafızasında tuttuğu yer ve ifade ettikleri bu dolayımla düşünülebilir. Örneğin İsrail için Masada miti (Ben-Yehuda, 1995) ya da Amerika'nın güneyinde konfederasyon bayrağının anlamı ve daha da geriye gidersek Langemarck'ta kurşunların üzerine yürüyen genç Alman askerleri miti bu bağlamda anılabilir. Kısacası siyasal hafıza ulus devletin elinde çeşitli yollarla standartlaştırılıp yeniden üretilir. Bu yollar ulusal günler ve bayramlar, kurucu babaların söylevleri, popüler basındaki yazılar ve makaleler, belgeseller, resimler ve fotoğraflar, heykeller, anıtlar ve medyadaki başka mecralar olabilir (Lowenthal, 1999; Le Goff, 1992: 86-88).

Şüphesiz araştırma faaliyetinin böyle bir yönelim kazanmasının ve siyasal hafıza çalışmalarının doğuşunun başka gerekçeleri de vardır. Örneğin Michel Foucault'nun ulusal tarih anlatılarının akışını bozan ve köken anlatısının altını oyan *genealogy* (soykütüksel okuma) yaklaşımını anmak gerekir. Ulusal ta-

rih anlatılarının imâ ettiği tarihin başından beri var olmuş, kıvançta ve tasada bir, yani özü hiç bozulmayan bir ulusal cevherin mücadelesi ve zaferleri, acıları şeklinde nakledilen tarihe sahip ulus ve o ulusun hafızası Foucault'nun soykütüksel okumasının sosyal bilimler alanını dönüştürmesinden sonra sorgulanan bir anlatı derekesine düşmüştür. Ulusun büyük ölçüde bir hatırla(t)ma siyaseti güttüğü ve bu siyaset sayesinde kimlik kurduğu, gerçeklik inşa ettiği bu yeni yaklaşımın temel tezidir. Dolayısıyla siyasal hafızaya kimin hükmettiği, neyin hatırlanmasını ve doğal olarak unutulmasını istediği aslında egemenlik alanına dair bir sorundur.[3] Örneğin, Federal Almanya'da Nazi mirasından ve travmatik deneyimlerden kurtulmak adına kamusal tartışmalarda dolaşıma giren *Vergangenheitsbewältigung* (geçmişin üstesinden gelmek) kavramının evrimi ilginçtir. 1950'lerde kavramı ironik bir tarzda ve tırnağa alarak kullanan entelektüellerin bu tavrı zamanın çok yaygın ve yüzeysel Nazi vahşetinde Alman sorumluluğunu arayan yaklaşımların benmerkezci bulunduğunu ve benimsenmediğini anlatıyordu. Bu entelektüeller sahici bir hesaplaşmadan yana olduklarını da kaydediyorlardı. "Geçmişin üstesinden gelme" kavramlaştırması, bunun alternatifi olarak kullanılan *Aufarbeitung* ([geçmişi, hafızayı] işleme, üzerinde çalışma) ve *Trauerarbeit* (yas emeği) nosyonlarından farklı idi (Kansteiner, 102). Daha eskide, 1967'de Alexander ve Margarete Mitscherlich (2004), Nazi ve soykırım geçmişinin "üstesinden gelivermedeki" bu "kolaylığı" *yas tutmaya yeteneksizlik*le analiz etmişlerdi. Siobhan Kattago'nun *Muğlak Hafıza: Nazi Geçmişi ve Alman Ulusal Kimliği* başlıklı kitabı ise 1980'lerde Doğu ve Batı Almanya'da Nazi geçmişin nasıl hatırlandığını, bu yükle nasıl "başa çıkıldığını" karşılaştırmalı olarak analiz eder. 1990'larda Almanya birleştikten sonra Yahudilere yapılanların ortak siyasal hafızadaki tanımlanma biçimini tartışan Kattago sonuçta hem Doğu, hem de Batı Almanya'da ve daha sonra birleşmiş Almanya'da geçmişin siyasal ihtiyaçlar ve o sıradaki çıkarlar çerçevesinde manipülatif bir okumaya tabi tutulduğunu öne sürer. Bu durum sadece Alman toplumunun bir özelliği olarak düşünülmemelidir. Geçmişle bu biçimde ilişkiye geçmek, siyasal hafızanın bu tür operasyonlarla var olması ulus-devletin ve modern toplumların tanıdık icraatlerindendir.

Literatürde sadece "merkez" değil, çevrenin de araştırma konusu olduğunu kaydetmeliyiz. Geçiş dönemi adalet mekanizması olarak tarif edilen kavram esasında otoriter/totaliter idareler, büyük ve yıkıcı savaşlar, katliamlar, soykırım vb. felaketlerden sonraki dönemlerde geçmişin kayıplarını, zararlarını ve mağ-

3 Bu yeni paradigmatik dönüşümle beraber ulusların fobilerini, temel korkularını saptamayı amaç edinmiş çalışmalar ortaya çıkmıştır. Asifa Hussain ve William Miller, *Çokkültürlü Milliyetçilik: İslâmofobi, Anglofobi ve İntikalleri* adlı eserlerinde (2006) İskoçların temel korkularını saptamaya çalışırlar örneğin. Hussain ve Miller, temel korkulardan olan İslâmofobi'yi sokakta ölçmeye, toplumsal köklerini tesbite çalışırlar, bu korkunun kültür ve politika alanında nasıl ortaya çıktığına bakarken aynı zamanda İskoç dışlamacılığının siyasal hafızasına dair fotoğraflar da çekmişlerdir. Hussain ve Miller, müslümanlara ve İslâma dair tarihten nakledilenleri siyasal hafızanın neleri içerebildiği dolayımında bir analize tabi tutmuşlardır.

duriyetlerini tazmin etmek için devreye sokulur. Çeşitli kurumları ve mekanizmaları yaratan bu adalet mekanizması da siyasal hafıza kapsamında düşünülebilir. Katharine Hodgkin ve Susannah Radstone'un (2003) *Mücadele Edilen Geçmiş: Hafıza Siyaseti* adlı derlemesi bu duruma misaldir. Bu kitapta sıralanan ve çok farklı ülkelerden, farklı zaman dilimlerinde vuku bulmuş travmatik deneyimlerin kimliklerin ve siyasal hafızanın kuruluşuna etkisi detaylı biçimde anlatılmıştır.

Laleh Khalili'nin (2007) *Filistin'in Kahramanları ve Şehitleri* adlı kitabı ise Türkiye'de sağ ya da sol siyasal kültürün kilit kavramlarından olan kahramanlık nosyonu ve şehitlik kültüne Filistinli savaşçıların ortalama Filistinlinin siyasal muhayyilesinde kapladığı alanın özgüllüğü bağlamında bakar ve Filistinli kimliğinin oluşumundaki rolüne odaklanır (65-149). Şehitlik ve kahramanlık payesinin siyasal alanda kullanımı ve kimlik oluşumundaki kilit rolü üzerine ilk çalışmalar özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Almanya dolayımıyla yapılmıştır. Albert Leo Schlageter'in cenazesi ve Langemarck şehitleri üzerinden yürüyen bu söylem Almanların kahramanlık ve şehadet ikilisini modern kimliklerinin kurucu unsurları hâline getirmelerine ve milliyetçiliğin panteonunda nadide bir yere koymalarına vesile olmuştu (Baird, 1990). Modern siyasal kültürde esasen profan, dinsel bir kutsallıktan türeyen şehitlik kültünün milliyetçi anlatının kalbine yerleştiğine tanık oluyoruz. Türk siyasal kültüründe de durumun pek farklı olmadığı açık. Geçmişle, bellek siyaseti ve hafızanın politikasıyla ilgili bu kısımdan sonra ülkücü siyasal hafızaya dair bölüme geçebiliriz.

70'ler, ülkücüler ve siyasal hafıza

Bu yazının konusu, Türkiye'de hafıza siyasetinin bir tahlilini veya muhasebesini yapmak değildir.[4] Burada sadece özgül bir izleğe odaklanıyoruz: Ülkücü hareketin 1970'li yıllara ilişkin siyasal hafıza üretimini yokluyoruz.[5] Bu mütevazı okuma denemesinin, 70'li yılların, bir siyasal hafıza *konusu* –veya özel bir *hafıza zamanı*- olarak incelenmesine katkıda bulunacağını umuyoruz. 70'ler gündelik siyasal söylemde genellikle siyasal şiddetin iç savaş benzeri bir boyuta ulaştığı bir tür "karanlık çağ" olarak anılmaktadır ve ülkücüler o dönemin aktörlerinden, çatışmanın taraflarından birisidir. Tabii onların 70'lere dair siyasal hafızası, özel olarak ülkücülerin, genel olarak sağ ideolojinin zihniyet kalıplarına dair de bize fikir verecektir.

---

4 Bu konuda bazı soruları ortaya atan bir yazı için Tanıl Bora'nın "Geçmişle Hesaplaşmak: 'Söyledim ve Vicdanımı Kurtardım'dan Ötesi" başlıklı yazısına bakılabilir.

5 Yararlandığımız temel metinler, Tuncer Günay, Erol Kılınç, Haluk Kırcı ve Yağmur Tunalı'nın anıları, Nevzat Kösoğlu'yla yapılan nehir söyleşi, Cezmi Bayram, Selçuk Küpçük, Alişan Satılmış-Metin Turhan, Mümtaz'er Türköne ve Ahmet Turan Alkan'ın dönem değerlendirmeleridir.

68: Darbe, komplo

Türkiye'de sağ ideolojik söylemin yakın dönemdeki -AKP iktidarının kendini güçlü/rahat hissettiği 2008 sonrasında- belirgin bir itiyadından söz ederek başlayalım: Solun ya da sola ait olduğu varsayılan tarihin, o tarihe ait örüntülerin, kimi simgelerin 'solluklarına' dair standartları tanımlamak, 'sahih' sol olup olmadıklarını belirlemek. Hegemonik bir jesttir bu; eleştirel bir okuma, serinkanlı bir muhasebe ve ciddi bir özeleştiri davetinden çok paternalist ve *hubris*'i çok belirgin bir edayla "dersini vermek" şeklinde tarif edilebilir bu jest. Bunun için de sık sık dünyayla ve özellikle Batı'yla mukayeseye müracaat edilir. 68-71 aralığına dair çizilen tablo, bu paternalist tavrın tipik bir örneğidir. Buna göre, "Avrupa'da gençler özgürlük peşinde koşarlarken bizdekiler darbe şartlarını olgunlaştırmak için sokağa dökülmüşlerdir (...) ve planlanan bir sol darbenin sivil uzantıları" olmuşlardır (Türköne, 2012: 12). Dolayısıyla Türkiye'de "darbe peşinde koşan cuntacıları çekip çıkarttığınız zaman geride 68 diye hiçbir şey kalmıyor"dur (49). Türköne'nin okuması, Türkiye'de genel olarak sağın yakın geçmişe ve özellikle solun rolüne bakarken serinkanlı bir mülahaza yerine yarı-doğrularla indirgemecilik yapmasının tipik bir örneği sayılabilir.[6] Türkiye 68'inin "Batı"dakinden farklı olduğu doğrudur, ancak bütünüyle başka olduğu doğru değildir; çok yönlü bir toplumsal hareketlenme, edebi arayış, cinsel özgürleşme, sanatta ve müzikte yeni açılımlar, geleneksel toplumun değişmesine dair taleplerle pek çok alanda karşılığını bulmuştur Türkiye'de 68. Türkiye solunun bütünüyle askerî darbe seçeneğine angaje olduğunu, Kemalizmden kopamadığını iddia etmek de mümkün değildir.[7] Türkiye solunda 68-71 deneyiminin –keza 70'lerin de– eleştirel muhasebesini yapma yönünde uzun süredir devam eden yoğun hesaplaşmadan[8] Türköne tamamen sarfınazar etmektedir. Elbette bu tutum Türköne'ye mahsus değildir. Sağda genel olarak solun geçmişindeki şiddetle, "haklı şiddet" mefhumuyla hesaplaşmamış olduğu, bu muhasebeden özellikle kaçındığı vurgulanırken sağın bu hesaplaşmayı layıkıyla yaptığı ve şiddeti mahkûm ettiği varsayılır. Bu noktada asıl problemin "yaşadıklarından ders çıkartmayan 68 kuşağının açtığı yoldan devam eden bir sonraki kuşak" olduğu ve "68 kuşağının açtığı kapıdan yola devam eden ikinci neslin, yani 1970'lerin ikinci yarısında kavgayı tırmandıran neslin" sorumlu olduğu ileri sürülür (13). Ahmet Turan Alkan, 70'lerin heyecanını şefkatle hatırlamakla beraber, 80'lerdeki değişimin olumlu bir muhasebesini (başta "liberalleşme ve si-

---

6 Bu tutumun bir uç örneği de, ısrarla Alevi olduğu belirtilme gereği duyulan, "solcu" olduğuna kanaat getirilmiş Haydar Saltık'ı "12 Eylül'ün gerçek beyni" ilan eden ve solcuların 12 Eylül rejimini desteklemesinde "solcu" ve Alevi Haydar Saltık'ın kilit rol oynayacağı sonucuna varan Yıldıray Oğur'un yazılarıdır (*Taraf*, 15 ve 17 Eylül 2008).

7 Kemalizmden kopuş meselesi daha 70'lerde tartışılmıştır. Sadece bir örnek: Laçiner, 1976 ve 1977, ayrıca 1998.

8 Solun iki ayrı (zıt) akımından iki örnek aktarmakla yetinelim: Zileli, 2002a, 2002b ve Polat, 2010.

villeşme") yaparken, 70'ler hakkında eninde sonunda "gençliğim eyvah" makamından çalar (Alkan, 1995: 38-44).

70'lerin, birbirinden adeta nedensizce nefret eden, birbirini ortadan kaldırmak için sebep aramayan, aklını kaybetmiş, tüm iyi hasletlerini yitirmiş bir grup zombinin mücadelesi gibi tasvirinin yaygın ve popüler anlatı formunu oluşturduğunu söyleyebiliriz. Tuhaf olan şudur: Bu kadar hatalarla dolu, bu kadar günah yüklü bir geçmişin kefaretini kim ödeyecektir, bunca günahın sahibi kimdir, onca suçu kim işlemiştir sorularının yanıtı, sağın kahhar ekseriyeti için basitçe soldur. Sağ o "karanlık", o "fecaat" tarihin faili değildir, solun şiddetperverliği, hatta ondan da önce *mutlak kötülüğü* yol açmıştır onca felâkete.

Türköne'nin sağın 68'ine dair özeleştiri adına yazdıkları çok kısadır ve bizzat yakındığı, sağda özeleştiri geleneğinin olmadığı tespitine ilave delil sağlar gibidir (76). Komando kampları ve Kanlı Pazar bahsinde, Özel Harp Dairesi'nin sağ kitleyi ajite etmeye dönük operasyonlarına değinirken "önce sol cuntanın sokak gücüne dönüşecek, sonra karşısında sağ esaslı bir dönüşümden geçerek anti-tezi oluşturacaktır. Kafa kafaya tokuşan sağ ile solun elbirliği ile tırmandıracağı şiddet, darbe için aranan şartları olgunlaştıracaktır" diyerek, sağı da solu da derin devletin basit birer piyonu, sağcı ve solcuları iradesiz, kolayca manipüle edilebilen, kişiliği gelişmemiş varlıklar derekesine indirir (77).

Siyasal failleri, toplumsal özneleri piyonlaştıran bu süper manipülasyon imgesi, 70'lere ilişkin genel tasavvura damgasını vurmuştur. 70'lerin siyasal şiddeti bütünüyle askerî darbenin koşullarını hazırlamaya dönük bir "senaryo" olarak düşünülür. Stalinist terminolojideki "objektif hain" kavramını andıran biçimde, bütün failler, bilinçlerinden-iradelerinden bağımsız olarak, sanki bu senaryonun figüranları gibi tasavvur edilirler. Türköne, 12 Eylül darbesinden birkaç gün önce Kızılay'da kendisini vurmaya gelen bir suikastçıdan uyanık davranması sayesinde kurtuluşunu "bir gün önce Kızılay'a bomba paketlerini bırakanlar, iki gün önce beni infaza gelenler artık iktidardaydı. Cinayet işlemenin bir sebebi kalmamıştı" (22-3) diye anlatır. Solcu suikastçı-militanla 12 Eylül darbesi ve iktidarı özdeşleşiverirler böylece! 70'lerin siyasal eylemcileri, 68'de "büyük hayallerle evden kaçan, sonra fuhuş tacirlerinin eline düşen zavallı genç kızlara (...) bugün anlatılan 68 masalları da pavyon süsü verilmiş karanlık mahzenlerde karşılarına çıkan pırıltılı lambalara" benzetilir (14). Bu süper manipülasyon imgesi yakın dönemde köpürtülmekle birlikte yeni değildir. Romancı Tarık Buğra'nın 1979'da yayımladığı *Gençliğim Eyvah* romanı da, Cumhuriyet dönemini kapsamakla beraber asıl olarak 70'li yılların "anarşi ortamına" odaklanarak tam teşekküllü bir komplo resmi çizer. Romandaki fesat "ihtiyar", "Türkiye'de karışıklık çıkartmak" için değerlerin içini boşlat(tır)ır, anlaşmazlıkları körükler, "Sersemlikleri Koruma, Geliştirme ve Yayma Vakfı", "Dalkavuk Çiftlikleri" kurdurtur, en emin yöntem olarak "gençleri kullanır", üniversitelere el atar, gençleri robotlaştırır, birbirine kırdırır. Türk Sağı'nın neredeyse var olma-

ya başladığı andan itibaren ama özellikle anti-komünizm çağında iyice kemikleşen üniversitedeki muhalefetten duyduğu tedirginlik, gençliğin zehirlenmesi teması gibi kimi korkuların resmigeçit yaptığı bir romandır *Gençliğim Eyvah* ve milliyetçi-muhafazakâr bilinç-dışının mükemmelen temsil edildiğini görürüz.

"Meşru müdafaa kavgası"

Ülkücü hatıratta, 1970'lerde yaptıklarının esastaki haklılığına dair bir şüpheye rastlanmaz. 12 Eylül darbesi sonrasında açılan MHP davasında, ülkücü hareketin "milli refleksi" temsil ettiği tezini ileri sürmüş olan dönemin parti yöneticisi Nevzat Kösoğlu, 2008'de yayımlanan nehir söyleşi kitabında, ülkücü hareketin 80 öncesini şeksiz şüphesiz savunur. O, 70'lerdeki mücadelenin ülkeyi "düşürmek isteyen Rus emperyalizmine karşı verildiğinden", Türkiye'yi "Afganistan olmaktan" kurtardığı fikrindedir; "Türkiye'yi düşürselerdi Sovyetler parçalanmazdı" der (Çakır: 230) -hatta "heyeti umumiyesi itibarıyla yapılan iş, Cumhuriyet tarihinin en büyük vatan savunmasıydı. Bu bir Milli Mücadele idi ve başarılmıştır" der (235). Kösoğlu, ülkücülerin kendileri iktidara gelemeseler de milliyetçiliği devlete-millete kabul ettirmiş olduklarını düşünür -MHP yöneticilerinden Agâh Oktay Güner'in MHP davasında sarf ettiği ünlü "Fikri iktidarda kendi zindanda bir siyasi heyetiz" sözünün bir teyididir bu.

Cezmi Bayram'a göre ülkücülerinki, "Türkiye'yi bir Sovyet cumhuriyeti yapma gayreti ve örtülü bir Kızıl Ordu istilasına karşı milliyetçilerin verdiği meşru müdafaa kavgası"dır (Bayram: 39). Yağmur Tunalı tehlikeyi tasvir ederken, sol hareketin eriştiği toplumsal seferberlik potansiyelinin açık sözlü bir ikrarını da yapar: "Komünizm hareketi dalga dalga yayılıyor, kontrol altına alınamayacak kadar yaygınlaşıyor ve katılanlar çığ gibi büyüyordu. Devlet eliyle bu hareketi bastırmak neredeyse imkânsızdı". "Milli müdafaa refleksiyle" harekete geçen ülkücüler olmasa, "öncü birlikleriyle onların devlet güçlerine ulaşmalarını engellemese", "onları her gün her saat meşgul etmese", SSCB dostu bir hükümetin kurulmasına yol açacak bir darbe olması muhakkaktır, ona bakılırsa (39-41 ve 285). Erol Kılınç "12 Eylül askerî darbesi öncesinde (...) militan solun asker ve aydın kesimini, devlet kurum ve kuruluşlarını tamamıyla etki alanlarına almalarını önleyerek, ülkeyi Sovyet dostu ve taraftarı bir idareye teslim etmemeleri için *uyarıcı* rolü" oynadıklarını ileri sürer; ülkücüler olmasa "üniversiteler ve fabrikalar tamamen Dev-Genç ve Disk başta olmak üzere ihtilalin kitlesel ve militan gücünün eline geçecek, bunlar, kendi paralelinde yer almaya müsait komutanların da geçici yardım ve müzaheretlerini sağlayıp Türkiye'yi teslim alacaklardı[r]". Bu bakımdan 12 Eylül rejiminin "denge politikası uygulamayı marifet sayıp devlet yıkıcılarıyla ülkücüleri aynı kefeye koymak gafletine" düşmesine hâlâ kızgındır (211). Yağmur Tunalı, ülkücülerin yargılanmasını ve solla aynı kefeye konmalarını, devlet hikmeti adına büyük bir zaaf olarak gö-

rür. Devletin gayrı nizamî operasyonlarında istihdam edilen (cinayet hükümlüsü) ülkücülerle ilgili Tansu Çiller'in 1996'da söylediği ünlü "Devlet için kurşun atan da yiyen de şereflidir" sözüne atıfla, işte bu sözün skandal hâline gelmesinin, bu şerefin sorgulanır hâle gelmesinin büyük bir zillet olduğu kanısındadır (264). Carl Schmitt'in soluğunu hissederiz burada: Hukuku iptal etme, olağanüstü hâl yaratma erki, devlet olmanın nihai sınanma kertesi ve şânıdır. Ülkücü ideologlar, bu erki ve meşruiyeti ülkücü harekete de naklederler.

Solun/komünistlerin insanlığından çıkmış, irrasyonel biçimde siyasal ütopyanizmden gözü kararmış, düşünmeyen, hissetmeyen, idealine sorgusuz sualsiz bağlı insan-altı varlık şeklinde resmedilerek kötücülleştirmesi, onun baş hasmı olarak ülkücüler için, peşinen ve ahiren, tükenmez bir meşruiyet kaynağıdır. Bu mutlak kötülük, ideolojik muhtevanın yanı sıra, daha doğrusu ondan önce, solun dış güçlere/yabancıya, o kadar da değil, tarihsel düşman "Moskof"a hizmet ediyor olmasıyla pekişir. Yağmur Tunalı'nın sathîlikleri, zaafları, kusurları hem ikrar etmek, hem mazur göstermek üzere kullandığı ifade, patetiktir: "Türklük ediyorduk" (Tunalı, 2013: 96).

Diğer anılardan farkı, görece alt rütbeli, tabandan bir ülkücünün deneyimini samimiyetle aktarmak olan Tuncer Günay, 70'lerdeki eylemlerinin canlı tasvirini yapar. "Komünistler gibi eylem değil ameliyat" dediklerini söylediği şiddet fillerini, yatılı erkek okulu hatıratıyla siyasal heroizm arasında salınan bir dille anlatır. "İndirme" dedikleri sopalı saldırıların hedef yelpazesini alabildiğine geniş çizdiğini görürüz:

> Kimleri mi indiriyorduk? Mukaddes değerlerimize, bayrağımıza, dinimize, askerimize, polisimize, birlik ve beraberliğimize, tarihimize, ecdadımıza, milli kültürümüze, Atatürk'e ve devletimize saldıran komünist örgüt militanlarını, Ateistleri, hippileri, toplum değerlerine ve kurallarına aykırı davranan marjinal tipleri, KGB ve CIA ajanları olduğunu öğrendiğimiz turistleri, fuhuş yaptıranları ve yapanları, sübyancıları, cinsel tacizcileri, stokçuları, vurguncuları, sigara tombalacılarını, esrarkeşleri ve uyuşturucu satıcılarını, toplum içinde alenen homoseksüelliğini teşhir edenleri, özendirenleri, kumarhane işletenleri, dolandırıcıları, halkı huzursuz eden sokak kabadayılarını ve esnafı haraca bağlayan bitirimleri indiriyorduk. (...) Ülkücüler sadece Bolşeviklerle değil, toplumu saran, tehdit eden ve çürüten bütün sosyal cerahatlarla ve mikroplarla da savaşıyordu (17-8).

Düşmanlaştırılanların, kriminalize edilenlerin bolluğuyla, 'çoğulluğuyla' beraber, tıbbi mecazlar ve steril ahlâklı toplum tahayyülü dikkate değerdir. Günay'ın, bu "indirmelerle" uygulanan şiddet ve salınan korku sayesinde "ot" olarak nitelenen tarafsız öğrencilerin kendilerine katıldığını gururla aktarmasını ülkücü sağın şiddetle hesaplaşmaktan esasında ne anladığının samimi bir teyidi sayabiliriz (52-3). O "bizi birbirimize kenetleyip birleştiren, ihtiraslı nefretimizdi" (12) derken, bunca "haşinleşmiş" olmalarını "etki-tepki kanununa" bağlar (65).

Pek bereketli olmayan ülkücü edebiyatın başyapıtlarından olan, Emine Işınsu'nun 1974'te yayımlanan ve 12 Mart döneminde ülkücü Dursun Önkuzu'nun öldürülmesini dramatize eden *Sancı*'sında da şedit bir şeytanlaştırma vardır: "Dövüştüklerimiz gâvurdan beter" (26). *Sancı*'da solcuların esas olarak züppe orta sınıf çocukları oldukları işlenir; aralarındaki tek tük "Anadolu çocukları" da Kürt ya da Alevidir: "Yozlaşmış Anadolu kasabaları, köyleri... zaten daha ziyade doğululardır" (203). Kürt antipatisinin/fobisinin yanı sıra Türk Sağı'nın Osmanlı'dan devraldığı millet-i hakime zihniyetiyle Alevilere bakışının kristalize olduğu anlardır bunlar.

Burada bir "kadın" parantezi açalım... Az evvel değindiğimiz -çok ve uzun dönemli satan- *Sancı* romanı, ülkücüleri şövalye davranışlı kahramanlar olarak tasvir ederken; bu davranışın bir cephesini, solcuların iffetine hürmet etmediği kızlara "şövalyece" davranmaları oluşturuyordu. Yağmur Tunalı'nın 70'lerin üniversiteli ülkücü gençliğine ilişkin gözlemleri, şövalyelik olarak görülen bu mesafeliliğin, aslında basbayağı fobinin barındırdığı problemlerle yüzleşmeyi denemesi bakımından ilginçtir. Kızlarla konuşamayan, "utangaçlığı aşan bir çekingenlikleri olan", "bu gerginlikle kadınlarla ünsiyetten çekinen" "mahçub Anadolu delikanlıları", kızlarla "yakınlık kurabilenlere [de]... kıskançlığın sevkiyle kavgacı bir üslubu benimse"mişlerdir onun anlatımında. Bu durumda kızların çoğu solcu olmuş, az sayıda ülkücü kız da herkesin onları koruma refleksine girdiği, bunun zaman zaman "huzursuzluk verecek kadar hastalıklı durumlara kadar vardığı" marazî bir hâl içinde boğulmuşlardır (125-6 ve 172-3). Tunalı bu marazı samimiyetle ve hayıflanarak tasvir eder ama berisini tartışmaz.

Kadın konusundaki gibi marazları, zaafları ikincilleştiren mutlak haklılık inancı, bazı yazarlarda, *yozlaşma* anlatısıyla gölgelenir. Bunu açıkça tartışan iki yazar, Tuncer Günay ve Yağmur Tunalı, sorunu hızlı kitleselleşmeye bağlarlar. Günay, tabandaki militan perspektifinden, anormal büyüyen kitlenin denetiminin sağlanamaması ve hiyerarşinin kurulamamasından yakınır. Hareketin entelektüellerinden Yağmur Tunalı ise "erken çoğalma kaliteyi düşürmüştür" şikâyetinde bulunur (65). Kavgacılar öne geçmiş, "negatif seleksiyon" başlamıştır (105). Tunalı, 70'ler muhasebesinde dönüp dolaşıp ülkücü hareketin sanata kültüre duyarsızlığından, cehaletinden, düşünmeyi bilmemesinden dert yanar. Seviyesizliğe, görgüsüzlüğe kadar vardırır lafı (391)... Ne solcular, ne İslâmcılar gibi bir yaşam tarzı geliştirememiş olmak gibi temel bir zaafa işaret eder (237). Solun kültüre yaptığı emek yatırımına açıkça gıpta etmekten geri kalamadığını görürüz. 1976'da 'şahane' bir ilgisizlikten ötürü kısa bir süre yaşatabildikleri milliyetçi tiyatro girişiminin ilham kaynağı, solcuların Ankara Sanat Tiyatrosu olmuştur (169). "Entelektüel direksiyon sola kaptır"ılmıştır ve hâlâ da ele geçirilebilmiş değildir Tunalı'ya göre (204). Aslında bir siyasal-ideolojik hareket açısından hiç küçümsememesi gereken bu zaafların peşin ve ahir mazereti,

"kavga ediyor olmaktır", yani yine meşru vatan müdafaası, "Türklük ediyor" olmak, bütün kusurları affettirmiştir!

"Kayıp nesil" - "Adanmış nesil"

"Aynı silahın hem solcular hem sağcılar tarafından kullanıldığı" anekdotu, 12 Eylül öncesi siyasal şiddetin tamamen darbe hazırlayanların manipülasyonuna dayandığı tezinin çarpıcı malzemelerindendir. Ülkücü yazarlardan Selçuk Küpçük de (163-4) kullanır aynı anekdotu. Tuncer Günay ise, bizzat bu anekdotun manipülatif biçimde kullanıldığı uyarısını yapar. Aynı silahın iki hasım tarafça da kullanılabilmiş olması, sadece kazadır ona göre: "Bazı indirmeci arkadaşlarımız komünist eylemcilerden ele geçirdikleri bu kirli ve gezgin silahları hemen elden çıkarıp emniyete vermek yerine akılsızca beline takmış olmalıdır" (14).

Günay, 70'lerde sağ ve sol eylemcilerin büyük ve karanlık güçlerce "kullanıldıkları" vakaların varlığını teslim etmekle beraber 70'lerin 'büyük resmini' bu vakalara indirgeyerek açıklamanın mümkün olmadığını vurgulamak için yapar bu uyarıyı. Günay da, hemen bütün ülkücü yazarlar gibi, 70'ler kuşağının manevi olarak 'harcanmasından' rahatsızdır. Yağmur Tunalı "kayıp nesil"in aynı zamanda "adanmış nesil" olduğunu söyler, "öfke ve nefret kokan pişmanlıklarda biz yokuz" der (21) ülkücüler, 70'leri, 70'lerin özellikle 'yozlaşma' öncesi ilk dönemini, bir tür altın çağ gibi tasvir ederler. Haluk Kırcı "büyük sorumluluklara, büyük yükleri taşımaya" talip, "aktivitenin zirvelerinde gezinen" idealistler olarak tanımlar kuşağını (1998: 13). Nostaljik diyebileceğimiz bir yaklaşımı benimseyen Ahmet Turan Alkan dahi "bir nesli serâpa heyecan ve enerji haline getiren o tarif edilmez beraberlik hissi"ni yâd eder. Bu "ruh kimyası", "o herc-ü merc günlerinde onları, başkalarının yazdığı sinsi ve hesâbî bir senaryonun piyonları durumuna düşmekten kurtarıp son tahlilde kahramanlaştır"mıştır Alkan'a bakılırsa (1997: 103-4). Başka deyişle, "objektif olarak" kullanılmış olsaydılar bile onları aklayacak bir öznellik-faillik arzuları ve samimiyetleri vardır.

Buna karşılık Selçuk Küpçük, daha genç kuşaktan –70'lere çocuk olarak tanıklık etmiştir– olmanın mesafesiyle ve sosyal teoriye başvurarak konuşur. Bu tutumunda, 1980'lerde oluşan Türk-İslâm ülkücülüğü çizgisinin MHP/ülkücü hareketin resmî politikasına yönelttiği eleştirileri (Bora ve Can, 2009: 281-375) paylaşıyor olmasının da etkisi vardır. Küpçük, ülkücü hareketi "merkez-çevre çatışması" bağlamında, şehirleşen "Anadolu çocuklarının" İslâmi duyarlılığının ifadesi olarak görmek ister. Kemalist ideolojinin, modernist-Oryantalist ("yapay") pozitivist paradigmasının ve ulusal kimlik kurgusunun etkisinde biçimlenen milliyetçiliğinin karşısına koyulan bu ülkücülük "mito-politik fazlalıklarını atıp, üzerine bastığı toprakların bin yıllık kolektif tarihini seküler arızalardan sıyırarak gerçekçi bir öze ulaştırmadıkça... ulusalcılığın anaforuna kapılmaktan kurtulamayacak"tır (52). 70'lerde dış (veya "esir") Türklere yönelik "proje-

yi taşıyacak ekonominin sınıfın olmaması", ülkücü ideolojinin politik söyleminin de altını boşaltmıştır Küpçük'e göre. Bu açık onun nazarında, günümüzde Anadolu sermayesinin oluşması ve Gülen Cemaati'nin "Türk Dünyası'nda yaptığı eğitim hizmetleri" sayesinde kapanmaktadır (117).

Solcu imgesi

Ülkücülerin 70'lere ilişkin siyasal hafızasında solun *mutlak kötü* olarak yaşadığını belirttik. İlginçtir, ele aldığımız örnekler arasında solu şeytanlaştırmada en ileri giden, kendisi hiç silah kullanmadığını, fiilen şiddete karışmadığını yazan, "kültür-sanat"çı Yağmur Tunalı'dır. "Bolşevik ve azılı mezhepçi" (33-4) diye sıfatlandırdığı (Alevi fobisi gözden kaçmasın) sol, "hizmet edecek bir sahip arayan bir iç dünyasıyla anasına-atasına hor ve yan bakan hayırsız evlad"dır; "Türk gibi komünist" olamamışlardır (335, 337). Maçist şeref kodlarıyla ölçüldüğünde de aşağıdır sol: "bizimkiler açık ve mertçe eylemi tercih etmek isterdi... diğerleri 'daha kaypak güreşirlerdi'" (272).

Beri yandan bu şedit husumetiyle Yağmur Tunalı dahi, 70'lerin eylemci kuşağına sol-sağ bütünlüğüyle sahip çıktığı bir nokta vardır: "Biz inanan ve kavga eden iki ateşli kitleydik"..."Kavga inananlar arasındaydı"... "Bir ideal için savaşıyorlardı" (23, 317). Kavganın, politizasyonun dışında kalan "otlara" nazaran, solcular hiç değilse bir ideal taşıyorlardır. Erol Kılınç'ın Kızıldere'de öldürülen Mahir Çayan ve arkadaşları hakkında yazdıkları bu söyleminin bir örneğidir: "Görülüyor ki bu gençler, her şeye rağmen inanmışlar ve inançları uğrunda kelleyi koltuğa alıp can pazarında baş vermişlerdir. Kötü bir ideoloji uğrunda, yiğitçe bir ölüm!... İdeolojilerine lânet okurken, yiğitliklerine şapka çıkarmakta hiçbir beis görmüyorum!" (154).

Ülkücü söylemde, devrimci gençlerin de 'aslında' iyi niyetli anti-emperyalist vatanseverler oldukları ancak istismar ve iğfal edildikleri fikrinin işlenmesi de hiç istisnai değildir. 70'lerdeki MHP ileri gelenlerinden Nevzat Kösoğlu "Marksist ideolojinin sahte cennet vaatlerine kanan gençleri kınamıyorum; onların millet sevgisiyle, insan sevgisiyle ve adaletsizliklere, sömürülere isyan duygusuyla o oltaya takıldıklarını düşünüyorum" der (232-3). Yağmur Tunalı bile mazur görür solcuları: "Asla memleketi birilerine peşkeş çekmek istemezlerdi. Onlar, organizasyonun karakterini ya tam anlamamışlardı, ya da hareketin çıkışındaki gayeyi görmüş olsalar bile, ileri bir memleket olmanın ve fakirleri zengin edecek bir sistemin hayalini kuruyorlardı. Mâzurdular" (252). Haluk Kırcı solcuların da ülkelerini sevdiklerine, Türkiye'nin geleceği için samimi olarak çaba sarf ettiklerine inandığını belirtir ve bir *kuşak ortaklığının* manevi mirasını sahiplenir: "Birbirleriyle kıyasıya savaşmak zorunda kalan genç insanların serencamı ve dramı iyi anlaşılmalıdır" (1999: 12). Kuşkusuz, hasmı üzerinden aslında yine kendi idealizmini yücelten bir söylemdir bu. Tuncer Günay ki-

tabını, "12 Eylûl'den önce birbirleriyle kavga ederlerken, şimdi Onkoloji hastanelerinin kasvetli servislerinde kanserle boğuşan 78 Kuşağı'nın ÜLKÜCÜ ve DEVRİMCİ (vurgu orijinalde) gençlerine" ithaf etmiştir (5). Selçuk Küpçük de "devrimci" terimini kullanmaktan kaçınmaz, ülkücüler ve devrimciler, birbirine kırdırılarak provokasyonlarla kan dökerek ülkeyi birbirleri için cehenneme çevirmekte ve "idealleri uğruna urganlarda yolları kesiş"mekte kader ortağıdırlar. Temel ortak paydaları "Anadolu'nun fakir, gariban, yağız evlatları" olmalarıdır (149-151).

Küpçük'ün solculara "Anadolu çocuğu" payesi bahşetmesi, istisnaidir! Zira, önce de değindik, ülkücülerin 70'lere ilişkin siyasal hafızasında solcular milliyetçi olmamak yanında *yerli-milli* olmamakla da damgalıdırlar. Başta din olmak üzere "öz" kültürel değerlere yabancılaşmış, kozmopolit, şehirli üst orta sınıfların zûppe çocukları olarak görülürler solcular. "Aralarında pek az Anadolu çocuğu vardı", "daha çok kaymak tabakanın çocukları" idiler (336). Batı hayranıdırlar. Yağmur Tunalı'ya göre, yaşam tarzları itibarıyla, "hayalini kurdukları komünizmi en çok Batı'ya benzer bir şey zannettikleri bile düşünülebilir" (253, 318).

Hatta 68'in ilk evresinde milliyetçilerle devrimciler tartışabilmiştir (Kılınç, 2012: 20). Ancak "çok geçmeden düğmeye basan 'birileri' eğitim, kültür ve bilgi atmosferine pis gazlarını yayıver"mişler, "kan, şiddet ve nefret"i hâkim kılmışlardır (Kırcı, 1998: 46). Erol Kılınç (217) solcuları "kandırılmış kişiler" olarak gördüklerini söyler. Kırcı, komünist diye bildikleri insanları cezaevlerinde tanıdıkça aslında komünizmin ne olduğunu bilmeyen, onun kötülüğünden habersiz, "sosyal dengesizliklerin, ekonomik şartların ve bilgisizliğin kurbanı olmuş kimseler" olduklarını gördüğünü söyler (1998: 64).

Elbette "iyi niyet" ve "kandırılmışlık" kurtarmaz solcuları! Moskof işgali planının işbirlikçisi olma ithamı, onun ötesinde mutlak kötülük imgesi, bu mazeretleri ikincilleştirir. Kaldı ki kandırılmışlığın mazereti, kandırılmaya müsait olma kabahatiyle zayıflar. Sol, yabancı ideolojilere ve devletlere 'müsait' olduğu için kullanılmıştır. Türköne'nin, "derin devlet"in darbe ve istikrarsızlaştırma operasyonlarının asıl aletini sol olarak belirlediğini görmüştük. İki Ülkü Ocakları yöneticisi, devletin gizli birimleri ile ülkücüler arasındaki simbiyoza ilişkin bilgilerin ortaya döküldüğü Susurluk Skandalının ardından, bu ithamı 'iade etmek' üzere, Türkiye'de radikal solun tamamen "derin devlet" tarafından biçimlendirildiği iddiasını işleyen bir kitap yazmışlardı (Satılmış ve Turhan, 2003).

Pişmanlık - kurbanlık

Ülkücülerin 70'lerle ilgili siyasal hafızasında herhalde en önemli pişmanlık ifadesi, yedi TİP üyesi gencin evlerinde öldürüldüğü Balgat katliamı faillerinden Haluk Kırcı'nın örtülü, mahçup ikrarıdır:

Anlatılması uzun, uzun olduğu kadar da üzücü o geceyi yaşamamız, kaderimizin bir tecellisiydi. Bizi iplere taşıyan, yıllarımıza mal olan ve dosyalarda kalan o gecenin olayları, gariplikler ve tesadüfler zincirinin yalnızca bir halkasıydı. Şimdi geriye dönüp baktığımda, *soğuk savaş yıllarının sıcak savaş mağdurları* olan bizleri, katil veya maktul, kim olursak olalım, şiddet rüzgârlarının miras bıraktığı kalıntılar olarak görüyorum. Bu kalıntıların, kan, gözyaşı, kin, nefret ve acıdan oluşan izleri, hangi insana gurur verir, bilmiyorum; bana asla gurur vermiyor! Bunları bir pişmanlık bildirgesi olsun diye yazmıyorum. (...) Kör şiddetin ve irade dışı sebeplere dayanarak ortaya çıkan yapılanmaların hangi sonuçları doğurduğunu ortaya koymaya çalışıyorum. 'öyle olması gerekiyordu; o günün şartları öyleydi; başka türlü olamazdı...' mantığı ve aldatmacası yerine, 'Öyle olmaması gerekirdi, öyle olması hiçbir fayda sağlamadı, bundan sonra öyle olmamalı... özellikle genç insanlarımızı bu illetten korumalıyız..' dediğim için bunları anlatıyor ve gündeme sokmaya çalışıyorum (Kırcı, 1998: 118-9).

Kırcı daha sonra bir söyleşide Balgat katliamı sırasında 20 yaşında olduğunu, ülkenin bir kardeş kavgasının içinde bulunduğunu ve kendilerinin de bir cinnet yaşadığını, şiddetle, vurarak, kırarak bir şeyleri çözmenin mümkün olmadığını, şiddetin şiddeti doğurduğunu anlattı. Ellerinde silahlar kurtarılmış bölgeler ilan eden, halk mahkemelerinde idam cezaları veren solculara karşı, devlete sahip çıktıklarını, komünist işgale karşı direndiklerini ama oyuna getirildiklerini ileri sürdü ve "yaptığım muhasebeyi bugün hayatta olan ve sokakta dolaşan 5 bin katil de yapıyor mu acaba?" (Yükselir, 2010) diye bir mukabelede bulundu. Gerek bu mukabele, gerek anlatının bütünü, bu pişmanlık ifadesine şerh düşer aslında; bir yandan düşmanın kudreti ve kötülüğü, diğer yandan iradenin-failliğin kısıtlanmışlığı, suçu dışarıya atmasını, kötülüğü dışarıya yüklemesini sağlar Kırcı'nın. İrade, sadece "büyük güçlerin" etkisiyle (devlet, süper güçler) değil *kader* tarafından da kısıtlanmıştır. Böylece, pişmanlık 'belirtisi', derhal mağduriyet ve kurbanlık söylemine dönerek sönümlenir. Milliyetçiliğin kendini kurbanlaştıran genel anlatısıyla da uyumludur bu söylem.

Kırcı'nın daha mazeretsiz bir pişmanlığı, İslâmi duyarlılık eksikliğiyle ilgilidir. Roman suretindeki anlatımıyla ülkücüler komünizmi ateizmle eşanlamlı görmüş, kendilerini din ve Allah davasını mücahitleri saymışlardı fakat "amel noktasında" eksik kalmışlardı. Bu eksiklerini yine "kavganın içinde olmalarına" bağlayarak kendilerini rahatlatsalar da, ibadette birçok eksiklikler bırakmış, "küçük günahlardan" kaçınamamışlardı (1999: 115-7). Bu pişmanlığın, 12 Eylül'den sonra Türk-İslâm ülkücülüğü söyleminde politik bir bağlama oturduğunu yineleyelim (Bora ve Can 2009: 281-325).

Devlet ve "kullanılma"

Suçtan arınma, kendini masumlaştırma, kurbanlaştırma stratejilerinden birinin, büyük güçler tarafından kullanılmış olma 'tezi' olduğunu gördük. 70'lerin siyasal şiddetini, darbe koşullarını olgunlaştırmaya dönük manipülasyonla-

ra bağlayan, "kardeşin kardeşe kırdırıldığı" bir komplo olarak yorumlayan açıklamalar, bu apolojetizmi beslemeye uygundur. Ancak örneğin Türkönе'nin gönül rahatlığıyla benimsediği bu açıklamaya angaje olmak, 70'lerin mirasını sahiplenen ülkücüler açısından risklidir. Zira o zaman kendileri de -solcular gibi- "kullanılmış" durumuna düşeceklerdir.

Kaldı ki, devlet tarafından kullanılmakta esasen bir sorun görmeyen ülkücüler az değildir. Erol Kılınç (252) "Devlet Türkeş'ten bir şey isterse" bunun doğru olacağına, Türkeş'in her zaman doğrusunu yapmış olacağına iman eder ve ülkücülerin devlet tarafından *doğru biçimde* kullanılamamış olmasına hayıflanır: yoksa devlet Fransa'daki Gaulist iktidarların yaptıklarını yapmış, solcuların kökünü üniversitelerden kazımış olsa (bu bilginin nereden edinildiği belli değildir ve tarihsel gerçeklikle alâkasızdır) mesele daha başından çözülmüş olacaktır. Tunalı'nın, "devlet için kurşun atan da kurşun yiyen de şereflidir" sözünün itibarsızlaştırılmasına nasıl tepki gösterdiğine yukarıda değinilmişti.

"Derin devlet"in asıl aletinin sol olduğu ithamı da tanıdıktır. Ülkü Ocakları yöneticilerinden Satılmış ve Turhan (2003) *Derin Devletin Solcuları* kitabında, Sabahattin Ali'den DHKP/C'ye kadar kesintisiz bir devamlılık içinde derin devlet manipülasyonlarında solun oyuncak/maşa olarak kullanıldığını iddia ederler. Solla bu ilişkinin "derin devleti" yozlaştırdığından rahatsızdırlar. Zira onlara göre "saptırılmamak şartıyla kontrgerillasız bir devlet yaşayamaz" (153). Sorun derin devletin varlığı değil, onun nasıl kullanılacağı, kimin tarafından yönlendirileceğidir. Tuncer Günay, NATO'nun anti-komünist gayrı nizami operasyon aygıtı olan Gladio'yu, "Sovyetler Birliği'nin ülkemizdeki işbirlikçileri veya 5. Kol uzantıları olan Bolşevik komünistler"le özdeşleştirmekte tereddüt etmez (11). Günay, 12 Eylül askerî darbesinin "sol" bir darbe olarak tasarlandığı mitosuna da inanır. "Münazarası kuvvetli" bir arkadaşı 12 Eylül'den hemen önce yaptıkları bir konuşmada, "başbuğ'a yakın bilinen ordu komutanlarından, özel harpçilerden ya da anti-Sovyet bir ekipten" olanların darbe yapmasının ehven-i şer olacağını, aksi takdirde "on binlerce ülkücüyü katlederek tarihin en kanlı Türk soykırımını yapacaklarını" söylemiştir Günay'a (68). Günay'a bakılırsa, nitekim 12 Eylül darbesi ülkücülere uyguladığı baskıyla bundan çok farklı bir şey yapmamıştır!

Aslında 12 Eylül'ün yarattığı hayal kırıklığı ortamında, ülkücü camiada, 70'lerde devletin gayri nizami harp aygıtının teşkilata sızmış ve manipüle etmiş olduğuna dair ihtiyatlı bir sorgulamanın işaretleri görülebiliyordu. MÇP-MHP çizgisinden koparak BBP'yi kuran Türk-İslâm ülkücüleri zaman zaman daha belirgin imalarda bulunmuşlardı. Ancak özellikle 1990'larda Kürt illerinde yürütülen düşük yoğunluklu savaşa verilen enerjik destek sırasında, devlete sadakat tahkim edildi. Susurluk Skandalı'nda derin devlet-ülkücüler işbirliğine ilişkin güçlü işaretlerin ortaya dökülmesi de bu tutumu pekiştirmişti (Bora ve Can 2011: 125-158 ve 412-433). Gerçi örneğin BBP lideri Muhsin Yazıcıoğlu 2009'da, örgütlerine dönük provokatif sızmalara karşı neden yeterince duyarlı

olmadıklarını soran bir gazeteciye "Bizim tarlamızı çok önceden sürmüşler" cevabını verebilmiştir (Bora, 2009b). Fakat 80'lerde ve 90'ların başında bir miktar uç veren bu sorgulamanın, sonrasında sönümlendiğini söyleyebiliriz. Nitekim kuruluşunda "sivilliği" ve Kemalist devletle kopuşu vurgulayan BBP, özellikle merkez partisi profili çizmeye yönelen MHP karşısında radikalizmi ve 'sahici' ülkücülüğü savunarak pozisyon kazanma motivasyonuyla, gayrı nizami operasyon etkilerine açık hale gelecektir (Bora ve Can, 2011: 41-66).

Bu bakımdan Halûk Kırcı'nın savunmasında devletin ülkücüleri operasyonlarda istihdam etmesiyle ilgili "kırgınlığını" ifade etmesi manidardır: "Benim bu operasyonlarda yer almam mümkün değildir. Öncelikli olarak; ben devlet ile çalışmaya karşıyım ve sonuçlarının iyi olmayacağını önceden tahmin edebilenlerdenim. (...) Hepsinden önemlisi; ben devlete kırgınım!" (2000: 146-7). Kırcı, 70'lerde devletin gayri nizami harp aygıtıyla ülkücülerin ortaklığına ilişkin, şerhli de olsa ikrarda bulunmuştur: "Bu savaş gittikçe süper güçlerin satranç oyununa dönüşmüştür. İşte bu bağlamda, birileri, sağ grupların örgütlenmesine yardımcı olmuştur. Bu yardımcılık, hedeflerin birlikteliğinden değil, çıkarların buluşmasından kaynaklanmış ama süreklilik arz etmemiştir. Yalnızca, zayıf kalınan ve taban bulmakta zorlanılan bölgelerde lojistik destek olarak kendini göstermiştir" (1998, 34).

Ülkücülerin devlet 'meselesiyle' hesaplaşmasında en 'ileri' tavrı Selçuk Küpçük'te görürüz. 78'liler Vakfı'nın Kenan Evren'in mukim olduğu Marmaris'te 12 Eylül'ü sorgulayan bir etkinlik düzenleme tasarısına karşı MHP ilçe başkanının şiddetli ve tehditkâr tepkisini, "Celladına aşık olan kız anlamsızlığı" diye yorumlar Küpçük (183). 2010 Anayasa Referandumuna kadar pek azının, 12 Eylül'de gördükleri işkenceleri dile getirebildiğini söyler; "Aslında olması gereken salt dile getirmekten ziyade işkenceyi üreten, besleyen, yasallaştıran sistem, devlet ve felsefi anlamıyla iktidar ile hesaplaşmak"tır ona göre (188).

Yassızlığın yası

Selçuk Küpçük'ün, ülkücülerin 12 Eylül sonrasındaki kayıplarıyla ilgili devrimciler kadar çok ağıt yapmadıklarına dikkat çekmesi önemlidir (146 vd.). Bu 'yassızlık', ülkücü söylemde genellikle, her şeye rağmen devlete hürmetin muhafaza edilmesi ve vakarla açıklanır. Küpçük ise bunu sorun ediyor gibidir. O, 70'lere ilişkin olarak solun kahramanlarını unutmadığını, buna karşılık ülkücülerin "dava arkadaşlarını böyle bir külliyatla yaşat(a)madığı gibi, 'unutma bahçesi'nin en derin toprağına gömerek, ideolojik gerekçelerle sol tarafından canına kıyılan toplam 2013 ülkücüden hiçbirisi üzerine ciddiye alınır anma etkinlikleri düzenlemedi[ğinden], kitaplar yazmadı[ğından], dergi özel dosyaları oluşturmadı[ğından]" muzdariptir (51).

Küpçük'te özeleştirel analize yol açmasa da açık sözlülükle ortaya konan bu eksiklik, diğer ülkücülerin metinlerinde genellikle yine anti-sol bir tepkinin ve-

silesidir. "Kayıplar arasında adı unutulanlar milliyetçiler"dir, "Milliyetçi gençlerin kanları değersiz"dir (Tunalı: 279 ve 342). Yağmur Tunalı burada -solun farfarasından farklı olarak- fedakârlığını dile getirmemenin asaletini görür (278). Elbette solun medyadaki ve kültür alanındaki hâlâ kazınamayan gücünün de 70'lerin tek taraflı sunumunda etkisi olduğu kanaati yaygındır. Tunalı'nın benzetmesi felaket ve semptomatiktir: Ülkücüleri 70'lerin "sadece öldürenler[i] olarak gündeme getiren" sol propagandayı, "halkla ilişkiler faaliyetini", "Ermenilerin soykırım iddialarına benzetmek lazımdır" ona kalırsa (153). Bununla beraber kendi siyasal hafızasını oluşturma duyarsızlığı veya kabiliyetsizliğiyle ilgili özeleştiriler de eksik değildir: "Milliyetçiler de hafızalarını büyük ölçüde kaybettikleri için olayların tek taraflı yorumu, neredeyse tek doğru olarak kamuoyuna sunulmaktadır" (Bayram: 39).

Erol Kılınç'ın solun 70'lere ilişkin muhasebelerinde ülkücüleri yok saymasından şikâyetinde, bir tür "şövalye" jesti beklentisi görebiliriz: "Oysa yiğit, düşmanının büyüklüğü nisbetinde yiğittir" (249).

Düşmanın propaganda gücü, geçmişine duyarsızlık, hafızasını kaybetmek, kendine yedirememek... nasıl yorumlanırsa yorumlansın, 70'lerin yasını tutamamakla ilgili bir burukluk gözlenir ülkücülerde. Mitscherlichlerin (2004) Nazi sonrası Almanya toplumu bağlamında işledikleri "yas yeteneksizliği"nin bir tezahürüyle karşı karşıyayızdır. Bu yeteneksizliğiyle yüzleşemeyen burukluk, hıncı çoğaltan bir psişik etken olarak işliyor olsa gerektir.

Sonuç

Ülkücü siyasal hafızanın 70'lere baktığında, hatırladığında neyi nasıl gördüğünü soruşturduğumuz bu çalışma sonucunda ülkücülerin 1970'lerde yaptıklarını haklı, yöntemlerini meşru saydıklarını görüyoruz. "Vatan savunması", "komünist işgale direnme" gibi sebeplerin sıralandığı bu savunmada amellerin doğruluğuna, haklılığına dair bir şüpheye rastlanmaz. Tipik Schmittçi jestlerle "düşman" kategorisine yerleştirilen solcular ülkücü söylemde, iyi niyetli anti-emperyalist vatanseverler olduklarında dahi istismar ve iğfal edilmekten kurtulamayan varlıklar olarak resmedilir. "İyi niyetli anti-emperyalist, vatansever solcu" sonuçta ülkücü idealizmini yücelten bir söylem ve solcular *yerli-milli* olamadıkları için "düşman" konumundan çıkamazlar. Moskof işgali planının işbirlikçisi olmak, mutlak kötülük imgesi olmak "ülkesini seven, iyi niyetli solcu" payesini de ikincilleştirir. Yani kandırılmışlık bir mazaret değil, kandırılmaya müsait olma kabahati olarak tedavüle sokulur ülkücü söylemde. Dikkat edilirse ülkücü siyasal hafızada 70'lerdeki ortam solsuz konuşulamamakta, "düşman" olmadan söylem kurulamamaktadır. Dolayısıyla "düşman"ın gücü ve kötülüğü, ülkücü iradenin-failliğin mücadele hasebiyle kısıtlanmış olması gibi gerekçelerle "haklı şiddet" ve o şiddetin sergilenmesinden kaynaklanan suçların ötelenmesi-

ni, dışarıya atılmasını, kötülüğün dışarıya yüklenmesini sağlar. Ara ara dile gelir gibi olan pişmanlıklar da derhal mağduriyet ve kurbanlık söylemi ile boğulur. Sonuçta 70'ler ülkücü siyasal hafızada içerilirken dışarıda bırakılan, sahici bir özeleştiri ve yas tutma emeğinin verilmediği, "düşman"ın mutlak kötü olarak kodlanıp suçların kefaretinin ödetildiği kayıp bir hafıza zamanı olarak kalır.

KAYNAKÇA

Alkan, Ahmet Turan (1997) *Yatağına Kırgın Irmaklar*. İstanbul: Ötüken.

— (1995) *Üç Noktanın Söylediği*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Anderson, Benedict (1991) *Imagined Communities: Reflections On The Origin And Spread Of Nationalism*. Londra: Verso.

Ayerman, Ron (2002) *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: CUP.

Baird, Jay (1990) *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon*. Bloomington: Indiana University Press.

Bayram, Cezmi (2008) "Hatıralarda Kalmasın diye" (I), *Türk Yurdu*, Şubat 2008, s. 39-41.

Ben-Yahuda, Nachmann (1995) *Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. Madison: University of Wisconsin Press.

Blustein, Jeffrey (2008) *The Moral Demands of Memory*. Cambridge: CUP.

Bora, Tanıl (2009a) "Geçmişle Hesaplaşmak: 'Söyledim ve Vicdanımı Kurtardım'dan Ötesi", *Birikim*, sayı 248 (Aralık), s. 7-17.

— (2009b) "Muhsin Yazıcıoğlu ve sürümüş tarlalar", *Birikim*, sayı 240 (Nisan), s. 8-11.

Bora, Tanıl ve Can, Kemal (2009) *Devlet Ocak Dergâh -12 Eylül'den 1980'lere Ülkücü Hareket*. İstanbul: İletişim Yayınları (9. Baskı).

— (2011) *Devlet ve Kuzgun – 19990'lardan 2000'lere MHP*. İstanbul: İletişim Yayınları (4. Baskı).

Boym, Svetlana (1994) *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge: Harvard University Press.

Buğra, Tarık (1991) *Gençliğim Eyvah*. İstanbul: Ötüken.

Connerton, Paul (1989) *How Societies Remember*. Cambridge: CUP.

Çakır, Osman (2008) *Nevzat Kösoğlu ile Söyleşiler – Hatıralar yahut Bir Vatan Kurtarma Hikâyesi*. İstanbul: Ötüken.

Erll, Astrid ve Nünning, Ansgar (2008) *Cultural Memory Studies*. Berlin: Walter de Gruyter.

Foucault, Michel (1990) *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*. çev. Robert Hurley. Londra: Penguin.

— (2003) *Society must be Defended*. çev. David Macey. New York: Picador Press.

— (2009) *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*. çev. Graham Burchell. New York: Picador Press.

— (2010) *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. çev. Graham Burchell. New York: Picador Press.

Fuchs, Anne (2008) *Phantoms of War In Contemporary German Literature, Films and Discourse*. New York: Palgrave.

Günay, Tuncer (2011) *Kayıp Bozkurtlar*. İstanbul: Timaş.

Halbwachs, Maurice (1980) *The Collective Memory*. New York: Harper & Row.

Hirsch, Robert (1995) *Genocide and the Politics of Memory*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Hobsbawm, Eric ve Ranger, Tony (1983) *The Invention of Tradition*. Cambridge: CUP.

Hodgkin, Katharine ve Radstone, Susannah (2003) *Contested Pasts: The Politics of Memory*. Londra: Routledge.

Horne, Alastair (1994) *The Price of Glory: Verdun 1916*. Londra: Penguin Books.

Hussain, Asifa ve Miller, William (2006) *Multicultural Nationalism: Islamophobia, Anglophobia, and Devolution.* Oxford: OUP.

Huyssen, Andreas (2003) *Present Past: Urban Palimpsests and the Politics of Memory.* Cambridge: CUP.

Işınsu, Emine (2012) *Sancı.* İstanbul: Ötüken.

Kansteiner, Wulf (2006) *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz.* Athens, OH: Ohio University Press.

Kattago, Siobhan (2001) *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity.* New York: Praeger Publishers.

Khalili, Laleh (2007) *Heroes and Martyrs of Palestine.* Cambridge: CUP.

Kılınç, Erol (2012) *İhtilal, İhtiras ve İdeal – 68 Kuşağı Hakkında.* İstanbul: Ötüken. [1. Basımı 2008].

Kırcı, Haluk (1998) *Zamanı Süzerken.* İstanbul: Burak Yayınevi.

— (1999) *Donmuş Zaman Manzaraları.* İstanbul: Burak Yayınevi.

— (2000) *Bırak Eşkıya Bellesinler*, Burak Yayınevi, İstanbul.

Küpçük, Selçuk (2012) *Yüzleşmenin Kişisel Tarihi.* İstanbul: Granada Yayınları.

Laçiner, Ömer (1976) "1971 Öncesi Dönem ve THKP-C Hareketinin Eleştirel Analizi - 1", *Birikim*, sayı 22, s. 7-28.

— (1977) "1971 Öncesi Dönem ve THKP-C Hareketinin Eleştirel Analizi - 2", *Birikim*, sayı 23, s. 32-50.

— (1998) : "THKP-C: Bir mecranın başlangıcı". *Toplum ve Bilim*, sayı 78, s. 7-21.

Le Goff, Jacques (1996) *History and Memory.* New York: Columbia University Press.

Linde, Charlotte (2008) *Working The Past: Narrative and Institutional Memory.* Maldenhead: OUP.

Lowenthal, David (1999) *The Past is a Foreign Country.* Cambridge: CUP.

Margalit, Avishai (2002) *The Ethics of Memory.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Misztal, Barbara (2003) *Theories of Social Remembering.* Maldenhead: OUP.

Mitscherlich, Alexander ve Margarete (2004) *Die Unfähigkeit zu Trauern.* Münih: Piper Verlag, Zürih ve Münih (18. baskı).

Müller, Jan Werner (2002) *Memory and Power in Post-War Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.

Novick, Peter (1988) *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession.* Cambridge: CUP.

Olick, Jeffrey (1999). "Collective Memory: The Two Cultures". *Sociological Theory*, cilt 17, No. 3 (1999) 333–48.

— (2011) *The Collective Memory Reader.* Maldenhald: OUP.

Özyürek, Esra (der.) (2001) *Türkiye'nin Toplumsal Hafızası.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Polat, Selçuk (2010) *78: Sokaklar Özgür Fakat Kanlıydı.* İstanbul: Apollon.

Sancar, Mithat (2008) *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne.* İstanbul: İletişim Yayınları (2. Baskı).

Satılmış, Alişan ve Metin Turhan (2003) *Derin Devletin Solcuları.* Ankara: Altınküre Yayınları.

Smith, Anthony (1993) *National Identity.* Nevada: University of Nevada Press.

Spillman, Lynette (1997) *Nation and Commemoration: Creating National Identities in the United States and Australia.* Cambridge: CUP.

Tilmans, Karin vd. (2010) *Performing The Past.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Tunalı, A. Yağmur (2013) Kavga Günleri – 1968-1980. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Türköne, Mümtaz'er (2012) *68 Kuşağı – Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil.* İstanbul: Nesil.

Wertsch, James (2004) *Voices of Collective Remembering.* Cambridge: CUP.

Whitehead, Anne (2009) *Memory.* Londra: Routledge.

Yükselir, Sevilay (2010) "Gençtik bizi kullandılar" – Haluk Kırcı ile mülakat, *Sabah*, 6 Haziran 2010.

Zelizer, Viviana (2007) *The Purchase of Intimacy.* Princeton: Princeton University Press.

Zileli, Gün (2002a) *Yarılma.* İstanbul: İletişim Yayınları.

— (2002b) *Havariler.* İstanbul: İletişim Yayınları.

"Büyük Dönüşüm" öncesi Türkiye kentlerinde ayrışma ve siyaset

Ela Ataç - Oğuz Işık***

Özet: Bu kısa yazıda biri kısa zaman önce yayınlanmış (Ataç, 2013), diğeri ise yayın aşamasında olan (Işık, 2013) iki çalışmanın temel birkaç bulgusu bir araya getirilmektedir. Devam yazısı niteliğindeki bu çalışmanın amacı, "Büyük Dönüşüm" olarak adlandırılan dönem öncesinde Türkiye kentlerine ait ayrışma desenlerini siyasi tercihlere ilişkin desenlerle çakıştırmak ve bu sayede farklı toplumsal grupların siyasi tercihlerinin kent mekânında nasıl dağıldığını ortaya çıkarabilmektir. Çalışmada incelenen kentler; İstanbul, İzmir, Kayseri, Mersin, Gaziantep ve Samsun'dur. Çalışmanın en net bulgularından biri Türkiye kentlerinde sosyo-ekonomik statü ve siyasi tercihe dayalı mekânsal ayrımların incelenen her kentte belirgin ve keskin oluşudur. Üstelik bu iki desen kentlerde birbirleri ile ilişkili/örtüşen bir yapı göstermekte, Türkiye'de siyasi tercihlerin sosyo-ekonomik statü ile büyük ölçüde ilişkili olduğu görülmektedir.

Anahtar sözcükler: Kentsel/mekânsal ayrışma, siyasi tercih desenleri, Türkiye kentleri

Giriş

Bu kısa yazıda biri kısa süre önce yayımlanmış, diğeri de yayım aşamasında bulunan iki çalışmanın sonuçlarını bir araya getirmek istiyoruz. Bunlardan birincisi Ela Ataç'ın *Toplum ve Bilim* dergisinin bir önceki sayısında yayınlanan ""Büyük Dönüşüm" öncesi Türkiye kentlerini okumak, anlamak" başlıklı çalışması (Ataç, 2013), diğeri de Oğuz Işık'ın yayım aşamasında olan "Türkiye siyaset atlası" başlıklı çalışmasıdır (Işık, 2013). Ataç yazısında 2000 yılı verilerini kullanarak, TOKİ öncülüğünde hemen tüm kentlerin yeniden yapılandırıldığı "Büyük Dönüşüm" öncesinde Türkiye kentlerinde ayrışmanın hangi bileşenler üzerinden ele alınması gerektiğine ve ortaya çıkan desenin nasıl okunabileceğine

(*) Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.
(**) ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

ilişkin genel bir çerçeve çizerken, Işık da 1960 sonrası dönemde Türkiye genelinde ilçe düzeyinde, 1999 sonrası dönemde de çeşitli kentlerde mahalle düzeyinde genel seçim sonuçlarını haritalandırmıştır. Belirtelim ki, hem Ataç'ın üzerinde durduğu kentsel ayrışma, hem de Işık'ın örneklediği siyasi coğrafya meselesi, yapılmış bir dizi çalışmaya rağmen bu çalışma sonuçlarının birbirine eklendiği ve genel bir bilgi birikiminin ortaya çıktığı birer çalışma alanına dönüşememiştir Türkiye'de. Bu yazıdaki amacımız da "Büyük Dönüşüm" öncesinde Türkiye kentlerindeki ayrışma desenlerini AKP'nin 10 yılı aşkın bir süredir devam eden iktidarının başladığı 2002 yılındaki siyasi tercihlere ilişkin desenlerle çakıştırmak ve bu sayede farklı toplumsal grupların siyasi tercihlerinin kent mekânında nasıl dağıldığını ortaya çıkarabilmektir.

Hangi toplumsal grupların hangi siyasi tercihler içinde olduğunu ve bu tercihlerin bir kentten diğerine farklılık gösterip göstermediğini anlamak bu yazıda gündeme getirmek istediğimiz temel sorudur. Bu sayede toplumsal ayrışma ve genelde siyaset ilişkisi üzerine daha önce üzerinde çok da durulmamış bazı bağlantıları yakalayabilmeyi umuyoruz. Toplumsal ayrışma ve siyasi tercih desenlerini çakıştırmak, haklı olarak betimleyici bir envanter çıkarmak çabası olarak yorumlansa bile, bu çaba ile Türkiye kentlerine ilişkin az bilinen ve ancak uzun soluklu çalışmalarla cevaplanabilecek bazı soruların da en azından ipuçlarını verebilmeyi umuyoruz bu kısa yazıda. Siyaset ve ayrışma ilişkisini, Türkiye kentleşmesinin üzerinde çok durulmuş büyük kentlerin yanı sıra az bilinen birkaç kenti üzerinde de sorgulamak niyetindeyiz. Bu ele alışımızın ortaya koyduğu ve önemli olduğuna inandığımız sorulara ilişkin olarak yazımızın son bölümünde bazı yorumlarda bulunma fırsatımız olacak.

Yöntem ve kentler

Ataç'ın çalışmasında ayrışma desenleri üç kent (İstanbul, Kayseri ve Mersin) üzerinden gösterilmiş, ayrışan grupların profil bilgileri ise 15 kent için karşılaştırmalı verilmiş ve kentlerin ayrışma desenleri de benzerlikler/farklılıklar üzerinden yorumlanmıştı. Bu çalışmada ise siyaset ve ayrışma ilişkisini bir ölçüde farklı coğrafyaları temsil ettiğini düşündüğümüz 6 kentte ele alacağız. Çalışmada bu kentleri İstanbul, İzmir, Kayseri, Mersin, Gaziantep ve Samsun olarak belirledik. Bir kaç cümle ile kentlerin seçilme nedenleri üzerinde durmak gerekirse, İstanbul Türkiye kent araştırmalarının elbette ki olmazsa olmazıdır. Sadece kentleşme sürecinde değil toplumsal yaşamın hemen her alanında gözlenen yeni dinamiklerin önce İstanbul'da geliştiği, diğer kentlere daha sonra yayıldığı öne sürülebilir. İzmir, hem toplumsal hem de siyasi açıdan Türkiye'nin geri kalanından belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Güneydoğu'dan önemli ölçüde göç alan, siyasi açıdan da 1960'lardan bu yana merkez sağın ve son dönemlerde de merkez solun kalesi olarak öne çıkan İzmir üzerinde yapılacak bir denemenin

siyaset-ayrışma ilişkisi üzerinde başka kentlerde elde edilmesi mümkün olmayan önemli ipuçları vermesi beklenmelidir. Anadolu Kaplanları arasında belki de en önde gelenlerinden biri olan Kayseri, birçok açıdan tam da İzmir'in tersi değerlerin kalesi olarak görülmektedir. Kimilerince Weber'in kapitalizmin kurucusu olarak aldığı Protestan etiğinin İslâmi versiyonu olarak görülen Kayseri kentleşme deneyimi, Türkiye'de farklı modernleşmelere ve farklı kentleşmelere ilişkin sorulara ışık tutabilecek niteliktedir. Adana ile birlikte Kürt göçünün yöneldiği belli başlı kentler arasında yer alan Mersin, yakın dönemlerde kentte yaşanan gerilimler dolayısıyla sık sık medya gündemine gelmiştir. Kürt hareketi kadar MHP'nin de güçlü olduğu Mersin'de yaşanan deneyim, bu gerilimlerin sınıfsal tabanına ilişkin ipuçları verebilecektir. Öte yandan Anadolu Kaplanı olarak nitelenmesi ile bir ölçüde Kayseri'ye benzeyen ancak özellikle etnik açıdan ondan farklı olan Gaziantep de ilginç bir örnek olmaya aday görünmektedir. Ele aldığımız kentler arasında belki de en "kendi halinde olanı" olarak adlandırabileceğimiz Samsun'a ilişkin olarak yapılacak gözlemler de özellikle iktisadi açıdan durgun olan Anadolu kentleri hakkında fikir verebilecektir.

Bu 6 kent üzerinde öncelikle 2000 nüfus sayımı sonuçlarından giderek mahalle düzeyinde sosyo-ekonomik statüye bağlı ayrışma deseni elde edilmiştir. Burada kentler içinde yer alan mahalleleri "yüksek", "orta" ve "düşük" statü gruplarına ayırmak için kullanılan yöntem Ataç'ın yazısındaki yöntemdir. Kentlerin siyasi tercih desenlerini belirlerken de dört ana parti olan AKP, CHP, MHP ve DEHAP'ın 2002 genel seçimlerinde mahallelerde aldığı oy sayıları için *yön gösteren ki-kare değerleri* hesaplanmış buna göre her partinin oy oranı "beklenenden çok düşük", "beklenenden düşük", "beklenen düzeyde", "beklenenden yüksek" ve "beklenenden çok yüksek" olarak adlandırılarak açıktan koyuya giden bir renklendirme ile gösterilmiştir.[1]

Kentler üzerine

Bu aşamada önce tek tek kentlere ilişkin hem ayrışma hem de siyasi tercihler bağlamında değerlendirmelerimizi verecek, ardından bu analizden çıkarılabilecek genel sonuçlar üzerinde duracağız.

İstanbul

İstanbul'un yukarıda belirtilen yönteme göre hazırlanan 2000 yılı sosyo-ekonomik statü deseni ile 2002 genel seçimlerinde dört büyük partinin oy dağılım haritaları Şekil-1'de gösterilmektedir. Toplumsal sınıfların İstanbul kent mekâ-

1 Yön gösteren ki-kare değerleri ile elde edilen değişkenlerinin kullanıldığı öncü çalışmalar için, Güvenç ve Işık'ın 1996, 1997 ve 2002 yıllarında İstanbul üzerine yaptıkları bir dizi çalışma incelenebilir. Ayrıca burada sözü edilen Ataç'ın 2013 tarihli çalışmasında da değişkenler yine yön gösteren ki-kare değerleri ile elde edilmiştir.

nında yayılımını belirleyen temel etmen hiç kuşkusuz kıyıya yakınlıktır. Şekil-1'de sol üstte yer alan haritada görüldüğü gibi, bir istisna olarak değerlendirilmesi gereken tarihi yarımada dışında deniz kenarında tümüyle üst gelir grupları yer almaktadır. Bu yerleşim deseni kıyıdan uzağa gidildikçe belirgin bir şekilde değişmekte, üst sınıfların yerini düşük gelir grupları almaktadır. Bir statü sembolü olarak kıyıya yakın bölgelerde üst gelir gruplarının, çeperde alt gelir gruplarının ve ikisinin arasında da orta gelir gruplarının yer aldığı bu desen, sadece İstanbul'a özgü değil, az sonra İzmir örneğinde de göreceğimiz gibi hemen tüm kıyı kentlerinde geçerli olan bir desendir. Bu tabloda, kesin bir statü sembolü olan deniz çevresindeki alanların üst gelir gruplarınca ele geçirildiği, alt gelir gruplarının ise kendilerine kalan kısıtlı hareket alanı içerisinde kent içinde yer aradıkları görülmektedir. En azından 2000 yılına dek olan süreçte, kentin çepere doğru yayılımının alt sınıflar eliyle gerçekleştiği net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Elbette ki bu durumun 2000 sonrasında değişmiş olduğunu, kent çeperinde, özellikle ulaşım ağlarına yakın prestij alanlarında yüksek gelir gruplarına yönelik çok sayıda korunaklı yaşam alanı projesi sayesinde, üst gelir gruplarının en azından bir bölümünün kent dışına kaçtığını varsaymak yanlış olmayacaktır. Avrupa yakasında Bağcılar, Esenler ve Gaziosmanpaşa ilçelerinin birçok mahallesinde, Anadolu yakasında ise Ümraniye'nin TEM otoyolunun kuzeyinde, Pendik'in ise TEM ile E-5 yolları arasında kalan kesimlerinde alt gelir gruplarının baskın olduğu göze çarpmaktadır. Bazı bölgelerde sızmalar olmakla birlikte, genel olarak E-5 otoyolunun İstanbul'un her iki yakasında da statü gruplarını ayıran önemli bir fiziksel eşik olduğu ortaya çıkmaktadır.

İstanbul statü deseninde ilk bakışta göze çarpan bir diğer önemli nokta ise, kentte benzerleri ile bir arada olma ve diğer gruplardan uzak durma eğiliminin en belirgin olarak iki uç grup olan en yüksek ve en düşük statü grubunda görülmesidir. Bu iki grup kent içinde hiçbir koşulda birbirlerine dokunmadan yer seçmekte, orta sınıflar ise bu iki uç arasında adeta bir geçiş bölgesi işlevi görmektedir. Ancak bu iki uç grup arasında, en yüksek statü grubunun kentteki yer seçiminin daha belirgin ve daha kararlı bir yapı gösterdiğini de belirtmek gerekir. Bu durum, ortaya çıkan desenin asıl belirleyicisinin üst gelir gruplarının tercihleri olduğu, düşük gelir gruplarının ise kısıtlı alternatifler arasından kendilerine kent içinde yer aramak durumunda kaldıkları anlamına gelmektedir. Üstelik 2000 sonrasında yaşanan bir dizi gelişmenin ve çeşitli kentsel dönüşüm projelerinin bu seçenekleri kesinlikle daha da daraltmış olduğunu da vurgulamamız gerekir.

İstanbul'un siyasi tercih desenleri de yine önemli sonuçlar vermektedir. Öncelikle İstanbul'un en yüksek statü gruplarının konumu, 2002 genel seçimleri CHP oy dağılımı deseni ile neredeyse birebir örtüşme göstermektedir. Bunun benzer bir örneği ise kentte düşük statü grupları ile AKP oy dağılım deseni arasında görülmektedir. Daha net ifade etmek gerekirse statü dağılımın-

da en yüksek ve en düşük statü grupları arasında mekânda birbirine dokunmayan "gergin" ilişki, siyasi desende kendini bu grupların temsilcisi sayılabilecek CHP ve AKP ayrımında okutmaktadır. Bu iki partiye oy veren mahalleler, tıpkı statü deseninde en yüksek ve en düşük statü gruplarında olduğu gibi, kentte birbirlerine değmeden yer seçmektedir. Siyasi desende belirgin ikili yapının aksine, MHP'nin ise İstanbul'da kararlı bir kümelenişinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu partinin genel olarak kent çeperinde ve kıyıya yakın kesimlerde CHP ve AKP'den arta kalan alanlarda hâkim olduğu söylenebilir. DEHAP'ın ise İstanbul'da belirgin biçimde kentin geleneksel merkez çevresindeki çöküntü alanlarında yüksek oy aldığı göze çarpmaktadır. Yoğun Kürt göçü aldığı bilinen bu bölgelerdeki DEHAP eğiliminin de şaşırtıcı olmadığı söylenebilir. Benzer bir durum İstanbul kent çeperinde öne çıkan DEHAP'lı mahalleler için de geçerlidir.

İzmir

İzmir sosyo-ekonomik temelli statü haritasında ilk göze çarpan, kentte İstanbul'dakine benzer bir yüksek statü-kıyı ilişkisinin var oluşudur (Şekil-2). Görüldüğü gibi İzmir'de sahil şeridi başka hiçbir gruba izin vermeyecek netlikte üst statü grupları ile çevrilidir. En alt statü gruplarının, kıyının olabildiğince uzağında yer alması ve hiçbir koşulda üst statü grupları ile sınır komşuluğunda bulunmuyor olması İzmir için de dikkat çekicidir. Bu da en net ifade ile, İzmir'de varsılın yoksulla hiçbir koşulda komşuluk etmediğini, yan yana gelmediğini ortaya koymaktadır. Toplumsal sınıfların İstanbul ve İzmir örneğinde kurduğu bu ilişki, Türkiye'de kıyı kentlerinin neredeyse karakteristik sayılabilecek statü desenini vermektedir. Ancak yine de İzmir'de özellikle Narlıdere ve Balçova'nın güney sahil bölgelerinin, daha kırsal ve az yoğunluklu yerleşimler olmaları nedeni ile, farklı statü gruplarınca da sahiplenilebildiğini belirtmek gerekir.

Kentin siyasi tercih deseni incelendiğinde ise İzmir için mekânsal ayrımların AKP-CHP ekseninde ortaya çıktığı görülmektedir. Üstelik bu ayrım İstanbul'da görüldüğü gibi yine en yüksek ve en düşük statü gruplarının temsilciliğinde gerçekleşmektedir. CHP'nin oy dağılımı üst sınıfların, AKP'nin oy dağılımı ise alt sınıfların kentteki yer seçimi ile neredeyse tümüyle uyuşan bir desen göstermektedir. Ancak İzmir'de AKP oylarının kentin orta sınıflarına da sızmayı başardığı söylenebilir. Konak ilçesinin güneyi ile Konak ilçesinin Gaziemir ile kesişiminde yer alan mahallelerde yaşayan alt gelir grupları ile bu gruplara sınır komşuluğu olan orta sınıflardan da AKP'nin yüksek oy aldığı görülebilmektedir. MHP ise İzmir'de kararlı bir kümelenme göstermese de, kentin olabildiğince çeperinde birkaç bölgede varlığını hissetirmektedir. MHP'nin etkin olduğu yerler CHP'nin büyük ölçüde uzak kaldığı, fakat AKP'nin beklenenden yüksek oy aldığı bölgeler olarak da tanımlanabilir. Başka bir deyişle, İzmir'de daha

çok düşük statü grubunda yer alan bu mahallelerin AKP'den sonra tercihlerini en fazla MHP'den yana kullandıkları, AKP ile MHP'nin kent mekânında birbirlerine yaklaştıkları ortaya çıkmaktadır. DEHAP ise yine geneleksel kent merkezinin güneyinde, büyük ölçüde Kürt göçü ile tanımlı bölgelerde beklenenin çok üzerinde oy almıştır. Bu bölgelerin de yine statü haritasında alt statü gruplarına denk geldiğini belirtmek gerekir. Görünen odur ki Kürt hareketi, birçok başka kentte olduğu gibi İzmir'de de hem üst hem de orta sınıflara sızamamıştır. Kentin statü deseni ve siyasi tercih deseni birlikte incelendiğinde, incelenen 6 kent arasında mekânsal ayrımların en net ve keskin olduğu kentin İzmir olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durumu, İzmir'in kimilerine göre ılımlı ve sosyal-demokrat görünen ortamının ardında, diğer kentlere kıyasla daha dışlayıcı ve katılın çizgilerle birbirinden ayrılmış bir gruplaşmanın yattığının bir göstergesi olarak yorumlamak sanıyoruz yanlış olmayacaktır.

Kayseri

İzmir ve İstanbul örneklerinde olduğu gibi, kent içinde deniz kıyısı kadar belirgin ve üst statü grupları için çekici bir fiziksel unsurun bulunmadığı Orta Anadolu ve Doğu kentlerinde ise benzer bir işlevi kent merkezi görmektedir. Kayseri kenti, üst gelir grupları kent merkezi ilişkisinin en net okunduğu kentlerden biridir (Şekil-3). Kayseri ayrışma deseninde de görüldüğü üzere, üst statü gruplarının çevrelediği kent merkezi, kentin en prestijli yeri olarak önem kazanırken, merkezden çeperlere doğru gidildikçe statü de kademeli olarak ışınsal bir yapıda düşüş gösterir. Batı'nın erken dönem sanayi kentlerini andıran bu yapıda en alt statü grupları, merkezdeki korunaklı üst sınıflara dokunmadan, kentin çeperinde dağınık bir şekilde yer seçmektedir. Orta sınıfların üst ve alt sınıflar arasındaki tampon konumu Kayseri'de de kendini göstermekte, kentin merkezindeki varsıl alanlardan, yoksul tarafa geçmek için mutlak surette orta sınıflara uğramak gerekmektedir. Kentin zengin kesiminin henüz merkezden kaçmayı başaramadığı bu düzende, Batı'da çoğunlukla merkez çevresindeki çöküntü alanlarına hapsolmuş alt gelir grupları için kullanılan merkezden çıkamama halinin, Kayseri'de, 2000'li yıllarda, büyük ölçüde üst sınıf için geçerli olduğu söylenebilir.

Kayseri'de farklı statü grupları, kent merkezinin odağa alındığı ışınsal bir dağılım gösterirken, siyasi tercihler de büyük ölçüde statü ile ilişkili olarak kentte benzer mekânsal ayrımlar oluşturmaktadır. Örneğin Kayseri'nin merkez yakınında yer seçen ve tek bir alanda toplanan en yüksek statü grubunun siyasi tercihi CHP ve AKP ayrımında ikili bir yapı göstermektedir. Bu alanın büyükçe bir bölümünde ise CHP beklenenin çok üzerinde bir oy dağılımına sahiptir. Üst sınıflarla tanımlı bu bölgenin kent merkezine yakın mahallelerinde ise AKP'nin beklenenin üzerinde oy dağılımına sahip olduğu görülmektedir. Fakat bu du-

rum AKP'nin diğer çoğu kentte olduğu gibi Kayseri'de de "alt sınıfların partisi" olma imajından kurtulmasına yetmemektedir. Kentin güney batısında, Niğde Yolu'nun güneyinde kalan alt ve orta sınıflardan oluşan geniş bir bölge siyasi tercihini AKP'den yana kullanmaktadır. Tüm örneklerde olduğu gibi burada da AKP-CHP'li mahallelerin sınır komşuluğunda bulunmağı görülebilir. Ancak Kayseri'de diğerlerinden farklı olarak bu durum, sadece alt-üst sınıfların birbirlerinden uzaklıkları ile açıklanamaz. Zira genel tabloya bakıldığında Kayseri'nin 2000'lerde AKP'nin orta sınıfa en fazla nüfuz ettiği kentlerden olduğu görülmektedir. Kentte MHP'nin mekânsal kümelenişi ise örneğine çok az rastlanacak şekilde belirgin bir resim vermektedir. Bu kümelerden en belirgin olanı kentin doğusunda, Malatya otoyolunun güneyinde kalan bölgede yer almaktadır. Bu bölge statü bakımından kentin orta ve alt sınıflarının yer aldığı yüksek statülü merkeze yakın bölgenin bir dış çeperini oluşturmaktadır. Bu durumda MHP'nin Kayseri'de oyunu daha çok merkezin ve üst sınıfların hemen yakınındaki orta ve alt sınıflardan aldığı rahatlıkla söylenebilir. DEHAP'ın beklenin çok üzerinde oy aldığı yerler ise, istisnasız kentin çeperinde ve dağınık yer seçen düşük statü grupları ile tanımlı mahallelerdir. Burada elbette ki Kayseri'nin esas olarak kendi kırsal kesiminden ve komşu illerden göç aldığını, Kürt göçünün istisna olduğunu ve sonuçta da Kürt hareketini temsil eden partilere oy veren kitlenin mekânsal olarak diğer kentlere göre daha ayrıksı durduğunu da belirtmemiz gerekir.

Mersin

Statü gruplarının mekândaki ayrımının en net okunduğu kentlerden bir diğeri ise Mersin'dir. Statü deseninde de görüldüğü gibi Mersin'de kentin en üst ve en alt statü gruplarının kentteki konumları, kolaylıkla okunabilecek net bir resim vermektedir (Şekil-4). Bu iki uç grup, kentte birbirinin olabildiğince uzağında ve birbirleri ile hiçbir fiziksel temasta bulunmadan yer seçmişlerdir. Üstelik kentte üst ve alt statü gruplarını birbirinden uzak tutmada fiziksel eşiklerin de etkili olduğu görülmektedir. Bir yandan kıyı, Mersin'de de üst statü grupları için öncelikli tercih edilen alan olurken, diğer yandan kentin güney batısından geçen Efrenk Kordonu, kent merkezindeki yüksek statü gruplarını, düşük statü gruplarından ayıran doğal bir sınır işlevi görmektedir. Benzer bir görevi kentin doğu aksında devam eden Adana otoyolunun da gördüğü söylenebilir. Yolun kuzeyi, kentte belirgin bir kümelenme gösteren alt sınıflara aittir. Özellikle Doğu'dan zorunlu göç ile gelenlerin yerleştiği bilinen bu toplanma alanının, bir arada olma ve "diğerlerinden" ayrılma eğiliminin en az üst sınıfların birlikteliği kadar keskin oluşu önemlidir. Üst ve alt sınıflar arasında, mekânda bu denli keskin sayılabilecek bir ayrımın örneğine pek az kentte rastlandığını da bir not olarak belirtmek gerekir.

Mersin siyasi deseni de, statü desenindeki katı çizgileri destekler niteliktedir. Kentin kuzey doğusu ile güneyi arasında, statü farklılıkları ile de ilişkili olarak, siyasi tercihlerin önemli ölçüde değiştiği görülmektedir. Bu tabloda en dikkat çeken iki kesim, kıyılar ve elbette ki statü deseninde de dikkat çeken kuzeydoğu düşük statü bölgesidir. Bu anlamda Mersin için, hem diğer kentlerden bildiğimiz, hem de bu kentte ilk kez karşılaştığımız birkaç noktayı belirtmek gerekir. Öncelikle Mersin'de AKP'nin oy dağılımı incelendiğinde, partinin parça parça da olsa, oyunu büyük ölçüde kentin düşük statüye ayrılmış kuzey doğu bölgesinden aldığı ve önceki tüm kentlerde görüldüğü gibi burada da kıyıya açılmayı başaramadığı görülmektedir. CHP ise kentte bunun tam tersi bir desen vermekte, CHP'ye oy veren kesimin mekândaki kümelenişi kentte hiçbir partide görülmediği kadar net bir resim sunmakta, bu partiye oy veren kesim yine kıyılarda toplanmaktadır. İki parti eksenindeki bu tablonun önceki kentlerde ve hatta sonradan inceleyeceğimiz kentlerde de değişmediğini hatırlatmak gerekir. Ancak Mersin'i diğerlerinden ayıran asıl durum DEHAP'ın oylarında ortaya çıkmaktadır. Her kentin DEHAP seçmeni kentin en alt statü grubunda yer alan nüfusu oluştururken, Mersin'de bu grupların en azından bir bölümünün statü atlayabildiği, orta sınıfta yer almaya başlayabildiği, ancak buna rağmen siyasi tercihlerini de değiştirmediği ortaya çıkmaktadır. Bu durum aynı zamanda kentin düşük statü grubuna ayrılan kuzey doğu bölgesinin de kendi içinde ayrımları olduğunu göstermektedir. Bu geniş ve ayrımın belirgin olduğu alan birbirlerinden net şekilde ayrılmak sureti ile AKP ve DEHAP eğilimi göstermektedir. Buna karşılık, kentte MHP oy deseninin ise, adeta AKP-CHP'li mahalleler arasında bir ayırıcı şerit görevi gördüğü söylenebilir. Kentin tam ortasında, orta sınıfların yer aldığı MHP eğilimli mahallelerin bu anlamda kentin keskin ayrımları arasında bir tampon vazifesi yaptığı yorumu da yapılabilir. MHP Mersin'de kenti bölen Adana yönlü otoyolun altına geçmeyi başaramazken, bu bölümde yer alan AKP ve DEHAP'lı mahallelerden de açık şekilde ayrılmaktadır. Kente ait tüm desenler birlikte incelendiğinde ise, 2000'lerde Mersin orta sınıfının (MHP ağırlıklı olmak üzere) MHP ve CHP eğilimli olduğu söylenebilir. Buna göre kentte üç türden net bir ayrımdan söz etmek mümkün hale gelmektedir; kıyılardaki sol hâkimiyeti, kendi içinde ayrışan ve bu alandaki birliktelikler açısından "gergin" sayılabilecek bir kuzey doğu bölgesi ve birisi merkezin yakın çevresinde, diğeri ise kıyılar ve bu gergin bölge arasında yer alan merkez-sol ve sağ eğilimli kesimdir.

Gaziantep

Şimdiye dek ele aldığımız tüm kentlerde olduğu gibi Gaziantep'te de sosyal statü deseninin çok net bir şekilde ayrıldığı, Gaziantep özelinde bu ayrımın doğu-batı ekseninde ortaya çıktığı görülmektedir (Şekil-5). Kentin batısından kent merkezine uzanan genişçe bir alanda kentin yüksek statü grupları or-

ta sınıflarla birlikte yer seçmektedir. Kent merkezi ise bir ölçüde önemini korumakta, orta sınıflar ağırlıkta olmak üzere merkez, üst sınıflar ve orta sınıflarca çevrelenmiş görünmektedir. Diğer kentlerden farklı olarak Gaziantep'te üst statü gruplarının alansal olarak neredeyse üçte birini kaplıyor olması ise dikkat çekicidir. Bu anlamda üst sınıfların kentteki konumu hem belirgin ve değişmez görünmekte, hem de bu haliyle üst sınıflar kentte ayrışmanın temel aktörü olarak tanımlanabilmektedir. Kentin düşük statü grupları ise Batıdan kent merkezine doğru yönelen üst ve orta sınıf kuşağının çeperlerinde yer seçmektedir. Buna göre, sanayi kenti Gaziantep'te yönetici ve işçi sınıfın yer seçimini de yüksek ve düşük statü grup ayrımından okumak mümkündür. Statü haritasında kentin kuzey-doğusundaki taralı bölgeler sanayi alanları, bu bölgelerin hemen çevresindeki düşük statülü mahalleler ise geçmişten beri "işçi mahalleleri" olarak bilinen bölgedir. Bu bölge "prestijli" merkeze en yakın bulunan (büyük ihtimal bu nedenle de bugün dönüşüme maruz kalacak olan) düşük statülü bölgedir.

Gaziantep statü deseni sonrasında siyasi tercih desenleri incelendiğinde ise, statü deseninde görülen "kararlı" kümelerin siyasi desende her parti için gözlenemediği ortaya çıkmaktadır. Örneğin AKP, kentin geleneksel merkez gerisindeki düşük statülü gruplar ile kentin üst sınıflarının güney yönlü bitişiğindeki orta sınıflarda hâkimdir. Ancak bu hâkimiyet, AKP'nin diğer kentlerdeki kümelenişi kadar da net ve kararlı bir tablo çizmemektedir. Bu haliyle AKP'nin Gaziantep'te, MHP'nin diğer kentlerde gösterdiği "kararsız" deseni verdiği söylenebilir. Benzer şekilde kentte MHP'nin dağılımı da parçalı ve sosyo-ekonomik statü bakımından çeşitli bir yapı göstermektedir. MHP'nin parça parça en üst statü grubu dâhil, orta sınıf ve alt sınıf olmak üzere kentin farklı bölgelerine dağılmış tüm statü gruplarından oy aldığı, bu anlamda kentte "kararlı" bir düzen göstermediği ortaya çıkmaktadır. Bunun tam tersi bir durum ise CHP için geçerlidir. Gaziantep'te CHP oy dağılım deseni, bir iki istisna dışında kentin üst sınıf dağılımı ile birebir aynı deseni vermektedir. Bu anlamda kentte en net ilişkili statü-siyasi tercih ilişkisini gösteren partinin CHP olduğu söylenebilir. DEHAP ise kentte en belirgin kümelenmesini kent çeperinde üç ayrı bölgede göstermektedir. Bunlardan kent merkezinin hemen doğusunda kalan bölge AKP'nin hâkim olduğu bölgenin hemen bitişiğidir. Kentin güneydoğusunda, Güzelvadi ve Vatan mahallelerinin yer aldığı bölge ise DEHAP'ın siyasi hâkimiyetini neredeyse başka hiç bir parti ile paylaşmadığı yerdir. Bununla birlikte, DEHAP'ın Gaziantep'te batıda yer seçen üst sınıflar ile kentin güneyindeki orta sınıflardan da beklenenin üzerinde oy alabilmiş olması önemlidir.

Samsun

Samsun'da statü deseninin belirlenmesinde hem kıyı, hem de kent merkezi belirleyicidir (Şekil-6). Kentin statü deseninde görüldüğü gibi, en yüksek sta-

tü grubunun kıyıda ve kent merkezi çevresinde yer seçtiği Samsun'da kıyıdan uzaklaşıldıkça statünün de belirgin biçimde düştüğü gözlemlenmektedir. Kentin en düşük statü grupları ise bu kademeli geçişte kıyının en uzak çeperinde kenti çevrelemektedir. Dolayısıyla Samsun statü deseni için söylenebilecek en net bulgu, kentte varlıklı kesiminin kıyıda, yoksul kesimin ise çeperde yer seçtiği ikili bir yerleşim düzeninin olduğudur.

Kentin siyasi desenlerine bakıldığında ise, bazı partilerin önceki kentlerden farklı mekânsal yığılmalar gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Bunlardan en dikkat çekeni, kentte MHP'nin en yüksek oy aldığı mahallelerdir. Bu mahalleler, önceki kentlerde sol görüş ile özdeşleşen ve kentin kıyısında yer seçen üst statü gruplarıdır. Samsun'da kentin kuzey sahili boyunca yer alan yüksek statü gruplarının yer aldığı mahalleler belirgin biçimde MHP'nin beklenenin çok üzerinde oy aldığı yerlerdir. AKP ise Samsun'da, yine birkaç istisna dışında, kıyının en uzağında yer alan düşük statülü mahallelerden oy almaktadır. Sadece birkaç istisnai mahallede AKP'nin orta sınıf ve üst sınıf mahallelerde yüksek değerler taşıdığı görülmektedir. CHP'nin yüksek statü desenlerini takip eden oy deseni net şekilde Samsun'da da okunmaktadır. Kent merkezi ve yakın çevresi ile kentin kuzey sahil şeridi ve gerisindeki büyükçe bir alan CHP eğilimlidir. İlginçtir ki kentte DEHAP'ın beklenenin çok üzerinde oy aldığı mahalleler, AKP'nin de beklenenin çok üzerinde oy aldığı yerlerdir. Bu anlamda bu mahalleler (Derebahçe, Kazımkarabekir, Yaşardoğu ve Gaziosmanpaşa), AKP ve DEHAP'ın kesişim alanları olarak tanımlanabilir.

Sonuç yerine

Sosyo-ekonomik statüye bağlı ayrışmayı siyasi tercih desenleri ile birlikte değerlendiren bu denemenin, Türkiye kentleri üzerine başka yollarla elde etmesi çok da kolay görünmeyen, doğrudan ve dolaylı bir dizi sonuca ulaştırdığını söylemek gerekir. Bu analizin, hem ayrışma hem de siyasi tercihler açısından ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken önemli bulgular sunduğu inancındayız. Öncelikle çıkan sonuçları toplumsal sınıfların kent içindeki yer seçimleri açısından değerlendirirsek en net sonuç, Türkiye kentlerinin belirgin ve altı çizili ayrımlarla tanımlandığıdır. Türkiye'de kentler, gözardı edilemeyecek sınıfsal ayrımlar göstermekte, bu ayrımlar kentsel mekân üzerinde açık şekilde okunabilmektedir. Bir kentten diğerine farklılıklar gösterse bile bu ayrışmada en net olan, bazı istisnalar dışında toplumun en alt ve en üst kesimlerinin birbirine değmediği mekânsal bir yapının, bir ayrışma kalıbının, ortaya çıkmış ve dahası kalıcı hale gelmiş olmasıdır. Varsılın yoksula değmediği bir mekânsal bölünme sunan bu resmin Türkiye kentlerinin genel bir resmi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu resimde belirleyici dinamiklerin esas olarak üst sınıfların seçimlerinden kaynaklandığı da yaptığımız analizlerin ortaya çıkarttığı sonuçlardan biridir. Kıyı

kentlerinde bir prestij unsuru olarak kıyıya yakın bölgelerde yer seçen üst gelir grupları, bu denli belirgin prestij öğelerinin olmadığı kentlerde ise kent merkezi yakınında yer seçmektedir. İstisnasız her kentte üst sınıflar rant değeri yüksek, prestijli alanları başka grupların sızmasına izin vermeyecek şekilde kendileri için ayırırken, alt sınıflar ise arta kalan alanlarda, daha kısıtlı yer arayışları içinde olmuşlardır. Orta sınıf arabulucuğulunda, üst ve alt sınıfların mekândaki bu uzak, sınırları belirli ve bir anlamda "gergin" sayılabilecek ilişkisinin, sadece mekânsal yer seçimleri ile sınırlı kalmadığını, elimizdeki bulgular temelinde bunun gidilen okul, alışveriş yapılan mekânlar, kullanılan ulaşım biçimi gibi kentteki gündelik yaşamın birçok alanına da uzanan ve katı bir ayrım olduğunu varsaymak da sanıyoruz yanlış olmayacaktır.

Toplumsal grupların mekânsal yer seçimlerinde gözlenen bu ayrımların kent içi siyasi tercihlere de damgasını vurmuş olması bu yazının üzerinde önemle durulması gereken bulgularından bir diğeridir. Türkiye kentleri toplumsal sınıfların yer seçimi açısından ne denli bölünmüş ise, siyasi tercihler açısından da o denli bölünmüştür. Siyasi partilerin mahallelerdeki tercih eğilimlerini gösteren desenler incelendiğinde, birkaç siyasi görüş başta olmak üzere, her siyasi tercihin mekânda belirli kümeler, gruplar oluşturduğu açıkça görülmektedir. Üstelik mekânda bu denli belirgin ayrım gösteren bu yığılmaların büyük ölçüde statü desenleri ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bunu söylerken vurgulayalım ki, farklı toplumsal grupların farklı siyasi tercihlerde bulunmasını ve bunun mekâna yansımasını bir yere kadar doğal görmek gerekir. Ancak bu eğilimin her kentte benzer şekilde, neredeyse bir şablon gibi birebir örtüşen özellik gösteriyor olması, üzerine düşünmeyi gerektirir. Kentler için neredeyse ortak sayılabilecek bu ayrımda, CHP açık şekilde üst sınıfların, AKP birkaç kentte orta sınıflara sızmayı başarmış olsa da çeperde yaşayan alt sınıfların, MHP kimi zaman AKP'ye kimi zaman da CHP'ye yakın duran orta sınıfın, DEHAP da belli ki kente göçle gelen ve kentte kendine yer edinmeye çalışan Kürt nüfusun partisi olmuştur. Bu durum ise en başta, kentlerin kalıplaşan ayrımlarının Türk siyasetinin kalıcı bir öğesi olduğunu göstermektedir. Görünen odur ki Türkiye'de siyaset kendi hareket alanını bu mevcut ayrımlar ve kalıplaşmış ilişkiler üzerinden bulmakta, bu ayrımlarla beslenmekte ve hatta söz konusu ayrımları yeniden üretmektedir.

Ancak bu noktada, belirtmemiz gereken bir durum da statü ve siyasi tercih desenlerini elde etmede kullandığımız yöntemin bir sonucu olarak yapılan analizlerin "göreli" bir değerlendirme oluşudur. Yöntem gereği her kent, kendi iç değerleri ile analiz edilmiştir. Bu nedenle kentler arası karşılaştırma yapmak ancak bazı koşulların kabulü ile mümkün olmaktadır. Örneğin Ataç'ın (2013) çalışmasında detaylı şekilde vurgulandığı gibi, İzmir'deki üst sınıf kompozisyonu ile Kayseri'deki çok farklı olabilir. Dahası, bir kentteki zenginleşme biçim ve koşulları ile bir başka kentteki büyük farklılıklar gösterebilir. Bunu da şüphesiz

sınıfların siyasi tercihlerini de etkileyen önemli bir öğe olarak saymak gerekir. Dolayısıyla burada yapılan analizlerin, kentlere yönelik yerel analizlerle beslenmesi, desteklenmesi gereğini de belirtmek gerekir. 2002 seçimleri AKP'nin hâlâ devam etmekte olan iktidarının başladığı, partinin siyaset sahnesine ilk adımını attığı seçimdir. Hal böyle olunca, bu çalışmanın aynı zamanda, üzerine son 10 yıldır kapsamlı araştırmalar yapılan AKP'nin çıkış tabanı ve hatta bu dönemdeki siyasi ortam hakkında da önemli bilgiler verdiğini söylemek gerekir. İncelenen her kentteki bulgular AKP'nin açık şekilde "çeperdeki yoksul kesimin" partisi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Kimi kentlerde özellikle yoksul kesimin komşuluğundaki orta sınıfa da sızmayı başaran AKP'nin ileriki dönemlerdeki taban değişimi ve bu değişimdeki etkili koşulların neler olabileceği de incelemeye değerdir.

Bu doğrultuda üzerinde durulması gereken bir mesele de 2000 sonrası toplumsal desenler üzerinedir. Bizim *Büyük Dönüşüm* olarak tanımladığımız bu dönemde kuşkusuz kentler yeniden kurulmuş, kent içi desenler farklı ilişkiler üzerinden yeniden üretilmiştir. Kentlere 2000'den sonra yapılan bu müdahalelerde öncelikle üst sınıfların kent dışına kaçışını kolaylaştıracak yeni mekanizmalar oluşturulmuş, kent çeperinde prestijli bölgeler, korunaklı yaşam alanları açılmış ve buralara kolay erişim sağlayacak hızlı ulaşım olanakları sağlanmıştır. Kentin çeperlerinde üst sınıflar eliyle bir gelişme ve büyüme yakalanırken, kent merkezleri ise daha temiz ve "steril" merkezlere dönüştürülmeye başlanmıştır. Örneğin bu çalışmanın çıktılarından dönüşüme maruz kalan/kalacak alanların tespitinin çok da güç olmadığı görülmektedir. Pek çok kent için prestijini koruyan kent merkezlerinin yakın çevresindeki düşük statü alanlarının, başka bir deyişle farklı toplumsal grupların birbirine değdiği, değmese bile yakınlaştığı bölgelerin, günümüzde öncelikli olarak müdahale edilen yerler olarak karşımıza çıkıyor olmasına bu anlamda şaşmamak gerekir. Kentin üst statü gruplarınca işgal edilmiş bölgelerini genişletmek, daha temiz hale getirmek ve kentin "sorunlu" bölgelerini olabildiğince kentten uzaklaştırmak bu projelerin genel eğilimi olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla kentlerin toplumsal desenlerinde, gerek dönüşüm, gerek toplu konut projeleri, gerekse her geçen gün sayısı her kentte hızla artan rezidans ve korunaklı yerleşim tipi konut gelişmeleri ile 2000 sonrasında gerçekleşen Büyük Dönüşüm hareketlerinin, bizim 2000'lerin başlarında gözlediğimiz bu ayrımları yeniden kuracak, belki de daha da kalıcılaştıracak ve de kentin farklı bölgelerine yeniden taşıyacak olması muhtemeldir.

Sonuç olarak, Türkiye'de gözlenen eşitsizliklerin, yoksul-zengin ayrımlarının ve siyasi görüş gerilimlerinin birbirini üreten, birbirinin hem nedeni hem de sonucu olan, üstelik ilişkili süreçler olduğunu söylemek gerekir. Bu da en başta bir arada yaşama yetisinin giderek her alanda azaldığı, dışlayıcı, kuralları baştan belirli ayrımların toplumun her alanına sirayet ettiği anlamına gelmektedir. Yazımızı, coğrafi konumu, ekonomik durumu, toplumsal yapısı ne olursa olsun

Türkiye kentlerini önümüzdeki dönemde bekleyen belki de en büyük tehlikenin bu olduğunu belirterek bitirmek isteriz.

KAYNAKÇA

Ataç, E. (2013) ""Büyük Dönüşüm" öncesi Türkiye kentlerini okumak, anlamak: Sosyo-ekonomik statüye bağlı ayrışma üzerinden bir değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, 126, 35-64.

Güvenç, M. ve Işık, O. (1996) "İstanbul'u okumak-I: Statü-mülkiyet farklılaşmasına ilişkin bir çözümleme denemesi", *Toplum ve Bilim*, 71.

Güvenç, M. ve Işık, O. (1997) "İstanbul'u okumak II: Mahalle düzeyinde konut mülkiyeti-statü farklılaşmasına ilişkin bulgular nasıl genellenebilir?" *Toplum ve Bilim*, 72.

Güvenç, M. ve Işık, O. (2002) "A metropolis at the crossroads: The changing social geography of Istanbul under the impact of globalisation", *Of States and Cities: The Partitioning of Urban Space* içinde, Marcuse, P. ve Van Kempen R. (der.), Oxford University Press, Oxford, 203-220.

Işık, O. (2013 - yayınlanacak) *Türkiye Siyaset Atlası, 1950-2011: 61 yıl, 16 seçim*, NTV Yayınları, İstanbul.

İstanbul sosyo-ekonomik statü deseni, 2000

İstanbul 2002 Genel seçimleri AKP oy dağılımı

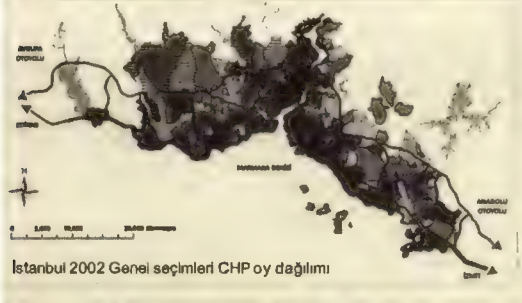

İstanbul 2002 Genel seçimleri CHP oy dağılımı

İstanbul 2002 Genel seçimleri MHP oy dağılımı

İstanbul 2002 Genel seçimleri DEHAP oy dağılımı

İSTANBUL STATÜ DESENİ (2000) ve SİYASİ TERCİHLER (2002)

Gösterim:
Statü deseni-

Yüksek statü grupları:
- A grubu
- B grubu

Orta statü grubu:
- C grubu
- D grubu

Alt statü grubu:
- E grubu
- F grubu

- Yerleşim dışı alanlar
- Düşük yoğunluklu alanlar
- Kent merkezi

Siyasi tercihler:
- Beklenenden çok düşük
- Beklenenden düşük
- Beklenen düzeyde
- Beklenenden yüksek
- Beklenenden çok yüksek

İzmir sosyo-ekonomik statü deseni, 2000

İzmir 2002 Genel seçimleri AKP oy dağılımı

İzmir 2002 Genel seçimleri CHP oy dağılımı

İzmir 2002 Genel seçimleri MHP oy dağılımı

İzmir 2002 Genel seçimleri DEHAP oy dağılımı

İZMİR STATÜ DESENİ (2000) ve SİYASİ TERCİHLER (2002)

Gösterim:
Statü deseni-

Yüksek statü grupları:
- A grubu
- B grubu

Orta statü grubu:
- C grubu
- D grubu

Alt statü grubu:
- E grubu
- F grubu

- Yerleşim dışı alanlar
- Düşük yoğunluklu alanlar
- Kent merkezi

Siyasi tercihler:
- Beklenenden çok düşük
- Beklenenden düşük
- Beklenen düzeyde
- Beklenenden yüksek
- Beklenenden çok yüksek

Kayseri sosyo-ekonomik statü deseni, 2000

Kayseri 2002 Genel seçimleri CHP oy dağılımı

Kayseri 2002 Genel seçimleri DEHAP oy dağılımı

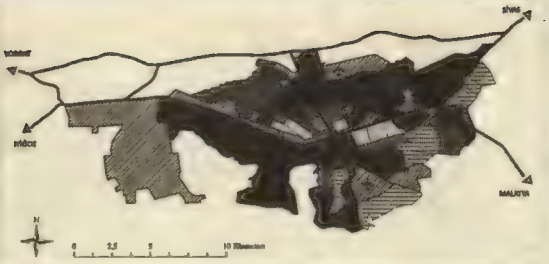

Kayseri 2002 Genel seçimleri AKP oy dağılımı

Kayseri 2002 Genel seçimleri MHP oy dağılımı

KAYSERİ STATÜ DESENİ (2000) ve SİYASİ TERCİHLER (2002)

Gösterim:
Statü deseni-

Yüksek statü grupları:
- A grubu
- B grubu

Orta statü grubu:
- C grubu
- D grubu

Alt statü grubu:
- E grubu
- F grubu

- Yerleşim dışı alanlar
- Düşük yoğunluklu alanlar
- Kent merkezi

Siyasi tercihler:
- Beklenenden çok düşük
- Beklenenden düşük
- Beklenen düzeyde
- Beklenenden yüksek
- Beklenenden çok yüksek

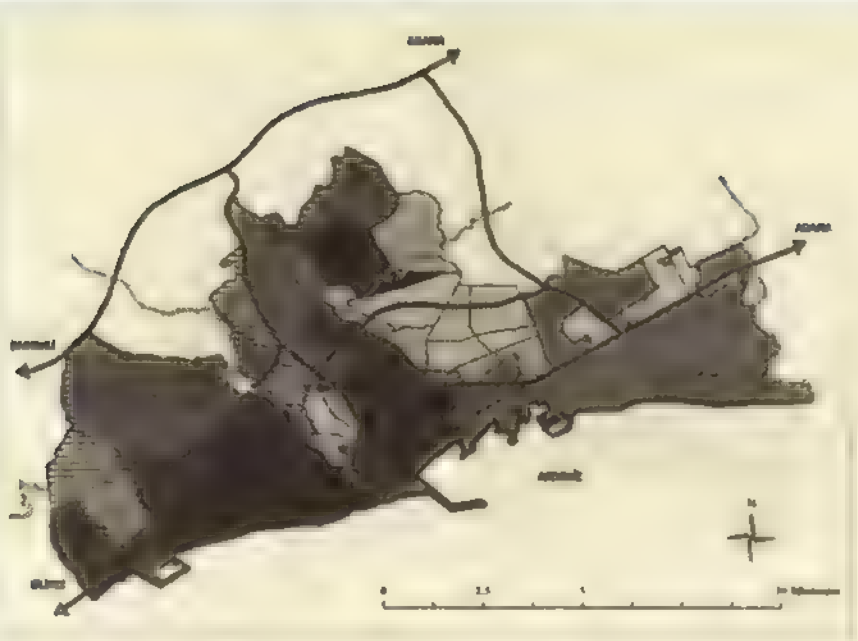

Mersin sosyo-ekonomik statü deseni, 2000

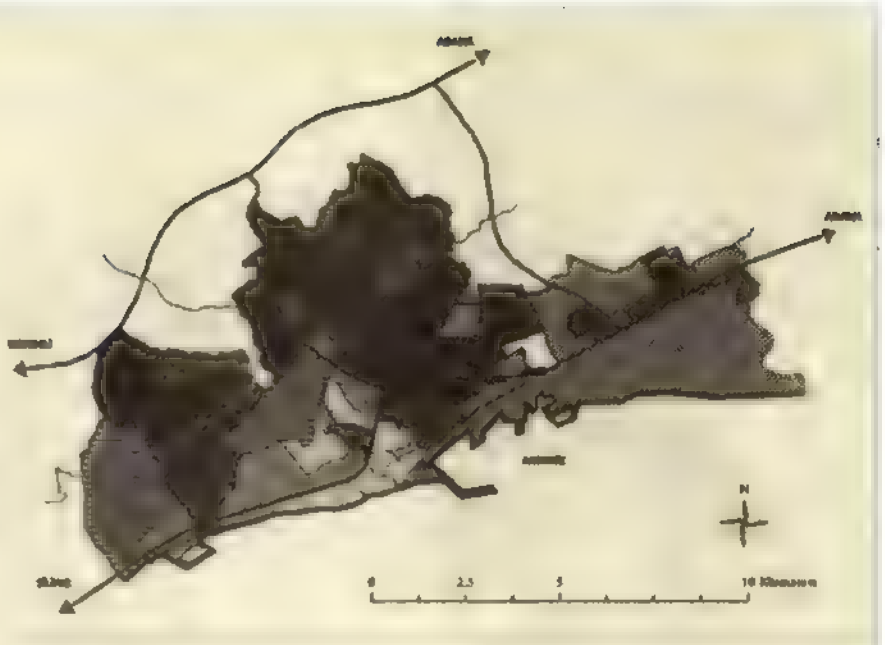

Mersin 2002 Genel seçimleri AKP oy dağılımı

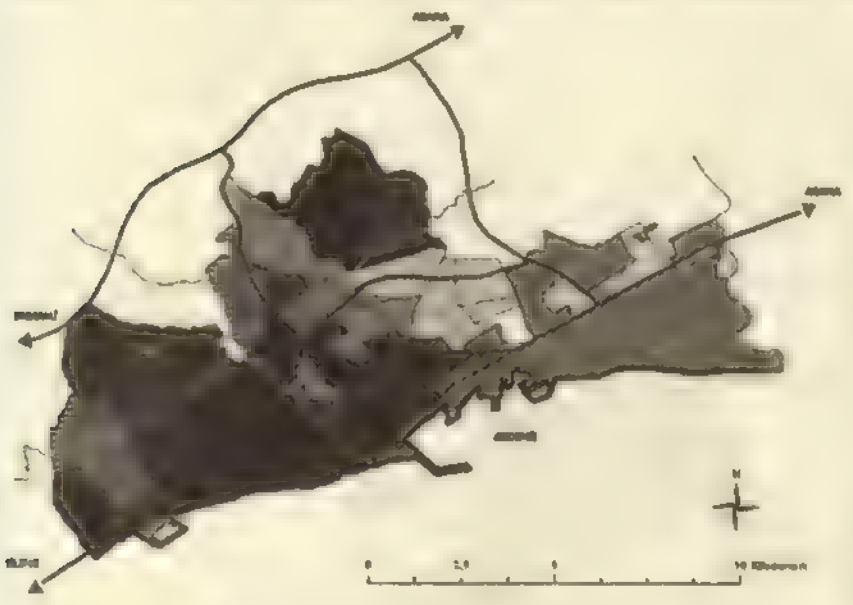

Mersin 2002 Genel seçimleri CHP oy dağılımı

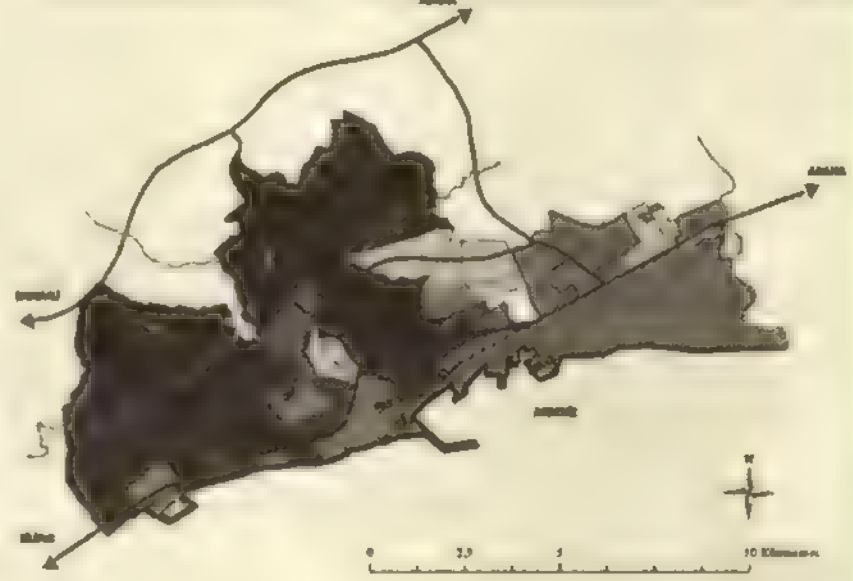

Mersin 2002 Genel seçimleri MHP oy dağılımı

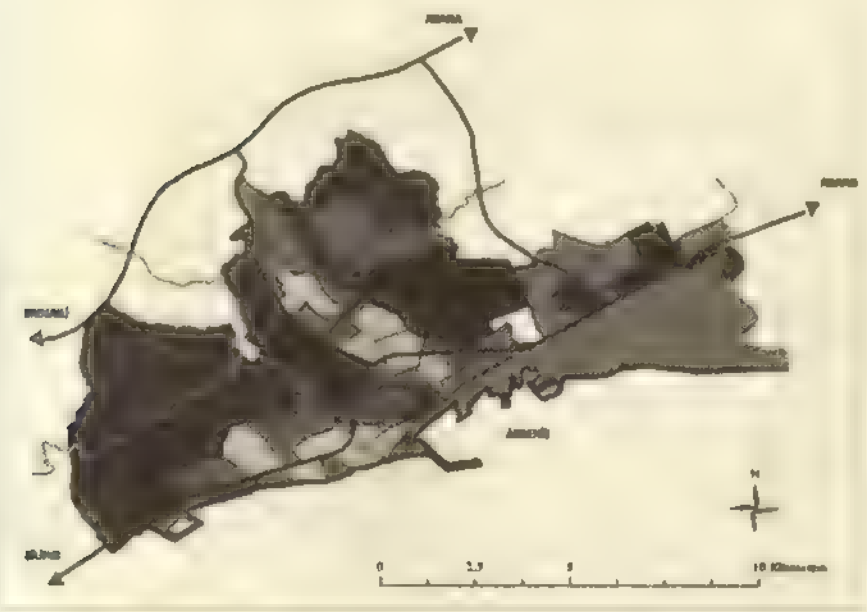

Mersin 2002 Genel seçimleri DEHAP oy dağılımı

Gaziantep sosyo-ekonomik statü deseni, 2000

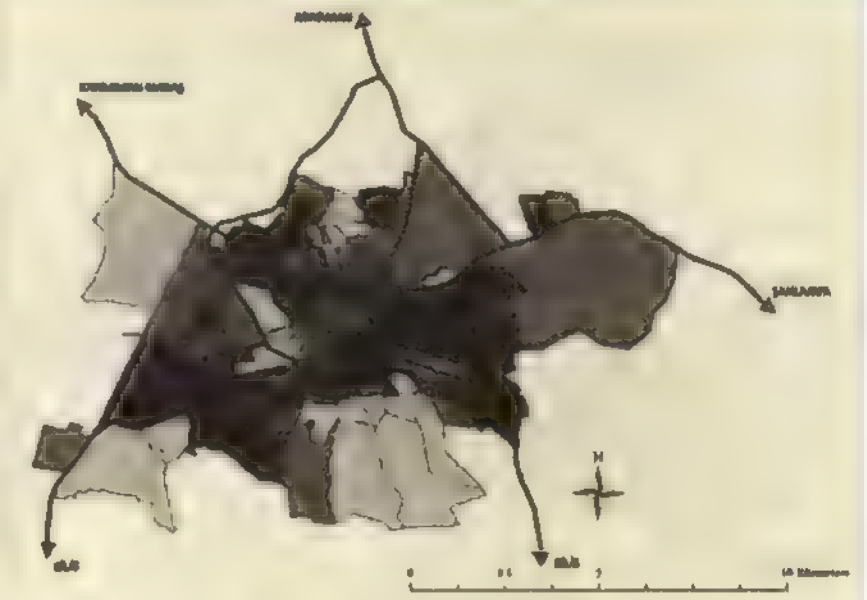

Gaziantep 2002 Genel seçimleri AKP oy dağılımı

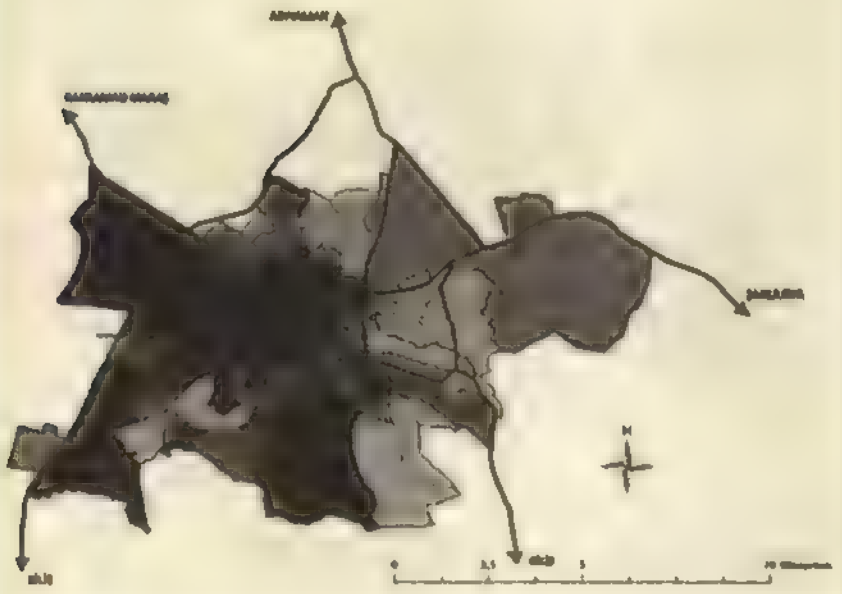

Gaziantep 2002 Genel seçimleri CHP oy dağılımı

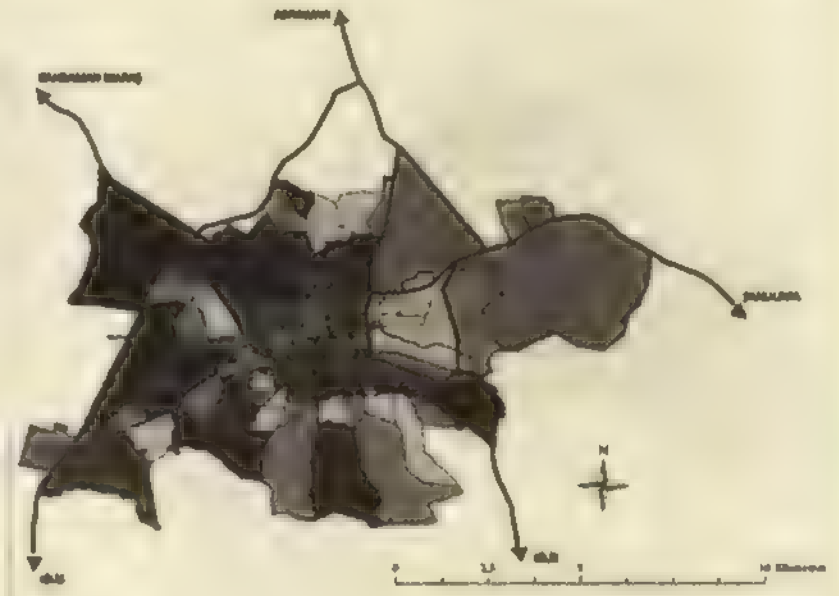

Gaziantep 2002 Genel seçimleri MHP oy dağılımı

Gaziantep 2002 Genel seçimleri DEHAP oy dağılımı

GAZİANTEP STATÜ DESENİ (2000) ve SİYASİ TERCİHLER (2002)

Gösterim:

Statü deseni-

Yüksek statü grupları:
- A grubu
- B grubu

Orta statü grubu:
- C grubu
- D grubu

Alt statü grubu:
- E grubu
- F grubu

Siyasi tercihler:
- Beklenenden çok düşük
- Beklenenden düşük
- Beklenen düzeyde
- Beklenenden yüksek
- Beklenenden çok yüksek

- Yerleşim dışı alanlar
- Düşük yoğunluklu alanlar
- Kent merkezi

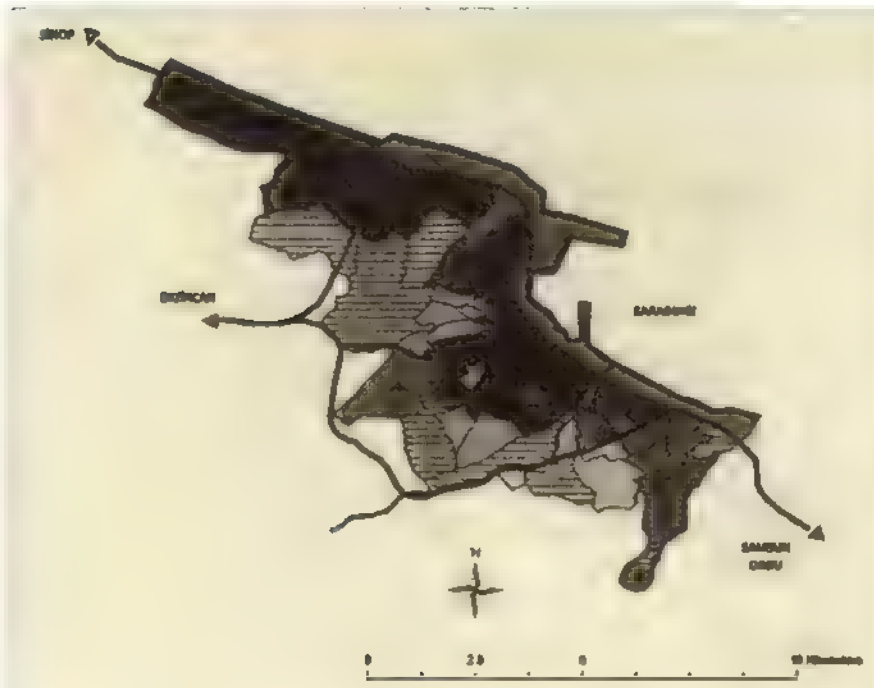

Samsun sosyo-ekonomik statü deseni, 2000

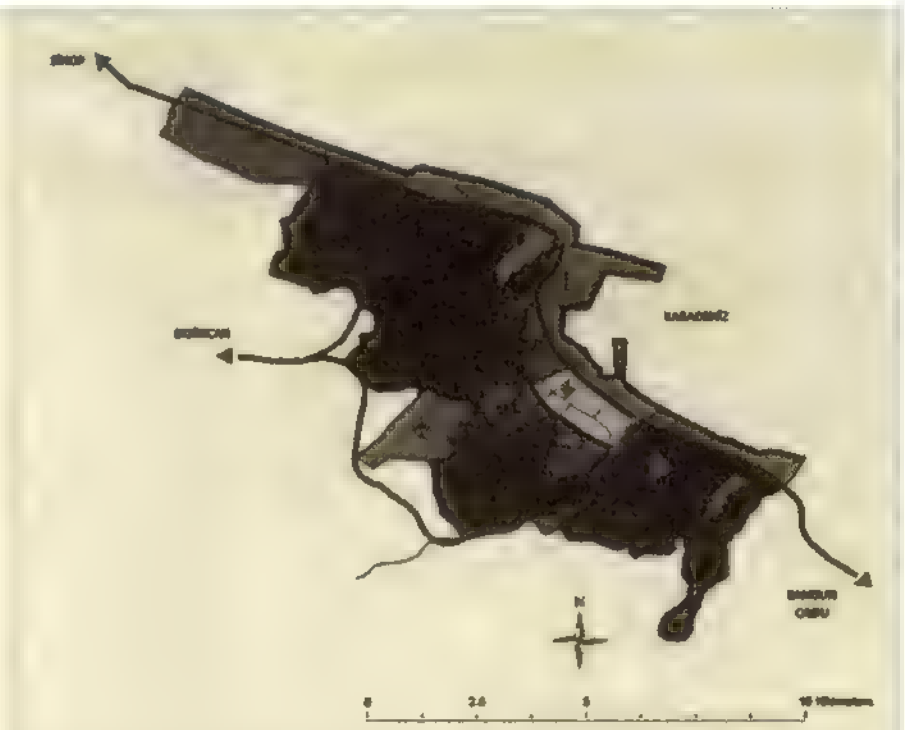

Samsun 2002 Genel seçimleri AKP oy dağılımı

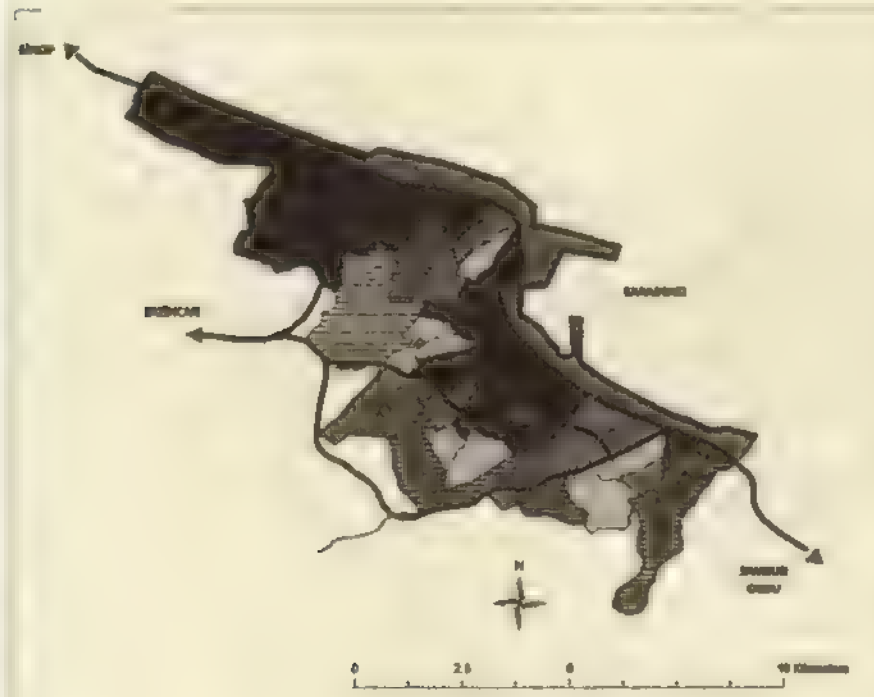

Samsun 2002 Genel seçimleri CHP oy dağılımı

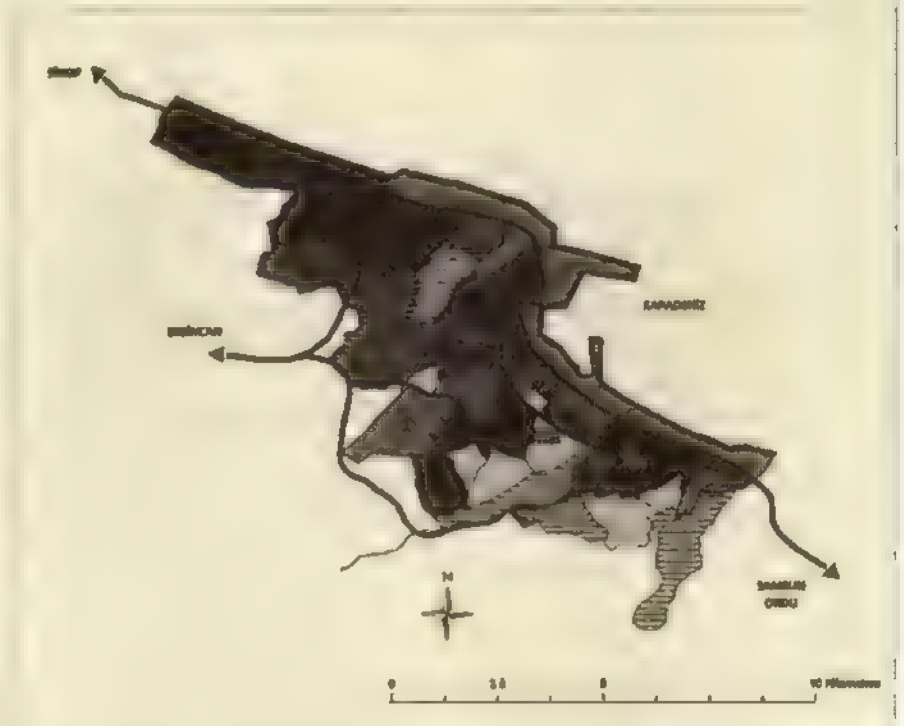

Samsun 2002 Genel seçimleri MHP oy dağılımı

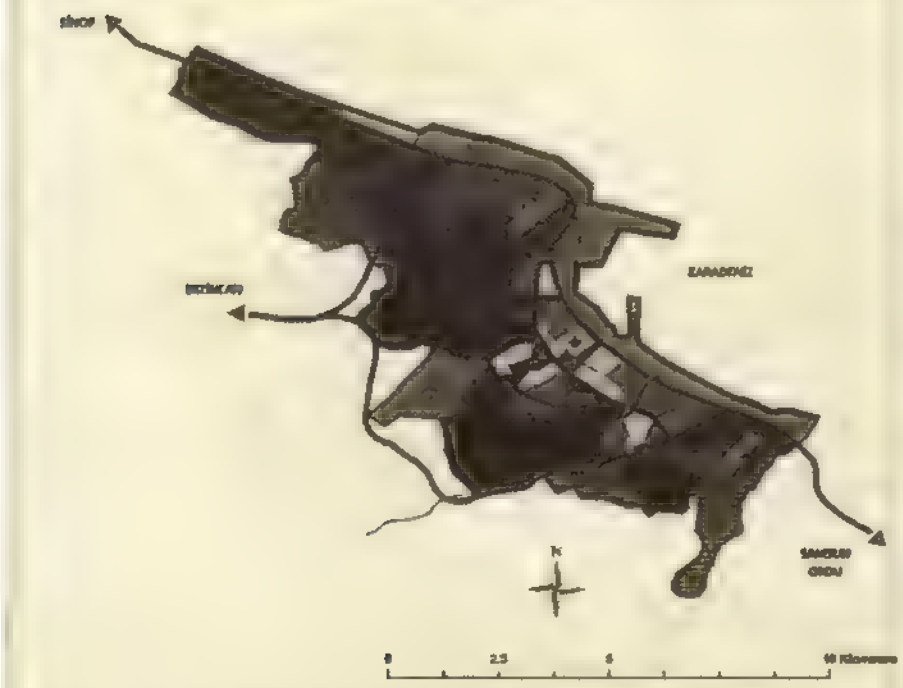

Samsun 2002 Genel seçimleri DEHAP oy dağılımı

SAMSUN STATÜ DESENİ (2000) ve SİYASİ TERCİHLER (2002)

Gösterim:

Statü deseni-

Yüksek statü grupları:
- A grubu
- B grubu

Orta statü grubu:
- C grubu
- D grubu

Alt statü grubu:
- E grubu
- F grubu

Yerleşim dışı alanlar

Düşük yoğunluklu alanlar

Kent merkezi

Siyasi tercihler:
- Beklenenden çok düşük
- Beklenenden düşük
- Beklenen düzeyde
- Beklenenden yüksek
- Beklenenden çok yüksek

Jane Jacobs: *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı* – Bir klasik

*Dirk Schubert**

Özet: Bu makale, kent tartışmalarının hararetlendiği günümüzde *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı* kitabının yazarı Jane Jacobs'un düşünce ve eylemlerini ele alıyor. Jacobs, alışılagelmedik yaklaşımı, New York ve Toronto örneğinden hareketle şehirlerin İkinci Dünya Savaşı sonrası planlanışı ve yeniden yapılandırılışına yönelttiği eleştiriler ve planlamalarda şehir sakinlerine de söz hakkı verilmesi yönündeki yorulmak bilmez talepleri ile tanınıyor. Kitaplarıyla büyük başarı kazanmanın yanı sıra kitlesel örgütlenişler ile önce New York'ta planlamacıların şahı Robert Moses'ın varoşların ihyasına ve otoyollara ilişkin planlarını, Toronto'ya göçtükten sonra da buradaki benzeri girişimleri engellemeyi becermiştir. Jacobs'ın eserinin –Türkiye perspektifinde de– anlaşılabilmesi için, gerek ABD'de gerekse dünya çapında gözlenen dönüşüm ve girişim dönemi şeklindeki arka planın yanı sıra Jacobs'un çabalarının özgün kentsel ve yerel bağlamlarının da göz önüne alınması gerekir.

Anahtar sözcükler: Jane Jacobs, yaşam öyküsü, kentsel planlama, tümevarımcı yöntem, New York, Toronto

JANE JACOBS
1916-2006
1961'de bir ev kadını bu evden dünyayı değiştirdi

– New York'ta Hudson Street 555 numaralı evin kapısının önündeki bir çiçek buketinden (2009)

Jane Jacobs: "Şehir kahramanı" mı "baş belası" mı?

Jane Jacobs Kuzey Amerika'da bir ikon muamelesi görür. Kendisine takılan lakaplar "Bayan Öngörü"den "kent kahramanı"na, "Kraliçe Jane"den "kent fütüristi" ve "kent tahayyülcüsü"ne, "anti-plancı"dan "kent gurusu"na kadar uzanır. Pek övücü sayılmayacak lakapları arasında ise "dogmatik amatör" ve "baş

(*) HafenCity Üniversitesi, Hamburg.

belası" sayılabilir. Jacobs'u çevreleyen mitin temelinde, alışılagelmedik yaklaşımı, önce New York daha sonra da Toronto örneğinden hareketle şehirlerin 2. Dünya Savaşı sonrası planlanışı ve yeniden yapılandırılışına yönelttiği eleştiriler ve planlamalarda şehir sakinlerine de söz hakkı verilmesi yönündeki yorulmak bilmez talepleri yatar. Kitaplarıyla büyük başarı kazanmanın yanı sıra kitlesel örgütlenişler ile önce New York'ta planlamacıların şahı Robert Moses'ın varoşların ihyasına ve otoyollara ilişkin planlarını, Toronto'ya göçtükten sonra da buradaki benzeri girişimleri engellemeyi becermiştir.

Jacobs'un düşüncesi ve eylemleri Avrupa'da basitleştirilmiş bir yaklaşımla genellikle ilk kitabına ve bundan yapılan seçmeci alıntılara indirgenegelmiştir günümüze dek. Tek tük parlak fikirler üretmiş, pek ciddiye alınamayacak egzantrik, aykırı bir kişilik olarak görülür. Konularını açık değil kodlanmış bir şekilde geliştirmiş olması pek çok spekülasyona yol açmıştır. *Planetizen* adlı dergi ve internet platformunun 2009 yılında yapmış olduğu bir ankette açık arayla tüm zamanların en önemli ve etkili kent araştırmacısı seçilmiş, Andrés Duany, Daniel Burnham, Lewis Mumford ve diğer büyük isimlerin önünde en önemli "kent düşünürü" olarak kabul edilmiş[1] bir diğer platformdaysa[2] iki kitabı 20. yüzyılın en önemli 100 kitabı arasına girmiştir. Pek çok planlamacı, aslında öyle yapmıyor olmaların karşın, onun hayal ettikleri doğrultusunda çalıştıklarını söylerken diğerleri, Jacobs'un çalışmalarının ayrıntılarını pek bilmeksizin, o doğrultuda çalışmaktadır (Schubert, 2011 ve ayrıca Klemek, 2011). Ancak eserlerinin kapsamlı algılanışının gecikmiş olarak başlamış olduğunu söyleyebiliriz. T.J. Campanella, Jacobs'un ilk kitabının etkisini Martin Luther'in neredeyse 500 yıl önce Wittenberg'deki Schlosskirche'nin kapısına çaktığı Reformasyonu başlatan tezlerininkine denk görür (Campanella: 142).[3]

Jacobs'un külliyatı altı kitap ve çok sayıda makaleden oluşur. Eserleri disiplinlerden oluşan çekmecelere yerleştirilemez; her zaman disiplinlerarası, yenilikçi ve aykırı düşünceli çalışmıştır. Eserlerinin karmaşıklığına hakkını vermek de bu nedenle oldukça güç bir görevdir. İlk kitabında semtler düzeyinde kalırken daha sonra toplumsal felsefe ve etiği ilgilendiren sorunlara, (kentsel) ekonomiye ilişkin tezlere ve oradan küresel tarihe kadar genişletmiştir çalışma alanını.

Eserinin –Türkiye perspektifinde de– anlaşılabilmesi için, gerek ABD'de gerekse dünya çapında gözlenen dönüşüm ve girişim dönemi şeklindeki arka planın yanı sıra Jacobs'un çabalarının özgün kentsel ve yerel bağlamlarının da göz önüne alınması gerekir. "Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı"nın yayımlanışı yeni bir başlangıç havasının hâkim olduğu bir döneme denk gelir: "I like Ike" sloganıyla desteklenmiş olan ABD başkanı Dwight D. Eisenhower

1 http://www.planetizen.com/topthinkers

2 http://www.nysun.com/arts/triumph-of-jane-jacobs/63089

3 Ya da: http://places.designobserver.com/feature/jane-jacobs-and-the-death-and-life-of-american-planning/25188/

1961'de 70 yaşını aşmış ve yerini genç ve karizmatik John F. Kennedy'ye bırakmıştı. 50'li yılların sonları ekonomik kriz, İkinci Dünya Savaşı ve Kore savaşıyla geçen yılların ardından "silent fifties" olarak anılan ve ertelenmiş maddi isteklerin gerçekleştirilmesiyle ülkenin refah toplumu yolunda ilerlediği uyumlu, sakin bir dönemdi. Sol hareket ve toplumsal eleştiri Joseph McCarthy'nin "Amerika düşmanı girişimler"e karşı sürdürmüş olduğu medyaya hâkim savaş sonucu devre dışı kalmış, üç kıtada çarpışıp zaferler kazanmış, emirle hareket etmeye alışık eski askerler "mutlu sorunları olan mutlu insanlar" olarak banliyölerdeki evlerinin huzurlu dünyasına çekilmişti. Araba, televizyon ve çamaşır makinesi gibi tüketim eşyalarına sahip olmak beyaz orta sınıf için normal bir hale gelmişti. Yaşam süresinin uzaması ve doğum oranındaki (bu nesle "baby boomer" lakabını kazandıran) yükselme sonucu nüfus hızlı bir şekilde artıyordu. 1960'ta ABD nüfusunun üçte biri banliyölerde yaşamaya başlamış ve kendi evine sahip olma düşünü gerçekleştirmişti bile.

ABD toplumunda bunların yanı sıra belirmekte olan çirkin gelişmeler gözden kaybolmuş gibiydi. Ancak kısa bir süre sonra siyahların eşit haklar için yürüttüğü mücadele keskinleşti ve Soğuk Savaş 1958-1961 Berlin ve 1962 Küba krizi ile doruğuna ulaştı. Aynı dönemde 1956'daki Federal-Aid Highway Act ile otoyol yapımı, 1954'deki konut yasası ile de varoşların ihyası ve konut inşaatı için milyarlarca dolar ödenek ayrıldı. Soğuk Savaş, devletin sistemler arasındaki üstünlük mücadelesini kazanmak için pek çok alanda girişimci ve planlayıcı olarak işe karışmasını zorunlu hale getirmişti. Teknokrat ve "eylem adamları"ndan oluşan yeni, genç bir grup ABD'yi modernleştirme ve dünyadaki önder rolünü sabitleştirme çabasındaydı. Ancak ABD'nin gelişmekte olan bu görünüşte kusursuz dünyasının yüzeyinde kırışıklıklar ve çatlaklar giderek daha belirgin bir hal almaya başlamıştı.

Jane Jacobs bu toplumsal bağlam çerçevesinde düzenleyici kent planlamacılığını, bunun ilkelerini, tekniklerini ve stratejilerini düzeltmeye çalışmaya yanaşmayıp bunları radikal bir şekilde sorgulayarak bir dönüşüme, bir paradigma değişikliğine yol açtı. "Tasnifleyiciler" adını verdiği toplumsal mühendislere ve planlamacılara karşı kesin bir tavır almıştı. Onun yaklaşımı kentsel işlevlerin hassas dengelenişini, karışım süreçlerini ve çeşitliliği ön plana çıkarır.

Biyografik arka plan – "Scranton Girl"

Jane Jacobs 4 Mayıs 1916'da Pennsylvania eyaletinin Scranton şehrinde Jane Isabel Butzner adıyla dünyaya geldi. Zenginliği antrasit yataklarından ve kömür madenciliğinden kaynaklanan Scranton 1930'larda nüfusu 140 bini aşmış gelişmekte olan bir şehirdi. Daha o yıllarda ilk elektrikli tramvayı devreye sokmuş olduğu için "elektrik şehri" de denirdi Scranton'a. Jacobs'un babası doktor annesi hemşire ve öğretmendi. Her ikisi de Protestan ailelerden geliyordu, özgür

düşünceli ve toplumsal sorunlarla ilgili insanlardı. Dünya çapındaki ekonomik kriz ve bunun etkileri özellikle çevredeki kömür madenlerinde sert bir şekilde hissedildi. Jane 1933'te kapsamlı bir genel eğitim aldığı Scranton'daki Central High School'u bitirdikten sonra sekreterlik kursuna giderek stenograf oldu (Lang ve Munsch, 2009: 21).

Üniversite eğitimine yüz vermeyerek şansını Gotham'da,[4] krizden etkilenmiş metropol New York'ta denemeye karar verdi.

1935'te New York'a yerleşti ve iş arama uğraşını şehri tanıma gezileriyle birleştirdi. Çeşitli semtler, çiçek pazarı ve elmas borsası hakkında kısa yazılarla para kazandı ve Columbia Üniversitesi'ndeki temel eğitim derslerine girdi. Gezileri sırasında büyük şehrin karmaşasını tanıdı, varoşlarla, dolup taşmakta olan kiralık evlerden oluşan semtlerle tanıştı ve 'kendi' Greenwich Village'ını keşfetti. Gazete ve dergilere serbest yazar olarak çalışmaya başladı ve 1935'te ilk öyküsünü *Vogue* dergisine satmayı başardı. 1938'de Columbia Üniversitesi'ne kaydoldu ve diğer derslerin yanı sıra sonraki yayınlarının temelini oluşturacak olan iktisadi coğrafya derslerine devam etti. Başka dalda eğitim almasına izin verilmeyince kızıp bir tür vaha olan kampüsü terk ederek şehrin gerçeğine yöneldi. Sonraları üniversitelere ve akademik ödüllere uzak durmasının nedenleri arasında bu reddedilişin de rolü olduğu söylenebilir.

1940 yılında yerel ve ulusal ekonomik ve siyasi konularla ilgilenen *The Iron Age* adlı dergide işe başladı. Seyahatlere çıktı, konferanslara katıldı, diğer şehirleri tanıdı ve yerel ekonomiye ilişkin bilgisini geliştirdi. Bir yandan da günlük gazetelere çalışmayı sürdürdü. Silah endüstrisinde kendilerine ihtiyaç duyulan kadınların erkeklerle aynı ücreti alması yolundaki çabaları destekledi. Hakkındaki şarkı ve "we can do it!" posterleriyle kültürel bir ikon haline gelmiş olan "Rosie the Riveter" kadınların fabrikalarda çalışabileceklerini ve erkeklerle aynı işleri yapabileceklerini gözler önüne seriyordu.

Jane, Nisan 1944'te tanıştığı mimar Robert Hyde Jacobs ile bir ay sonra evlendi. Uzun ve mutlu bir evlilikleri oldu. 1947'de Greenwich Village'deki Hudson caddesinde 555 numaralı evi satın aldılar. Zemin katında bir şekerci dükkânı olan bu dar üç katlı tuğla bina sonraki yirmi yıl boyunca Jacobs ailesinin evi olacaktı. 1948'de ilk oğulları, bir yıl sonra ikinci oğulları daha sonra da kızları dünyaya geldi. Beyaz orta sınıf banliyölere taşınırken (Long Island'daki Levittown'da bir evin fiyatı 15 bin dolar bile değildi (Hayden, 2002: 23); yani ev satın almak New York'ta kirada oturmaktan daha ucuza geliyordu) Jacobslar Village'daki mahalle havasını tercih etmişti.

İlk eserinin başlangıcında yer alan referanslardan Jacobs'un hangi düşünür ve hangi çalışmalardan özellikle etkilenmiş olduğunu anlayabiliyoruz. Bunlar genellikle "mekânda" çalışmaya ve yerel nüfusun katılımına büyük önem veren sosyal hizmet çalışanları, sosyologlar, gazeteciler, mimarlardır. Buna karşı-

4 Washington Irwing'in 1807'de New York'a verdiği takma ad – ç.n.

lık bütün "uzmanlara" özellikle de planlamacılara ve şehir planlaması disiplinine son derece eleştirel bir şekilde bakmıştır.

1952'de *Architectural Forum* adlı dergide çalışmaya başladığında geniş çaplı yüzey çalışmalarının sonuçları henüz tam olarak belirmemişti. Planlama o zamanlar Jacobs'un gözünde olumlu bir anlam taşıyordu ama bu hızla değişecekti. Rockefeller Merkezi'ndeki yeni iş yerine metroyla değil bisikletle gidiyordu (Alexion, 2006: 33). Diğer konuların yanı sıra alış-veriş merkezleri üzerine yazdığı makalelerle isim yaptı. Yeni alış-veriş merkezlerini planlayanların, ellerinde başka örnek olmadığı için, mevcut şehir merkezlerini temel almış olduğunu, ancak perakendecilikteki yeni gelişmeler bağlamında, şehir çevrelerine (perifere) ilişkin planlama anlayışının giderek bağımsızlaştığını söyler Jacobs. İkinci Dünya Savaşı sonrasında şehir merkezlerinde pek fazla bir değişim ve yatırım gerçekleşmediği göz önüne alındığında, yapılması gereken şey, bu kez bakış açısını ters çevirerek, bu yeni alış-veriş merkezi akımından şehir merkezleri için ders çıkarmaktır.

Jacobs'un değerlendirmeleri 1956'daki *Harvard Urban Design Conference*'da çoğu akedemisyenlerden oluşan katılımcılar tarafından olumlu karşılandı. Bu konferansa Jacobs'un yanı sıra Edmund Bacon, Lewis Mumford, Richard Neutra, Hideo Sasaki ve Pittsburgh'dan David Lawrence gibi şehirlerin yeniden yapılandırılması konusunda öne çıkmış belediye başkanları davet edilmişti. Jacobs 1958'de *Fortune* dergisinde "Downtown is for People" başlığıyla yayımlanan makalesinde, ABD'de şehirlerin yeniden yapılanmasını temelden eleştirerek şehir merkezlerinin planlanışına planlamacı anlayışıyla ve kuşbakışı bir perspektifle yaklaşıldığını, şehir merkezini kullananların ve yayaların taleplerinin göz önüne alınmadığını ve kullanılmayan geniş alanlara yer verildiğini yazar. Böyle girişimlerin şehir merkezlerini canlandırması beklenemezdi, şehir merkezlerinde banliyölerdekinden farklı nitelikler söz konusuydu; planlamacılar büyük bloklara odaklanarak canlı sokakların avantajlarını gözden kaçırmıştı. Merkezlerin çeşitli şekillerde kullanılabilecek bir hale getirilmesini ve şoför değil yaya perspektifiyle yeniden planlanmasını talep ediyordu Jacobs.

Bu noktada Jacobs'un gözlemlerine ve sonuçta kitabına ilham kaynağı olan sıra dışı ortamı da tasvir etmek gerekir: "The Village" adıyla anılan Greenwich Village, içinden çıkılmaz bir şehirleşme kaosunun ortasında küçük bir şehrin sade, bozulmamış dünyasını, Manhattan'ın büyük şehir cangılında komşuluğun henüz yok olmadığı mahalle havasını temsil ediyordu. Village'ın sadece cadde örgüsü değil mimarisi ve sakinleri de New York'unkinden farklıdır. Hudson Street'teki karışım ve çeşitliliği örnek olarak verebileceğimiz bu yapısal/mekânsal ve toplumsal çevre, Richard Florida'nın Jacobs'a atıfta bulunarak belirttiği gibi, bu tür bölgelerin –yaklaşık 2000 yılından itibaren anıldıkları adla– "yaratıcı sınıflar"ın yaşam ve çalışma alanı olarak tercihi haline gelmesine yol açmıştır (Florida, 2002: 42 ve 262). Hem bir köy, hem de ressamlar, yazarlar, toplu-

ma sırtını dönmüşler, günü gününe yaşayanlar ve bohemlerin bir araya geldiği garip bir semt (Beard ve Berlowitz, 1993) olan Village, bir yandan karşı-kültürün çeşitliliğini mikroskopik bir düzeyde sergilerken aynı zamanda bu kültürün mayalandığı ortamı da oluşturuyordu.

Susan Sontag Village'ı ana akımın dışında, "başkaldırı, sanatçılık, cinsel özgürlük ve kendini gerçekleştirmenin dışa vurumu olan mitik bir yer" olarak tanımlar (Schreiber, 2009: 43). Yani küçük burjuva kökenli diyebileceğimiz Jacobs'un yerleşmiş olduğu semt kendine has bir sosyo-kültürel çevre, bir eritme potası, New York ve ABD'deki sol-alternatif sanat ve kültürle eşanlamlı tutulan çok kültürlü bir yerdi.

Village'da komşuluk yapılarını, dayanışmayı ve gerek duyulduğunda dayanışmayı kolaylaştıran bozulmamış bir altkültürel ortam vardı. Kiraların düşüklüğü, sakinlerinin kozmopolit bir karışım sergilemesi, egzotik yemek çeşitleri ve kendine has bir kahvehane kültürü ile önce "beatnik" daha sonra da "Beat Generation" olarak anılan alternatif bir kültür ortamının doğup büyüdüğü bir yuva haline gelmişti. Jacobs'un gözünde Village, etnik grupların çatışmadan birarada yaşadığı, topluluk fikrinin (hâlâ) bir anlam taşıdığı bir mekândı. Buradaki hayatta farklılık ve aldırmazlık birlikte yaşayıp gidiyordu.

Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı – A Broadside Attack

Klasik bir durumdu söz konusu olan: Doğru zamanda doğru kitap. *Newsweek* daha 1959'un Temmuz ayında "Metropolis in a Mess" başlığıyla New York ağırlıklı bir sayı hazırlamış, artan suç oranları, ırk çatışmaları, servis hizmetlerinin kötüleşmesi, varoşlardaki gençlerin kurduğu çeteler ve orta sınıfın şehri terk edişi gibi konuları ele almıştı. O güne dek sadece kısa makaleler yazmış olduğu söylenen 45 yaşındaki tanınmamış bir kadın yazar miti çabucak gelişti.

Şehre ilişkin temalara eleştirel bir bakışla yaklaşan kitap büyük başarı kazanarak kısa zamanda çok satanlar arasına girdi (Jacobs, 1961 [1992]). Jacobs'un iki yıl dört ayda yazdığı 22 bölümlü eseri tarz olarak edebiyat, gazetecilik ve sosyolojinin karışımından oluşan, birinci tekil şahıs açısından yazılmış ve insana oradaymış hissini veren bir karışımdır.

Kitap uzmanlara değil "genelde ilgili vatandaşlara" hitap eder. Açıklamalarında sıklıkla benzeşimlere ve biyolojik terimlere baş vuran Jacobs'un eseri şehir planlamasına ve inşasına kökten bir eleştiri, varolan pratiğe karşı, yeniden düşünmeyi ve paradigma değişimini talep eden bir yaylım ateşiydi.

Hedef aldığı konular da varoşlaşma ve bununla birlikte gelişen standart kamusal toplu konut blokları, komşu yörelerin şehir otoyolları tarafından kesilip birbirinden ayrılması, birörnek yapılaşma (monostructure) ve kentsel yayılma/dağılmaydı (sprawl). Bu, büyük çaplı kamusal toplu konut girişimlerine ve bunların toplumsal sorunlara şehir inşası üzerinden çözüm getirebileceklerini savu-

nan taraftarlarına yönelik bir eleştiriydi. Hijyenik dairelerin aşağı sınıfların ve siyahların yaşam ve yerleşim koşullarını otomatik olarak iyileştirmeyeceğini savunuyordu Jacobs.

Mimarinin ve şehir planlamacılığının büyük isimlerini sistematik eleştiriden geçiriyordu: Ebenezer Howard büyük şehre düşmanlıkla ve uyuma şehirleri planlamakla suçlanıyordu.[5] Bahçe-şehrin büyümesi, büyük şehir haline gelmesini imkânsız kılacak bir şekilde sınırlanmıştı. Jacobs, Howard'ın "şehir yıkıcı" fikirlerinin Amerika'da coşkulu bir kabul gördüğünü ve Clarence Stein, Henry Wright, Catherine Bauer ve Lewis Mumford tarafından geliştirildiğini söyler. "Modern şehir planlamacılığının tümü pratikte bu basit özden çıkarılıp geliştirilmiştir" der (Jacobs, 1961 [1992]: 21). Le Corbusier'in gökdelenlerden oluşan düş şehri de aynı köke sahiptir. Parktaki gökdelenlerin şehri doğrudan bahçe-şehirden çıkar. "Günümüzde entelektüel şehir planlamacılarının hepsi pratikte bu iki anlayışı değişik çeşitlemeler şeklinde birleştirmektedir (*a.g.e.*: 24). Bu, gerçekliğe "planlı yeniden yerleşim", "kısmi yenileme", "ıslah ve yeniden inşa" adıyla yansırken, pratikte harap semtlerin tamamen yıkımı demek olur. Bunlara ek olarak önemli bir şehir planlamacısı daha "sıvanır": Daniel Burnham'ın Chicago'daki Columbian Exhibition için hazırladığı planlar ve dolayısıyla da City Beautiful (Güzel Şehir) hareketi City Monumental (Anıt Şehir) adıyla eleştirilir.

Jacobs'un kitabı varoşların ıslahının mahalleler üzerindeki yıkıcı etkilerine ve şehircilik alanındaki büyük projelere karşı çıkarken aynı zamanda şehir hayatının olumlu yönlerini vurgular ve büyük şehri yeniden, olumlu bir gözle değerlendirir. Jacobs'a göre şehirler "örgütlenmiş karmaşıklık", "organik bir bütün" olarak işler. Dinamik, evrimleşen ağ örgüleri, değişkenler arasındaki karşılıklı ilişki ve süreçlerdir şehirleri ve çevrelerini değişimin yuvası haline getiren. Sürekli değişim ve bunun mekânsal yansıması olan, gerek ortamdan yararlanma tarzı gerekse toplumsal yapı açısından çeşitlilik sergileyen "kaotik" semtler şehrin temel özelliğidir. Bu "örgütlü karmaşıklığı" bozmak, düzenleyip bölgelendirmeye (zoning) kalkışmak yanlış soruyu sormak demektir ve bu da şehir planlamacılığının yanlış anlaşılmasından kaynaklanır. "Sorun" doğru olarak saptanmadığı için –ele alınan örnekte varoşların ıslahı şeklindeki– "çözüm" de doğru olamaz. Jacobs şehir inşasının (yanlış) kuramını tek bir cümleyle şöyle özetler: "Başlangıcından sonuna, Howard'dan Burnham'a, şehir yenileştirme yasasının ek paragraflarının sonuncusuna varana dek bütün bu karışım büyük şehir yaşamı en ufak bir şekilde göz önüne alınmaksızın hazırlanmıştır. Büyük şehirler ne incelenmiş ne de dikkate alınmış, sadece kurban olarak görülmüştür" (*a.g.e.*: 26). Yıkıcı ıslah ile banliyöleri şehre dahil etmeye yönelik bu gelişmeye "kent karşıtı kentleşme" (unurban urbanization) der Jacobs.

---

5 1962'de Kuzey Amerika'da yaygın olan büyük şehir düşmanlığının bakış açısına destek veren önemli bir kitap yayımlandı: M. ve L. White, *The Intellectual Versus The City, From Thomas Jefferson To Frank Lloyd Wright*, Cambridge, Mass., 1962.

Hâkim görüşü oluşturan büyük şehir düşmanı öncülerin karşısına komşuluk ilişkilerinin yürüdüğü kent mahallesini çıkarır. Bu yapının kapısının önündeki katılımcılarını ve bunların eylemlerini keskin bir bakışla tasvir eder. "Hudson Street'in benim yaşadığım kısmı her gün çok aktörlü bir kaldırım balesine sahne olur. Ben sekizi biraz geçe çöp tenekesini dışarıya çıkardığımda sahne alırın" (*a.g.e.*: 44).[6] İnce dokusu toplumsal yapı ve ortamdan yararlanma tarzı açısından çeşitlilik gösteren yakın çevresinde gerçekleşen karmaşık ve görünüşte kaotik süreçlerin bu dokunaklı, huzurlu ve idealize edilmiş tasviri kitabının temel düşüncesini dile getirir. Büyük şehirleri çökme ve yozlaşmanın sembolü olarak olumsuz bir şekilde niteleyen eski geleneğin karşısına duygusal bir olumlu değerlendirme koyar Jacobs (Montgomery, 1998: 271).

Modernizmin kendine koyduğu hedef ise soyut, akılcı ve verimli şehirdi. Le Corbusier planlanmamış şehri kaotik ve korkunç olarak nitelemişti. Jacobs ise modernist aşırı planlamacılığı eleştirerek şehri bir laboratuvar, örgütlen(me)miş bir karmaşıklık olarak görmüş, şehir hayatının görünüşteki kaos ve çeşitliliğinin ardında yatan yapıları ve örgütlenme mekanizmalarını araştırmıştır.

Canlı bir çeşitliliğe sahip böylesi bir otantik bağlam Jacobs'a göre ancak içiçe girmiş, birbirine bağımlı gelişim ve etkenlerden oluşan bir ağ örgüsü aracılığıyla anlaşılabilir. Şehir hayatının, "gerçek hayatın" karmaşıklığı, mahallelerin (kendiliğinden) örgütlenişi üzerinde şekillenir. Şehir, durum değil süreç olarak anlaşılmalıdır; esnek, bitmemiş, açık ve bu nedenle de ancak belli bir ölçüde planlanabilir ve yönetilebilir olarak. İndirgeme ve bölgelendirme (zoning) ile değil çeşitlilik ve karmaşıklıkla ilgilenir Jacobs, kentlerin karmaşıklığının planlamacı tahayyüllerle mekânsal bölgelendirmelere ve birörnek yapılara indirgenemeyeceğini savunur.

Yaratıcı, esnek ve gayri resmî şehir sürekli bir değişim süreci içindedir. Bu yüzden gelecekteki nihai durumu içeren planlar, yaklaşımlar ve reçeteler, yeni gelişmeler tarafından geçersiz kılınacakları için, hiçbir hüküm taşımazlar. Değişim süreci de ancak bir dereceye kadar öngörülebilir, sonucu açıktır; bu nedenle de planlama reçetesi diye bir şey olamaz. Şehrin mekânsal şekli Jacobs'a göre temelindeki karmaşık süreçlerin bir yansımasıdır. Burada kaostan başka bir şey bulamayanlar arka plandaki yapı ve süreçleri anlayabilseler şehri başka türlü göreceklerdir.

Jacobs piyasanın çeşitliliği ortaya çıkaracağından yola çıkarken şehir planlamacılığı bu çeşitliliği "yapay" olarak üretmeyi amaçlar. Bu "Disneyleşme" ise otantik olmayan mekânların ortaya çıkışına varır ki bu da yerinden etme ve değer kazandırma süreçlerini akla getirir. Eski –güya otantik– duruma duyulan hasretse değişimin gücünü gözden kaçırır. "Canlı", "büyüyüp gelişmiş" yapıların nostaljik bir ışık altında güzelleştirilmesi ve "eski sakinler"e ilişkin kaygı

6 Bu bölüm pek çok başka kitapta alıntılanmıştır: LeGates ve Stout (der.), 1996: 103 ve devamı; ayrıca Carmona ve Tiesdall (der.), 2007: 147 ve devamı.

bunların da süregiden değişim sürecinin bir parçası olageldiğini unutur. Homojenleştirme eğilimi taşıyan küresel kapitalizmi yerel ölçekte etkilemek pek olası değildir. Mutenalaştırma (gentrification) girişimlerine karşı gelişen duygusal huzursuzluk, birörnekleştirme yönelimi gösteren yapısal değişimi durduramayacaktır, zamanı geri döndürmek mümkün değildir. Starbucks açıldığında dönüm noktasına varılmış demektir; değer kazandırma ve değişim süreçlerini geri döndürmek için çok geçtir artık.

Jacobs'un kitabı şehrin fiziksel yapısından çok "şehir hayatı" ile ilgilidir. Birbiriyle kesişen ve birbirini örten ağ örgülerini, gayri resmî yapıları ve kesintisiz geçişleri keşfeder (Luccarelli, 1995: 197). Planlama alanında "yukarıdan aşağıya" yerine "aşağıdan yukarıya" yaklaşımını geçiren bir paradigma değişimine, planlamaya kamunun dahil edilmesine ve kamuya daha fazla söz hakkı verilmesine (isteyerek olmasa da) yol açmıştır. Howard'ın bahçe-şehirlerde vurguladığı gayrimerkezcilik Jacobs için estetik değil, katılım ve etkileme olanaklarının artırılması yönünde siyasi bir sorundur.

Ancak bu esnada banliyöde kendi evine sahip olmanın pek çok ABD vatandaşının gözünde Amerikan rüyasının gerçekleşmesi demek olduğunu görmezden gelmiştir Jacobs. Şehir dışına göç, toplumsal yükselişin, araba ve banliyöde ev sahibi olmanın sembolüydü. Bu akım aynı zamanda gayrimenkul ekonomisinin propagandasını yaptığı ideallerle örtüşüyor ama şehir merkezinin yoğun, mekânın farklı tarzlarda kullanımından oluşan yaşama biçimlerine ilişkin tahayyüllerle çatışıyordu.

Jane Jacobs'un tümevarımcı yöntemi – "Önce örnekler"

Jacobs'un çalışmasının tezleri önce "mahallinde" yaptığı günlük gözlemlerden, kendi deneyimlerinden çıkıp gelişmiştir. Burada neyin "işlemekte, yürümekte" olduğunu ayrıntılı olarak betimlemeye, temellendirmeye, açıklamaya ve diğer bölgeler için de geçerli olabilecek bir bakış açısı haline getirmeye çalıştı. (Ortama ilişkin) bilgi tesadüfi gözlemlerden ortaya çıkarılabilir. Araştırma ve tezlerini desteklemek amacıyla kitap ve gazete okumaya, gazetelerde yayımlanan makaleleri toplamaya koyuldu.[7] Uzmanlık dergilerini elden geçirmeye ise pek yanaşmadı, "uzman görüşleri"ne karşı duyduğu hoşnutsuzluk bunların değerlendirmelerine ancak istisnai durumlarda yer vermesine yol açtı. Tabii ki bu tümevarımcı yöntem sistemsizlikle ve bilimsel olmamakla eleştirildi, ABD'nin "geri kalmış" semtlerine ilişkin tek tük vaka, örnek ve gözleme dayanmıyor muydu sonuçta? İyi öyküler ve ilginç gözlemlerin bilimsel çalışmalardan daha etkili olmasına izin verilemezdi.

---

7 Mirasında yer alan belgeler bunu açık olarak ortaya koyar. Kitabının pek çok bölümüne ilişkin "kesikler" (clippings) mevcuttur. *Jane Jacobs Papers 1927-2007, Archive and Manuscripts*, John J. Burns Library, Boston College.

Jacobs'un ilkesi ise "gözlerine ve içgüdüne güven" idi. Ancak esas olarak doğru ve önemli soruları sormasını biliyordu. Planlamacıların ve politikacıların sık sık öne çıkardıkları zorunlulukları kabullenmeye yanaşmayarak kendi deneyim ve gözlemlerine dayanıyordu; değerlendirme kriteri bunlardı. Planlamacıları hayata yabancı kalmakla, gerçek ihtiyaç, istek, endişe ve sorunları yok saymakla suçluyordu. Heyecansız, rahat bir sohbet havasında, kuram oluşturmak ya da isyana kışkırtmak gibi bir dert taşımadan çevrenin etkisine açık olmayı öneriyordu.

Bu yüzden kitabında tezlerini desteklemek için resim kullanmaya da yanaşmaz. "Bu kitabı resimlemek için kullanılabilecek sahneler zaten çevremizde mevcut – yapmamız gereken tek şey şehirleri oldukları gibi gözlemlemek. İnsan bu sırada çevreye kulak verebilir, biraz oyalanabilir ve olup biten hakkında düşünebilir de" (Jacobs, 1961 [1992]: 8). Ampirik sosyal araştırmaya ilişkin metodoloji açısından bakıldığında, sorunlu, seçmeci ve rastgele denebilecek gözlemlerinden kategorileştirmeye ve teorik çıkarsamalara varılamayacağını söyleyebiliriz. Ancak Jacobs "verimli", beklenmedik sorular sorar ve yürünecek yeni yollar bulmaya çalışır. Çalışma tarzı gerçek süreçleri izlemeyi, tümevarımcı çalışmayı, ayrıntılardan genele varmayı gerektirir, ortalama özellikleri aramaya değil alışılmadık yönleri öne çıkarmayı amaçlar (*a.g.e.*: 217).

Kitap dolaylı olarak radikal modernleşmenin ve Robert Moses gibi bu akımın öncülerinin eleştirisidir. Jacobs teorik fikir yürütmelerden değil, henüz baştan aşağı yenilenmemiş semtlerin sokak gerçekliğinde yaşanmış ve gözlenmiş olaylardan yola çıkar. "Geleneksel planlamacılığın temsilcileri varoşlara ve buranın sakinlerine son derece ataerkil bir tavırla yaklaşıyorlar. Köklü değişiklikler amaçlanıyor amaçlanmasına ancak inanılmayacak kadar yüzeysel araçlarla" (*a.g.e.*: 153).

Jacobs yazma stiline ilişkin olarak "öylesine düzensizim ki" der, "becerebildiğimce çiziktiriyorum sadece. Bazen bana 'söylediklerinizi açıklamak için kullandığınız örnekler ne kadar güzel, nasıl buluyorsunuz bunları?' diye soruyorlar. Halbuki durum tam tersi: önce örnekler geliyor, ben somut olandan çıkarak düşünürüm, soyuttan çıkarak düşünemem" .[8] Kocası, Jacobs'un fikirlerinin %87'sinin çöp tenekesine gittiğini söyler.[9] Yatak odasındaki bir kürsünün başında sabah 9:30'dan öğleden sonra 4:00'e kadar çalışır, yazar ve bu süre içersinde telefona çıkmazdı. "Burada bütün gün oturabilirim; telefonun çaldığını duymam, öğle yemeği yemem, tuvalete bile gitmem; kış uykusunda bir ayı gibiyimdir" (*a.g.e.*) Çocukların üzerine düşen kendisini rahatsız etmemek ve telefonla arayanları geri çevirmekti. New York belediye başkanı David Lindsay Jacobs'u aradığında 14 yaşındaki kızı Mary'den "Annem saat 4'e kadar sizinle konuşa-

8 A. Freedman, Jane Jacobs, *The Globe and the Mail*, 9 Haziran 1984, Allen (der.), 1997: 26 içinde.

9 J. Karp, Contrarian, "Jane Jacobs Doesn't Live Here Anymore", Allen (der.), 1997: 14 içinde.

maz" cevabını almıştır.[10] Boş zamanlarında okuyan ve ocağın ya da fırının başına geçen Jacobs kocasıyla birlikte düşünce oyunları oynamayı ve bulmaca çözmeyi severdi, özellikle de şehre ilişkin olanları.

New York'un yeniden yapılanmasına ilişkin anlaşmazlıklar

Richard Klemek, Jane Jacobs ile Robert Moses arasındaki tartışmaları "devlerin çarpışması" olarak tanımlamıştır (Klemek: 9). "Yirminci yüzyılda Amerikan şehirleri üzerinde hiç kimse Robert Moses kadar etkili olmamıştır" (Gratz: 150).[11] Jacobs ile Moses arasında yirmi yıldan uzun süren şehir politikası tartışmalarında ABD ve New York'ta şehirlerin yeniden inşasına ilişkin temel tezlerin yansımasını görürüz (Flint, 2009). Şehre ve dünyaya bakış açısından birbirine tamamen karşıt yaklaşımların bu çatışmasında Jacobs ağ şeklinde örgütlenmiş kitlesel girişimlerin temsilcisi durumundaydı. Washington Square Park'ın içinden bir şehir otoyolu geçirme (1955-56), West-Village'ın yıkımı ve yeniden inşası (1961) planları, Aşağı Manhatttan şehir otoyoluna ilişkin fikir çatışmaları ve Toronto'ya taşındıktan sonra orada şehir otoyoluna ilişkin tartışmalar Jacobs'un kitaplarına pratikten kaynaklanan bir arka plan oluşturmuşlardır. Şehirlerin ıslahı ve trafik planlaması konusunda birbirine zıt anlayışları yansıtan bu çatışmalar, tıpkı David ve Goliath gibi birbirine denk olmayan iki rakibin, Villagelı sıradan bir ev kadınıyla nüfuzlu "masterbuilder"ın karşı karşıya geldiği savaş alanlarıydı.

Robert Moses New York'ta planlama alanında hâkim bir konumdaydı (Caro, 1989). Çeşitli görevlerden sonra 1946'da o ana kadar mevcut olmayan şehir inşası koordinatörlüğüne getirildi. Bunun yanı sıra şehir ile federal hükümet arasında bağlantı sağlayan tek kişi durumundaydı. Otoyol yapımı ve varoşların ıslahı için milyonlarca dolar ödenek aldı. "Planlamacıların şahı", siyasi dengelerden, idari ve teknik yetkilerden bağımsız bir şekilde şehir planlamasından, yeni parklardan, trafik altyapısından ve varoşların ıslahından sorumluydu. Pek çok büyük projeye imza atmıştı; "sadece" iktidar, etki ve önem kazanma peşindeydi. Moses'ın semtler ve sakinleri açısından ciddi sonuçlar doğuran şaşmaz biçimde büyümeye yönelik ve mutlaka hayata geçirilme hedefli "yukarıdan aşağıya" planlama anlayışıydı Jacobs'un sorguladığı.

Bakış açılarının ve düşünme tarzlarının farklılığı ortadaydı: Moses şehirlerin trafik tarafından ve trafik için var olduğunu savunurken Jacobs şehirlerin mahalleler tarafından ve bunlar için yapıldığını söylüyordu. Moses büyük projelerle ilgilenirken Jacobs insanı ölçek olarak kullanıyordu. Moses'ın ilkesi "aşırı yapılaşmış bir metropolde çalışıyorsan yolunu satırla açacaksın"dı (Berman, 1988: 291). Sahil ya da park alanı açmakla banliyöleri otoyollarla birbirine bağlamak

10 Jane Jacobs, *Vogue magazine*, Mayıs 1969, Allen (der.), 1997: 22 içinde.

11 Bu ifade ayrıca şurada da aynen yer alır: K. Jackson, D. S. Dunbar, 2005: 736.

arasında pek bir fark yoktu Moses'ın gözünde. Manhattan'ın içinden otoyol geçirmenin tek "ufak" farkını açıklarken "yolun üzerinde daha fazla ev (...) daha fazla insan var, hepsi bu" diyordu (*a.g.e.*: 293). Ehliyeti olmayan ama üç şoförü bulunan Moses'ın bu ileri görüşlü şehir otoyolları "özgürce araba sürmeyi" sağlamanın yanı sıra Manhattan'ı diğer semtlere ve New Jersey'ye bağlamayı amaçlıyordu. "Nereye yol yaptığınızın bir önemi yok" diyordu "nasıl olsa dolacaktır" (akt. Gruen, 1964: 69).

Jacobs'un yayınevi kitabının bir kopyasını Moses'a yollamıştı. Moses kızarak kitabı şu yorumla geri gönderdi: "Yollamış olduğunuz kitabı geri gönderiyorum. Hatalı ve sert dilli olmanın yanı sıra iftiracı da. Örnek olarak dikkatinizi 131. sayfaya çekerim. Bu süprüntüyü başka birine satın. Saygılar. Robert Moses" (Jane Jacobs Papers 1927-2007 içinde). Moses'ın bu talebi kitleler tarafından yerine getirilecekti! Polemiği sürdürdü Moses: "En son hayallere bakılırsa, (...) bilgi kaynakları televizyon, radyo ve telefon olan her ev kadını, şehrin anacaddelerine ilişkin devasa bir plan yapmaya muktedirdir (...). Uzmanların verdikleri kararlar olmaksızın ne iş alanları, ne sanat, ne parklar olurdu, hiçbir şey olmazdı. Dürüst memurların ne üçkâğıtçılığı kalıyor, ne yoksulları ezmesi ne de diktatörlüğü; kayırmacılık ve rüşvetçilik ile suçlanıyorlar. Tehcire başvurmadan gettoları ortadan kaldırabilen girişimcilerin şerefine kaldırıyorum kadehimi ve yumurta kırmadan omlet yapabilen aşçıların!" (akt. Burns, vd., 2002: 517).

Moses'ın hedefi düzen kazandırmak ve yoğunluğu azaltmaktı; Jacobs bunu tepetaklak etti: "Çeşitlilik amaçlı bölgelendirme alışılageldik konformizm amaçlı bölgelendirmeden farklı düşünülmelidir; ancak bölgelendirmenin her türlüsü baskıcıdır" (Jacobs, 1961 [1992]: 252). İstiap haddinin aşılmasından farklı görüyordu yoğunluğu: bunların ilki bir mekân ya da binada çok fazla insan bulunması demek olurken yoğunluğun zorunlu olarak olumsuz sonuçlar yaratması gerekmiyordu. "Planlamacı literatüründe rastladığımız istiap haddini aşmış varoşlar aslında yüksek yerleşim yoğunluğuna sahip hayat dolu bölgelerdir. Amerika gerçekliğindeki istiap haddini aşmış varoşlar ise tipik olarak düşük yoğunluklu, sıkıcı bölgeler" (*a.g.e.*: 122).

Moses ilerleme, verimlilik, akılcılık ve projelerin çabucak hayata geçirilmesinin sembolü niteliğindeydi. Bu projeler Washington tarafından finanse ediliyor dolayısıyla da New Yorklu vergi mükelleflerine pek yük olmuyordu. Moses savunduğu doktrin ve stratejinin adamıydı, bu ileride onun zayıf noktası olacaktı. (Beyaz) orta sınıfların banliyölere göçünü mümkün kılan bir yaklaşımla otomobili temel alan trafiği ve şehir otoyollarını ön plana çıkardı.

Devasa boyutlarını ve dünyadaki lider konumunu (henüz) yitirmemiş bir otomobil endüstrisini barındıran ve otomobil sahibi olmanın toplumsal statüyü belirleyen faktörlerden biri olduğu bu ülkede Jacobs ve Moses'ın ortak noktası her ikisinin de otomobil sürmemeleri idi. Moses Amerikan düşünü gerçekleştirmeye çalışıyordu; eski olan kötü, yeni olan iyiydi (Markoe, 1989: 48 ve

devamı).[12] "Yukarıdan aşağıya" şeklindeki teknokratik anlayışı planları çabucak hayata geçirmeyi temel alıyordu. "İnsanları yerlerinden etmeden şehri yeniden yapılandıramazsınız. (...) Yumurtaları kırmadan omlet yapamayacağınız gibi" (Zipp: 420). "Böl ve yönet" stratejisiyle hayata geçirilen "yukarıdan" başlatılmış şehri yeniden yapılandırma girişimleri giderek sorgulanır hale geldi. Uzun süre olağanüstü becerisiyle altından kalktığı önemli kişi ve grupları kendi tarafına kazanma, gerekli para kaynaklarını sağlama ve girişimleri çabucak gerçekleştirme gibi işler sert bir dirençle karşılaşmaya başladı. Moses'ın çevresindeki otoyol planlamacıları başta, otomobil endüstrisinin de desteğiyle, serbestçe hareket edebilirken bir süre sonra "beton canavarı"na karşı bir direniş hareketi gelişmeye başladı.

Eleştiri ve eleştirmenler – "Planlamacılar nefret ettiler"

Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı'nın yayımlanmasıyla birlikte hakkında çığ gibi büyüyen bir literatür oluştu. O zamanlar yayımlanmış değişik düzeyde eleştirel yazı ile daha sonra yayımlanan ve neredeyse istisnasız olarak olumlu bir nitelik taşıyan övgüleri ayırt etmemiz gerekiyor günümüzde. İlk çıkan tanıtım yazılarından birinde kitabın modern şehre bir saldırı olduğu söyleniyordu. Kitapta yazdığına göre kendiliğindenlik ve çeşitlilik planlarla üretilemezdi, bunlar binlerce bireyin kararlarına dayanırdı. Güvenlik, toplumsal yerleşim bölgelerinde olduğu gibi geniş yeşil alanlarla değil canlı sokaklarla sağlanabilirdi. Kitabın mesajı çocukların sokaktan eve girmesi değil, evden sokağa çıkmasıydı. Pek çok mimar, öğretim görevlisi ve şehir siyasetçisinde şaşkınlık yaratacaktı kitap. Ama Bayan Jacobs cadılık nedeniyle yakılacak olsa bile kitabının mesajı varlığını sürdürecekti. Yazı Jacobs ile dünyanın güneşin çevresinde döndüğünü yadsıması istenen ama "yine de dönüyor işte" diyen Galileo Galilei (1564-1652) arasında benzerlik kurmaya kadar gidiyordu.[13]

Kasım 1961'de ilk profesyonel tanıtım yazısı *New York Times*'da MIT profesörü Lloyd Rodwin imzasıyla yayımlandı. "Komşu aranıyor" başlığını taşıyan yazı Jacobs'un büyük şehirlerin güncel sorunlarına yeni bir yorum getirmiş olduğunu kabul eder. Dükkânları, çeşitliliği ve küçük işletmeleri yerinden etmiş olan sıkıcı, bir örnek, gelir düzeylerine göre bölünmüş ve genellikle de tehlikeli "proje"leri eleştirdiğini söyler kitabın. Yazı mahallelere değer kazandırmak ve "varoşluktan kurtarmak" için uzmanların söylediklerini yapmamayı önerdiğini ve Greenwich Village'ı "mükemmel" bir örnek olarak öne çıkardığını belirtiyordu Jacobs'un. Kendisininkinden farklı bir yaşam anlayışı olanlara pek sıcak

12 Ayrıca PBS yapımı dökümenter film *The World that Robert Moses Built* (Yapımcılar: E. Gray ve M. M. Obenbaum, 58 dakika, 1988) http://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/films/TheWorldThatMosesBuilt/ Bu filmde Moses ilerlemenin havarisi olarak anılır.

13 "The Trouble with Cities: Planners" November 3, 1961, Rockefeller Archive Center, New Research School for Social Research, Kutu: 390, Dosya: 3381 içinde.

bakmıyor oluşu bir önem taşımıyordu, tıpkı akademik saflık taraftarlarının Jacobs'un tezlerinin bilimsel ya da adil olmadığı şeklindeki yakınmaları gibi. Rodwin "kitabın (...) Lewis Mumford'un *Şehirlerin Kültürü*'nden bu yana şehirlere ilişkin en etkili kitap olması mümkün. Onunla karşılaştırılabilecek güçlü ve zayıf yanları var. Onun kadar uzun ya da kapsamlı değil ama daha esprili, daha iyimser, daha az akademik ve çok daha buyurgan (...) Bütün zayıflıkları bir yana, Jacobs okurların görüşlerini hararetle savunacağı ya da reddedeceği bir kitap yazmıştır; ama bunların büyük bir çoğunluğu sokaklarına ve mahallelerine biraz daha farklı, biraz daha duyarlı bir şekilde bakacaktır kitabı okurken"[14] şeklinde bir kehanette bulunmuştur yazısında.

Jacobs'un mesleklerini eleştirmekle kalmayıp varlığını sorguladığı planlamacıların bir şeyler söylemesi gerekiyordu herkesten önce. Mesleki onurunun kırıldığını ve yanlış anlaşıldığını düşünen Ed Logue (1921-2000) bunlardan biriydi. Jacobs onu Boston'un kuzey kısmındaki büyük çaplı ıslah planlarının sorumlularından biri olarak görüyordu. "San Francisco'yu yeni bir deprem ve yangın paklar"[15] şeklinde fikirleri olan Logue tıbbi metaforlar kullanmayı sever ve varoşların, şehirlerin bünyesindeki ameliyatla iyileştirilmesi gereken bir kanser olduğunu söylerdi. Fikirleri önemliydi ve kabul görüyordu, varoşların ıslahını sırtlanması gereken bir yük değil bir vaat olarak gören bir "Jöntürk" idi.

Bir başka planlamacı Morton Hoppenfeld ise Jacobs'un Greenwich Village'daki deneyimlerini haksızca genelleştirdiğini ve banliyö hayatını tercih eden kişilerin pekala var olduğu gerçeğini hoş görmediğini söyler. Ona göre Jacobs kaş yapayım derken göz çıkarıyordu.

O dönemde New York şehir idaresi ve planlamasında görevli önemli bir şahsiyet olan Roger Starr da Jacobs'un ("insanlık dışı", "ekonomik gettolaşma", "steril" sıfatlarıyla nitelediği) resmî konut yapım ve şehir yenileştirme programlarının yıkıcı etkilerine ("para seli") yönelttiği eleştirilere katılmıyordu.[16] Şehirlerin kamu kaynaklarına başvurmadan yeniden yapılandırılması yeni binaların kiralarının fazlasıyla yükselmesine neden olacaktı. Buna yönelttiği eleştirileri Jacobs'un planlamaya ve devletin müdahalesine karşı çıkan bir serbest pazar taraftarı olduğunu ortaya koyuyordu. Starr ayrıca siyahların ve diğer azınlıkların yaşadıkları standardın altındaki evlerin acilen ıslah edilmesi gerektiğine dikkat çekiyor (Starr: 102), belediye sarayının önünde, elinde Jacobs'un kitabıyla protesto gösterisine katılmış siyah bir kadını aktarıyordu: "Varoşta falan yaşamıyoz, bi projede yaşamak da istemiyoz. Olduğumuz yerde kalmak istiyoz ama bu kadının söylediği gibi tamir edin burayı" (*a.g.e.*: 103).

---

14 http://www.nytimes.com/packages/html/books/jacobs-cities.pdf

15 Jane Jacobs ile yapılan söyleşiden alıntı: Lawrence (der.): 13: "Ed Logue her zaman korkuttu beni".

16 Büyük şehirlere yapılan federal yardım 1957'de 0,3 milyar dolardan sorunların doruğa ulaştığı 1977'de 9,3 milyara çıkmıştı (Falke, 2004: 283).

Catherine Bauer ve Charles Abrams gibi konut reformcularının çoğu yıllarca kamusal konut programları ve varoşların ıslahına yönelik girişimler uğruna çeşitli örgütlerde mücadele vermişlerdi. Şimdiyse taleplerinin çarpıtıldığını, modernist büyük projelerle ve makul kiralı oturma alanı sağlayan mahalleleri ortadan kaldıran büyük çaplı yıkımlarla tepetaklak edildiğini görüyorlardı. Kamusal desteği hâlâ gerekli sayıyorlar, ancak bunun daha küçük çaplı bir şekilde, çeşitlilik sergileyen bir mimariyle ve yerel nüfusun daha fazla katılımıyla hayata geçirilmesini savunuyorlardı. Jacobs bu reform geleneğiyle pek ilgilenmiyordu, esas olarak önem verdiği ortaya çıkan nahoş sonuçlardı. Yayımlanışından kırk yıl sonra ilk kitabına gösterilen tepkileri ve planlamacılarla hesaplaşmasını şu cümleyle dile getirmişti: "Planlamacılar nefret ettiler, mimarlarsa bölünmüştü."[17]

Jacobs'un kitabının yayımlandığı yıl olan 1961'in Nisan ayında Lewis Mumford da şehirlerde ve şehirler üzerine gerçekleştirdiği gözlem ve araştırmaların damıtılmasından oluşan başyapıtı *The City in History*'yi yayımladı (Mumford, 1966). Jacobs hayatını şehirleri incelemeye adamış olan Mumford'ın büyük şehirleri tanımadığını ve bunlara düşman olduğunu iddia etti. Kendisi çekincesiz bir şekilde şehirde kullanım ve sosyal yapı açısından çeşitlilik gösteren mahallelerin (subcity districts) taraftarıyken Mumford şehirlere karşı en azından kararsız denebilecek bir tavır sergiliyordu.

Robert Moses'ın büyük projelerine, büyük alanların ıslahına ve "parktaki kule" şeklindeki yeni yapılaşmaya karşı çıkma konusunda hemfikir olan Jacobs ve Mumford arasında şehir planlamasına ilişkin temel fikirler ve etik açılardan ayrılık baş göstermişti. Öfkelenen ve gururu kırılan Mumford, Jacobs'un kitabı üzerine üç uzun makale kaleme aldı ve bunların özeti sayılabilecek bir yazı *New Yorker*'da yayımlandı (Mumford, 1962: 148 vd). "Jacobs'un uyarıcı ve berbat nitelikteki kitabıyla boğuştum ve gerek saldırdığı koşullar gerekse saldırı biçimleri ve çözümler hakkında upuzun bir analiz yazdım (...). (...) Buralarda son derece etkin ve eseri büyük yankı yaptı" (Hughes, 1971: 326). "Jacobs Ana'nın ev kadını reçeteleri" başlığıyla Jacobs'un kentsellik ve kullanım çeşitliliği anlayışlarını eleştiriyordu Mumford.

Paradigma değişimi – Hepimiz "Jacobscu" muyuz?

Şehir planlaması ve yenileştirilmesi alanındaki paradigma değişimini sadece Jacobs'a ve kitabına bağlamak mümkün değildir tabii ki. Peter Hall 1973 yılında gerçekleşen "*Zeitgeist*'daki[18] büyük kayma"dan bahseder (2000: 21). Baby-boomer nesli, Paris'ten Berkeley'e uzanan öğrenci hareketleri ve anti-otoriter akım-

17 A Conversation with Jane Jacobs, Artvoice Temmuz 27. Jane Jacobs Papers 1927-2007, Archive and Manuscripts John J. Burns Library, Boston College.

18 *Zeitgeist*: Dönem ruhu – ç.n.

lar, katılım ve kendi kaderini tayin hakkını dile getirmeye başlamıştı. Endüstrileşmiş ülkelerin çoğunda teknokratların ve askerî-endüstriyel kesimin hâkimiyeti giderek daha bir sorgulanır hale gelmiş ve yurttaşlık haklarını destekleyen, savaş karşıtı, çevre yanlısı akımlar ve kadın hareketleri siyasi değişimlere yol açmıştı. Avrupa ve Kuzey Amerika'da endüstride iş alanlarının yok olmasına neden olan yapısal değişiklikler sürekli zenginlik düşünü bir yanılsama haline getirmişti.

Şehirlerin yenilenmesi sürecine yurttaşların katılımına ilişkin olarak günümüzde de geçerliliğini koruyan soruyu daha 1962'de sormuştu Jacobs: "Katılım mı, güdülüm mü?" "Vatandaşlar bir role nasıl sokulur? Katılımcı vatandaşlar için hedefler nasıl saptanır? Topluluk mahallenin yenilenmesi için nasıl hareketeçirilir?".[19] Şehirlerin yenilenmesinin sorunları çözmeyip bunlara sadece yer değiştirttiğine işaret eder. "Kentsel yenileşme başarılı bir şekilde yürümüyor. İlk biçimi olan varoşların ortadan kaldırılması berbat bir hataydı. Varoşların yerini değiştirdi. Varoşların büyüme hızı ortadan kaldırılma hızlarını aşar ve büyümelerini sağlayan tam da bu ortadan kaldırma çabasıdır." Katılım sürecinin yaygınlaştırılmasına ilişkin şüpheleri kendi deneyimlerinden kaynaklanıyordu. Bu, genellikle içi boş bir kavram olarak kalıyor ve kararları insanlara kabul ettirme yöntemi haline geliyordu, halbuki esas olan planlama kültürünün doğrudan demokrasiyi artıracak şekilde elden geçirilmesiydi.

New York ve Kuzey Amerika'nın diğer şehirlerinde gerçekleşen yıkım çılgınlığının olumsuz sonuçları ortaya çıkmakta gecikmedi. Şehir sakinlerinin ve durumdan etkilenenlerin kararlara katılımı talebi giderek daha güçlü bir şekilde vurgulanır oldu. Paul Davidoff konuyu 1964'te planlamacılar açısından ele alarak sürekli olarak "zorunluluklar"a atıfta bulunmak yerine gerçek alternatiflere ilişkin bir tartışma başlatılmasını talep etti. Planlamacıların değerler sistemini ve jargonunu sorguladı ve Jane Jacobs'a dayanarak, planlamacıların resmî şehir yeniden yapılandırma programlarını zorunlu olarak desteklemesinin gerekmediğini savundu. Daha çok bilgilendirme, değişik seçenekler, siyasi çıkarların sergilenmesi ve bu gibi girişimlerden etkilenenlerin katılımı taleplerini ortaya attı. Planlamanın siyasi bir nitelik kazandığını düşünen Davidoff planlama pratiğinde değişimin planlamacıların, ek vasıfların kazanılmasına yönelik farklı bir eğitim görmesini gerektireceğini ortaya koymuştur. Böylelikle Jacobs'un yetki ve kararların yerel düzeye aktarılmasına ilişkin şüphelerine kulak verilmiş ve bunlar, politize olmuş eleştirel planlamacılar tarafından "yukarıdan aşağıya" ya da "buldozer yaklaşımlı" planlara bir alternatif oluşturmak üzere yapıcı bir şekilde kullanılmış oluyordu. Sadece ABD ile sınırlı kalmayacak bir tartışma başlamıştı planlamanın kendine bakışı ve etkileri üzerine.

---

19 Jane Jacobs: The Citizen in Urban Renewal. Participation or manipulation?, 21 Şubat 1962; Jane Jacobs Papers 1927-2007, Archive and Manuscripts John J. Burns Library, Boston College. (Bu paragraftaki diğer alıntılar da buradan.)

Önceleri mühendislerin, trafik uzmanlarının, statikçilerin ve mimarların sundukları verilere dayanan planlamacılar şimdi iktisatçılar, sosyologlar, hukukçular ve siyasi bilimcilerle uğraşmak zorundaydılar. Dahası bunlar planlamacıların tezlerini olduğu gibi kabul etmeyip bunları giderek daha sık olarak eleştirel bir sorgulamadan geçiriyorlardı. Planlamacılar şehirlerin yeniden yapımındaki aşırılıklardan ve büyük şehirlerin sorunlarından sorumlu tutulur hale geldiler ve çevrenin fiziksel şekillendirilmesine yönelik yapısal-mekânsal yetkilerinden oldular. Şehirlerin yeniden yapımının kurbanları "Jacobs dönüşümü" ile uzmanlar haline gelmiş ve planlamacılar eylemlerinin temel ilkesini –"kitle" için– ellerinden kaptırmıştı.

Büyük alanların ıslahı var olan bütün binaların yıkımını öngörüyordu. Tarihî eser olarak koruma altına alma, tarihsel yapılara ilişkin bakış açısında değişiklik gerektiren yeni bir konuydu. Değişim, semtlerin kamusal destek alarak ya da almayarak, planlanmış ya da planlanmamış değer kazancı ya da kaybı, şehir siyasetinin merkezî sorunu olmayı sürdürür. Son dönemdeki "şehir hakkı" ve turbo-mutenalaştırma konusundaki ateşli tartışmalar bağlamında Jacobs'u semtleri "koruma alanı" haline getirme araçlarının savunucusu olarak sunmak hatalı olacaktır. Değişimlerin şehir hayatında temel bir rol oynadığını düşünür Jacobs. Varolan durumun ve kullanım tarzının dondurulmasını durma ve gerileme olarak görür. "Bu ölüm demektir". Sürekli yapısal dönüşüm, uyum ve değişim süreçleri şehir (ve semt) gelişiminin olumlu ve oluşturucu öğeleridir.

Jacobs 1968'de, oğullarının askere alınarak Vietnam savaşına gönderilmesi tehlikesi üzerine –Remington daktilosunu da alarak– ailesiyle Toronto'ya göçtü ve başta "kasvetli" bulduğu şehri giderek sevmeye başladı. Torontolular şehrin tanınmış yeni sakiniyle derhal gurur duydular. Jacobs kırk yıl boyunca, yani yetişkin yaşamının yarısından fazla bir süre Toronto'da yaşadı. Kanadalıların toplumsallığına, anlaşmazlıkları açıkça tartışmalarına hayran kaldı. 1974 yılında Kanada vatandaşlığına başvurdu ve aynı yılın Eylül ayında Kanadalı oldu. Jacobs'un eserleri ile sadece New York arasında bağlantı kurulur genellikle. Sıklıkla yanlış anlaşıldığı ve pek çok kişinin gözüne başbelası olarak göründüğü ülke, taşındıktan sonra kendisini şovenist bir şekilde sahiplenmeye kalkışmıştır. Jacobs'un fikirleri Toronto'da yaygın olarak kabul gördü ve değişimden geçmiş planlama pratiğine dâhil oldu. Ancak gelir gelmez, daha bavullarını boşaltmadan, tıpkı New York'ta olduğu gibi oturduğu bölgeden geçmesi planlanan bir otoyol projesiyle karşı karşıya kalmıştı.

Kenarda kalmışlıktan otoriteye

Jacobs uzunca bir süre fahri doktorluk payesi gibi onursal ödülleri ilke olarak geri çevirdi. Eleştirdiği akademik çevrenin bir parçası olmak istemiyor ve bağımsız, aykırı düşünceli imajını korumaya çalışıyordu. Şehir yenileştirme ve ye-

niden yapımına ilişkin tartışmalar ve bu tartışmanın karşı uçlardaki iki kahramanı Moses ve Jacobs yakın bir geçmişte New York'taki iki sergi ile geniş kitlelere sunuldu.[20] Şehir büyük değişimlerin arifesinde olduğu için durup geriye bakmanın gerekli ve yararlı olduğu düşünülüyor, belediye başkanının planları arasına katılan PlaNYC2030 şehir sakinlerinin gelişmelere ilişkin sorunlarda söz sahibi olmasını öngörüyordu: "Şehir sensin". Jacobs'un şehirlere bakışı değiştirdiği ve eserinin günümüzde her zamankinden daha güncel olduğu görüşü hâkimdi. Harlem ve Bronx onlarca yıl süren geniş alan ıslahı ve "buldozer yaklaşımı" sonrasında –Jacobs'un Avrupa'ya ihraç etmiş olduğu fikirlerin tekrar ithaliyle– Avrupa yöntemine uygun olarak, kullanım çeşitliliği getiren, dükkânlar ve ortası boş bloklardan oluşan bir yeniden inşa girişimi ile semt sakinlerini esas alan, temkinli bir yenileme yaşamıştır.

2003'te yayımlanan Amerikan tarihinin "en önemli" 40 isyancısına ilişkin bir seçkide "Jacobs kentçilerin Jeanne D'arc'ıydı. Sözlerini silah olarak kullandı ve kendi talimatlarının planlamacıların retoriğinden daha anlamlı olduğunu savundu. (...) Şimdilerde adı farklı bir yeniden gelişim yaklaşımını adlandırmakta hükümet görevlileri ve planlamacılar tarafından her zamankinden daha fazla anılıyor" denmiştir. Roberta Brandes Gratz bu yazısında Jacobs'un etkisini görmezden gelmenin mümkün olmadığını belirtir. Jacobs toplum ve şehre ilişkin düşünme tarzımızı temelden değiştirmiş, pek çok planlamacı, siyasetçi ve düşünürün şehir düşmanı anlayışını sorgulamış ve şehir/semt planlaması konusundaki aykırı yaklaşımıyla yaratıcı kıvılcımlar saçmıştı (Newfield, der., 2003: 115).

New York belediye başkanı Michael Bloomberg 28 Haziran 2006'da bir Jane Jacobs Günü düzenlemiş ve Washington Square Park'ta pek çok ünlü yayıncı ve şehir araştırmacısının katıldığı bir tören yapılmıştır. Jacobs tarafından desteklenmiş olan Toronto'nun 2003-2010 yıllarındaki belediye başkanı David Miller 2007'de Jacobs'un doğum günü olan 4 Mayıs'ı Jane Jacobs Günü ilan etmiştir.

Dönüp geriye baktığımızda Jacobs'un bilimsel "uzmanlar"ı ve bunların kitaplarına toptan karşı çıkışı pek anlaşılır gözükmemektedir. Uzmanlık söz konusu olduğunda kısmen tahakkümcü bilgiden yararlanıldığı ve bunun enstrümantalize edildiği, proje ve planların kabul ettirilişinde "zorunluluklar"ın öne sürüldüğünü söylemek hiç kuşkusuz doğrudur. Ancak Jacobs'un gazete ve dergi makalelerini seçmeci kullanışı sorunlu bir yaklaşım olarak kalır. Bunlar değer yargısı içermeme kaygısı taşımamaları açısından bilimsel yazılardan ayrılırlar; yazarlarının değerlerini yansıtırlar, görüş oluşturmayı ve nüsha sayısını artırmayı amaçlarlar ve yayımlandıkları organın siyasi görüşüne bağımlıdırlar. Jacobs kitabında ırk çatışmalarını, toplumsal eşitsizliği, yoksulluğu ve siyasi güç ilişkile-

20 Mennel, J. vd. (der.), *Block by Block*, a.g.y., Edward Rothstein, Exhibition Review; Jane Jacobs, "Foe of Plans and Friend of City Life", http://www.nytimes.com/2007/09/25/arts/design/25jaco.html ve *The Sun*, Francis Morrone, "The Triumph of Jane Jacobs", 20 Eylül 2007: http://www.nysun.com/arts/triumph-oj-jane-jacobs/63089

rini ele almaz. Bozulmamış komşuluklarıyla mahallelerin kendi kendilerini iyileştirme gücüne güvenir ve şehirlerin yenilenmesi için devlet tarafından yapılan mali yardımları gelişimi baltalayıcı bir faktör olarak görür ("para seli").

Jacobs'un eserleri ve dünya görüşü heterojen bir düşünce yapısından kaynaklanır ve siyasi çekmecelere tasnif edilemez. Bireysel haklara saygının vurgulanışı, özel girişimcilik ve buna bağlı ekonomik gelişme gibi konularda sağcılara yakındı. Büyük yapılara ve devlet müdahalesine kuşkulu yaklaşan Jacobs komşuluğun ve toplumsal sorumluluğun taraftarıydı. Şehirlerin yeniden yapılandırılmasında "yukarıdan aşağıya" yaklaşımını ve bunun getirdiği toplumsal eşitsizliği eleştirerek kendiliğinden örgütlenmeyi ve öz insiyatifi desteklemişti. Demokrasiye, sorunların içeriden çözülmesine, kendi kaderini tayine ve "aşağıdan" gerçekleşen değişim ve yenileme süreçlerine güven duyardı. (Şehre ilişkin) anlaşmazlıkların analizinde Marksist sınıf savaşı kategorisini kullanmaya yanaşmaz ve devletin vesayetini reddeder. Marksist olmayan solun savunduklarına katılan Jacobs çevreye yönelik sorumluluğun değerini vurgulamış ama kısıtlamalara ve devletin programcılığına karşı çıkmıştır. Bu görüşleriyle "bireysel muhafazakâr" (Hill, 1988: 307) olduğu söylenebilir; başka yazarlar "sağ" ve "sol" kavramlarının ona uygulanamayacağını belirtir. "Hem liberter hem komüniterdi, ya da her ikisi de değildi".[21]

Kavramlarının pek açık olmamasına karşın Jacobs, "yukarıdan" planlayan ve bunları "masa başında" kaleme alan "her şeye kadir" planlamacılara karşı etkili bir eleştiri ortaya koymuştur. Planlamacıların disiplinlerine ilişkin kimliklerini, mesleki otoritelerini ve hayallerini sorgulamış ve bu disiplinin özgüveninin sonraki onyıllar boyunca sarsılmasına yol açmıştır.[22] Planlamanın genellikle etkisiz ve verimsiz olduğunu, pek başarı sağlamadığını ve hayalci hırslarına karşın şehirlerin sağlık ve güzelliğe kavuşmasına fazla bir katkıda bulunmadığını söylemiştir. Mekânın "yukarıdan aşağı" planlanışı üzerinden verimlilik ve akılcılığı hayata geçirme ve toplumu geliştirme gibi yüce iddialarla yola çıkan planlamacılığın başarısızlığını kabul etmek gerekiyordu. Kendilerinden iyice şüpheye düşen ve "aşağıdan yukarı" yaklaşımının doğru dürüst cevap veremedikleri eleştirel sorularıyla karşı karşıya kalmış olan planlamacılar artık yeni müttefikler aramak durumundaydılar.

Üretilmiş bilgiden oluşan ve bağımsız bir meslekten talep edilen katılımcı ve hataya açık kavramların geliştirilmesine olanak sağlayan geniş bir yelpazeye "yeni karışıklık" bağlamında da başvurulabilir. "Genel uzman" şeklindeki meslek tanımı gerçek bir yetki alanı içermez ve diğer disiplinlerle rekabette pek gelecek vaat etmez. Jacobs'un fikirlerinin şehir planlamacılığında çok yönlü perspektifler ve reform akımları için bir tür taş ocağı olduğunu söyleyebiliriz. Gerek

---

21 http://www.nysun.com/arts/triumph-oj-jane-jacobs/63089

22 "Ana meslekler tıp ve hukuktur, geri kalanların hepsi yan mesleklerdir. Bu yazıda bunlardan eğitim, toplumsal meslekler, şehir planlamacılığı ve dinî meslekleri ele alıyoruz" (Glazer, 1974: 347).

müdahaleci gerekse liberter fikir ve politikalar onun eserlerine atıfta bulunarak temellendirilir. Yaratıcı ortamların oluşumunda semtlerdeki yoğunluk ve çeşitliliğin rolünü vurgulayan (yeni moda) bir akım olan "yeni kentçilik" ile "yaratıcı sınıflar" çevresindeki tartışmaların bir numaralı ismidir.

İster istemez karizmatik bir kentçi haline dönüştü Jacobs. Ondan yapılmış bir alıntıyla "gerekçelendirilmeyen" bir plan, onun bir incisiyle süslenmemiş bir şehircilik makalesi yok gibidir. Tezlerinin "doğru" yorumu konusunda yorum iktidarını ele geçirmeye yönelik tartışmalar sürmektedir.

90. doğum gününe bir kaç gün kala, 25 Nisan 2006'da Toronto'da öldü "iflah olmaz iyimser"; annesi 101 yaşını bulmuştu. 1990'ların başından itibaren Jacobs söyleşi ve makale taleplerini standard bir cevapla reddetmeye başlamıştı: "Bana ihtiyacınız yok artık. (...) Şehir karşısındaki tavır konusunda söyleyebileceğim her şeyi yazdım, bunlara ekleyecek bir şeyim yok."[23] "Jane'imiz" ölümünden kısa bir süre sonra her türlü eleştiriye bağışık hale gelmiş ve normalde sadece popüler politikacılara, sporculara ve sanatçılara gösterilen bir ilgiye maruz kalmıştır. Ölümünün ardından ailesinin yayımladığı ilanda "Önemli olan ölmüş olması değil yaşamış olmasıdır. Bu yaşamın ürünleri düşünme tarzımızı derinden etkilemiştir. Kitaplarını okumak ve fikirlerini hayata geçirmek suretiyle hatırlayın onu"[24] deniyordu.

Jacobs'un klasik eseri Japonca, İspanyolca, İtalyanca, Fransızca, Portekizce ve Almanca'ya çevrilmiştir; çeşitli dillerdeki basımların sayısı yüzün üzerindedir.[25] Bu eser onyıllar boyunca yeni basımları yapılan az sayıdaki mimarlık ve şehir planlaması kitapları arasında yer alır. Kitap geçtiğimiz yıl nihayet *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı* (çev. Bülent Doğan) adı altında şehir planlaması literatürünün 12 "klasiği" arasında Metis Yayınları tarafından Türkiye'de de yayımlanmıştır. Yani Jane Jacobs'un çığır açan nitelikteki bu ilk eserine duyulan ilgi sürmektedir. Türkiye'deki kentçiler de şehirlerinin katılımcı, küçük çaplı, hücresel yenileme süreçleriyle sürdürülebilir ve geleceğe yönelik bir şekilde donatımı için Jacobs'un fikirlerinden yararlanacaklardır.

Almancadan çeviren HALUK BARIŞCAN

KAYNAKÇA

Alexion, A. Sparberg (2006) *Jane Jacobs: Urban Visionary*, Toronto.

Allen, M. (der.) (1997) *Ideas that Matter: The Worlds of Jane Jacobs*, Ontario.

An interview with Jane Jacobs (1999) *Urban Design International*, 11/2006.

Beard, R. ve L. C. Berlowitz (1993) *Greenwich Village: Culture and Counterculture*, New Jersey.

---

23 Jane Jacobs Papers 1927-2007, Archive and Manuscripts John J. Burns Library, Boston College, Kutu I.

24 An interview with Jane Jacobs (1999), Urban Design International 11/2006, içinde s. 81.

25 Buna ilişkin liste için bkz.: http://www.librarything.com/work/25885/editions/

Berman, M. (1988) *All that is Solid Melts into the Air: The Experience of Modernity*, Londra.

Brandes Gratz, R. (2011) *The Battle for Gotham*, Nation Books.

Burns, R., J. Sanders, L. Ades (2002) *Die illustrierte Geschichte von 1609 bis heute*, New York.

Campanella, Th. J. (2011) "Jane Jacobs and the Death and Life of American Planning", der. M. Page, T. Mennel, *Reconsidering Jane Jacobs* içinde, APA Planners Press.

Carmona, M. ve St. Tiesdall (der.) (2007) *Urban Design Reader*, Oxford.

Caro, R. (1989) *The Power Broker: Robert Moses and the Fall of New York*, New York.

Falke, A. (2004) "Förderalismus und Kommunalpolitik", P. Lösche, H. D. von Loeffelholz (der.), *Länderbericht USA* içinde, Bonn.

Flint, A. (2009) *Wrestling with Moses: How Jacobs Took on New York's Masterbuilder and Transformed the American City*, New York.

Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class, and How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York.

Freedman, A. (1997) "Jane Jacobs", *The Globe and the Mail*, 9 Haziran 1984, M. Allen (der.), *Ideas that Matter: The Worlds of Jane Jacobs*, Ontario.

Glazer, N. (1974) "The Schools of Minor Professions", *Minerva*, 3: 346-364.

Gratz, R. B. (2003) "Jane Jacobs", J. Newfield (der.) *American Rebels* içinde, New York.

Gruen, V. (1964) *The Heart of our Cities. The Urban Crisis: Diagnosis and Cure*, New York.

Hall, P. (2000) "The Centenary of Modern Planning", R. Freestone (der.), *Urban Planning in a Changing World, The Twentieth Century Experience* içinde, Londra.

Hayden, D. (2002) *Redesigning the American Dream: Gender, Housing and Family Life*, New York ve Londra.

Hill, D. R. (1988) "Jane Jacobs' Ideas on Big, Diverse Cities: A Review and Commentary", *APA Journal*, Yaz.

Hughes, M. (1971) *The Letters of Lewis Mumford and Frederic Osborn, A Transatlantic Dialogue 1938-1970*, New York, Washington.

Jackson, K., D. S. Dunbar (2005) *Empire City: New York Through the Centuries*, New York.

Jacobs, J. (1961[1992]) *The Death and Life of Great American Cities*, New York, Random House, [bu yazıdaki alıntılar Vintage Books Edition 1992 kaynaklıdır].

Jane Jacobs Papers 1927-2007, Archive and Manuscripts, John J. Burns Library, Boston College.

K. E. Markoe (1989) "Robert Caro and His Critics", J. P. Krieg (der.), *Robert Moses Single-Minded Genius* içinde, Interlaken, New York.

Klemek, Chr. (2001) *The Transatlantic Collapse of Urban Renewal, Urbanism from New York to Berlin*, Chicago ve Londra.

Klemek, Chr. (2007) "Jane Jacobs and the Future of New York", T. Mennel, J. Steffens, Chr. Klemek (der.), *Block by Block, Jane Jacobs and the Future of New York* içinde, Municipal Art Society of New York, Princeton Architectural Press, New York.

Lang, G., M. Wunsch (2009) *Genius of Common Sense, Jane Jacobs and the Story of Death and Life of Great American Cities*, Boston.

Lawrence, F. (der.) (1989) *Ethics In Making A Living*, Scholars Press, Atlanta, Georgia.

LeGates, R. T. ve F. Stout (der.) (2011) *The City Reader*, Londra ve New York.

Luccarelli, M. (1995) *Lewis Mumford and the Ecological Region: The Politics of Planning*, New York.

Mennel, T., J. Steffens, Chr. Klemek (der.) (2007) *Block by Block, Jane Jacobs and the Future of New York* içinde, Municipal Art Society of New York, Princeton Architectural Press, New York.

Montgomery, R. (1998) "Is There Still Life in the Death and Life?", *Journal of the American Planning Association*, Summer.

Mumford, L. (1962) "The Sky Line: Mother Jacobs' Home Remedies", *The New Yorker*, December 1/1962 (kısaltılmış olarak E. Birch (der.) *The Urban and Regional Planning Reader*, New York 2009 içinde).

Mumford, L. (1966) *The City in History: Its origins, its transformations, and its prospects*, Harmondsworth.

Schreiber, D. (2009) *Susan Sontag: Geist und Glamour*, Berlin.

Schubert, D. (2011) "50 Jahre Jane Jacobs' 'Tod und Leben grosser amerikanischer Städte' – Paradigmenwechsel auf dem Weg zum erhaltenden Stadtumbau", *Forum Stadt – Die alte Stadt* 1: 101-126.

Starr, R. (1969) *Urban Choices*, Baltimore, Maryland.

"The Trouble with Cities: Planners", Friday November 3, 1961, Rockefeller Archive Center, New Research School for Social Research, Kutu: 390, Dosya: 3381 içinde.

White, M. ve L. (1962) *The Intellectual versus the City: From Thomas Jefferson to Frank Lloyd Wright*, Cambridge, Mass.

Zipp, S. (2009) "The battle for Lincoln Square: neighbourhood culture and their rise of resistance to urban renewal", *Planning Perspectiv*, 24(4).

1970'lerde Trabzonspor: Taşranın konsolidasyonundan ulusalın fethine

*Ali Eroğul**

Bu yazıda, kısaca üç nokta üzerinde duracağız: Birincisi Trabzonspor'un kuruluş süreci ve sonrası, ikincisi kulübün kamuoyunda yer etmesi, üçüncüsü ise Türkiye'nin siyasal ve kültürel ortamı içerisinde Trabonspor'un konumu. Yazı esas olarak 1970'lerde Trabzonspor'un yerel bir taşra takımıyken, ulusal bir takıma dönüşmesinin öyküsüne odaklanmaktadır.

1959 yılında başlayan Milli Lig'de, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren Trabzonspor fırtınası esmeye başladı. Trabzonspor'un şampiyonluk rekabetinde yer alması İstanbul'un hegemonyasına karşı ortaya çıkan en ciddi meydan okumaydı. Üst üste gelen şampiyonluklarla ülkedeki futbol dengelerinin değiştiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Bu yazının başlangıç noktası Trabzonspor'un başarısının 1970'lerin havasına uygun olduğu fikri ve 1970'lerdeki ortam içinde bağlamlaştırılması gerektiği önerisi. 1970'lerde bir dizi egemenliğe karşı meydan okumalar yükselirken futbol düzleminde Trabzonspor statükonun ve egemen güçlerin yenilmesini temsil ediyordu. İstanbul'un üç büyüklerinin hepsinin tarihi İttihatçı döneme hatta onun da öncesine dayanıyordu. Fenerbahçe neredeyse Cumhuriyet'i kurmuş olan kulüp olarak konumlandırıyordu kendisini. 1934-1950 yılları arasındaki başkanları Şükrü Saraçoğlu Fenerbahçe başkanıyken hem çeşitli bakanlık görevlerinde bulunmuş, hem de üç yıl boyunca (1943-1946) başbakanlık yapmıştı. Galatasaray'ın kökü Galatasaray Lisesi'ne dayanıyordu, payitahtla ve Cumhuriyet elitleri ile hep iyi ilişkileri olmuştu. Kurthan Fişek'in Fenerbahçe'yi burjuvazinin, Galatasaray'ı aristokrasinin ve Beşiktaş'ı da halkın takımı olarak konumlandıran meşhur tasnifini hatırlayacak olursak, 1970'lerin Beşiktaş'ı halkın takımı imgesine gayet uygun bir çizgideydi. Diğer İstanbul büyüklerine göre imkânları ve başarıları kısıtlıydı.

(*) Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü.

Bazı sezonlarda ligden düşmemeye oynayan takım, neredeyse Vefa, Karagümrük gibi alt liglerin yolcusu olacak bir semt takımı görünümündeydi. Fakat yine de Beşiktaş'ın da kurucuları halktan kimseler sayılmazdı. Kurucularının ekseriyeti, Osmanlı paşalarından, kimi İttihatçılardan ve askerlerden oluşuyordu. Trabzonspor bu anlamda farklı bir model sunuyordu: Bir grup öğretmen, şehir bürokrasisi ile yerel eşrafın arkasında durduğu meraklı ve azimli gençlerden oluşan bir küme. İşte bu yapı birçok solcunun, devrimcinin Trabzonspor'a sempati duymasına neden oldu. Aralarından bazıları doğrudan Trabzonsporlu olurken bazıları da ikinci takımları olarak Trabzonspor'u tutmaya başladılar: Müzisyen Musa Eroğlu (1944) Mersin'in Mut ilçesinde doğmuş, Ankara'da büyümüş, 1960'ların ortalarında Hatay'dan kalkıp İdmanocağı'nın maçlarına gidip Trabzonsporlu olmuştu (Hacısalihoğlu, 2012: 62-65). Trabzonspor, 1970'lerin ortalarından itibaren, tıpkı müzisyen Eroğlu gibi, onbinlerce insanın sevgilisi haline geldi.

Trabzonspor, 2 Ağustos 1967 tarihinde, Martıspor, Karadenizgücü, İdmangücü spor kulüplerini içeren Trabzonspor Gençlik ile İdmanocağı kulüplerinin birleşmesi ile kurulmuştu. Süreç çok sancılı olmuş, gerek İdmangücü'nün, gerekse de İdmanocağı'nın Trabzonspor'un aslî sahibi oldukları yönündeki iddiaları nedeniyle birleşme çıkmaza girmişti. Sevecen Tunç'un belirttiği gibi kent kulüpçülüğü dalgası 1960'ların ortasında Federasyon Başkanı Orhan Şeref Apak'ın "profesyonelliği kabul edecek vilayet kulüplerini" ikinci lige alacakları yönündeki çağrısı ile başlamış, ilk atılımı Bursaspor yapmıştı (Tunç, 2011: 155-188). Diğer illerin birleşme yönündeki çabalarının artması Trabzon'u da hareketlendirmişti. Herkes şehrin en köklü takımlarından İdmanocağı tarafından bu girişimin başlatılmasını beklerken, kulüp amatörlük ve profesyonellik yanlıları arasında ikiye bölünmüştü. Kazanan profesyonellik yanlıları olurken başka bir tartışma daha alevlenmişti: Bir kısım Ocaklı, kendi isim ve sarı kırmızı renklerini koruyarak profesyonel olunması gerektiğini ileri sürüyor, Trabzonspor adını kabul etmiyordu. Diğerleriyse Trabzonspor aşkına bundan feragat edebileceklerini belirtiyordu. Sonuçta İdmanocağı, diğer kulüplerden gizli bir şekilde teminat mektubunu Federasyon'a göndererek müracaatını yaptı. Ancak İdmanocağı ismine ilişkin Federasyon'dan gelen olumsuz yanıt nedeniyle, sarı kırmızı renklerin korunup, ismin Trabzonspor olarak değiştirilmesi kabul edildi. Şehirde ikinci Trabzonspor girişiminin öncülüğünü yapan yeşil beyazlı İdmangücü ise sarı kırmızı renkler altında birleşmeyi kesin surette reddediyordu. İdmangücü tarafına göre, Trabzon'u temsil edecek oluşumun tüm kulüplerden bağımsız bir isim ve rengi taşıması gerekiyordu. İdmangücü'nün yıllık kongresinde de profesyonel Trabzonspor'un kurulması için çalışmaların başlatılmasına karar verilmişti. Önce davranan İdmanocağı 1966 yılının haziran ayında Martıspor ve Yıldızspor'un katılımıyla, sarı kırmızı renklerini koruyarak İkinci Lig'e alındı, ancak resmî yazının zamanında tebliğ edilmemesi gerekçe gösterilerek ligde oyna-

ması durduruldu. Harekete geçen İdmangücü tarafı, aynı yılın Temmuz ayında, bu sefer Trabzonspor'u kırmızı beyaz renklerle, Karadenizgücü, Martıspor ve Yolspor'un katılımıyla kurdu. Ancak gerek İdmanocağı'nın gerekse de İdmangücü'nün karşılıklı hamleleri başarısız olacak, iki tarafın da Trabzonspor'un gerçek sahibi oldukları yönündeki iddiaları kabul edilmeyecekti. Danıştay'a kadar uzayan süreç sonucunda, çekişme, Futbol Federasyonu'nun müdahalesiyle son buldu, iki kulüp gönülsüzce bir araya geldi.

Trabzonspor kurulduğunda İdmanocağı (1921) ve İdmangücü'nün (1924) 40 yılı aşkın geçmişleri (bugünkü Trabzonspor kadar) yerel, bölgesel ve ulusal ölçekte başarıları bulunuyordu. Dolayısıyla iki kulüp bu dayatmaya şiddetle karşı çıkarken haklılardı: Trabzon mıntıkası, Türkiye'deki federasyonların atası kabul edilen, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın (1922-1936) en aktif olduğu mıntıkalardan birisiydi. Ülkemizde fikstüre bağlı futbol maçları Anadolu'da ilk kez 1920'li yıllarda Trabzon'da oynanmıştı. Aynı dönemde Trabzonlu sporcular şehirde Kafkas karmasını, Ankara şampiyonu Muhafızgücü'nü ağırlamışlar, müsabakalar yapmak üzere gemiyle İstanbul'a gitmişler, Karadeniz turnesine çıkmışlardı. İlk futbol kitabı *Assosyeşın Futbol* 1922'de, ilk kulüp dergisi *Necm-i Ati* 1928'de yine Trabzon'da yayımlanmıştı. Şehrin futbol kulüplerinin en az İzmir, Adana hatta birçok İstanbul kulübü kadar tarihi bulunuyordu; nasıl ki İzmir kulüplerini tek bir İzmirspor kulübü, Adana kulüplerini tek bir Adanaspor çatısı altına birleştirmek yanlışsa bu tutum da yanlış olarak değerlendiriliyordu. Üstelik iki kulüp arasındaki yerel rekabet o kadar üst düzeydeydi ki maçların tansiyonu her zaman yüksek oluyor, saha içinde ve saha dışında kavgalar çıkıyordu. Sağlanan yapay birleşmenin taraftar ilgisine mazhar olup olmayacağı belirsizlik taşımaktaydı. Sarı kırmızılı İdmanocağı ile yeşil beyazlı İdmangücü yeni takımın renkleri olan bordo mavi konusunda bile zor anlaşmıştı. Yerel basın bir süre çekingen davrandıktan sonra Trabzonspor'u tutun çağrısında bulundu, buna rağmen aykırı sesler çıkmaya devam etti.

Trabzonspor 1967-1968 sezonu dahil yedi sezon boyunca ikinci ligde oynadı, takımın varlığı yokluğu belirsizdi: İlk üç sezonundaki en iyi sonucu dördüncülükken, dördüncü sezonu olan 1970-1971'de 16 takımlı ligde sekizinci olabilmişti. Sonraki iki sezonda şampiyonluk mücadelesi verildi ancak başarı gelmedi. Saha sonuçları taraftar sayısını artırmak için yetersizdi. Suni bir yapıyla ikinci lige alınan ve orada da başarılı olamayan bir takımı kim tutmak isterdi? 1973 yılında, Trabzonspor'un şampiyonluğunun hemen öncesinde, Türkiye'de üç büyüklerin taraftar sayısını ortaya çıkarmak üzere Milliyet gazetesinin düzenlediği ankete, dönemin 67 ilinden binlerce kişi katılmıştı. Sonuçlara göre, Türk halkının % 60,56'sı Fenerbahçe'yi, % 24,22'si Beşiktaş'ı, % 15,22'si ise Galatasaray'ı tutuyordu. Bugün için şaşırtıcı gelecek şekilde, Trabzon halkının % 69'u Fenerbahçe, % 21'i Beşiktaş % 10'u ise Galatasaray demişti, tuttukları ta-

kım sorusuna yanıt olarak![1] O tarihte, Trabzon'da, Fenerbahçe ismiyle kurulan bir kulüp bile bulunuyordu.[2]

Bordo mavililer, 1973-1974 sezonunda ikinci ligden birinci lige çıktı, 1974-1975 sezonunda dokuzuncu oldu, hemen ardından da 1975-1976 sezonunda şampiyonluğa ulaştı. Trabzonspor altı sezonda beş şampiyonluk (1975-1976, 1976-1977, 1978-1979, 1979-1980, 1980-1981) bir ikincilik (1977-1978) yaşamış ve lige damgasını vurmuştu. Aynı yıllarda Türkiye Kupası, Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı kupaları kazanıldı. Trabzonspor işte bu dönemde yığınsal olarak taraftar sayısını artırdı. 1973 yılındaki ankette gözüktüğü gibi, şehir aslında üç büyüklere meylediyordu, ancak taraftar yapısı hızla değişti.[3] 1977 seçimlerinin öncesinde, *Cumhuriyet* gazetesi muhabirinin Trabzon'dan gönderdiği şu haber, çarpıcı bir örnek olarak not edilmeli: "Trabzon'da Seçimden Çok Trabzonspor Konuşuluyor" başlığıyla verilen izlenim yazısında, ülkedeki canlı politik ortama rağmen Trabzonlu seçmenlerin yaklaşan seçimlere ilgi göstermedikleri, daha çok Trabzonspor'un yeniden şampiyonluğu ve kulübün yönetim kurulundaki değişiklikler ile ilgilendikleri vurgulanıyordu. Habere göre, bu durum öylesine kesin olarak belirmişti ki, sokaktaki merhabalaşmadan kahve sohbetlerine, gazete haberlerinden, politikacıların konuşmalarına değin günlük yaşama yansımış bulunuyordu.[4] Trabzon için, Demirel'in 1969'da müjdesini verdiği petrol rafinerisinin sekiz yıldır yapılmayışı, Erbakan ve Türkeş'in beraberce vaat ettikleri elektronik sanayi ile ilgili olarak tek bir temelin bile atılmayışı, çimento fabrikasının, tüm itirazlara rağmen, şehrin ortasına yapılması ve bunun çevre kirliliğine yol açması gibi konular hep geri planda kalıyordu. Şehir Trabzonspor'la yatıp Trabzonspor'la kalkıyordu.

Demokrat Parti iktidarı 1950'lerde, karayolu ağının inşasına büyük önem verdi. Bir yandan ABD kaynaklı destek ile ağır vasıtalara uygun yollar yapılırken araç sayısı da hızla artmaktaydı. 1950'de karayolları ağının toplam uzunluğu 1500 kilometrenin biraz üzerindeyken, 1960'a gelindiğinde ağ uzunluğu 7000 kilometreyi aşmıştı. Sadece insanlar değil ürünler de daha kolay taşınıyor, ulusal ticaret ağı güçleniyordu. Bu çerçevede 1950'lerde ulusal entegrasyon ilk kez somutlaşmıştı. Milli Lig'in kurulması entegrasyonu tamamlayacak araçlardan birisi olarak görülüyordu. Ancak ligin 1959'da başlayan ilk sezonuna sadece İstanbul, Ankara ve İzmir takımları alınmıştı, bu yapısıyla lig, milliden ziyade kapalı kulüp havasında bulunuyordu. 1960'ların ortasından itibaren Adana

1 "Fenerbahçe Iktidarda", *Milliyet*, 16 Ekim 1973, s. 12. Milliyet gazetesi anketini 15 Ekim 1973 seçimlerinin hemen ertesi günü yayınlamıştı.

2 Trabzon'da Ayasofya mahallesinde Kanarya Spor Gençlik Kulübü adıyla kurulan kulüp, ismini 1963 yılında Trabzon Fenerbahçe Spor Kulübü olarak değiştirmiş, uzun yıllar amatör kümede mücadele ettikten sonra maddi sıkıntılar nedeniyle 2011 yılında kapanmıştır.

3 İnternet tabanlı bahis firması Bilyoner'in, 2011 yılının ocak ayında, kendi üyeleri arasında yaptığı anket çalışmasına göre Trabzonspor'un ülke çapındaki taraftar oranı % 4'tür. Trabzon'da yaşayanların % 79'u Trabzonspor'u % 8'i Galatasaray'ı, % 6'sı ise Fenerbahçe'yi tutuyor.

4 "Trabzon'da Seçimden Çok Trabzonspor Konuşuluyor", *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1977, s. 6.

Demirspor, Eskişehirspor, Bursaspor gibi takımlar lige katıldı, ancak temsilde adalet hâlâ yetersizdi. Yukarıda da belirtildiği gibi, Anadolu'daki şehir takımlarını birleştirerek İkinci Lige alma yönünde bir çare düşünüldü. Karadeniz'e kıyısı olan illerin futbol takımları da Trabzonspor'a benzeyen süreçlerle oluşturuldu. Samsunspor dört takımın bir araya gelmesiyle 1965'te, Orduspor beş takımın bir araya gelmesiyle 1967'de, Giresunspor da rekabet halindeki üç kulübün birleşmesiyle yine 1967'de kurulmuşlardı. Zonguldakspor (Kömürspor adıyla) 1945 yılında, Rizespor da 1953 yılında kurulmuş olmakla birlikte her iki takım da tüzük tadilatlarıyla 1960'ların sonunda, amatör faaliyetten profesyonel faaliyete geçmişlerdi. Bunlar başlangıçta kendi illerinde belirli bir heyecan yaratmakla birlikte daha sonra yeterli atılımı yapamadılar. Örneğin Giresunspor 1970-1971'de doğu Karadeniz'in ilk takımı olarak, Zonguldakspor da 1973-1974 sezonunda Trabzonspor'la beraber Birinci Lig'e yükselmişti. Lakin hiçbiri bekledikleri başarıyı yakalayamadı.

Trabzonspor efsanesi yerelin kazanılmasıyla başladı. Şehirdeki taraftarın ilgisini artırmanın bir yolu düzgün bir stada sahip olmaktı. 1920'li yıllarda maçların yapıldığı Kavak meydanının tevsii ve etrafına bir duvarın yapılması için çok uğraşılmış, il özel idaresinden ve belediyeden ödenek çıkarılmış, Alay komutanlığının da desteği alınmıştı. Saha sorunu, Trabzon mıntıkasının en önemli sorunlarından birisiydi, her yıl merkeze gönderilen mıntıka raporlarında bu durumun üzerinde duruluyordu.[5] Kavak meydanı bırakılıp ismi daha sonra Avni Aker olacak olan Şehir Stadı'na geçilmesine rağmen merkezî yönetimin alakası hâlâ sınırlıydı. Stadın açık ve kapalı tribün inşaatı Spor Toto hasılatı ile yapılabilmişti. 1968 yılında CHP Trabzon Milletvekili Ahmet Şener, Devlet Bakanı tarafından yazılı olarak cevaplanması istemiyle şu soruları sormuştu: "Trabzon'da mevcut stadyum ihtiyaca cevap vermekten uzaktır, deniz tarafındaki tribün ne zaman kapalı hale getirilecektir? Soyunma odalarının ıslahı ne zaman ele alınacaktır? Stat kapılarına turnike konulması zaruret halindedir, ele alınıp alınmayacağını bilmek isterim?". Soru önergesine Bakanlıkça, "Prensip olarak kapalı tribün yapılmamaktadır, kaldı ki Trabzon'da batı tribünü tamamen kapalı ve yeni onarılmıştır," cevabı verilmiş, soyunma odası ve turnike soruları ile ilgili olarak da "Ödenek bitmiştir, seneye yapılacaktır" denilmiştir.[6]

Gerçi bir önceki dönemin aksine futbolu takip etmek için statlara gitmek de gerekmiyordu. Futbol, radyo ile dinlenebilir, televizyon aracılığıyla da izlenebilir hale gelmişti. Trabzon il radyosu 1968 yılında kurulmuş, denemeleri yapılmış, yatırımları tamamlanmış, ancak kadrosuzluk nedeniyle yayınlara başlaya-

---

5 Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı 1927 Senesi Umumi Kongre Raporu, İstanbul, 1928.

6 "Trabzon Milletvekili Ahmet Şener'in yazılı soru önergesi ve Devlet Bakanı Kamil Ocak'ın önergeye cevabı", *Millet Meclisi Tutanak Dergisi* Dönem:2, Cilt:31, Birleşim:40, (30.01.1969), s. 686-687.

mamıştı.[7] Sorunlar 1970'lerin ortalarında itibaren hızla düzeltildi ve şehirden radyo ile naklen maç yayınları yapılmaya başlandı. Bu durum Trabzon dışında yaşayanların takımı takip etmesini kolaylaştırdı.

Trabzonspor'un şampiyonluklarının yaşandığı dönemde Karadeniz takımları ile ilişkisi hep sorgulanmıştı. Hakan Kulaçoğlu'nun belirttiği gibi Karadeniz takımlarının ligde çok olduğu zamanlarda Trabzonspor'un şampiyon olduğu rivayet ediliyordu (Kulaçoğlu, 2004: 163-182). Oysa Trabzonspor'un ikinci şampiyonluğunu yaşadığı 1976-1977 sezonunda geniş bir Karadeniz yelpazesi (Trabzonspor dışında dört takım) bulunurken, diğer sezonlarda Karadeniz takımı sayısı bir ya da ikiydi. Trabzon daima iç göç veren bir şehir olagelmişti, bu sayede Karadeniz'de taraftar tabanı bulabildi. Komşu illerin coğrafi olarak Trabzon'a yakın ilçelerinde (Hakan Kulaçoğlu, Giresun'un Görele ve Rize'nin Güneyce ilçelerini örnek olarak vermektedir) sempati topladı. Trabzonspor'un Karadeniz'in ortak temsilcisi olarak algılanması bu illerdeki taraftar sayısını artırırken, kendi illerindeki takımların başarısızlığını göğüsleyemeyenler, Trabzonsporlu olmayıp, –Rize'deki yaygın Fenerbahçe taraftarlığı gibi– üç büyüklerden birisinin taraftarı oluverdiler.

Trabzonspor'un ulusalı fethetmesinde hangi süreçler rol oynadı? Büyük kentlerde yaşayan, 1960'ların sonunda, 1970'lerin başında doğan çocukların, sportif başarı nedeniyle, Trabzonspor'u benimsemesi nispeten kolay oldu. Gerçekten ortada Fenerbahçe dışında başka takım yoktu, Beşiktaş ve Galatasaray hiçbir varlık gösteremiyorlardı. Milli takıma, golcü Ali Kemal ve Necmi, defansa Turgay, kaleci Şenol gibi birçok oyuncu veren Trabzonspor, hayatlarında ilk defa futbolla tanışanların sevgilisi olmuştu. Diğer taraftan, Kozanoğlu'na (1990) göre, 1970'lerde orta yaşlarını süren, futboldan kopmayan ama üç büyüklerden birisinin taraftarı olmayı kendisine yediremeyenlere, İstanbullu zenginlerin, üçkağıtçıların yönettiği takımları alaşağı eden başarılı ve mütevazı bir Anadolu takımını desteklemek tutarlı bir davranış olarak gözükmüştü. Trabzonspor'un *gelişinin* engellenmeye çalışılması sempatiyi artırdı. 1977 yılında *Cumhuriyet* gazetesine yansıyan bir haberde Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş'ın yeniden dostluk anlaşması imzalayacağı belirtiliyordu. Takımların birbirlerinden oyuncu almaması, Anadolu'dan herhangi bir oyuncuya öncelikle talip olunması durumunda diğer kulüplerin bu oyuncuya öneride bulunmamaları, firmaların reklamlarını yapma ve statların paylaşımı anlaşma hükümlerinden

---

7 "Trabzon Milletvekili Ali Rıza Uzuner'in Trabzon il radyosunun durumuna ve bu kuruma gerekli kadroların verilmesine dair demeci", *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 2, Cilt 28, Birleşim: 92, (14.10.1968), s. 923-924.

Trabzon Milletvekili Ali Rıza Uzuner 14.10.1968 tarihli TBMM oturumunda yaptığı konuşmada Trabzon İl Radyosunun 5,5 ay önce Adana il radyosunun tesislerinin sökülmesi suretiyle oluşturulduğunu,1 milyon TL'lik bir verici cihazın Adana'dan Trabzon'a getirildiğini, 100 bin TL kira bedeli ödendiğini, 15 bin lira harcanarak özel hat, özel trafo tesis edilerek radyonun kurulmasının mümkün olduğunu anacak kadrosuzluk nedeniyle Doğu Karadeniz bölgesinde radyo yayınlarının dinlenemediğini belirtmektedir.

bazılarıydı.[8]1970'li yılların sonunda İstanbul deplasmanına giden Trabzonspor takımına antrenman sahası verilmeyecek ve bordo mavililer üç büyüklerce İstanbul TSYD kupasından dışlanacaktı.

Trabzon futbol haberleri batıya nasıl yayıldı? Benedict Anderson'a göre özellikle, matbaacılığın gelişmesiyle birlikte ulusal gazetelerin yaygınlaşması ve çağdaş roman türünün doğması, kapitalizmin gelişmesinde ve ortak bir anlam dünyasının yaratılmasında belirleyici olmuştur. Anderson'un *print capitalism* kavramlaştırması gibi futbol haberleri de *print footballism* diyebileceğimiz bir süreçle yayılmaya başladı ve böylelikle Trabzon'dan gelen futbol haberleri ülkenin dört bir yanından erişilebilir hale geldi. Trabzonspor ilk kez şampiyon olduğunda Trabzon'da sadece Türk Haberler Ajansı'nın bürosu bulunuyordu (Öksüz, 2004: 280-285). 1978'de kulüp başkanı Şamil Ekinci'nin kurucusu olduğu *Karadeniz Gazetesi* yayına başladı, 1979'da Anadolu Ajansı Bölge Müdürlüğü açıldı. Ulusal basının önemli gazeteleri *Milliyet, Hürriyet, Cumhuriyet* takımın şampiyonlukları akabinde, Trabzon'da temsilcilik açtı. Önceleri Trabzonspor'un yalnızca maç sonuçları gazetelerde küçük haberler şeklinde verilirken, şampiyonlukların gelmesiyle, ilkin haftada bir iki gün sonra da haftanın her günü gazete sayfalarında takımdan havadisler yer almaya başladı. Yerel gazeteler sürekli olarak Trabzonspor'u konuştu, şehirde yaşayanların ilgisi canlı tutuldu. Trabzonspor sayesinde, basın sektörü, diğer küçük şehirlerden farklı olarak, şehrin nüfusuna oranla inanılmaz gelişti.

Batıdaki metropollerde taraftar kazanmayı sağlayan nedenlerden birisi iç göçle beslenen hemşericilik ve bölgecilikti. 1950'lerden itibaren sanayileşme ve ulaşımın gelişmesiyle beraber, köyden kente, küçük şehirden büyük şehre göç olgusu başlamıştı (Bakırezer, 2010: 71-79). 1950'lerin başında tamamen tarımın lehine olan iç ticaret hadlerinin zamanla tarımın aleyhine dönmesi etkiliydi. Karadeniz'de tarım alanlarının sınırlı olması, sanayinin güçsüzlüğü göçten en çok etkilenen bölgelerin başında yer almasına neden oldu. İstanbul en çok göç verilen yerlerin başıydı. Şehir ve köy yardımlaşma derneklerinde toplanan, takımın elçisi konumundaki bu insanların en büyük mutluluklarından birisi Trabzonspor'du. Şehrin görece yoksul kesimlerine yerleşen Karadenizliler üç büyüklere karşı yapılan maçlarda takımın arkasında birleşti. Karadeniz eşittir Trabzonspor algısı yerleşti. Türk solunun önde gelen isimlerinden Sadun Aren bu yazının yazarına –yazar 15 yaşındayken– gönderdiği mektupta, satırlarına "siz Karadenizli değilseniz ki, Karadenizliler mecburiyetten Trabzonspor'u tutuyorlar" diyerek başlıyor, Trabzonsporluluğu Karadenizli olmanın doğal bir sonucu olarak görüyordu (*Sadun Aren'e 80. Yaş Armağanı*: 203).

Türkiye 1976'dan 1980 darbesine kadar kanlı bir iç çatışmanın içerisinde yaşadı. Başta işçi, öğrenci, öğretim üyesi olmak üzere binlerce sivil, asker ve po-

---

8 "Üç Kulüp Yeniden Birbirleri İle Dostluk Anlaşması İmzalayacak", *Cumhuriyet* (14 Haziran 1977), s. 8

lis çatışmalarda öldürüldü. 1 Mayıs 1977 Taksim'de, Maraş'ta, Çorum'da büyük katliamlar yapıldı. Trabzon da bu saldırılardan nasibini aldı, şehirde 1974-1975 yıllarında hiç siyasi cinayet işlenmemişken 1976 Mart ayından itibaren aralarında Karadeniz Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Necdet Bulut (1978), Trabzon Pol-Der başkanı Mehmet Gezici (1979), CHP Trabzon Hukuk Bürosu kurucusu Avukat Temel Aydınoğlu (1980), TÖB-DER üyesi edebiyat öğretmeni Efraim Elvan (1980) olmak üzere onlarca ilerici ve devrimci öldürüldü (Akal, 2010: 193-236).

Legal ve illegal siyasal hareketlerin yaygınlığına rağmen, dönemin önemli bir özelliği de sağda da solda da, futbol üzerine hemen hemen hiç yazılıp çizilmemesi, futbolun tamamen kendi alanına terk edilmişliğiydi. Sol ve sağ örgütlerin Trabzon'da gençlik içerisinde taban bulmasına rağmen Trabzonspor'a etkileri olmadı. Aziz Nesin'e mal olan "Ne sağcıyız, ne solcu, futbolcuyuz futbolcu" topluma damgasını vuran anlayıştı. Kozanoğlu futbolla siyasetin –yerlerini bilmesi– açısından 1970'lerin bu güzel normalliğini belirtmişti (Kozanoğlu, 1990: 159). Trabzonspor'un o tarihlerdeki kalecisi Şenol Güneş, 1970'lerin karikatürlerinde, Türkiye'de belki de ilk defa kitap okuyan futbolcu olarak resmedilmişti, siyasal bir söylem geliştirmemesine rağmen, emekten yana bir duruş benimsediği bilinirdi.[9] Ancak ne takımda, ne tribünde bağdaşık bir siyasal tavır görülmedi. Örneğin Ahmet Suat Özyazıcı'nın soyunma odasında namaz kıldığı, takım yöneticilerinin haram puan almadıkları yönündeki açıklamaları da o tarihlerde gazetelere yansımıştı.[10]

Türk halkının gözünde, siyaset; cami, okul, kışlaya ve elbette spora da girmemeliydi. 1970'lerde, siyasetçilerin futbol statlarında her daim hazır bulunması, siyasal iktidarlarının meşruiyetini belirli aralıklarla, siyasal alanın dışındaki alanlarda tahkim etme ihtiyacı hissetmeleri söz konusu değildi. Siyasi parti mitinglerinde takım bayrağı açmak, maçlarda ise 1990'lardan itibaren ülkücülerin yoğun bir şekilde yaptıkları gibi, kurt işaretleriyle siyasi mesaj vermek gibi spor ve siyaset alanlarını birleştiren tavırlar bulunmuyordu.

Futbolcular apolitikti ve öyle olmaları beklenirdi. İtalya'da top koşturmuş Şükrü Gülesin'in çabalarıyla 1965'te İstanbul'da Türkiye Profesyonel Futbolcular Sendikası adıyla bir sendika kurulmuştu. 1975 yılındaki Genel Kurul'da ismi Futbol-İş olarak belirlendi ve Türk-İş'e üye olunmasına karar verildi. Ancak yoğun politik ortama rağmen sendikaya üye olan futbolcu sayısı sınırlı kaldı. Cılız seslere karşın siyasi iktidar da tedbiri elden bırakmıyordu: 1979 yılında *Cumhuriyet* gazetesine yansıyan haberde Gençlik ve Spor Bakanı'nın sporculara siyasi

---

9 Şenol Güneş kariyerinin teknik direktörlük döneminde de çoğu zaman bir futbol filozofu olarak bakmaktadır dünyaya ve kendi uğraşısı olan futbola. Onun "Futbolu eskiden açlar oynar, zenginler izlerdi; şimdi zenginler oynuyor, açlar izliyor" sözü bu tür bir bakışın örneğidir.

10 "Trabzonspor kulübü Genel Sekreteri Orhan Çobanoğlu: Bizim Puan Hanemizde Haram Yoktur", *Cumhuriyet* (1 Haziran 1979), s. 10.

faaliyet ve demeç vermeyi yasakladığı yazılmıştı.[11] Kesin olan, solda siyaset yapanların sporu bir nevi afyon olarak görme eğilimiydi. Futbol lümpen uğraşısıydı, siyaseti ikame eden bir yapısı vardı, uzak durulmalıydı. Sağ kesimde de durum farklı değildi. Necmettin Erbakan'ın, Trabzon Necm-i Ati kulübünü tuttuğunu söylemesi 2000'li yılların gündemiydi, 1970'lerin değil.

Trabzonspor'un yükselişi popüler kültüre pek az yansıdı. Trabzonspor romanda, öyküde, şiirde asil unsur veya fon olarak yer almadı. Sinema ekranınaysa *Hababam Sınıfı*'nın meşhur "Bir Mahmut Hoca'dan bir de Trabzonspor'dan çekiyoruz" repliği ile; Adile Naşit ve Hulusi Kentmen'in başrolünde oynadıkları komedi tarzındaki *Sevgili Halam* filminde, Adile Naşit'in Trabzonspor takımının kurucusu ve başkanı olarak yer almasıyla çıktı. Filmin senaryosunda, Trabzonlu fakir ailenin çocuğu, Kayserili zengin ailenin şımarık çocuğunun karşısında saf ve gayretli olarak resmedilmişti.

Sonuç olarak, 1970'lerdeki Trabzonspor'a ilişkin olarak sunmaya çalıştığımız bu kısa öyküde ilginç noktalar göze çarpıyor: Birincisi Trabzon'da futbolun çok eski bir geçmişi ve keskin takım taraftarlıkları olmasına rağmen, Trabzonspor'un kuruluş süreci içerisinde bu alt bölünmeler aşılabildi. İkincisi diğer Karadeniz takımlarının aksine Trabzonspor yerel bir taşra takımının, ulusal bir takıma dönüşmesinin en çarpıcı örneğini yaşattı. Başlangıçta Trabzon halkı bile kendi içerisinde bölünmüş iken, yerelle başlayan ulusallaşma sürecinde, Trabzonspor'un, bütünüyle Trabzon şehrini kapsamasına yol açtı. Üçüncüsü ulusallaşma yalnızca yerel halkın ve Karadenizlilerin değil tüm Türkiye'den insanların, tıpkı üç büyükler gibi, ulusal kimlik kazanmış olan Trabzonspor'a bağlanmalarına neden oldu. Trabzonspor'un bu yapısı onu Türk futbolunda özgün kıldı.

KAYNAKÇA

Akal, Emel (2010) "1970'li Yıllarda Kan Gölüne Döndürülen Trabzon Sokakları", der. Güven Bakırezer ve Yücel Demirer, *Trabzon'u Anlamak* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bakırezer, Güven (2010) "Trabzon'un Sosyo Ekonomik Çöküşü", der. Güven Bakırezer ve Yücel Demirer, *Trabzon'u Anlamak* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Hacısalihoğlu, Devrim (2010) "Musa Eroğlu Söyleşisi", *Trabzonspor Dergisi*, Sayı:100 Haziran-Temmuz, s. 62-65.

Kozanoğlu, Can (1990) *Türkiye'de Futbol: Bu Maçı Alıcaz*, Kıyı Yayınları, İstanbul.

Kulaçoğlu, Hakan (2004) "Karadeniz Takımları Hısım mı Akraba mı?", der. Hakan Kulaçoğlu, *Fırtına İhtilal Efsane, Trabzonspor* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Öksüz, İhsan (2004) "Trabzon'la Büyüyen Yerel Medya", der. Hakan Kulaçoğlu, *Fırtına İhtilal Efsane Trabzonspor* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sadun Aren'e 80. Yaş Armağını (2003) Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara.

Tunç, Sevecen (2010) *Trabzon'da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mekteplıler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı 1927 Senesi Umumi Kongre Raporu (1928), İstanbul.

11 "Siyasi Faaliyet ve Demeç Verme Yasaklandı", *Cumhuriyet* (27 Ekim1979), s. 10.

Gazete haberleri

"Bizim Puan Hanemizde Haram Yoktur" *Cumhuriyet* (1 Haziran 1979), s. 10.

"Fenerbahçe İktidarda" *Milliyet* (16 Ekim 1973), s. 12.

"Siyasi Faaliyet ve Demeç Verme Yasaklandı" *Cumhuriyet* (11 Kasım 1979), s. 10

"Üç Kulüp Yeniden Birbirleri ile Dostluk Anlaşması İmzalayacak" *Cumhuriyet* (14 Haziran 1977), s. B.

"Trabzon'da Seçimden Çok Trabzonspor Konuşuluyor" *Cumhuriyet* (15 Mayıs 1977), s. 6.

Tutanaklar

"Trabzon Milletvekili Ahmet Şener'in yazılı soru önergesi ve Devlet Bakanı Kamil Ocak'ın önergeye cevabı" *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, dönem: 2, cilt: 31, birleşim: 40, (30 Ocak 1969), s. 686-687.

"Trabzon Milletvekili Ali Rıza Uzuner'in Trabzon il radyosunun durumuna ve bu kuruma gerekli kadroların verilmesine dair demeci", *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, dönem 2, cilt 28, birleşim: 92, (14 Ekim 1968), s. 923-924.

70'lerden bugüne sanat ve örgütlenme: "Duvar Resminden Korkuyorlar" sergisi izlenimleri

*Zeyno Pekünlü**

Canan Beykal, SALT Beyoğlu'nda açılan "Duvar Resminden Korkuyorlar" sergisinin hemen ardından Sanatatak web sitesine verdiği "70'lerden Bugüne Ne Değişti?" başlıklı söyleşide, "1970'lerde her şeyi kendi ellerinizle değiştirebileceğinize dair bir gücünüz olduğunun hissi vardı. Bu his sanatınızda, yaşamınızda, dünyaya bakışınızda size radikal bir gözü peklik ve coşku veriyordu. Bugün ise sanatçının böyle bir güce sahip olduğuna dair en ufak bir hissinin olduğunu düşünmüyorum"[1] diyordu. Bu önerme kuşaklar arasına keskin bir çizgi çektiği için üzerine düşünmeye ve cevap üretmeye değer.

SALT Beyoğlu'nda 31 Ocak-21 Nisan tarihleri arasında gerçekleştirilen mevzubahis serginin hikâyesi, Ahmet Öktem arşivi dijitale aktarılırken ortaya çıkan Görsel Sanatçılar Derneği'ne ait belgelerde ve dönemin yayınlarında dile getirilen başlıca talep ve tartışmaların günümüz sanat ortamı içinde yaşananlarla olan benzerliklerinin SALT ekibinin dikkatini çekmesiyle başlamış. Gerçekten de sergi, döneme ait belgeler, gazete haberleri ve fotoğrafları bir araya getiren geniş bir arşivi izleyiciye sundu. Türkiye Sanatçılar Birliği'nin tüzüğünden, Görsel Sanatçılar Derneği'nin yazışmalarına, derneklerin bültenlerine, konuyla ilişkili yayınlardan, sanatçıların çeşitli dergilere verdikleri söyleşilere kadar pek çok önemli belge bu sergi sayesinde bir araya geldi. Zamanında örgütlenme girişimleri içerisinde yer almış kişilerle yapılmış olan güncel söyleşiler ise konuya bugünden nasıl baktıklarını göz önüne sererek sergiye bir boyut daha kazandırıyor.[2] Sergi boyunca düzenlenen paralel etkinliklerin bir kısmının da eksenini 1970'lerle bugünün karşılaştırılması oluşturuyordu. Bu seri konuşmalar boyun-

(*) Sanatçı.

1 http://sanatatak.com/view/Canan-Beykal-70lerden-bugune-ne-degisti/178

2 Arşivin dijital ortama aktarılması yakın zamanda tamamlanacak ve belgelere SALT Araştırma'dan ulaşılabilecek.

ca eski kuşağın tanıklarıyla yeni kuşağın temsilcileri sık sık bir araya, zaman zaman da karşı karşıya geldiler. [3]

Ekibin de belirttiği gibi serginin amaçlarından biri son yıllarda Türkiye sanat ortamında alevlenen sansür, sanatçı hakları ve sanatçı örgütlenmeleri tartışmalarıyla 70'li yıllar arasında tarihsel bir köprü kurmak. Gerçekten de serginin izleyiciye sunmuş olduğu belgeler, tartışmaların ve taleplerin bir kısmının hiç değişmeden kaldığını kanıtlıyor. Ancak diğer yandan çok büyük farklar da göze çarpıyor.

Geçtiğimiz bir kaç yılda dünyada ve Türkiye'de sanat kurumları, sanatta emek, sanatçı hakları, sanatta sansür gibi bir dizi konu üzerine yoğun tartışmalara şahit olduk. Tartışmaların önemli bir kısmının –Occupy hareketiyle bağlantısını da atlamadan– "emek" kavramının tartışmaya açılması ve yeniden sahiplenilmesi üzerinden döndüğünü söylemek yanlış olmaz. Carolyn Christov-Bakargiev'in Documenta'ya katılan sanatçılara neden ücret ödenmediği sorusuna kıkırdayarak verdiği "Davet edilmeleri yetmez mi?" mealli cevabının W.A.G.E. grubu tarafından ifşa edilmesi,[4] Marina Abramoviç'in yapacağı performansa yardımcı olacak genç sanatçılarla yaptığı görüşmeler sonrasında seçilen sanatçılardan birinin kendisine teklif edilen ağır şartlara ve düşük ücrete gösterdiği tepkiyi yazıya dökmesi,[5] yine W.A.G.E. grubunun kurumların çalışanlarına yapılacak ödemelerle ilgili bir dizi öneride bulunması ve bu önerilere uyan kurumlara sertifika vermeye başlaması,[6] ilk aşamada akla gelen bir kaç güncel örnek.

Diğer yandan yakın dönemde Türkiye'de de sanat emekçileri hakları ve sansüre karşı duruşları üzerinden çeşitli örgütlenmelere gitti. Tek tek sanatçılar büyük etkinliklerde başlarına gelen ve daha önce genellikle üstü örtülme eğiliminde olan olayları kamuoyuyla paylaştı,[7] kurumlar, etkinlikler ve sergi içerikleri, yapılarıyla ya da sponsorlarıyla örtüşmediği için protesto edildi,[8] yanında çalışan asistanlara ücret ödemeyen sanatçılar ve müzelerdeki ifade özgürlüğü kısıtlamaları ifşa edildi.[9]

Canan Beykal'ın önermesine geri dönersek bütün bunlar hiçbir şeyi değiştireceğimize inanmadan yapılabilir miydi? Bu soruya benim vereceğim yanıt hem evet hem hayır. Sergide karşımıza çıkan 1970'lerin belgelerine baktığımız zaman sanatçıların kendi meslek alanlarında örgütlenmekle birlikte, bu örgütlü-

3 Konuşma kayıtlarına şu adresten ulaşılabilir: http://saltonline.org/tr/#!/tr/471/duvar-resminden-korkuyorlar/

4 http://hyperallergic.com/64958/w-a-g-e-calls-out-documenta-for-not-paying-artists/

5 http://www.e-skop.com/skopbulten/sanat-ve-emek-marina-abramovicin-somuru-ve-istismarina-karsi-performans-iscisi-bir-sanatcinin-isyani/1179#.UTQ9rC5KKFM.facebook

6 http://www.wageforwork.com/certification/4/certification-requirements

7 Sevil Tunaboylu'nun Çanakkale Bienali ile ilgili açıklamaları: http://www.siyahbant.org/?p=2395

8 Güncel örneklerini Bienal protestolarında görmekle birlikte, başka örnekler için: http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikaldetayv3&articleid=1101226&categoryid=77

9 http://www.siyahbant.org/?page_id=426
http://www.siyahbant.org/?p=1744

lüğün dünyayı değiştirme isteğiyle, devrim fikriyle, sınıfsal dayanışma arzusuyla el ele ilerlediğini görüyoruz. Sanatçılar, iktidarla ve bakanlıklarla hakları için müzakere halinde olmakla birlikte, dönemin de siyasal örgütlülüğünü arkalarına alarak hak mücadelesini daha büyük bir mücadelenin parçası olarak algılıyorlar. Canan Beykal'ın önermesinin haklı olduğu nokta tam da burası. Bugün örgütlenmeye çalışan sanatçılar arasında ortak bir ideoloji paylaşılmıyor, sınıf dayanışmasından genellikle bahsedilmiyor ve hak mücadelesi pek çok insan tarafından daha bütünsel bir siyasetin parçası olarak algılanmıyor. Elbette bu da bizim zamanımızın ruhundan bağımsız düşünülemeyecek, bugünün muhalefetinin daralmış ve parçalı yapısına uygun bir durum. Dolayısıyla, güncel örgütlenme girişimleri yalnızca hak mücadelesi çerçevesinde kaldığı için ne o günün anlamıyla ne de bugünün anlamıyla "devrimci" girişimler.

Ancak ortada birkaç senedir süre giden rahatsızlıklar, talepler, çalışmalar, eylemler ve isyanlar olduğu; bunların çevresinde anlık olarak bağlanıp kopan, bir sonraki durumda yeniden yan yana gelen bir çeşit dayanışma ve örgütlülük hali oluştuğunu da biliyoruz. Bütünsel bir şekilde yeni bir dünya tahayyülünü paylaşmasa da sanat emekçilerinin ister hukuki, ister maddi, ister ilişkisel olsun bir adalet talebini dillendirdiği de bir gerçek. Yakın geçmişle kıyasladığımızda ifade özgürlüğü, çalışma koşullarındaki sorunlar, emeğimizin karşılığının nasıl ödendiği, kurumsal ilişkiler konusunda çok daha fazla olayın gündeme geldiğini, haksızlıkların üstünün daha zor örtüldüğünü, gün geçtikçe insanların birbirinden cesaret alarak bir araya geldiğini ve dayanışmanın arttığını görüyoruz. Öte yandan çerçevesi belirli konulara odaklanan bağımsız inisiyatiflerin sayısı da artmış durumda. Bugün Sanat Emekçileri gibi bir mesleki örgütlenme girişiminin ortaya çıkmasının, Siyah Bant ekibi etrafında Sanatta Sansür grubunun oluşmasının, Açık Masa'nın acil konularla ilgili toplantı platformu ve güncel girişimlere kendilerini anlatma imkânı sağlamasının, bunları titiz bir şekilde belgelemesinin, Güncel Sanatta Emek grubunun teorik çalışmalarının ve toplantılarının, Kamusal Sanat Laboratuvarı'nın eylemlerinin aynı zaman aralığında gerçekleşiyor olması tesadüf değil ve bir ihtiyaca denk düşüyor. Bu durumda Canan Beykal'ın önermesine itiraz ettiğimiz noktaya varmış oluyoruz: Belki dünyayı değil ama bir şeyleri değiştirebileceğimize inanmadan bütün bunlar yapılamazdı. Son yıllarda azımsanmayacak sayıda sanatçı gözü pek bir şekilde alanın otoritelerini ve önemli kurumlarını karşısına alma cesaretini gösterdi.

Dünyayı değiştirebileceğimize dair inancımız olup olmadığı sorusuna verdiğimiz cevap Oğuz Atay'ın meşhur hikâyesindeki gibi "Ne Evet Ne Hayır" ise biraz daha ayrıntılı bir açıklama yapmak amacıyla söyleşinin de başlığı olan soruyu bir defa daha sorabiliriz: "70'lerden bugüne neler değişti?"

Sergideki belgeleri incelerken izleyiciye en etkileyici gelen şeylerden biri mücadelenin üzerine inşa edildiği kavramlar oluyor. Bugün sanat alandaki herhangi bir örgütlenme girişiminin içinde yeniden anlamlandırmadan kullanmaya ce-

saret edemeyeceğimiz sınıf, işçi, emekçi, sendika, grev, faşizm, savaşım gibi kelimelerin kullanımındaki bolluk, zamanın ruhundan haberdar olan izleyiciyi bile ister istemez şaşırtıyor. Zehra Aral'ın kurduğu "Sanat emeği ile işçi sınıfının emeğini bir bütün olarak gördük" cümlesini bugün kurmaya kalksak, solculukla, sekterlikle ve hatta sınıf tartışmalarının yeni boyutlarını bilmediğimiz öne sürülerek cahillikle suçlanmamız işten bile olmaz. Türkiye Sanatçılar Birliği'nin yaptığı gibi tüzüğünüze "Ülkemizin bağımsızlık ve varlık savaşına devrimci katkılar sağlayabilmek" gibi bir cümle koymak, "Devrimci Savaşımda Sanat Emeği" ismini bir dergiye vermek özünde niyetiniz aynı olsa bile bugün pek mümkün görünmüyor. Belki de Canan Beykal bir kuşağı inançsızlıkla itham ederken politik doğruculuk yüzünden siyaha siyah, beyaza beyaz, faşiste faşist, sansürcüye sansürcü diyememizden, tartışmalar boyunca birtakım kelimeleri ağzımıza alamadığımız için konuların etrafında yorucu danslar yapmamızdan yola çıkıyor.

Buna karşılık bugün birlikteliklerimizi tanımlayan, çerçeveleyen ve nasıl düşündüğümüzü ve hareket ettiğimizi belirleyen bizim zamanımıza ait kelimeler var. Oybirliği, konsensüs, ikna, rotasyonla belirlenen kolaylaştırıcılar, yatay örgütlenmeler, yok-örgütlenmeler, anti-hiyerarşik yapılar, şeffaflık, hesap sorulabilirlik, anti-seksizm, anti-heteronormativite gibi kavram ve kelimeler bize, 2000'lere damgasını vuran alternatif küreselleşme hareketinden, aktivizmden ve STK'lardan miras kaldı. Bugünün mücadelesi bu kelimelerin üzerinde yükseliyor. Bu kavramların hareketlere kazandırdığı en önemli farklılık, düşmanı yalnızca dışımızda aramaktan vazgeçip, birlikteliklerin üretme eğiliminde olduğu ve ilişkilerimizde gizli kalan iktidar arazlarıyla da mücadele edebilmek.

Diğer yandan 1970'lerden bugüne ne sanatçıların üretim biçimleri ne de kurumlarla ilişkileri aynı kaldığı halde özellikle devletle ve Kültür Bakanlığı ile yapılan müzakerelerde dile getirilen taleplerin pek değişmediğini görüyoruz. Görsel Sanatçılar Derneği'nin belgelerindeki amaçları ve talepleri listeleyip bugünle karşılaştırdığımız zaman bir dizi ortaklık hemen kendini gösteriyor: sanatçı haklarının (genellikle fikri mülkiyet ve ifade özgürlüğü kastediliyor) korunması ve geliştirilmesi, eserlerin sigortalanması konusunda çalışmalar, telif haklarının geliştirilmesi (bugün telif haklarının yanı sıra Creative Commons lisansları ve Copy Left gibi olasılıklar da tartışılıyor), vergi kolaylıkları, sosyal güvenliği olmayan sanatçılar için ayrı prim düzenlemeleri, yurtdışına davet edilen sanatçılar için vize kolaylığı vb. Bunların dışında yöntem olarak farklı yollar önerilse de devletin sanata maddi olarak da destek olması değişmeyen taleplerden biri. 1970'lerde devlet kurumlarına sanat eseri alımının zorunlu hale getirilmesi bu amaçla yapılan tekliflerden biriyken, bugün sinema alanında olduğu gibi bir fon oluşturulması ve bu fonun bağımsız bir jüri tarafından paylaştırılması en uygun yol olarak öneriliyor.

Ancak yukarıda sıraladığım taleplerin dışında büyük bir fark hemen dikkati

çekiyor: Sanat üretimiyle tüketimi arasındaki ilişkinin yapısal olarak tartışmaya açılması. 1970'lerde; "Sanat kimin içindir?", "Sanatı tek bir sınıfın beğendiği ve tükettiği bir şey olmaktan nasıl çıkarabiliriz?", "İşçiler arasında sanatın anlaşılabilmesini ve sevilebilmesini nasıl sağlayabiliriz?", "Sergileri nasıl İstanbul dışındaki vilayetlere götürebilir ve oralarda da izlenmesini ve beğenilmesini sağlayabiliriz?", "Bu amaçla var olan sergileme yöntemlerini değiştirebilir miyiz?" gibi soruların sıklıkla gündeme geldiğini, bu yöndeki girişimlerin alkışlandığını ve sanatın ideolojik olarak nerede saf tutacağının tartışıldığını görüyoruz. Sergileri İstanbul dışına taşımak, fabrikalarda sergileme biçimleri araştırmak, duvar resmi yapmak gibi çözümler bu tartışmalar çerçevesinde yapılan önerilerden bir kaçı. Bugün yapı tartışması bu yaygınlıkta yapılmıyor ve tartışmalar genellikle var olan kurumların içerisinde ortaya çıkan birtakım deneyler olarak kalıyor. Ancak bugüne dair bir söz üretmeden önce 90'lı yılların Plastik Sanatlar Derneği'nden (PSD) bahsetmezsek aradaki bağlantıyı kurmamız, piyasanın ve taleplerin geçirdiği evrimi anlamamız imkânsız olur.

80 Darbesi'nin hiçbir yanyanalığa izin vermediği yıllar geride kalmaya başlarken Plastik Sanatçılar Derneği, alanın yeni örgütlenmesi olarak ortaya çıkıyor ve kısa sürede amaçlarında kararlı, yaygın ve etkili bir derneğe dönüşüyor. Yeni derneğin vurgusunun 70'lerden en farklı olduğu nokta sanat alanında sivilleşme ve devletin sanat alanından tamamen elini çekmesi talebi oluyor. 90'lı yılların özel sermayeye yaptığı vurgu derneğin taleplerinde de ortaya çıkıyor. Alışılmış malzemenin dışına çıkan, alışılmış formların dışında ürünler vermeye başlayan, var olan piyasanın sergileme ve satış sınırlılığı içerisinde büyümekte zorlanan bir camia kendi koşullarını kendisi yaratabilmek için kolları sıvıyor. Bu dönemin öne çıkan şikâyetleri arasında yeni tipte eserlerin üretilmesi için bütçe, izlenebilmesi için mekân ve etkinlik, saklanabilmesi için kurum, satılabilmesi için koleksiyoner eksikliği başta geliyor. Bu engelleri aşabilmek ve piyasayı genişletebilmek amacıyla PSD, çağdaş sanatın görünürlüğünü, kabul edilebilirliğini, tanınırlığını arttırmak için çeşitli girişimlerde bulunmaya başlıyor. Bu çerçevede İstanbul Bienali, Çağdaş Sanat Fuarı gibi etkinliklerin ortaya çıkması ve gelenekselleşmesi için çaba sarf ediyor. Bu süreçte devletten taleplerini belli yasal düzenlemelerle sınırlı tutan örgütlü sanatçılar, özel sermayeden ve onun kurduğu vakıflardan medet umuyorlar.

Derneğe en çok damgasını vurmuş başkanlardan biri olan Hüsamettin Koçan 1994 yılında Cumhuriyet gazetesine verdiği bir mülakatta, "4-5 yıllık geçmişinde projeler, karşı çıkışlar, altyapı, sanatçı hakları konusunda etkinlikler ve çözüm önerileri üreten bir örgüt olmayı hedefleyen PSD, sanat alanında devletin merkezî karar verici rolünün değişmesi için bir sivilleşme modeli önererek bu konuda ciddi adımlar attı", diyor.[10] Konjonktürün, piyasanın yeni aktörlerinin ve PSD'nin katkılarıyla gerçekten de 90'lar özel sermayenin sanata yatırın yap-

10 http://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1994/10/20/12.xhtml

maya ve bugünün piyasasının omurga kurumlarını ve etkinliklerini oluşturmaya başladığı yıllar oluyor.

2000'li yılların başından itibaren İKSV kültür-sanat alanında Kültür Bakanlığı'ndan daha fazla etkiye sahip bir vakfa dönüşüyor, İstanbul'daki en önemli etkinliklerin tamamı ondan soruluyor, İstanbul'un marka şehir olarak yeniden kurgulanması sürecinde pek çok yeni özel müze ve büyük sermayenin desteklediği kâr amacı gütmeyen sanat kurumları ortaya çıkıyor, orta ve küçük boy galeri sayısı ivmeli bir şekilde artıyor. Bütün bunlara özel üniversitelerin dolayısıyla sanat fakültelerinin sayısındaki artış da eklenince sanat alanından geçimini sağlamayı hayal eden profesyonel sayısında da artış yaşanıyor. 2000'lerin başında pek çok genç sanatçı için bir galeriyle çalışma fikri lüks iken bugün sizi temsil eden bir galerinizin olmaması başarısızlık ya da beceriksizlik olarak algılanıyor. Galeri sayısı o kadar artmış durumda ki, belli galeriler ya da kurumlardaki etkinliklere katılmak ekstradan prestij sağlamakla birlikte pek çok insan artık işlerinin gösterilemeyeceği korkusunu yaşamıyor. Mesele yalnızca "göstermekten" ibaretse artık hepimize yer var.

Yukarıda saydığım gelişmeler başta olumlu görünmekle birlikte, zaman geçtikçe sanat emekçilerinin pek çoğu kendi yaşam şartlarında aslında gözle görülür bir değişiklik olmadığını, onca kuruma ve görünürlüğe rağmen emeğinin karşılığının doğru dürüst ödenmediğini, güvencesiz çalışma şartlarını, kentsel rant odakları tarafından araçsallaştırıldığını keşfetmeye başladı. Çok küçük bir kesim hariç pek çok sanatçı geçimini sağlamak için başka işlerde çalışmaya devam ediyordu. Üstelik bu durumdan şikâyet etmeye de hakları yoktu çünkü sanat bir "iş" değildi ve yaptıkları şeyi para kazanmak için yapmıyorlardı. Zaman geçip de genişlemenin tabana hiçbir faydasının dokunmadığını fark ettikçe, sanatın büyülü halesinin cilasıyla parlatılarak önümüze koyulan "görünürlük" kozuna karşı yavaş yavaş sesler yükselmeye başladı.

Belki de yeni tartışmaları 1970'lerden ayıran temel farklardan biri de bu. Her ne kadar 1970'lerin belgelerinde emek, işçi, sendika gibi kelimelerin kullanımında bolluk olsa da eş zamanlı olarak sanata yüksek bir anlam, bir "aydınlatma" görevi atfedildiğini görüyoruz. Bugün sanatçının emeğini teoride ve pratikte tanımlama çalışmaları, onu yüce anlamlarından bir anlığına da olsa soymayı zorunlu kılıyor. Zira sanatın da üretenler açısından eninde sonunda bir "iş" olduğunu kabul etmeden "emek" tartışmasına başlamak olanaksız.

Ancak bu tanımlamaları yapmak aynı zamanda sanatçının bugünün sanat ortamındaki kurumsallaşmayı kabul etmesi, kurumlarla olan ilişkisini verili olarak alması, yapısal tartışmalara girmeden bu yapıların içinde birey olarak, sanatçı olarak, çalışan olarak haklarını nasıl koruyacağına odaklanması anlamına da geliyor. Ana mücadele hattı kurumsallaşmış yapıların içinde adil bir sistemi nasıl kurabiliriz, nasıl takipçisi olabiliriz ve hak ihlalleri ve emek sömürüsü durumunda nasıl bir dayanışma sağlayabiliriz yönüne kayıyor.

Ancak bu, kurumsal eleştirinin tamamen ortadan kalkmış olduğu anlamına da gelmiyor. Aksine "Duvar Resminden Korkuyorlar" sergisinin "Biz hâlâ örgütlüyüz"[11] sloganıyla basılmasında olduğu gibi, kurumların sermayeyle ya da sponsorlarla olan ilişkilerinin sergi içerikleriyle olan çelişkisi üzerinden büyük gösterilerin yapıldığına sık sık şahit oluyoruz. Son dönemlerde kurumların, giderek artan sayılarla siyasal meselelere el atmasının tepki çektiği aşikâr.[12] Ancak ipliği bu tip gösterilerle pazara çıkarılan kurumlar birkaç gün Facebook mezesi olmak dışında aman aman bir zarar görmüyorlar. Üstelik eleştiriyi kendi bünyelerine alma ve içerme konusunda da gittikçe uzmanlaşıyorlar. Kurumsal eleştirinin gerekli olmakla birlikte yapısal eleştiriden farklı olduğunu kabul etmek bir başlangıç noktası olabilir. 2000'lerin başında hâlâ bir alternatif sunan sanatçı inisiyatiflerinin ve mekânlarının yok olmaya yüz tutması pek çok sanatçıyı alternatifsiz bırakıyor. Sanat emekçilerinin bir yandan hak mücadelelerini devam ettirirken, diğer yandan da alternatif yapılar üzerinde birlikte kafa yormaları şart. Aksi takdirde yapılan bütün eylemler aynı gösteriye eklenmeye devam etme tehlikesiyle karşı karşıya.

Bu yazının amacı 1970'lerden bugüne sanatçı örgütlenmelerinde nelerin değiştiğini bir serginin izlenimlerine dayandırarak karşılaştırmaktı. Yıllar içinde sanat piyasasının kendi yapısından kurumlarına, sanatın üretilmesi, sergilenmesi ve tüketilmesi aşamalarında pek çok değişiklik yaşandı. Dolayısıyla kelimelerimiz, taleplerimiz, eylemlerimiz farklılaştı. Mücadelenin devamlılığında kopukluklar yaşansa da değişmeden kalan ender şeylerden biri dayanışma arzusu. Bugün ihtiyacımız olan şey uzun vadeli bir birlikteliği ve bunun ortak zeminini hep birlikte tanımlamaya çalışmak. Zaman zor, şartlar sert. Birbirimizle ve toplumsal muhalefetin diğer bileşenleriyle dayanışmaya her zamankinden çok ihtiyacımız var. Bunun için ise emek, örgütlenme ve süreklilik gerek.

---

11 http://www.sendika.org/2013/03/saltta-protesto-biz-hala-orgutluyuz/

12 Ayrıntılı örnekler için: http://birdirbir.org/sanat-siyaset-ve-bienal-sahte-katarsis/

Arendt Türkiye'de:[1] Fatmagül Berktay ve Nilgün Toker'in Arendt'i üzerine bir tartışma/diyalog denemesi

ÜNSAL DOĞAN BAŞKIR*

Hannah Arendt hiç şüphesiz 20. yüzyılın en önemli politika teorisyenlerinden biri. Düşüncesinin bütününe nüfuz etmek pek de kolay olmayan ve sistemleştirilmeye izin vermeyen bu aykırı düşünür, çağdaş politika teorisi için de belirleyici isimlerden biri olmayı sürdürüyor. Bunun ilk akla gelen nedenlerinden biri Arendt'in incelikleriyle kavradığı totaliter eğilimlerin çağımızdaki artan görünürlüğü ise, bir diğeri de düşünürün liberalizmin bireyciliği ile olduğu kadar cemaatçiliğin *toplumsallığı*, topluluğu bir aile modelinde düşünme biçimiyle kurduğu eleştirel ilişkidir.[2] Arendt (2007: 93, 105; 2012: 164-175; Reif, 2009: 108), bu eleştirel ilişkiden herkesin ortak konulardaki karar alma süreçlerine eşit katılımı ve kamusallık zemini üzerinde yükselen bir politik alan tahayyülü inşa etmektedir. Bu politik alanın öncelikli kavramı ve amacı ise özgürlüktür. Özgürlük kavramını politik yargılara yön vermek bakımından merkeze alan ve hiçbir biçimde gözden kaybetmemeye çalışan düşünür, günümüzde politikanın çıkmazlarını işaret ettiği gibi katılıma dayalı bir ortaklık üzerine kurulabilecek yeni bir politika anlayışına da öncülük etme potansiyelini barındırmaktadır.

Arendt'in politika anlayışının özellikle Kuzey Amerika'da politika teorisi üzerine düşünen ve yazan kişiler için neredeyse ortak bir buluşma noktası olduğunu söylemek yanlış olmaz. Buna karşılık Türkiye'deki gerçekliğin bu durumla örtüşmekten çok uzak olduğunu söylemek gerekir. Hâlihazırda güç kaybetmekte olan politika teorisi alanında Hannah Arendt'in düşüncesini sürdürmeye çalışan ve ufkuna onun politik tahayyülünü koyan pek az kişiye ve Türkçe çalışmaya rastlayabilmekteyiz. Buna karşılık son yıllarda sınırlı kamusallığımız ve akademik hayatımız içinde Arendt'e ayrılan yerin biraz daha genişlediğini söylemek gerekir. Kabaca bir tarama sayesinde 2010 yılından bu yana Hannah Arendt'in politik düşüncesinin yalnızca akademik mecralarda değil, aynı zamanda gazete köşelerinde de anılmaya başladığını görebilmekteyiz.[3] Akademik alanda ise son bir yıl içinde hem düşünürün *Devrim Üzerine* (2012) adlı çalışmasını Onur Eylül Kara'nın çevirisiyle Türkçede okuma, hem de Arendt'in politik düşüncesini konu alan ve onun ayak izlerini takip etme gayreti içinde olan iki önemli yazarın kitaplarıyla buluşma fırsatımız oldu. Bu yazının da konusunu oluşturan Fatmagül Berktay'ın (2012)

1 Hannah Arendt'in *Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te* (2009) adlı eserinin başlık için esin kaynağı olduğunu belirtmeliyim.

(*) İzmir Ekonomi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

2 Arendt'in bu konulara ilişkin geniş çaplı eleştirisinin ayrıntıları için bkz. Arendt, 1994: 57-130; 2012: 75-149.

3 Sınırlı bir veri olmasına karşın, sadece Radikal gazetesinin arşivinde yapılacak bir tarama 2001'den bu yana Hannah Arendt'in 50 köşe yazısına ve 94 habere konu olduğunu işaret etmektedir. Ahmet İnsel, Yıldırım Türker, Karin Karakaşlı gibi yazarlara ait bu köşe yazılarından yarısından fazlası 2010 yılından sonra yayımlanmışken, genel olarak kötülük ve totalitarizm temalarının bu yazıların merkezinde olduğunu belirtmek gerekir.

Dünyayı Bugünde Sevmek: Arendt'in Politik Düşüncesi ve Nilgün Toker'in (2012) *Politika ve Sorumluluk* adlı eserleri, düşünürleri derinlemesine 'okumak' ve onların politik kavrayışlarını 'şimdi'de yeniden inşa etmek gibi Türkiye'de pek çok politik kavram ve düşünür konusunda eksikliğini çekmekte olduğumuz bir boşluğu doldurdular.

Berktay ve Toker'in, eserlerinde hem kendi Arendt'lerini anlatma hem de Türkiye'de deneyimlemekte olduğumuz politik sorunlara ilişkin kendi bakış açılarını yansıtma gayretinde olduklarını söylemek gerekir. Bu yazı söz konusu yazarların/düşünürlerin kitaplarına ilişkin bir değerlendirmede bulunmayı ve çalışmalarının bazı bölümlerini tartışmaya açmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, gerek Fatmagül Berktay'ın gerekse Nilgün Toker'in eserlerinin tam anlamıyla özetlenmesi ya da değindikleri tüm kavram ve düşüncelerin açımlanması olanaklı olmadığı gibi, bunun gibi bir akademik yazı için anlamlı da değildir. Bu nedenle çalışmanın asıl olarak bazı kavram ve ayrımların derinleştirilmesi konusunda bir tartışma çabası ve daveti olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir.

Dünyayı Bugünde Sevmek: Berktay'ın Arendt'i ve politika-hakikat ilişkisinin boyutları

Fatmagül Berktay'ın kitabı, Arendt'in düşüncesinin merkezinde yer aldığını söyleyebileceğimiz *anlama* çabasını vurgulayarak başlamakta ("Benim için önemli olan, anlamaktır.") ve düşünürü okuma çabasına girişmenin tekinsiz sayılabilecek yanlarının olduğuna, buna karşılık bu tekinsizliği gidermenin olanaklarını da yine Arendt'te bulabileceğimize dikkat çekmektedir. Kendi çabasını "Arendt'le birlikte düşünmek" olarak betimleyen Berktay, bize kendi Arendt'ini sunmayı ve düşünürün "peki, kazandığımız zaman ne kaybedeceğiz?" (s. 12) sorusunu gözden kaybetmeden politikanın kavramlarını yeniden düşünmeyi/anlamayı vaat etmektedir. Bu düşünme ve anlam verme çabası, yine Arendtçi bir bakış açısına dayanarak, (Berktay'ın güzel ifadesiyle) *trabzansız düşünme* yöntemiyle yürütülmektedir. Trabzansız düşünme, ilk elde, kavramları ve olguları sanki daha önce kimse tarafından ele alınmamışlar gibi düşünmeye başlamak ve bunun ardından daha önceki değerlendirmelerden faydalanmak anlamına gelmekte; bir bakıma fenomenolojik bir yaklaşımı içermektedir (s. 17).

Dünyayı Bugünde Sevmek'i neredeyse baştan sona kat eden temalardan birinin Arendt'in sürekli olarak dikkat çektiği totalitarizm olgusu olduğunu söylemek gerekir. 20. yüzyılda ortaya çıkan bir tahakküm biçimi olarak totalitarizm, insanların benzersizliğini ortadan kaldırarak onları *sürüleşmiş bir kitle* (*mob*)[4] olarak düşünme eğiliminde olmuş, insanlar-arası alandaki çoğulluğu ortadan kaldırmaya çalışarak toplumu ve politikayı bu *sürüleşmiş kitle* temelinde biçimlenen yeni bir düzen bağlamında yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Totalitarizm sorunu, bir anlamda ahlâk, politika, yurttaşlık ve özgürlük gibi kavramlarla olan ilişkimizi tehdit eden ve hiçbir zaman gözden kaybetmememiz gereken bir çerçeve olarak görülebilir. Berktay da Arendt'in düşüncesindeki bu merkezî kaygıyı sıklıkla vurgulamakta ve politikanın totaliter eğilimlerden kurtarılmasının, bunlardan azade olarak anlaşılmasının yollarını aramaktadır. Bu çerçevede "politikanın kaynağı, birbiriyle etkileşim ve iletişim içinde eyleyen benzersiz bireylerin oluşturduğu bir

4 Arendt (1998: 64-65), *sürüleşmiş kitle* kavramıyla tüm sınıfsal bağlarından kurtulmuş; buna karşılık kitlelerin tepkisizliğinden ziyade tepki verme isteğiyle dolu bir insan grubunu anlatmaya çalışmaktadır. Kavramın bu anlamı, Berktay'ın tartışmasında da korunmaktadır. Bkz. Berktay, 2012: 79.

çoğulluk ve özgürlük uzamı olarak kamusal alan[dır]" (s. 33). Böyle düşünüldüğünde politika, özgürlüğün doğrudan ortaya çıkmasını sağlamasa da, bir "özgürlük vaadi" olarak düşünülebilir (s. 50-51).

Berktay'ın Arendt'in politika anlayışını okurken gözden kaybetmekten özenle kaçındığı ikinci sorunsal ise ortak dünyanın kaybolması (*loss of the [common] world*) veya başka bir deyişle, ortak dünyaya yabancılaşmadır (*world alienation*). Arendt'e (2007: 128-129) göre dünya, pek çok insan tarafından paylaşılan ve bu insanların arasında uzanan düzlemdir: "Söz ettiğimiz şekliyle dünya, ancak birbirimizle konuşma özgürlüğümüzde nesnel ve her taraftan görülebilecek biçimde ortaya çıkar." Fatmagül Berktay yalnızca Arendt'in dünya kavrayışını ayrıntılı biçimde ele almakla kalmamakta, *dünya sevgisi* (*amor mundi*) ve *dünyaya minnet duymak* gibi kavramları politika okumasının merkezine yerleştirmektedir (s. 148-192). Berktay'a göre, dünyaya karşı sorumluluk ve minnet duymak "dar benlik çıkarlarının ötesine geçerek bize sunulmuş olana, ortak dünyamıza karşı sorumluluğumuzu hatırlatmaktadır" (s. 23). Buna karşılık dünyaya yabancılaşma, sadece kapitalizm, liberalizm veya sosyalizm gibi çeşitli ideolojiler ile birlikte anılamayacak, modernliğe ilişkin bir araçsallaş(tır)ma eğilimine işaret etmektedir (Arendt, 1994: 357-368; Berktay, 2012: 148-149). Bununla birlikte, Berktay'ın *dünya* kavramını okurken "yeryüzünün fiziksel olanaklarını" da bu kavram çerçevesinde değerlendirmekte ve Arendt'in yalnızca öznelerarası bir alan olarak gördüğü *dünya*nın düşünürün öngörmediği biçimde genişlemesi anlamına gelmektedir. Yazarın bu konudaki müdahalesinin tartışmaya açık olduğu ve bir açıklama gerektirdiği kanısındayım.[5]

Fatmagül Berktay'ın Arendt okuması konusunda tartışılması ve açımlanması gereken iki ayrım olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki, yazarın büyük ölçüde Phillip Hansen'ı (1993: 9-10) takip ederek ele aldığı *sahici politika* (*authentic politics*)-*sahte politika* (*pseudo*-politics) ayrımıdır (s. 39). Buna göre, anlamı özgürlük olan ve insan eyleminin yeni başlangıçlar yapma kapasitesine dayanan *sahici politika* Antik Yunan polisinde, Amerikan ve Fransız Devrimlerinde, konseyler deneyimlerinde kristalize olurken; politikanın kirli bir alan olduğuna dair önyargıların beslediği ve araçsalcı bir anlayışa dayalı yönetim kavrayışları *sahte politika* kavramı altında anlaşılmaktadır (s. 39-42). Arendt'in araçsalcı bir anlayış çerçevesinde yürütülen her türlü politik etkinliğe, tam da bu etkinlikler insanın ortak dünyaya yabancılaşmasına yol açtığı için eleştirel bir mesafede duruyor oluşu, düşünürün kendi metinlerinde dile getirmediği *sahte* ve *sahici* politika ayrımının kökenine ilişkin ipuçlarını vermektedir. Fakat düşünürün "toplumsa-

5 Bir açıklamaya ihtiyaç olduğu konusundaki düşüncelerimi güçlendiren diğer bir nedenin, Berktay'ın 13 Temmuz 2012 tarihinde Ömer Madra ve Halil Turhanlı tarafından hazırlanarak Açık Radyo'da yayınlanan "Cuma Adlı Adamlar" programında Arendt'in *dünya* kavramı ile "esas olarak insanlar arasındaki ilişkiler uzamını ve aynı zamanda tabii yaşadığımız yeryüzünü de [kastettiğini]" belirtmesi olduğunu eklemem gerekir. Programın çözümlemesi ve ses kaydı için bkz. *http://www.acikradyo.com.tr/default.aspx?_mv=a&aid=30197* (Erişim tarihi: 20.05.2013).

Öte yandan bu yazı yayıma hazırlandığı sırada Türkiye'de tam da *yeryüzü* ve *dünya* arasındaki ayrımı olduğu gibi, ilişkiyi de gündeme getiren bir deneyimi yaşamakta olduğumuzu eklemek gerekir. 27 Mayıs 2013 tarihinde Taksim Gezi Parkı'nda başlayan ve kısa süre içinde ülke çapında kitlesel bir direniş biçimini alan eylemler, tüm insanların arasındaki uzam olarak *dünya*nın –ve dolayısıyla kamusal alanların– yok edilemeyeceğini savunurken, aynı zamanda doğayı –yani *yeryüzü*nü– korumanın da insanların politik sorumlulukları arasında öncelikli bir yerinin olduğunu anımsatmışlardır. Bununla birlikte, Arendt için söz konusu kavramlar arasındaki ortaklık noktaları gibi ayrımların da gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtmeliyim.

lın politikayı işgali" olarak nitelemeyi seçtiği (Arendt, 1994: 77-92; 2012: 75-149) ve *sahici* ya da *sahte* gibi bir hakikat iddiası taşımak konusunda daha güçlü bir eğilim barındıran sözcükleri kullanmamasının önemli bir tercih olduğunu düşünmekteyim. Kısaca ifade etmek gerekirse, *sahici* ve *sahte* politika arasında yapılacak bir ayrım, akla bu iki kavramın saflığı konusunda sorular getirmekte ve Arendtçi düşüncenin genel akışı ile bir gerilimi barındırmaktadır.

Dünyayı Bugünde Sevmek çerçevesinde tartışmaya açılması gereken ikinci ayrım da tam olarak bu noktada, hakikat bahsinde karşımıza çıkmaktadır. Berktay, çok haklı olarak, politika ile mutlak hakikat arasında bir gerilim olduğunu belirtmekte ve mutlak hakikatin kanaatlerin alanı olan politikanın varlığını ortadan kaldıracağını vurgulamaktadır (s. 55-56). "Hakikat'in empoze edilmesi, kanaati, yani yurttaşların özgül siyasal gerçekliklerinden kaynaklanan farklı görüşleri ortadan kaldırır ve yerine, dışarıdan empoze edilen bir *idea*, mutlak ölçüt ya da Hakikat geçirir" (s. 57). Öte yandan, yazarın Arendt okumasında politika ile hakikat arasındaki karşıtlık net bir biçimde ortaya koyulmuşken karşılaştığımız bir diğer ayrım kafa karıştırıcı bir nitelik taşımaktadır: *olgusal hakikat* ve *rasyonel hakikat*. Hannah Arendt'in *Eichmann Kudüs'te* (2009) adlı kitabını yayımlamasının ardından kendisine yöneltilen –pek çoğu haksız ve zalimce– eleştiri karşısında kaleme aldığı "Hakikat/Doğruluk ve Politika" (2004) adlı makaleye[6] atıfla tartışılan bu ayrıma göre, *rasyonel hakikat*ler değişmez felsefi hakikat iddialarını –bir anlamda *ideaları*– anlatırken; *olgusal hakikat*ler tanıklık edilen ve olgusal gerçekliğinden şüphe duyulamayacak olan gerçekleri ortaya koymaktadırlar. Arendt'in başka yapıtlarında göremediğimiz bu 'olumlu' ve 'olumsuz' hakikat sınıflamasına göre *rasyonel hakikat*ler politika ile karşıtlık içinde olsalar da düşünür, *olgusal hakikat*lerin yalan ile karşıtlık ilişkisi içinde olduğunu vurgulamakta ve kırılgan ve kanaate yakın yapıları nedeniyle onları politik alanın bir parçası olarak görmektedir (Arendt, 2004: 302-313). Arendt'in düşüncesi içinde de bir kafa karışıklığına yol açması çok muhtemel bu sınıflamayı, Arendt'e rağmen, *hakikat* ve *olgusal gerçeklik* arasında bir ayrım olarak okumanın kavramsal sarihlik bakımından daha uygun olup olmayacağının sorgulanması gerektiği kanısındayım.

Arendt'in hakikate ilişkin bu ayrımını/sınıflamasını benimseyen ve söz konusu sınıflamanın politik alan için taşıdığı anlam karşısında sempati duyduğunu düşündüğüm Fatmagül Berktay, *olgusal hakikat*leri dile getirmenin bir aydın sorumluluğu olduğunu iddia etmektedir (s. 144). Bu çerçevede aydını *olgusal hakikat*in anlatıcısı olarak yeniden kuran Berktay'ın Arendt okuması, aydın ile yurttaş arasında da bir ayrıma gitmektedir (s. 144). Bu ayrımın içerimlerinden en çarpıcısı ise aydının *tarafsız* düşünebilme yetisine sahip bir kişi olarak okunması (s. 145, not 67) ve politik alandaki diğer kanaat sahiplerinden bu yetisiyle ayrılmasıdır.[7] Aydı-

6 Bahadır Sina Şener'in İngilizcedeki *truth* sözcüğünü hem *hakikat* hem de *doğruluk* olarak çevirmesinin bir akıl karışıklığına yol açabileceği kanısındayım. Zira teorik tartışmalar söz konusu olduğunda, hakikat ile doğruluk arasında mutlaklık bakımından bir mesafe bulunduğu yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu çerçevede *doğruluk* kavramının felsefe alanındaki karşılığı "düşüncenin gerçeklikle uyumlu olması" iken, *hakikat* kavramı gerçekliğin (mutlak) bilgisini işaret etmektedir. Makalenin genelinde hakikat kavramının politika ile olduğu kadar yalan ile olan ilişkisinin de tartışıldığı düşünüldüğünde, Şener'in çevirisinin gerekçesini anlayabilmekle beraber kavramsal sarihlik bakımından bir kafa karışıklığının söz konusu olabileceğini düşünüyorum.

7 Berktay'ın aydın ile yurttaş arasında yaptığı ayrımın, Arendt'in (1992: 44-56) eylemci (*actor*) ve gözlemci (*spectator*) arasında ol-

nın ayrıcalıklı bir politik role sahip olmasının/soyunmasının gerek Hannah Arendt'in, gerekse Fatmagül Berktay'ın eserlerinde sundukları politika kavrayışı bakımından sorunlu bir niteliğe sahip olduğunu belirtmek gerekir. Zira anlattığı *hakikatin* kırılganlık düzeyi ne olursa olsun, aydının politik alandaki rolünün yurttaşların üzerinde ve/veya onlardan ayrı bir biçimde tanımlanması bu iki ismin buluştukları özgürlük temelli politika kavrayışının içine hakikat anlatıcısı figürünün geri dönmesi anlamına gelecektir. Arendt'in hakikat sınıflamasının ve Berktay'ın bu sınıflama ile aydınlar arasında kurduğu ilişkinin yeniden düşünülmesi ve tartışılması, bu politik kavrayışın daha tutarlı hale gelmesi için elzem görünmektedir.

Politika ve Sorumluluk: Toker'in Arendt'i ve 'eylem'in insansal etkinlikler arasındaki yeri

Nilgün Toker'in bir derleme olan *Politika ve Sorumluluk* adlı kitabı, doğrudan Arendt'in politika anlayışına ayrılmış büyükçe bir bölüme sahip olmakla birlikte, felsefe ile politikanın ilişkisinden Sartre, Fanon, Nietzsche ve Kant gibi filozofların düşüncelerine; hukuk, adalet, demokrasi ve anti-militarizmden entelektüellere ve Türkiye'de sözün durumuna kadar uzanan çeşitli yazıları bir araya getiriyor. Tematik olarak sınıflanmış bu yazıların kaleme alındıkları tarihlere ilişkin bir not düşülmemiş ve pek çok makalede akademik dü-

duğunu düşündüğü ayrıma çok benzediğini belirtmek gerekir. Yazar tarafından doğrudan değinilmese de, söz konusu ayrımda yurttaş ile eylemci kanaatler alanında bulunmaları, aydın ile gözlemci ise bu alana yukarıdan bakabilme yetileri bakımından birbirleriyle ilişkili konumlarda bulunmaktadır. Bununla birlikte Arendt'in vurguladığı eylemci-gözlemci ayrımının bir hakikatin dile getirilmesi çerçevesinde değil, yargı yetisi bağlamında kurulmuş olduğuna özellikle dikkat çekmek gerekir.

zende bir atıf yapma gereksinimi duyulmamış olmasına rağmen,[8] kitabın ana eksenini Arendt'in düşüncesi çerçevesinde bugünün politik meselelerine ilişkin düşünme ve yargıda bulunma eğiliminin oluşturduğunu gözden kaçırmak pek mümkün değil. Bu çerçevede politikayı düşünmekten ziyade politik bir düşünme etkinliği içinde bulunmayı amaçlayan Toker, tıpkı Fatmagül Berktay gibi, düşüncesinin merkezine *dünya* kavramını yerleştirmekte.

Politika ve Sorumluluk'ta vurgulanan önemli noktalardan ikisi, *dünya*nın bir sığınak gibi görülemeyeceği gibi, geometrik bir düzen(leme) biçimi olarak da anlaşılmaması gerektiğidir. Bu bağlamda *dünya*, özneler-arası ilişkilerin gerçekleştiği bir özgürlük alanı olarak inşa edilmekte ve bir görünümler alanı olarak karşımıza çıkmaktadır (s. 48-50). Öte yandan dünyanın insani etkinliklerden (bir tasarım çerçevesinde kalıcı eserler verme uğraşı olarak) iş ile (yeni bir süreç başlatma ve söz alanında etkileşime girme uğraşı olarak) eylemin ortak-

8 Her ne kadar bu eksiklikler kitabın okunması ve anlaşılması konusunda büyük bir olumsuz etki yaratmasa da, bazı noktaları takip etmenin, özellikle politika felsefesine ve Hannah Arendt'in politik düşüncesine alışık olmayanlar için, biraz zorlu olacağını belirtmek gerekir. Bu zorluğun anlaşılması bakımından talihsiz bir örneğin adı anılabilir. Radikal Kitap'ın 21 Ocak 2013 tarihli sayısında Toker'in kitabına ilişkin "Şiddetsiz Olmaz mı?" başlığıyla yayımlanan değerlendirme/eleştiri yazısında kitabın bir derleme olduğunu kavrayamayan eleştirmen Ayça Yılmaz, yazarı "daldan dala konmakla" ve "özensiz yargılarda" bulunmakla itham ederken, Toker'in argümanlarını takip edemediğinin ve önsözde belirtilmesine rağmen tartışmanın Hannah Arendt'in düşüncesini merkeze alarak Kant, Marx, Habermas ve Aristoteles gibi düşünürler çerçevesinde yürütüldüğünün farkına varamamıştır. Söz konusu eleştirinin yazarına incelediği kitapları okuması ve buralarda ele alınan konu ve isimler üzerine düşünmesi gerektiği anımsatılmalıdır. Zira Arendt'in de vurguladığı üzere, düşünmemek kötülüktür. Yazıya ulaşmak için bkz. *http://kitap.radikal.com.tr/Makale/siddetsiz-olmaz-mi-351107* (Erişim: 18.03.2013).

laştığı bir alan olduğunu belirtmek gerekir. Zira iş etkinliği yoluyla kurulacak bir ortak alan, bir *agora* olmaksızın politikanın ve eylemin kendisini sergileyebileceği somut olanaklar ortadan kalkacaktır.

Toker'in Arendt okumasına daha yakından bakıldığında, kendisi politik bir etkinlik olarak kurgulanan düşünmenin (s. 94) *vita activa*[9] içindeki anlamını ortaya çıkaran yurttaş-filozof kavrayışının önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Toker'in Sokrates ile özdeşleştirdiği bu yurttaş-filozof modelinin en önemli niteliği, sadece kendi düşüncesi üzerine kapanan bir düşünme etkinliği yürütmek ve bu süreç sonunda bir hakikati vazetmek yerine, düşünmeye kavramsal bir hareket noktasından başlayarak kamusal alandaki konuşmaya dâhil olmasıdır (s. 24-26). Bu yurttaş-filozof okumasına, Toker'in entelektüeller konusundaki okuması da pekâlâ eklenebilir. Buna göre, aciliyet arz eden konuları belirleme ve gözlemci konumunda oldukları kadar eylem alanına da dâhil olması gereken entelektüeller, ortak olan veya olması gereken bir ilke ya da değerden hareketle düşünmeli ve kendi üzerine kapanan hakikatleri değil, politik yargı ve kanaatleri dile getirmelidirler (s. 245-248). Bu bağlamda Toker'in Arendtçi bir hattan yorumladığı yurttaş-filozof ve entelektüel kavrayışının, Berktay'ın ortaya koyduğu 'hakikat anlatıcısı olarak aydın' portresi ile birlikte düşünülmesi ve belki de tamamlayıcı bir ilişkiye sokulması anlamlı bir çaba olarak görülebilir.

Nilgün Toker'in Arendt okumasındaki bir noktaya değinmek ve bu noktayı tartışmaya açmak yaratıcı bir okumayı çağırabilecektir. Toker'e göre, "[b]irlikte yaşamı tesis eden, ortak dünyayı kuran etkinlik olarak eylem politikadır. Bu nitelik eylemin kendisini diğer insani etkinliklerin üstüne yerleştirir. Arendt'in etkinlikler hiyerarşisinin en tepesinde eylem, yani politika durur..." (s. 100). Burada dikkat çekici olan nokta, sık sık yapıldığı üzere, Arendt'in emek, iş ve eylem olarak üçe ayırdığı insani etkinliklerin *hiyerarşik* bir yapıda düşünülmesi ve politikayı kuran etkinlik olarak eylemin, hiyerarşinin en yukarısına yerleştirilmesidir. Oysa Arendt'in etkinlikler sınıflamasını hiyerarşik bir yapıdan bağımsız olarak okumak da mümkündür. Emek, sadece bireyin hayatta kalmasıyla sınırlı kalmaksızın türün de devamını sağlamakta; iş insansal ürünlerin ortaya çıkmasının yanında zaman içinde varlığını sürdürecek kalıcı yapı(t)ları oluşturmakta; eylem de merkezinde özgürlük olan politik yapılar kurulmasını sağladığı gibi anımsama için gerekli koşulları yaratmaktadır (Arendt, 1994: 44-46). Dolayısıyla birlikte *vita activa*yı meydana getiren üç etkinliğin de bir tikel, bir de tümel yansıması bulunmaktadır. Politikanın özgürlüğü kurumsallaştırmak gibi çok önemli bir işlevi olsa da, emek sayesinde sürdürülen türsel varlık ve iş sayesinde kurulan somut ve kalıcı dünya olmaksızın politik alanın varolması olanaksız görünmektedir.[10]

Emek, iş ve eylem arasında hiyerarşik bir ilişki kurulmasının en ciddi yansımalarından birinin özel alan ile kamusal alan arasındaki ayrımın giderek geçirimsiz ve hiyerarşik hale gelmesi olduğu söylenebilir. Etkinlikler arasında hiyerarşi kuran bir bakış açısı ile yaklaşıldığında, bazı bireylerin özel alandan kamusal alana çıkmalarının mümkün olmaması söz konusu ola-

9 Arendt (1994: 35) *vita activa* kavramıyla insanlık durumunu meydana getiren üç temel etkinlik olan emek, iş ve eylemin uyum içinde bir arada olduğu bir yaşamı betimlemektedir.

10 Emek, iş ve eylem arasındaki ayrımı ve ilişkileri hiyerarşik bir çerçevede okuyan bir diğer isim olan Hauke Brunkhorst (2007:178-198), düşünürün bu hiyerarşinin yol açabileceği patolojileri Augustinus'tan devraldığı bir sevgi kavramıyla uzaklaştırdığını savunmaktadır. Buna karşılık, Arendt'in sevgi kavramı ile politika arasına net bir ayrım koymakta olduğu yazar tarafından göz ardı edilmektedir.

bilecektir. Buna karşılık özel ve kamusal alanlar birbirinden ayrı mantıklarla işliyor olsalar da,[11] belirli geçiş alanlarında karşılaşmakta ve yer yer birbirleri içine geçmektedirler. Bu noktada Bonnie Honig'in Arendt okumasına dikkat çekmek yerinde olacaktır. Honig'e göre (1995: 145), Arendt özel ile kamusal alanı birbirinden ayırırken sadece özel alanın (aile ve toplumun) kamusal alandaki özgürlük vaadini kısıtlamasını/daraltmasını önlemeyi amaçlamamakta, aynı zamanda eylemin ve politikanın da kendi alanında, yani kamusallık içinde kalmasını öngörmektedir. Fakat her zaman beklenmedik başlangıçlara, sürprizlere ve süreçlere gebe olan eylem, Arendt'in sabitlediği yerde kalmamakta ve performatif eylemler yoluyla özel ile kamusalın iç içe geçmesine neden olabilmektedir. Bu bakımdan Arendt'in özel ile kamusal arasında yaptığı ayrım gibi, emek, iş ve eylem arasındaki sınıflamasını da tartışmak ve yeni okuma biçimlerine açmak önemli bir çaba olarak düşünülebilir.

Sonuç yerine

Nilgün Toker ve Fatmagül Berktay'ın kitaplarının Türkçede bir Arendt tartışması/diyalogu başlatabilmek bakımından son derece verimli ve ilham verici eserler olduğunu söylemek gerekir. Kendi düşüncelerini ve diyaloga girdikleri düşünürlere ilişkin bakış açılarını "şimdiki zamanın" politik sorunlarıyla birlikte ele alan bu iki entelektüelin tam da yurttaş-filozofun pozisyonunu üstlenmekte olduklarını söyleyebiliriz. Bu çerçevede bu iki ismin ortaya koydukları eserlerde de varolan eğilimin son sözü söylemekten ziyade, kamuya konuşma ve kamusal bir tartışmaya davet olduğunu vurgulamak gerekir. Bu çalışmanın asıl amacı da, böyle bir kamusal tartışma için bir girişimde bulunmak ve Arendt'in politika kavrayışını açımlayabileceğimiz bazı noktaları işaret etmek olarak saptanmalıdır.

Son olarak, bu yazının yayıma hazırlanması sürecinde Türkiye'de kendiliğinden gelişen halk hareketinin Arendt'in *dünya* anlayışının kanlı canlı biçimde gözlerimizin önüne serilmesine yol açtığını da söylemek gerekir. Türkiye tarihinde pek az örneği görülen bu hareket, totaliter eğilimler gösteren bir yönetim karşısında ortak yaşam ve konuşma alanlarını ve haklarını savunarak *kamusal mutluluk* kavramını hep birlikte yeniden deneyimlememize olanak vermiştir. Hannah Arendt'in düşüncesini olduğu gibi, onunla birlikte düşünmeye ve politik yargı geliştirmeye özen gösteren Fatmagül Berktay ve Nilgün Toker'i de bu günlerde tartışmak, gerek kamusallığımızın gerekse zihniyetlerimizin genişlemesine katkıda bulunacaktır.

11 Arendt'in özel ve kamusal alanları birbirinden ayırırken, araçsal aklın sınırlanmasını amaçladığını ve özel alanı belirleyen bu araçsallığın politik alanda yer almamasını arzuladığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Arendt, H. (1992) *Lectures on Kant's Political Philosophy*, University of Chicago Press, Chicago.

Arendt, H. (1994) *İnsanlık Durumu*, çev. Şener, B. S., İletişim, İstanbul.

Arendt, H. (1998) *Totalitarizmin Kaynakları I 2: Emperyalizm*, çev. Şener, B. S., İletişim, İstanbul.

Arendt, H. (2004) "Hakikat/Doğruluk ve Siyaset", *Geçmişle Gelecek Arasında: Siyasi Düşünce Konusunda Altı Deneme*, çev. Şener, B. S., İletişim, İstanbul: 271-319.

Arendt, H. (2007) "Introduction into Politics", *The Promise of Politics*, Schocken, New York.

Arendt, H. (2009) *Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te*, çev. Çelik, Ö., Metis, İstanbul.

Arendt, H. (2012) *Devrim Üzerine*, çev. Kara, O. E., İletişim, İstanbul.

Berktay, F. (2012) *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı*, Metis, İstanbul.

Brunkhorst, H. (2007) "Equality and Elitism in Arendt", Villa, D. (der.) *The Cambridge Companion to Hannah Arendt* içinde, Cambridge University Press, Cambridge: 178-198.

Hansen, P. (1993) *Hannah Arendt: Politics, History, Citizenship*, Stanford University Press, Stanford, CA.

Honig, B. (1995) "Toward an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity", Honig, B. (der.) *Feminist Interpretations of Hannah Arendt* içinde, Pennsylvania State University Press, University Park, PA: 135-166.

Reif, A. (2009) "Hannah Arendt'le Söyleşi: Politika ve Devrim Üzerine Düşünceler: Bir Değerlendirme", çev. Sezer, D. ve Başkır, Ü. D., *Baykuş*, 4: 86-110.

Toker, N. (2012) *Politika ve Sorumluluk*, Birikim, İstanbul.

Müslüman milliyetçilik ve yeni Türkler

TOYGAR SİNAN BAYKAN*

Dindar nesiller yetiştirme tartışmasını yalnızca Tayyip Erdoğan'ın ustası olduğu, gündeme yönelik herestetik müdahalelerden biri olarak değerlendirmenin, özellikle AKP iktidarı altında belirginleşen milli kimliğin dönüşümüne dair önemli göstergeleri gözden kaçıracağını ileri sürmek gerekiyor. Zira, ülkemizde *Para ile Akraba* ve *Türkiye'de* İslamcı *Kitle Seferberliği* adlı kitaplarıyla tanınan ve 70'li yılların sonundan beri Türkiye'nin yakın gözlemcilerinden biri olagelmiş antropolog Jenny White'ın geçtiğimiz kasım ayında yayınlanan çalışması, merkezinde dindarlığın yer aldığı bir milli kimlik restorasyonunun ayrıntılı bir etnografik betimlemesini sunuyor, dikkate değer çözümlemeler içeriyor. Bununla birlikte, kitabın müstakbel okuyucuları, bu çalışmanın daha önce Yael Navaro-Yaşın, Esra Özyürek ve Alev Çınar gibi sosyal bilimcilerin Türkiye toplumunun, kültürünün ve siyasetinin yakın dönemli dönüşümüne ilişkin benzer, ustalıklı ve yenilikçi çözümlemelerinin yeni bir örneği olduğunu da gözden kaçırmayacaktır. Diğer taraftan da, özellikle geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde milli kimliğin biçimlenişi üzerine Ahmet Yıldız, Soner Çağaptay, Füsun Üstel ve Büşra Ersanlı gibi isimlerin çözümlemelerini yakın dönem açısından tamamlayan bir çalışma olarak da değerlendirmek mümkün olabilir *Muslim Nationalism and the New Turks*'ü (Princeton University Press, 2012, 241 sayfa, Müslüman Milliyetçilik ve Yeni Türkler).

White çalışmasında, Türkiye'de özellikle son yıllarda ve daha geniş bir perspektiften değerlendirildiğinde 1980 sonrası dönemde, dindarlık ve laiklik arasında artan gerilimin "çok temel bir kategorinin" içinden geçtiği restorasyonun bir göstergesi olduğunu ileri sürmekte. White'a göre Türk olmak ve Kemalizmin Türklüğe ilişkin sabitlemeye çalıştığı, ırk, kan, inanç, askerlik, modernlik, Orta Asya kökenleri, laiklik gibi ögeler Türkiye toplumunun uzun bir süredir içinden geçmekte olduğu dönüşümlerin sonucunda bir kuşatma altındadır (s. 6). White, bu buhranın karşısında ise yeni bir milli kimlik seçeneğinin belirdiğinin altını çiziyor. Uzunca alıntılamaya değer bu kısımda White aşağıdaki tarifi sunuyor:

> AKP ve dindar destekleyicileri, (...) Türklüğün ve milletin, Türkiye'yi cari siyasal sınırları içerisinde kuşatılmış bir millet olarak değil fakat esnek olarak çerçevelenmiş, yani Osmanlının özgüvenli bir halefi olarak yeniden keşfedilmiş (ve yeniden icat edilmiş) bir tarih içinde tahayyül edildiği, ortodoks olmayan, alternatif bir tanımını geliştirdiler ve uygulamaya koydular. Müslüman milliyetçilik olarak adlandırdığım yeni Türk milli kimliği, öznelliği ve gelecek ufku Kemalist devlet projesinden ayrılmış fakat yine cumhuriyetçi bir devlet çerçevesi üzerinde uzanan emperyal bir Osmanlı geçmişi tarafından şekillendirilmiş dindar bir Müslüman Türk'e ait olan kimliktir (s. 9).

White'ın bu yeni milli kimlik projesinin mimarlarını ise yükselen İslâmi seçkinler olarak işaret ettiği not edilmeli. White'a göre İslâmi seçkinler, seküler seçkinler karşısında yalnızca ekonomik ve siyasal bir rakip olarak ortaya çıkmadılar ayrıca milli kimlik açısından cumhuriyetçi model yerine "post-Osmanlı" ve ağırlıklı olarak kültürel bir milli tahayyüle de önem kazan-

dırdılar (s. 19). Bu yeni tahayyûl biçiminin ağırlık kazanmasını ise Türk kimliğinin geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki biçimlenişinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. White da çalışmasında bu kökenlere işaret etmekte ve Türk milliyetçiliğinin Gökalp'e uzanan kuramsal temellerindeki restorasyona elverişli formülasyonlara (s. 30) ve Türkiye Müslümanlığının istisnailiği düşüncesine dayanan bir dinî ögenin tuttuğu yerin önemine dikkat çekmekte (s. 102).

White, çalışmasının "korku cumhuriyeti" adlı, çatışan farklı Türk milli kimliği önerilerini kat eden ortak korkuları merkeze aldığı bölümünde, rakip Türk milliyetçiliği tanımlarına içkin olan homojenlik arzularının ve çoğulculuk karşıtlığının yanı sıra yurttaşlık kurgusunun da bireysel haklardan daha çok toplumsal değerlere bağlılık ve devlete biat anlayışıyla tanımlandığını ortaya koymakta (s. 54-79). Bu bölümde geliştirdiği argümanını misyonerlik ve başörtüsü tartışmaları bağlamında zenginleştirdiği takip eden bölümde Müslümanlığın, rakip milli kimlik anlatıları içindeki ortak merkezîliğini vurgulamakta. White, 2001 yılında Milli Güvenlik Kurulu'nun Protestan misyonerliğini ülkeye yönelik en önemli üçüncü tehdit sayışını seküler toplumsal katmanlar açısından da Müslümanlığın milli kimliğin zımni ancak ayrılmaz bir bileşeni oluşuna kanıt olarak göstermekte (s. 80).

White'ın çalışmasının en dikkat çekici ve yenilikçi bölümlerinden biri ise yeni bir dindarlık türünün ortaya çıkışını ikna edici bir şekilde gösterdiği ve bunun sonuçları üzerine çözümleyici bir tartışma yürüttüğü "seçim ve cemaat" adlı bölüm olarak değerlendirilebilir. White bu bölümde öncelikli olarak "şuurlu Müslümanlık" kavramını devreye sokmakta. White'ın görüşme yaptığı gençlerden biri üzerinden örneklendirdiği bu kavram, yeni kentli dindarlığın dinsel ve siyasal konumlarının bireyler tarafından inanç meselesi olarak değil fakat düşünceye, eleştiriye ve öğrenmeye dayanır şekilde sunulmasına gönderme yapmakta (s. 164). Bununla birlikte, White'ın altını çizdiği gibi, "[ş]uurlu İslâm, şeyhin ya da imamın otoritesine değil giderek artan bir şekilde genç insanlara Müslüman ve Türk olmanın seçimle bağdaşır bir anlamı olabileceğini öğreten medya ve piyasa tarafından şekillendirilen bir vicdanın ve arzunun otoritesine yönelik bir yanıttır" (s. 165). Diğer taraftan, bir bireysel seçim olarak Müslümanlık ve Türklük algısı cemaat ihtiyacını da dışlamamaktadır. White'ın belirttiği gibi "(s)eçim ve cemaat çelişkili arzular değillerdir" (s. 173). Bir seçim olarak Müslümanlık, White'ın Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu'na gönderme yaparak altını çizdiği, Kemalizmin genç insanlara sunmakta yetersiz kaldığı sürdürülebilir bir cemaat ve "genelleşmiş güven ve karşılıklı destek ilişkilerine dayanan istikrarlı toplumsal ağlar" olarak tanımlanan bir "toplumsal sermaye" ihtiyacını da gidermektedir (s. 166). Bu teşhisi ise White'ın diğer bir önermesi ile birlikte düşünmek gerekmekte. White, birkaç yıl önce Şerif Mardin'in Kemalizmin moral bir proje yaratmaktaki başarısızlığına ilişkin açıklamalarını hatırlatır bir şekilde, resmî Kemalizmin 1980 sonrası dönemin kimlikler, fırsatlar ve meydan okumalar açısından sahne olduğu kaynamalara moral haritalar açısından tatmin edici bir cevap sunamadığını da ileri sürmekte (s. 126).

Kitabın özel olarak kayda değer sonuç bölümü ise tüm bu gelişmeleri daha kuramsal bir açıdan tartışmakta ve bazı olasılıklar üzerinde durmakta. White'a göre Kemalizmin kutsallaştığı ve aynı zamanda da İslâm'ın kişiselleştiği ve bir ölçüye kadar da 1980 sonrası gelişen Müslüman burjuvazinin dindar aylaklık (leisure), moda, müzik ve yaşam tarzı açısından geliştirdi-

ği bir piyasa yörüngesinde tüketimcileştiği bir sahneyle karşı karşıya bulunmaktayız. Bu sahne üzerinde ise, "şuurlu bir Müslüman olmak, yani herkesin kendi İslâmi yolunu ve eşlik eden yaşam tarzını özgürce seçmesi, bu seçimleri yapanları bireysel yaşam tazlarından daha çok dayanışma gruplarına sürüklemesine karşın, modernliğin bir işareti haline gelmiştir" (s. 182). Kitabın bu yorumla bağlantılı önemli bir önermesi ise Türklüğün, eğitim sisteminin olduğu kadar medya ve piyasanın da şekillendirdiği "bağlam-bağımlı" ve "inşa halinde bir süreç" olarak algılanması gerekliliğidir (s. 183). Kitabın en çarpıcı önermesi ise bir "kişisel değerler sistemi ve [seçim] olarak Müslümanlığın", "civic" bir milliyetçilik yaratma olasılığı olduğu ve "civic" milliyetçilik algısına giden tek yolun sekûler olmayabileceği yönündeki değerlendirmesi olarak görülebilir (s. 192). Yine de, White'ın sekûler ve dinî milliyetçilik anlayışlarının toplumsal cinsiyet meselelerinde, Müslüman kimliğinin merkezîliği ve otoriterlik konularında, demokrasi anlayışlarının çoğulcu değil ancak çoğunlukçu olmaları açısından ve her zaman güçlü kolektivist eğilimler sergilemeleri dolayısıyla oldukça tutucu bir çekirdeği paylaştıklarına işaret etmesini bu önermeye dûşülmüş bir şerh olarak görmek gerekiyor (s. 185-186).

Türkiye'nin yakın tarihli toplumsal, siyasal ve kültürel dönüşümünün canlı bir anlatısı olan White'ın kitabının özel olarak milli kimlik ile ilgilenmesine karşın milliyetçilik kuramları açısından daha kapsamlı bir tartışmaya girmemiş olması dikkat çekici bir durum. Ancak bu da kitabı okuyup tartışacak, milliyetçilik ile ilgilenen sosyal bilimcilerin katkı sunacağı bir durum olarak değerlendirilmeli. Bunun yanı sıra, White sonuç bölümünde İsrail üzerinden milli kimliklerin dinselleşmesi ve bunların "civic" milli kimlik algıları üzerinde yarattığı etkiler açısından oldukça zihin açıcı karşılaştırmalı bir çözümlemeye de girişiyor (s. 192). Ancak bu çözümlemeyi derinleştirmiyor. Diğer taraftan, White'ın özellikle yeni, kişiselleşmiş ve tüketimcileşmiş dindarlıklar üzerine gözlem ve kavramsallaştırmalarının da Türkiye'nin ötesinde ve özellikle Mısır ve İran'da 90'lar boyunca yükselen bir toplumsal eğilim olduğu özel olarak Asef Bayat'ın *Making Islam Democratic* (İslam'ı Demokratik Kılmak) adlı çalışması üzerinden bilinmekte. White bu benzerliklere de kitabının sonunda değiniyor (s. 192). Bu karşılaştırmalı yön üzerinde uzun uzadıya durmamasını ise yeni araştırma gündemlerine bir çağrı olarak düşünmek faydalı olacaktır.

Genel olarak White'ın çalışması, içeriği açısından Türkiye'deki birçok yeni kültürel ve siyasal görüngünün ortaya çıktığı zemini ikna edici bir şekilde teşhis eden önemli ve zamanında bir katkı sayılmalı. Sadece güncel birkaç örnek üzerinden sanırım kitabın bu özelliğine işaret edilebilir. Çanakkale Savaşının milli epik içerisinde kazandığı yeni ağırlığı, Osmanlı imgelerinin –90'ların ortasında Atatürk imgelerinin dikkat çekici yükselişini anımsatır şekilde– enflasyonist tarzda yaygınlaşmasını ve Abdullah Öcalan'ın Nevruz dolayısıyla yayınladığı uzun mektubun gönderme yaptığı dinsel-İslâmi çerçeveyi, Müslüman milliyetçilik tahayyülünün yükselişinden bağımsız düşünmek herhalde mümkün olmayacaktır. White'ın çalışması rakip sekûler ve Müslüman milliyetçiliklerin paylaştıkları ortak otoriter, çoğunlukçu ve kültüralist eğilimlerin karşısında dinsel ve etnik farkları daha kolay aşabilecek, böylece "civic" bir milliyetçilik için daha güvenilir bir dayanak teşkil edebilecek olan entegratif siyasal milli kimlik tahayyüllerinin ortaya çıkamayışı ya da –Türkiyelilik örneğinde olduğu gibi– bir türlü güç kazanamayışı üzerine de düşünmeyi teşvik etmektedir.

Üç Tarz-ı Siyaset'in bir asrı aşkın bir süre önce sunduğu seçeneklerin hâlâ geçerliliklerini koruyor olmalarını ya da yeniden hayat bulmalarını, aradan geçen yılların cılız da olsa farklı seçenekler ortaya çıkaramayışını nasıl açıklamak gerekiyor? Bu tür sorulara ve sorunlara etraflı ve tatmin edici cevapların ancak White'ın çalışmasına benzer araştırmaların sağladığı ışık altında bulunabileceği ortada.

Abstracts (İngilizce özetler)

The 1970s: Before the 1980s and after the 1960s

KEREM ÜNÜVAR

In Turkey, discussions in social sciences generally do not embrace certain decades like the 50s, the 60s and the 70s. While there is a wide range of research in the fields of history, sociology, economics and politics on Turkish society in the early republican era, there are no such contributions on the "late" republican era. These "lost" decades, especially the 60s and the 70s, were also the unfolding years of the Turkish left. Some political aspects, historical crushes and intellectual influences can force leftist historians to discuss and write about the 60s and the 70s. For this reason, –not colossal but moderate– historical sources in the political story of the Turkish left provide opportunities to fill the gap in the untold story of Turkish society in the "lost" decades. This article tries to explore a contribution by reviewing a book written by Yılmaz Aysan: *Afişe Çıkmak-Solun Görsel Serüveni, 1963-1980* (*Let's Go Postering: The Visual Adventure of Turkish Left in the period of 1963-1980*). The guidance of the book makes it possible to understand the dynamic society in Turkey in the period between 1963 and 1980, not only based on the activities of the Turkish left but also political life in general with examples of posters, photos, book covers, journal covers, pamphlets, primitive graffiti and interviews with the creators of the visual materials.

Keywords: Political history of Turkish left, posters, visual effects, political organizations, propaganda

*

Before 12 September: A descriptive analysis of production of space in Istanbul

CHRISTOPHER HOUSTON

Over the last 20 years it has become accepted wisdom that Istanbul has become a 'global city', transformed in tandem with a raft of neoliberal economic policies. What is the relevant history of this globalization? A muted local knowledge possessed by Istanbul's

inhabitants is that the military coup in 1980 is the crucial event in the re-engineering of the city. Yet just here a contradiction emerges: despite this acknowledgement, there is apparently little public memory about what it was like to study, work and agitate in Istanbul in the 'crisis' years before the coup. Based on extensive interviews with people active in political fractions in the late 1970s, this paper privileges a phenomenological approach to identify certain spatial practices, performances and perceptions of activists that generated and structured Istanbul's expanding urban environment in that period.

Keywords: Istanbul, activism, rights to the city, Lefebvre, spatial politics

*

The 70s: The city at the center of politics, politics at the center of the city

BÜLENT BATUMAN

A brief look at Turkish cities in the 1970s reveals that the city has become a specific focus of politics. On the one hand there is the *gecekondu* –as both a political agent and a social environment– and on the other there are the urban services which had become rapidly politicized through the tension between the Nationalist Front governments and the municipalities under the oppositional Republican People's Party. This transformation is striking even in comparison to ten years earlier. By the mid-1960s, the *gecekondu* was seen as an economical instrument of urbanization reproduced through patronage relations and the urban services of collective consumption as the natural functions of the municipalities which were conceived as the local branches of the state. This article discusses this particular transformation, that is, the emergence of urban politics as a specific domain of political struggle which marked the 1970s. The major argument is that this transformation occurred through the involvement of architects and urban planners who juxtaposed their professional activities with their political inclinations. Within this framework, the article investigates the practices of urban professionals in two domains that constituted urban politics: the housing question and the local administrations as the institutional context of urban politics.

Keywords: Urban politics, gecekondu, local administrations, new municipal movement, socialist municipality

*

The Kurdish movement in Turkey in the 1970s

AHMET HAMDİ AKKAYA

While the Kurdish question under the domination of the armed struggle since 1984 has set the agenda in Turkey step by step, the history of the Kurdish movement commenced with the repressive policies of the 1980 coup and the resistance against it, more specifically embodied in the case of the Diyarbakir prison. This reading of the recent history of the Kurdish movement ignored the process of organizational developments in the 1970s which were products of the social and political mobilization in the 1960s. However, this article discusses the Kurdish movement in Turkey in the 1970s which has had an on-going influence on its development in the following decades. During the 70s multi-

ple Kurdish organizations emerged, and they organized and mobilized the masses on the basis of the thesis of Kurdistan as an (international) colony as well as the idea of organizing the struggle in Kurdistan separately from that in Turkey. Both issues provoked very vivid discussions inside and between Kurdish and Turkish leftist organizations. The colony thesis and organizing an anti-colonial struggle have played the role of a master frame for the Kurdish collective action for the next two decades. It should also be noted that the Kurdish movement in the 1970s was very different from the movement in the 80s and later. The pluralist structure of the Kurdish movement in that period has been transformed into a monobloc one since then. This article, which also aims to trace the origin of this transformation, focuses on the emerging conditions of the various Kurdish organizations in the 70s, their genealogies and the debates in which they have been involved.

Keywords: 1970s, Turkey, Kurdistan, Kurdish organizations, colony thesis

*

Trade unions in Turkey: From the 12 March coup to the 12 September coup

CAN ŞAFAK

The union movement in Turkey experienced its fastest growth and expansion in the 1970s. These were the years when the socialist left had strong working class ties and influence on the union movement. This period of rise, lasting from the early 1960s until the 1971 military coup, was based on experiences that shaped the very future of the union movement. Right after the 1960 coup, in line with the changing social policy outlook at the time, the ban on strikes were lifted and collective bargaining rights stipulated. In quick succession, the Turkish Labor Party (TİP) was founded and the Confederation of Progressive Trade Unions of Turkey (DİSK) broke away from the Confederation of Turkish Trade Unions (Türk-İş), while the "68 Spring" fanned the winds of change giving rise to important political and social transformations. 1970s is the story of this burgeoning social opposition, which the 12 March coup tried to suppress, transforming itself into a stronger and much broader social upheaval affecting all walks of life in a short span of time.

The Left began to regroup after the 1973 Elections. Out of long historical roots, there emerged an extraordinarily splintered and pluralistic political landscape. Turkish Communist Party (TKP), with the participation of Partizan and Socialist Youth Union (GSB), forged strong ties within Turkey and in a short time turned itself into an important center of gravity influencing the fate of DİSK and the broader union movement. As the Left's imprint was being felt in all spheres of life, the union movement was organizing large-scale strikes and acts of social protest. Turkey entered 1980 under conditions of deepening political suppression, uncertainty and economic contraction, approaching the sharp turn it was to take in its economic policies in the aftermath of what is popularly known as the "January 24 Resolutions." With the collective bargaining process deadlocked and tens of thousands of workers on strike, the 1970s were brought to a close with the 12 September military coup.

The objective of this study is to examine the period between March 12, 1971 and Sep-

tember 12, 1980 from the perspective of labor history and to analyze its dynamics that shaped the Left and the labor/union movement.

Keywords: Unionism, the Confederation of Progressive Trade Unions of Turkey (DİSK), the Confederation of Turkish Trade Unions (Türk-İş), the Turkish Labor Party (TİP), the Turkish Communist Party (TKP), leftwing politics

*

The most popular humor magazine of all times, *Gırgır* in the 70s

LEVENT GÖNENÇ - LEVENT CANTEK

Gırgır, the most popular humor magazine in Turkey, has been celebrated as much as it has been criticized. The current essay contains several introductory remarks on *Gırgır* about which so many words could be uttered. Oğuz Aral, who was the mastermind of *Gırgır*, began to issue the magazine with the support of a few colleagues, but he recruited new writers and cartoonists from among magazine's followers in the course of time. Undoubtedly the social, political and technical conditions, which were prevalent at the time, contributed to the success of *Gırgır*. *Gırgır*, which was nourished from several sources, was initially an erotic humor magazine, but it gradually paid more attention to political issues and clarified its political position. Consequently, although some of the criticisms leveled against *Gırgır* are justifiable, one should give *Gırgır* its due by taking into consideration its valuable contribution to humor in general and cartoon in particular in Turkey.

Keywords: *Gırgır* humor magazine, humor, cartoon, humor magazines, Oğuz Aral, *Akbaba*

*

The biographical effects of state repression: Political paths of the militants of the 1970s

AYŞEN UYSAL

The aim of this article is to analyze the effects of repression on activism. It focuses on the question how the political trajectories of the political activists of *Devrimci Yol* (Revolutionary Path) are affected by the state repression and violence under the military regime established by the coup held in September 12, 1980. Discussing the effects of state violence on individual, organizational and structural levels, the article analyzes the conditions under which the militants "get in" or "exit" the political arena. Another aim of the article is to demonstrate that the effects of repression are dependent on the forms of repression, as well as the forms of activism. The article refers to semi-structured interviews realized by the author and biographies and interviews published by other authors. Such a dataset allows us to demonstrate that the aftermaths of individuals' activism are effected by their emotions, as well as the structural factors.

Keywords: Activism, militant career, biographical disruption, state repression, 12 September Coup d'état, Revolutionary Path

*

Women, dreams, dragons

AKSU BORA

Seeing the connections among the political struggles of generations of women in different contexts and the continuity between these experiences means telling a "story of women." When the feminist movement, on the rise after the 1980s, discovered Ottoman feminists such a continuity was established. To be able to reveal the story of the women in the leftist opposition of the 1970s, to listen to this story, again we need a feminist perspective and to assume the subjectivity of "women." As a matter of fact, revolutionary women could break their long-lasting silence and start telling their own stories when they began their sentences by saying "we women." This made it possible for us to trace the experiences of women in the revolutionary struggle. This story will be very instructive and empowering not only for revolutionary women today but also for feminists.

Keywords: Feminism, memory, narrative, freedom

*

1970s in political memory and the memory of the ultra-right Turkish nationalists

KAYA AKYILDIZ – TANIL BORA

This paper is an attempt to portray how the 1970s are represented in ülkücü (Ultra-Right Turkish Nationalist) political memory. We shed some light on why ülkücüs prefer to recite their violent campaign in the 1970s as "homeland defence" or, "the struggle against communist invasion" and why they believe their "just war" was righteous. We argued that, ülkücüs have no doubt about the justness of their violent campaign against the left; and that they believe "leftists" were the ultimate, the most sinister enemy. With this type of mindset they ended up coding themselves as resistance fighters against the "communist invasion" of Turkey. These perceptions resulted in not taking a satisfactory self-critical stance against the "leftists" being the perpetrators and blaming the "leftists" created a sense of redemption. The ülkücüs collective political memory of the 70s is sealed and has no room for self-criticism, and it legitimizes itself by certain exclusionary tactics.

Keywords: Political memory, politics of memory, reconciliation, the 1970s, ülkücü movement, left, right, political violence

*

Urban/spatial segregation in Turkish cities before the "Great Transformation"

ELA ATAÇ – OĞUZ IŞIK

This short article is an attempt to combine the themes advanced in two other studies -one recently published (Ataç, 2013) and the other to appear shortly (Işık, 2013). Build-

ing on the arguments developed in Ataç (2013) we try to combine segregation patterns of Turkish cities with the voting patterns before the term which is defined here as the "Great Transformation," and thereby, to explore how the voting choices of different status groups are spatially dispersed. Case cities of the study are defined as Istanbul, Izmir, Kayseri, Mersin, Gaziantep, and Samsun. One of the main findings of the study is that every urban area examined in the article is highly spatially segregated along socio-economic and political lines. Moreover, two of these patterns are interrelated and it is safe to assume that voting choices in Turkey are highly correlated with socio-economic status as well.

Keywords: Urban/spatial segregation, voting patterns, Turkish cities

*

Jane Jacobs: *The Death and Life of Great American Cities* – A classic

DIRK SCHUBERT

This article focuses on the thoughts and actions of Jane Jacobs, author of *The Death and Life of Great American Cities*, at a time when there are increasingly heated discussions on cities. Jacobs is known for her unusual approach, her criticism based on the examples of New York and Toronto on urban planning and restructuring processes after the Second World War, and her insistent demands that residents have a say in city planning. While her books have been very successful, with massive organizations Jacobs first managed to prevent the plans of Robert Moses, the king of planners, concerning the renewal of slum areas and building of highways in New York, and later, when she moved to Toronto other similar projects. To understand Jacob's work –also in relation to Turkey– we need to consider both the backdrop of the transformation and entrepreneurship period in the US and throughout the world, and Jacob's efforts in their specific urban and local contexts.

Keywords: Jane Jacobs, autobiography, urban planning, inductive method, New York, Toronto

Toplum ve Bilim

121

Bayraktar Yerelin seçimi, çözümlemenin yereli: Mersin örneği **Özgen** Coğrafya ders kitaplarında vatanın sonu gelmez kurguları **Öztan** Türk sağında "Moskof" imgesi **Yıldırmaz** *Türk Düşüncesi* dergisi üzerinden muhafazakâr müdahale **Güvenç Salgırlı** H. Ü. Nalbantoğlu'yla üniversite üzerine diyalog **Baştürk - Tartanoğlu - Emirgil** Çağrı merkezi çalışanlarının enformel örgütlenmesi **Gürkan** Ekonomi politik olarak kamu maliyesi **Lüküslü** Toplumdan saygı talebi olarak hip-hop **Göral** Kürt karşıtlığı ve kent **Demirel** "Dışlayıcı" ve "pasif" laiklik üzerine **Üngör** Eksik kalmış bir opus magnum

122

Salgırlı - Yardımcı Farklı bir Foucault okuması için öneriler **Çalkıvik** Ölümüne yaşatmak: Güvenlik sorunu olarak 'yaşam' **Bozok** Bir özne(l)leşme pratiği olarak sağlıklı yaşam söylemi **Bozbeyoğlu** Türkiye'nin biyometrik elektronik kimlik kartı sistemi **Saraçoğlu** 19. yüzyılda Vidin'de Osmanlı yönetimselliğinin işleyişi **Köse** Hidayet romanlarından dindar kadın edebiyatına doğru **Yılmaz** Yoksulluğun ontolojik kavranışı **Bekmen** Sosyal sorumlu yatırımcılık ve sürdürülebilirlik endeksleri **Kaya** Neo-liberal mülkiyet ve "acele kamulaştırma" nedir? **Diner** Türkiye'nin kamu açıkları sorununu anlamaya çalışırken

123

Sevinç Anayasaların doğumu: TBMM yeni bir anayasa yapabilir mi? **Göztepe** Anayasa yargısı ve demokrasi **Kissane** Yandaş tahkimat ve Anayasacılık: İrlandalı bir bakış **Fırat - Topaloğlu** Diyarbakır Askerî Cezaevi (1980-84) **Sünbüloğlu** Gaziliğin hegemonik erkekliğe eklemlenmesi üzerine **Karahanoğulları** 2000'lerde neo-liberal popülizm **Çınar** Ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağları **Altun** Necip Fazıl Kısakürek'in hafıza siyaseti **Örnek** 1950'li yıllarda Amerikan sosyal bilim anlayışının etkileri **G. Öztan - T. Öztan** Militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği nokta: Kore Savaşı **Ardıç** Michael Mann ve tarihsel sosyoloji

124

Sezer Çoğulluk ve politika: Rousseau, Arendt, cumhuriyetçilik **Çelebi** Halk egemenliği ve siyasal temsilin demokratikleştirilmesi **Başkır - Erdem** Sivil itaatsizlik eylemi olarak Türkiye'de vicdani ret **Akyüz** Anayasa referandumlarının demokratik meşruiyet kriterleri **Şen** Kentlilik üzerine düşünmek **Strutz** Süleymaniye kentsel dönüşüm projesi **Birelma** Ekmek ve haysiyet mücadelesi **Kayaalp** Piyasanın sınırları: Yeni bir tütün piyasası nasıl kurulur? **Demir** Dersim deneyiminde sözlü şiir ve ağlama pratikleri **Karahanoğulları** Değersizleşme eğilimi ve ekonomik kriz **Öniş - Kutlay** Küresel kriz ve hâkim paradigmanın yeniden üretimi

125

Arslan Topu havada tutmak, hakikati havalandırmak **Kosova** Kulvarlar arasında **Fırat - Bakçay** Çağdaş sanattan radikal siyasete **Antmen** 1970'lerden 1980'lere Türkiye'de kadın sanatçılar **Taş** Feminist bir müdahale olarak sanatçının bedeni **Saybaşılı** Sanatın ara yollarında **Karaca** Çağdaş sanat üretimi ve Türkiye'de sansür politikaları **Özpınar** Güncel sanatın tarihini yazmak **İnce** Kültür politikalarında eşbiçimlilik **Zeytinoğlu** "Güncel" sanat ve eski paradoks **Su** Küreselleşmenin kültürel etkileri ve çağdaş sanat **Onaran** "Hobsbawm Çağı"nın ardından (1917-2012) **Taburoğlu** Georg Lukacs'ın Durkheimcı yönleri

126

Paker - Akça Türkiye'de köy koruculuğu sistemi **Ataç** "Büyük Dönüşüm" öncesi Türkiye kentlerini okumak **Şentürk** İstanbul'da şirketler dünyasının profesyonelleri **Yardımcı - Bezmez** Türkiye'de sakat öznelliği üzerine bir tartışma **Zeybek** Cinsiyet, babalık ve armağan ilişkileri **Saygılıgil** Anneliğin Osmanlı romanında kurgulanışı **Yuna** 21. yüzyıl İstanbul'unda kadınlık ve tango **Emre** Turan Güneş ve CHP'nin dönüşümü **Kuyurtar** Kültürel kimliğin siyasal değeri **Kurtoğlu** Şiddete ve barışa dair: Johan Galtung'un kavrayışı

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354

9 771300 935002